

જીવનવ્યવસ્થા

કાકાસાહેબ કાલેલકર

નવજીવન પ્રકાશન મંદિર
અમદાવાદ-૧૪

મુદ્રક અને પ્રકાશક
જીવણી ગ્રાહ્યભાઈ દેસાઈ
નવજીવન મુદ્રાપ્રવૃથ, અમદાવાદ-૧૪

© નવજીવન દ્વરે, ૧૯૬૩

પહેલી આવૃત્તિ, પ્રત ૩,૦૦૦

જીવનનિષ્ઠ વ્યવસ્થાનું સ્વરૂપ

જેને જીવન જીવવું છે એણે પોતાના અને પોતાની આત્મપાત્રતા લોકોના જીવનનો અને ઉન્નતિનો વિચાર કરવો જ જોઈએ આપણી ભક્તિનો મુખ્ય વિષય જ જીવન છે. પુરુષાર્થ માટેની આપણી મૂડી પણ આપણું જીવન જ છે. જેને આપણે સેવા ક્ષેત્રે છીએ, તે પણ પોતાના જીવન દ્વારા પોતીકાઓના જીવન મુખી અને મમુદ્દ કરવાના જ પ્રયત્નો હોય છે જીવનશુદ્ધિ, જીવનશુદ્ધિ, જીવન-નિષ્ઠા, જીવનવિકાસ અને જીવનની કૃતાર્થતા એ જ આપણા ચિંતનનો અને પુરુ-ષાર્થનો વિષય હોય છે. આપણા યુગના મહાન કવિએ જે જે ગાયુ તે બધું જીવન-દેવતાની પોતાની ઉપાસના જ છે એમ એમણે અનેક વાર કહ્યું છે

પ્રાચીન સંસ્કૃતિની ભક્તિ કરનાર ભારતના જીવન પરનો કાટ કાઢી નાખી એને ફરી વાર સજીવન કરવાના પ્રયત્નમાં ગાંધીજીએ જે લખાણ કર્યું તેને માટે પણ એમણે નવજીવન એવું વ્યાપક નામ જ ધારણ કર્યું તેઓ પણ ઉન્નત જીવનના જ ઉપાલક્ષ્યતા ધર્મ, રાજકારણ, સમાજકારણ, અર્થવ્યવસ્થા, આરોગ્ય, સાહિત્ય, મગીન, કલા-ભ'ગ જ જીવનના સંસ્કાર માટે છે જ્યારે આપણે જીવન પૂરું કરી ભગવાન આગળ ઊભા રહીશું, ત્યારે પણ આપણે જ્યાં આપણો પડશે 'પોતાના જીવનનું શું કરું?' એને વિષે જ

આવા જીવનપરાયણ વાતાવરણમાં રહીને વખતોવખત લખેલા મારા લેખો જ્યારે પ્રકાશિત કરવાનું નવજીવને નક્કી કર્યું ત્યારે એ એક જીવનમાળા છે માટે દરેક સંગ્રહના નામનો જીવન માથે કઈક સંબંધ હોવો જોઈએ એમ મને સૂચવવામાં આવ્યું: મને એ વસ્તુ ગમી અને તેથી જ 'જીવનવિકાસ', 'જીવનભારતી', 'જીવનનો આનંદ', 'જીવનચિંતન', 'જીવનપ્રદીપ' વગેરે નામો મેં સ્વીકાર્યાં આવા નામોમાં એકના-એક-પણાનો દોષ આવે છે, એ જામતાં છતાં હું મૂળ સંકલ્પને વળગી રહ્યો અને ધર્મચિંતન, ધર્મરહસ્ય, વિવિધ ધર્મો અને એમને માટે સ્થાપેલા મંદિરો, તેમ જ આપણા ધર્મગ્રંથો વિષે લખેલા આ લેખોને 'જીવનવ્યવસ્થા'નું વ્યાપક નામ આપી આ મંડળને પ્રજા આગળ મૂકું છું.

ઘણાં વરમ પહેલાં લખેલા આ લેખો, પુસ્તકાકારે છાપવા માટે જ્યારે ફરી વાર જોઈ ગયો ત્યારે જાણે બીજા કોઈના જ લેખો હું જોતો અને તપાસતો હોઉં એટલી અનિષ્ઠ તાજગી મેં અનુભવી. અત્રે પારમાર્થિકપણે કરેલા આ બધા વિચારોનો જાણે નવેનગર નદવાન સાધતાં મને ઘણો સતોષ મળ્યો છે પોતાના જ લેખો વાંચતાં પોતાને આટલો સતોષ મળે એ કેવું? એવો વિચાર મનમાં આવતાંની સાથે

એકાએક સ્મરણ થયું કે, પ્રાર્થનાનિમાજના નેતા મહાપંડિત ડૉ બાંડારકરે પણ પોતાનાં ધર્મપ્રવચનો છાપવા માટે તેવાર કરતાં એવો જ સંતોષ વ્યક્ત કર્યો છે

આ લેખસંગ્રહમાં મેં જે ધર્મચિંતન કર્યું છે તે આપણા જરિમુનિઓના અને સંતમાહાત્માઓના સાહિત્યના ભિન્નિત્ર પણ સ્વતંત્ર અધ્યયનમાંથી જ ઉત્પન્ન થયું છે એ જૂનું સાહિત્ય વાંચતાં અને જોમાં પેઢી દર પેઢી સંસ્કૃતિનો જે પર-પરિત વિકાસ થતો નથી તેનું ચિંતન કરતા વર્તમાનકાળના આપણા પુરુષાર્થની દિશા જાણી અને ભવિષ્યની પણ યોગીયણી જાણી થઈ

પરપરાનો અર્થ એ નથી કે જૂનું જ સાવરણું, એને જ વાગવું અને એ જ વાગોળવું, પરપરા એટલે જૂના ચણતર ઉપર નવા નવા મજલા ઊભા કરવા અને એ નવી ઊંચાઈએથી દૂર દૂર સુધી જોવાની સગવડ મેળવવી પરપરા એટલે સુધારાવધારા સ્વીકારતો અખંડ પ્રવાહ મારુ થરી જે મને મળ્યું અને જે સંસ્કારો મેં વારસામાં મેળવ્યા, તેને માટે હું મારી કુળપરપરાને આભારી છું એ કુળપરપરા એટલે શું? મારા કુળના જેટલા પૂર્વજે પરણ્યા તે બધાએ બીજા જ કોઈ અલગ અલગ કુળોની દીકરીઓ એમના સંસ્કારો સાથે પોતાના ઘરમાં આણી અને એ રીતે ભિન્ન ભિન્ન કુળના સંસ્કારોનો સમન્વય સાધ્યો આ સમન્વયમાં નવીનતાનું ‘પ્રમાણ પૂરતું હોય એટલા માટે, પૂર્વજેએ નિયમ કર્યો કે પરણવું હોય તો પોતાના કુળમાં નહીં, પોતાના ગોત્રમાં પણ નહીં, અમુક અમુક અત્યાત નજીકના સંબંધો ટાળીને જ પરણવું જોઈએ એમાં એટલું જ જોવાનું કે (૧) પોતાની રહેણી—એટલે કે પોતાના સંસ્કારો, (૨) પોતાની કરણી—એટલે કે પોતાના ધંધા પરત્વેનો તમામ પુરુષાર્થ, અને પોતાની (૩) વિચારસરણી—એટલે કે પોતાની સંસ્કૃતિની જીવનદૃષ્ટિ—એ બધાને અનુકૂળ આવે એ રીતે જ પુરુષે સ્ત્રીની અને સ્ત્રીએ પુરુષની પસંદગી કરવી જોઈએ (ખાવામાં આપણે જાતજાતની વસ્તુઓ ધાન્ય, કઠોળ, શાકભાજી, મસાલા અને અનેક વસાણા ભેગાં કરીને ખાઈએ છીએ તેમા આપુવેદ કહે છે કે એ મિશ્રણમા ‘વિરુદ્ધ અશન’ ન થાય એટલું તો ખાસ જોનું જોઈએ નહીં તો હેડકી આવે, પેટમા વાધુ થાય અને સ્વાસ્થ્ય બગડે)

કુળપરપરામા જેમ આપણે દરક વિવાહ સાથે બીજા કુળના સંસ્કારો આગ્રહપૂર્વક દાખલ કરીએ છીએ, તે જ રીતે તીર્થયાત્રા દ્વારા આપણે વિદ્યાળ સામાજિક જીવનની વિવિધતા નિહાળીએ છીએ, અને તેમાંથી જે સારુ સારુ જડે તે લઈએ છીએ અને આત્મસાત્ કરીએ છીએ, ઉપરાંત પેઢી દર પેઢીએ સંસ્કારોમાં સુધારાવધારા તો ચાલે જ છે

આપણા પૂર્વજેએ માનવસ્વભાવની ખાસિયતો જોઈ અને ડુધિનું વૈચિત્ર્ય સ્વીકારી અનેક જાતની ઉપારાનાઓ સૂચવી આમ રીવ, લેક્ચર, શક્ત એ ત્રણે જીવન સંસ્કૃતિના જ ત્રણ પ્રકાર છે જ્ઞાન, કર્મ, ભક્તિ એ જીવનસાધનાનાં જુદા જુદા પ્રસ્થાનો છે ચાર વર્ણો એ જીવનસિદ્ધિના અને સમાજસેવાના ચાર અંગો છે ચાર આશ્રમ એ જીવનવિકાસના ચાર તબક્કા છે એ બધા મળીને વિરાટ જીવન ખીલે છે

આવી વિવિધ વ્યવસ્થાને લીધે જીવનમાં જ્યારે એકાગિતા આવવા લાગી ત્યારે આપણા સંસ્કૃતિધુરીઓએ આપણને એ બધાનો સમન્વય શીખવ્યો. પરાયતન પૂજામાં બધા જ દેવોની એકસામગી પૂજા કરવાની ડોચ છે એ જ પરપના જે આગળ નવાવતી ડોચ તો આપણે કહીશું કે આપણી પ્રાર્થના ત્યારે જ પૂરી થાય જ્યારે એમાં હિં સંસ્કૃતિનાં બધા અંગો તો આવે જ, પણ એમાં પારગી, ચતુદી, ઈસાઈ અને ઈસ્લામી ઉપાસનાને પણ સ્થાન અપાય. પરપરામાં જૂનામાંથી જે ટકે એમ ધાય તે સાચવી એને નવું રૂપ આપવાનું અને એમાં નવું નવું જે કાંઈ ભગી થકે તે ઉમેરવાનું અને એજીવ કરવાનું હોય છે. જેમ છોડ ઊગીને વૃક્ષ થાય છે, નાના બાળકમાંથી પુરુષાર્થી બડતીર ખીંચે છે, તેમ જ દરક નમાજની અને દરેક દેશની નંસ્કૃતિ જૂનામાં પરિવર્તન કરી, અને નવુ આત્મસાત્ કરી નવજીવન સાધે છે.

સાપ જ્યારે કાચળી ઉતારે છે, ત્યારે તે પોતાના શરીર પ્રત્યે ભેવડા નથી હોતો. પણ જે જીર્ણ થયું, પ્રગતિને બાધક નીવડ્યું, તેટલું જ પાછળ રહેવા દઈ તે જોશિર આગળ વધે છે તાજેતરમાં કાચળી ઉતારીને જીવાન થયેલો સાપ કોઈ નાળે જાય છે? શી એની કાતિ! શો ચગકા! અને શી સ્ફૂર્તિ! ઘડી પહેલાં જેની આખો નિસ્તેજ દેખાતો હતો અને ઘડપણે લીધે જે જેમતેમ શરીર ધમડતો જતો હતો, તે જ જાણે પવનનો સ્પર્શ પણ અમઘ લાગતો હોય એવા વગધી દોડવા માડે છે! એવું દૃશ્ય જ્યાર મેં જોયું ત્યાર જ હ સમજી ગયો કે સંસ્કૃતિનિષ્ઠા એટલે કાચળીનિષ્ઠા નહીં.

શેવ, લેખવ, શાક્ત આદિ ઉપાસનાની વિવિધતા ખીંચવા પછી આપણે ત્યાં બીજા અને જૈન જીવનદૃષ્ટિનો વિચાર થયો એ પુરુષાર્થે અમુક જમાનાઓ સુધી જાણે આખા રાષ્ટ્રને ઘેરી લીધું. એમાં પણ મહાપાન સપ્રદાયે શાક્ત અને બીજા દૃષ્ટિ ભેગવી એમાંથી જાતજાતની ખીચીઓ રાપી અહીં જૈનોએ પણ શક્તિ ઉપાસના માથે માંડવાળ કરવાની આવશ્યકતા જોઈ હિંદુ સમાજે નિગમ આગમ અને તત્ત્વોને ભેગવી દીધા. લોકરુચિને સનોપવા ખાતર ઘેલા થઈ આપણે કોણ જાણે જાતજાતના કેટલા પ્રતો, ઉત્સવો અને તહેવારો ઉપજાવી કાઢ્યા. આપણાં દેવ દેવીઓની સખ્યા ભારતની લોમ્મખ્યા કરતાં ઊતરતી ન જ નીવડ!

આપણે વિવિધતાના એ જા બધા રસિયા છીએ કે નવું નવું ઉમેરતા જ જઈએ છીએ અને જૂનું મ્યું છોડતા નથી કાચળી તો શું, મરલો સાપ પણ કામનો છે એમ સમજી એને સધરવામાં આપણે માનીએ છીએ!

ઉપાસનાનો આ આખો વિસ્તાર મહન કરવો પડતો હતો આખર બિચારા ભગવાનને જ એટલે એણે અકબાઈને આપણે ત્યાં ઈસ્લામને મોમ્લ્યો, જે ઈસ્લામની સ્થાપના જ ત્રણસો સાઠ ગોખવામાંથી ત્રણસો સાઠ દેવદેવીઓને નીચે પાડીને થઈ હતી ઈસ્લામની મૂર્તિભંગક એકેશ્વરી ઉપાસનાથી પ્રભાવિત થઈ આપણે

છીબર્ષય, બ્રાહ્મસમાજ, પ્રાર્થનાસમાજ અને આર્યસમાજ જેવા સમાજો સ્થાપીને આપણે આપણા ઘરની એકેશ્વરી ઉપાસના આગળ કરી પણ ભારતીય માનસ જ એવું છે કે સુધારક હોય કે ઉદ્ધારક—જે આવે તે દરેકને નમસ્કાર કરી અને માટે એક ગોખવો તૈયાર કરી આપે છે તમને પણ અમારે ત્યાં આદરનું સ્થાન હશે પણ તમારે ‘બધામાના એક’ થઈને રહેવાનું ગમેશે ‘બધાની જગ્યાએ એક’ એ સૂત્ર આપણે ત્યાં ચાલ્યું નથી અને નાચણે એમ વાગતું નથી આપણી સંસ્કૃતિ જ વૃક્ષાપી સંસ્કૃતિ છે એમાં શાખાઓ, પ્રશાખાઓ, ડાળો અને પાદડાનો વિસ્તાર વધવાનો જ એટલે આપણે ડાહ્યા હોઈએ તો બધાને પોષણ આપનાર થઈનો પણ વખતોવખત વિચાર કરીએ અને એ થડ મોટું પહોળું થાય એટલા માટે દર વખતે કુદરતી રીતે ફાટી જનાર એની છાવનો પણ વિચાર કરીએ અને જેટલી શાખાઓ ફૂટે અને વધે તે બધાને આવકાર પણ આપીએ

આપણાં મંદિરો એટલે આપણા ધર્મજીવનના વિકાસ માટે અને એમાંથી આનંદ મેળવવા માટે ઊભી કરેલી એક વખતની જીવતી સંસ્થાઓ ઉત્સાહ અને ઉત્થવ વધારવા માટે સ્થાપેલા આ મંદિરોમાં પણ ગુંગળાવનાર રૂઢિનિધાને કારણે આપણો ઉત્સાહ માઈ ન થક્યો તે ચાર દીવાલમાંથી બહાર છટકી ગયો અને એણે નવાં નવાં રૂપો ખોળી કાઢ્યા આપણા મંદિરોનો મુખ્ય બોધ એ જ છે કે ધર્મ, ધર્મવિમાન અને ધર્માનંદ ચાર દીવાલની અદર સમાઈ ન થકે, ગોંધાઈને રહી ન થકે જીવનવ્યવસ્થા સાથે આપણે આપણી મંદિરવ્યવસ્થા પણ બદલવી જોઈએ એક જ મંદિરમાં અથવા એના પ્રાંગણમાં અનેક દેવદેવીઓને બેસાડવા સુધી તો આપણે ગયા જ છીએ

હમણા હમણાં આપણી પ્રાર્થનામાં બધા ધર્મોની ઉપાસના આપણે દાખલ કરી ત્યાર પછીનું પગલું એ જ હોઈ શકે કે આપણા ઉત્સવોમાં બધા ધર્મના લોકોને આપણે નોતરીએ અને એમના ઉત્સવોમાં આપણે પરાયા તરીકે નહીં પણ એમના સ્વકીય થઈને દાખલ થઈએ આપણને એ આવડણે, અને ભારતમાં એ વસ્તુ બરાબર જમશે

જીવનનો જેમ જેમ વિકાસ થતો જાય તેમ તેમ એની વ્યવસ્થા પણ બદલાવી જોઈએ, વિશાળ અને ઉદાર થવી જોઈએ એ આદર્શ સેવીને જ હું પહેલેથી આજ સુધી ધર્મોનું ચિંતન કરતો આવ્યો છું ગાંધીજીની પ્રવૃત્તિ મારી આ વૃત્તિને અનુકૂળ આવી તેથી જ એમનું આર્મન્ટ્રલ મેં સ્વીકાર્યું આશ્રમજીવનમાં મને મારા વિકાસ માટે ખૂટતો અવકાશ મળ્યો અને મેં જેમ કે ગાંધીજી તો આશ્રમને વ્યાપક કરવા માટે એની દીવાલો પણ તોડે એવા છે ગાંધીજીની જીવનનિષ્ઠાએ કોઈ કાળે વ્યક્તિના કે સમાજના વિકાસને રોક્યો નથી એ તો હમેશા ભવિષ્યના ઉપાસક રહ્યા ભૂતકાળનો વારસો વર્તમાનકાળના પુરુષાર્થમાં એવી રીતે વાવો કે જેથી ભવિષ્યકાળને

સમૃદ્ધમાં સમૃદ્ધ હાવ મળી શકે, એ એમની અભિજ્ઞાના હતી એમનો ધર્મ બાળનું ભવિષ્ય ઘણી આપનારો ધર્મ હતો એ ધર્મ નિત્ય વર્ધમાન ધર્મ છે એને પ્રત્ન ! પરત્વે નવી નવી વ્યવસ્થા સુટે છે એ જાણે છે કે વ્યવસ્થા વખતોવખત દેગલીએ નહીં તો જીવનમાં અવ્યવસ્થા જ જમવાની, અને પછી જીવનવિકાસ વણની જવાનો વ્યવસ્થા વગર જીવન ટકે નહીં, વધુ નહીં એ ખરું પણ વ્યવસ્થાએ હમેશ જીવનને વાદાર મૂકી સમયોચિત પદાર્થો સ્વીકારવા જોઈએ.

૨

મારા રખાઓના મંડાલ નાના નાના નાવટખર્ચો વિષે પ્રમાણે નાની નાની ચોપડીઓમાં પ્રમાણિત થવા જોઈતા હતા પણ સ્વરાજ્યની હિલચાલમાં અને વાટની ધમાકમાં એટલા વખત કોને મળે? એટલે પ્રજાસભ મંદિર સાથે સંબંધ ધરાવનાર બધાઓએ નક્કી કર્યું કે જેમ બને તેમ લેખો મોટા મોટા સંગ્રહોમાં એક વાર પ્રકાશિત કરવા એ રીતે બધા લેખા હુ એક વાર જોઈ જાઉં, સુધારી આપું અને એમને અંગે માટે જે કંઈ કહેવું હોય તે કહી દઉં ત્યાર પછી નવરાત્રે એમાંથી અધ્યયનની દૃષ્ટિએ ઉપયોગી થાય એવી નાની નાની ચોપડીઆ ગમે ત્યાં પ્રકાશિત કરી શકા. એ કામ થયાકાળે બીજાઓ કરી શકે

અને આ મોટા સંગ્રહો પણ મેં કયા તૈયાર કર્યા છે? શ્રી ચંદ્રશેખર શુક્લ, સ્વામી આનંદ, શ્રી જુગતરામભાઈ વગેરે ઉત્ખાલી સ્નેહીઆઓ પ્રાગલ ક્યાં અને એ કામ ચીવટપૂર્વક આગળ ચલાવવાનું બીડું શ્રી લેહાલાલ ગાધીએ ઝાપ્યું કોણ જાણે કયા કયાથી આ બધા લેખો એમણે ભેગા કર્યા! આ ચોપડીના છેલ્લા વિભાગમાં પ્રાસંગિક અને પ્રકીર્ણ લેખોને સ્થાન આપ્યું છે જે લેખો ધર્મો, ધર્મગુણ, ધર્મગ્રંથ ધર્મમંત્રિઓના દાખલ ન થઈ શકે અને છતાં જે અસ્પૃશ્ય નથી એવા યોગ્યોને આ સંગ્રહમાં આવવા દીધા છે તેનું એટલું જ કે પુસ્તકમાં આવ્યા હશે તો એમની આવદદા વધશે અને બરાબ જ કરવા બેસીએ તો કયો લેખ અને કયો વિચાર જીવનવ્યવસ્થા સાથે સંબંધ ધરાવી ન શકે?

ધર્મ એ વસ્તુ જ આદરણીય હોવાથી એના ચિતન પ્રત્યે પણ લેખકના મનમાં આદર હોવો જોઈએ અને તેથી આદર અને નમ્રતા બેનાં મિશ્રણ સાથે 'જીવનવ્યવસ્થા'ને વાચમેના હાથમાં મૂકવાની તક અને રજા લઉં છું

આજના નવા લોકોમાં ધર્મ પ્રત્યે કોક કોક વાર અનાસ્થા દેખાય છે પણ મેં જોયું છે કે એમની જીવનનિષ્ઠા એ અનાસ્થાને ટકવા દેતી નથી અને તેથી જ હું માનું છું કે નવો જમાનો પણ આ ચિતનમાં ભાગ પાવવા તૈયાર થશે

ગાધી સન્નિધિ, નઈ દિલ્હી
ગાધી જયંતી, ૧૯૬૩

કાકા કાલેલકર

અનુક્રમણિકા

બીજાનાં ચતુર્થાંશ સ્વરૂપ

૩

ખંડ પહેલો : વિવિધ ધર્મો

૧. બંને ધર્મો અનાદિ	૩
૨. સમૃદ્ધિઓનો જીવનક્રમ	૪
૩. ભાગ્યવીર સમૃદ્ધિ	૫
૪. ભાગ્યવીર આદ્ય	૮
૫. હિંદુ ધર્મ વિ. હિંદુ સમાજશાસ્ત્ર	૬
૬. પ્રાચીનકાલીન દેવ	૧૨
૭. આદ્ય સમૃદ્ધિનો આધાર	૧૧
૮. હિંદુ ધર્મ-મુદ્દાઓ	૧૩
૯. જુદાનો સમય અને જુદાનું કાર્ય	૧૫
૧૦. જીવનો સ્વ	૧૭
૧૧. પ્રાર્થનાસમાજની ગેવા	૨૧
૧૨. જૈન સમાજ સૂચનો મારો પરિચય	૨૫
૧૩. મુધારક ધર્મમાં મુધારા	૪૦
૧૪ 'પ્રત્યક્ષ જૈન'	૪૬
૧૫. મહાવીરનો જીવનસંહિસ	૫૦
૧૬. જૈનતા	૫૩
૧૭. માય સાથે મનમાન	૫૬
૧૮. જૈન ધર્મ અને અહિંસા	૫૮

ખંડ બીજો : ધાર્મિક સુધારણા

૧. ધર્મસંસ્કરણ - ૧	૬૫
૨. ધર્મસંસ્કરણ - ૨	૬૮
૩. ભારતવર્ષમાં ધર્મો	૭૩
૪. ધર્મોના ધર્મ	૭૮
૫. ધર્મવિકાસ	૮૬
૬. ધર્મ વિ. ધાર્મિકતા	૯૧
૭. સર્વોદયની તૈયારી	૯૨
૮. બાકિનો પ્રસાદ	૯૪
૯. હૃદયધર્મની દીક્ષા	૯૭
૧૦. હૃદયશુદ્ધિની માયના	૯૮
૧૧. કયો માર્ગ સ્વીકારીશું ?	૧૦૦
૧૨. સમાજ દરવાજા વ	૧૦૧

૧૩. પુણ્ય સંકલ્પ	૧૦૧
૧૪. શાસ્ત્રોનો ઉપયોગ	૧૦૨

ખંડ ત્રીજો : ધર્મશ્રેયો વિષયક

૧. મહાભારત	૧૦૭
૨. મહાભારતનો આરવાદ	૧૦૯

ખંડ ચોથો : રૂઢિચુસ્ત ઉદ્દાહરણ

૧. ભગવદ્ ગીતા	૧૧૬
૨. પ્રસ્થાનત્રયી શા માટે ?	૧૨૦
૩. ઉપનિષદોની કેળવણી	૧૨૩
૪. નવા જીવનદર્શનો	૧૨૪
૫. મૂલ્યવાની મનન	૧૨૮
૬. વાસ્તવવાદ વિનં શ્રેયલાદ	૧૩૦
૭. બુદ્ધિ અને તેનો વિકાસ	૧૩૧
૮. ઈ - પ્રણવોપાસના	૧૩૨
૯. સત્યનારાયણ મંત્ર	૧૩૩
૧૦. ગંગોદ્યોત્સવ	૧૩૦
૧૧. ગ્વાહસયમ	૧૩૪
૧૨. સપ્તધ્વી	૧૩૮
૧૩. સૃષ્ટિની સફારવીલાનો ભોધ	૧૪૧
૧૪. સાર્વભૌમ જીવન દર્શન	૧૪૧
૧૫. ઈશ્વરની દૃષ્ટિ	૧૪૭
૧૬. ઈશ્વરની આદિભક્તિ	૧૪૯
૧૭. નવરિકત્તા	૧૭૧
૧૮. આત્માની કલ્પના	૧૭૫
૧૯. આપણા ઈશ્વરનું સ્વરૂપ	૧૭૬
૨૦. મનુ મળતે કે તું હોવાતે કે	૧૭૯
૨૧. જીવનનું સાજ	૧૮૧
૨૨. ધર્મશ્રેયો કે સહિત્યાશ્રય	૧૮૪
૨૩. કાળનો મહિમા	૧૮૬
૨૪. તપ અને વ્યવહાર	૧૮૪
૨૫. અરમ્ભ	૧૮૫
૨૬. વહેમ અને ભ્રામ	૧૮૮
૨૭. ધર્મસંકટમાં શું કરવું ?	૨૦૧
૨૮. મગડ મહિર જોયો !	૨૦૨
૨૯. મીચ કે મત ?	૨૦૪
૩૦. મૃત્યુનું તર્જન - ૧	૨૦૬
૩૧. મૃત્યુનું તર્જન - ૨	૨૧૨
૩૨. મૃત્યુનું તર્જન - ૩	૨૧૫

૦૩ નગ્ને નગ્ન જીવનની નય કલ્પના	૨૧૮
૩૪ અવધાનવાદ	૨૨૩
૦૫ અનગનનો પ્રેમ	૨૨૬

ખંડ પાચમેા માદરેા

૧ આપના મંદિરો	૨૨૭
૨ દેવમંદિર નહે જીવનનું કે ન	૨૪૦
૩ મૂર્તિ લે	૨૪૪
૪ તમા મંદિરો	૨૪૬
૫ પ્રાપ્તિ પ્રતિષ્ઠા	૨૫૬
૬ મૂર્તિનો સત્ત	૨૬૪
૭ વહા-પના ઉદાર	૨૬૬
૮ કનકદાસ	૨૬૮

ખંડ છઠો મામગિ અને પ્રકીર્ણ

૧ સમસ્તિ થી ગિરોમ	૨૭૫
૨ ઉછીનુ બનામ કેળવે	૨૭૭
૩ અપરિત કાણુ છે	૨૭૭
૪ અગિયાર કે જીવનગાર	૭૮
૫ જેમ જુઓ	૨૭
૬ પોગિના પેલેલામ	૨૭
૭ ભારત પ્રતિ	૨૮૦
૮ મનુષ્ય મર	૨૮૦
૯ દિવ કેમ થવાય ?	૨૮૧
૧૦ ખીવની ના	૨૮૩
૧૧ વિચર મલિકા	૨૮૪
૧૨ ખાખે ની પ્રમા	૨૮૫
૧૩ પ્રસરથા	૨૮૬
૧૪ મેત્રી એકે - ?	૨૮૮
૧૫ લાગ નીનુ જોખમ	૨૯૨
૧૬ ચિટ્ટીનો નિ ન ?	૨૯૩
૧૭ સમીક્ષા	૨૯૭
૧૮ સંવદા નીનુ કાચ	૩૦૭
૧૯ રા / ન જયતી	૩૧૧

ઇવનવ્યવસ્થા

જાંઠ પાડેલો

વિવિધ ધર્મો

બન્ને ધર્મો અનાદિ

મારા માનવા પ્રમાણે જૈન ધર્મ અને વૈષ્ણવ ધર્મ બન્ને અનાદિ છે એટલે કે બન્ને વેદ જોટલા જ જૂના છે બન્ને ધર્મના મુખ્ય મુખ્ય મિલ્લતો તો મનુષ્ય-હૃદયમાં લગારે ધર્મસ્ફુરણ જાગી ઊઠી ત્યારના જ છે. ભાગવતમાં ઋષભદેવનું વર્ણન તો છે જ પણ હું તો અર્ધિનાધર્મ એટલે જૈન ધર્મ ઋગ્વેદમાં પણ જોઉં છું આજે જે રૂપમાં જૈન ધર્મ આપણા દેશમાં ખીસ્થો છે તેનું ઘડનર તો મહાવીરથી થયેલું છે, એમ ઇતિહાસ પરથી ન્યાયિત થાય છે મહાવીર એ ગૌતમ બુદ્ધના ત્રમઝાવીન હતા એ પણ તો જાણે છે

માનુ માનવ છે કે, ભાગ્યવીર બુદ્ધના જે મહાત્મ સહાર થયો તેને લીધે જ આજે જાનિના મન ઉપર એ વાત હતી ગઈ કે હિંદી ભર્ય છે, હિંસાથી કોઈ પણ પાપનું ભનું થતું નથી હિંનાથી કોઈ પણ સ્થાથી કાર્ય સંધાતું નથી. વિજયી ધર્મશાસ્ત્ર પ્રચારનાથી બગીને કહે છે જયોન્નિ મજયાકારો મગવન્ । પ્રતિભાતિ મે । ભગવન્, આ વિજય તો મને પરાજય જેવો જ લાગે છે મહાભારત બુદ્ધનો આ કડવો અનુભવ શૂદ્રહૃદયમાં ઊઠી કિતર્યા પછી જ બૌદ્ધ ધર્મ અને જૈન ધર્મનો પ્રચાર વધારે થયો

આમ તો બન્ને ધર્મ વ્યાપક નનાતન હિંદુ ધર્મની જ શાખાઓ છે બન્ને ધર્મના મુખ્ય નિહાતો હિંદુ ધર્મમાં પ્રથમથી જ બૌદ્ધધર્મ છે પણ એ સિદ્ધાંતો શૂદ્રના હૃદય ઉપર વ્યાપક રૂપે ફસી ગયા તે ભારતીય યુગ પછી જ એથી તે જ નિહાતો ઉપર જીવનક્રમ સ્વવાના આગ્રહથી એ બે ધર્મો સનાતનીઓના જીવનક્રમથી કંઈક જુદા પડ્યા

આત્મા અથવા અતીન્દ્રિય એવી કંઈક અમર શક્તિમાં જે માને છે અને તેને અગે પુનર્જન્મની કલ્પના દ્વારા કર્મ ધર્મની જે વ્યવસ્થા કરે છે, તે બધા આર્થ અથવા હિંદુધર્મો જ છે દાર્શનિક વાદવિવાદમાં ક્રિતમે આ વસ્તુ વધારે સમજાય એમ હું માનતો નથી

સંસ્કૃતિઓનો જીવનક્રમ

સંસ્કૃતિ એ કાંઈ ચારે બાજુથી રૂંધાયેલા પાણીનું તળાવ નથી એ તો એક સુદીર્ઘ, વિશાળ નદી છે, જેને બન્ને બાજુના કિનારા મર્યાદિત પાત્રમાં રાખે છે, અને જેમાં ઉપરથી ગમે તેટલું નવું પાણી આવી શકે છે અને જેનું પાણી અનુકૂળ દિશામાં સ્વેચ્છાપૂર્વક સુખેથી આગળ જઈ પણ શકે છે નદીઓ જેમ જેમ આગળ વધે છે તેમ તેમ નાનાંમોટા અનેક વહેણો આવીને તેમાં પડે છે અને કોઈ કોઈ વખત એક જ નદી અનેક વહેણોમાં વહેંચાઈને મહાસાગરમાં ભળી જાય છે કેટલીક નદીઓ એવી પણ છે કે જેના એક પ્રવાહનાં બે ત્રણ અથવા વધારે વહેણ બની ગયા છે અને આગળ જતાં એ ફરી પાછા ભેગા પણ થઈ ગયા છે

નદીઓનો આવો પ્રવાહક્રમ અથવા જીવનક્રમ માણસના હાથની વાત નથી કુદરતની અગમ્ય હીલા જ એ જીવનક્રમ નિશ્ચિત કરે છે માણસ પોતાના દૃઢ સંકલ્પ અને તપસ્યાના બળ વડે તેમાં અમુક ફેરફાર કરી શકે છે તે જ આમ ઓછોવસ્તો ફેરફાર કરે છે તેનાથી થોડે ઠીક ઠીક લાભ પણ ઉઠાવે છે

હિંદુસ્તાનમાં દુનિયાની બધી જ માનવી સંસ્કૃતિઓનું મહા-સંમેલન થતું આવ્યું છે તેમાં થોડેક હિસ્સો આપણા સાધુસંતો, સાહિત્યકારો અને તત્ત્વજ્ઞોનો છે અને એથી વધારે હિસ્સો ઇતિહાસ વિધાતાની હીલાનો છે

આવી સ્થિતિમાં સંસ્કૃતિની રચના કરવા માટે આપણે એવી કોશિશ ન કરીએ કે જેથી નદીનું તળાવ બની જાય બહુ બહુ તો જે વહેણના પાણીની આપણને વધારે જરૂર હોય તેના પ્રવાહની ગતિ વધારી દઈએ એટલાથી જ આપણે સતોત માનવો જોઈએ

ડિસેમ્બર, ૧૯૪૦

ભારતીય સંસ્કૃતિ

ભારતની સંસ્કૃતિ માત્ર આર્ય સંસ્કૃતિ કે કેવળ હિંદુ સંસ્કૃતિ જ નથી, એ સંસ્કૃતિ કૃત પ્રાચીન જાળના ખ્યાલમા ડૂબેલી નથી ભારતીય સંસ્કૃતિનું કેન્દ્ર છે હિંદુસ્તાન, પરંતુ એનું વર્તુલ અથવા એના ક્ષેત્રનો વિસ્તાર હિંદુસ્તાન વડે સીમિત નથી.

ભારતની સંસ્કૃતિ ભારતના ઇતિહાસ કરતાં પણ વધુ વિશાળ છે, કારણ ઇતિહાસ તો માત્ર ભૂતકાળનો જ ખ્યાલ રાખે છે જ્યારે સંસ્કૃતિનો સમય ભૂત, વર્તમાન અને ભવિષ્ય ત્રણે સાથે હોય છે ઇતિહાસ પોતાના ભવિષ્યથી અલગજુલુ હોય છે. સંસ્કૃતિ પોતાના ભવિષ્યના ધ્રુવતારક પર અમીટ નજર માંડી આગળ ધપે છે.

હિંદુસ્તાનમાં અનેક ધર્મો છે, અનેક ભાષાઓ છે, અનેક દેશોથી આવી વસેલા અનેક વચના લોકો છે સંપત્તિ, બુદ્ધિશક્તિ, ક્રીયશ્લ્ષ, ઉદારતા અને શાશ્વતતા, આદિ હરેક દૃષ્ટિએ ભિન્ન ભિન્ન કોટિના લોકો આવી વસ્તુ છે છતાંયે આપણે કહીએ છીએ કે હિંદુસ્તાનની સંસ્કૃતિ એક છે, અખડ છે, અવિભાજ્ય છે ઘણા લોકો એ વસ્તુ જ નથી સમજી શકતા કે ભિન્ન ભિન્ન ધર્માવધંબી લોકો પણ એક સંસ્કૃતિમાં કેમ આવી શકે છે.

એક ઉદાહરણ લઈ આ વાતને સ્પષ્ટ કરીએ ઈસા મસીહ યહૂદી હતા એમના વખતના યહૂદી મતમા એમને કેટલાક દોષો ને અપૂર્ણતા જણાયાં એ દૂર કરવા માટે પોતાના શિષ્યોને એમણે ઉપદેશ દેવા માડ્યો ઈસાના એ શિષ્યો ઈસાઈ થઈ ગયા પણ તેથી એમનું સાંસ્કૃતિક યહૂદીપણુ ન મટી ગયું ત્યાર બાદ સેન્ટ પૉલ ઈસાઈ થઈ ગયો એ યહૂદી ન હતો, ગ્રીક યવન હતો એણે ઈસાનો ઉપદેશ તો ગ્રહણ કર્યો પરંતુ એની પોતાની સંસ્કૃતિ ગ્રીક હતી એમાં ઈનાનો ઉપદેશ વણી કાઢી એણે પોતાની ગ્રીક સંસ્કૃતિ પરિપુષ્ટ કરી. પરીથી જો રોમન લોકો ઈસાઈ થયા તેઓ ધર્મ તો ઈસાઈ થયા, રોમન ધર્મ એમણે છોડી દીધો, પરંતુ રોમન સંસ્કૃતિથી તેઓ મોટે ભાગે દૂર ન જઈ શક્યા જામ મુરોપની સંસ્કૃતિ ઘણી છે.

હિંદુસ્તાનમાં થક, લગ જાડિ બહારના કેટલાકે લોકો આવી નયા એમણે અહીંનો ધર્મ અપનાવ્યો જેટલું જ નહીં પણ એ લોકો સંસ્કૃતિએ પણ જા દેશના બની નયા હિંદુસ્તાન બહાર એમને માટે કોઈ સ્વદેશ ન રહ્યો ત્યાંથી જો કઈ સંસ્કૃતિ એ લોકો અહીં લાવ્યા તે અહીંના લોકોએ તદતર અપનાવી લીધી અને અહીંની નાસીરની સપાળી ચીજો એ લોકોએ અપનાવી આમ તેઓ સંપૂર્ણતયા અહીંના બની રહ્યા.

જ્યારે મુસલમાનો આ દેશમાં આવ્યા ત્યારે અહીંના લોકો સાથે એમનો મેળ તરત ન જામ્યો એમનો ગોમાંસાહાર અહીંના લોકો સહન ન કરી શક્યા અને અહીંની મૂર્તિપૂજા તેઓ સહન ન કરી શક્યા જે અન્ય પ્રાણીઓનું માસ ખવાય તો ગાયનું માંસ ખાવામાં વાંધો શો હોઈ શકે એ એમના ધ્યાનમાં આવી ન શક્યું ભારતની કૃષિપ્રધાન સંસ્કૃતિમાં ગાયનું કેટલું મહત્ત્વ છે એ કોઈએ એમને ન બતાવ્યું હોય એ જ પ્રમાણે ક્ષત્રિય ભારતવાસીઓ મુસલમાનોનો મૂર્તિવિરોધ સમજી ન શક્યા બીજા દેશોના જડ લોકોએ મૂર્તિને નામે કેવા કેવા અનાચારો ચલાવેલા એનો આપણા લોકોને ખ્યાલ સુધ્ધા ન હતો.

પરંતુ ભારતીય સંસ્કૃતિમાં એક એવી મહાન વસ્તુ હતી જે અન્ય દેશોમાં ભાગ્યે જ મળી શકે ભારતીય ગ્રંથ પહેલેથી જ માનની આવી છે કે ઈશ્વરને પહોંચવાના માર્ગો અનેક છે મનુષ્ય અજ્ઞાની છે એ કઈ એનો ગુનો નથી ઈશ્વર સર્વજ્ઞ છે હરેક મનુષ્યના હૃદયની વાત તે જાણે છે મનુષ્યમાં જે દુષ્ટતા ન હોય તો એના અજ્ઞાનની સમા તો ઈશ્વર પહેલેથી જ આપી દે છે ઈશ્વરની આગળ નાનામોટા, પડિત મુલ્લા, વિદ્વાન કે જાણી સઘળા અંગની જ છે એકનું અંગાન કાળજી જેવું હશે તો બીજાનું કોયલા સમાન હશે એમાં કોને સજા કરવી ને કોને બક્ષિસ આપવી ?

જે મુસલમાનો બહારથી હિંદુસ્તાનમાં આવ્યા એમણે ધીમે ધીમે આ જ દેશને પોતાનો સ્વદેશ બનાવ્યો, પોતાની સ્વભાષા છોડી અહીંની ભાષાને જ સ્વભાષા બનાવી બુલબુલોની સાથોસાથ કોયલાના ગાણથી પણ એમનું હૃદય ઊછળવા લાગ્યું તરબૂચ પ્રાચીની ભૂમિ એમણે અહીંના અપ્રકૃજને અર્પણ કરી આ વાત થઈ બહારથી આવેલા મુસલમાનોની પણ આજે હિંદુસ્તાનમાં જે મુસલમાનો છે તેમાં બહારથી આવેલા કેટલા ? સેંકડે દમ વીસ પાંચ નહીં હોય બાકીના બધા અનાદિ કાળથી આ દેશના જ રહેવાવાળા છે એમને માટે હિંદુ સ્તાની બનવાનો સવાલ પણ ન હતો એ કદી જેરહિંદુસ્તાની હતા જ નહીં એ તો બ્રહ્મ, વા મીકિ, બુદ્ધ અને શકરાચાર્યના વંશજ જે ભારતવાસીઓએ કોઈ પણ કારણે ઈસ્લામનો સ્વીકાર કર્યો એમણે ભવભૂતિ, અર્ધભટ્ટ અને ભાસ્કરાચાર્ય, વાગભટ્ટ કે તાનમેનથી ઊતરી આવે-ને પોતાનો વારસો જાડવો નથી મુસલમાન હોવાને કારણે એમણે ફારસી ને અરબીને અપનાવી ભરે, પરંતુ બગાળી મરાઠી, તામિલ, તે ગુ, આદિ પોતાની માનુભાષાને એમણે છોડી નથી દીધી માનુભાષાનો દ્રોહ કરીને કોઈએ પોતાનું સામર્થ્ય વધાર્યું નથી, પોતાનો ઉદ્ધાર સાધ્યો નથી સંસ્કૃત ભાષા જેટલી બ્રાહ્મણોની છે એટલી જ બીજા સઘળા વર્ગોની છે એટલું જ નહીં, સંસ્કૃત ભાષા જેટલી હિંદુઓની છે એટલી જ હિંદુસ્તાનના મુસલમાનોની ને ઈત્યાદિઓની પણ છે સંસ્કૃતમાં લખાતા ભવ્ય સાહિત્યનો મન્કાર હિંદુ, મુસલમાન ને ઈસાઈ ત્રણે સમાન ભાવે કરી શકે છે જગર કોઈ એ વારનાથી મોં મવડોયે નો સસ્કારની દૃષ્ટિએ તે પોતાને દરિદ્રી જ બનાવશે.

જે લોભેએ ઇસ્લામ યા ઈસાઈ ધર્મનો સ્વીકાર કર્યો છે તેઓ હિંદુ ધર્મગ્રંથોને હિંદુઓની માફક ભલે પ્રમાણ ન માની શકે, પણ તેમના મનમાં એના પ્રત્યે આદરભાવ તો અવશ્ય હોવો જોઈએ નવો ધર્મ ગ્રંથ સ્વીકારી એ પોતાનો વારસો છોડી નહીં દે પરંતુ એને પોતાની નવી દૃષ્ટિથી શુદ્ધ કરી પોતાના નવા ધર્મ દ્વારા એને સમૃદ્ધ બનાવી શકે એ ભગ્નીય સંસ્કૃતિનો ઓપ મળવાથી એમના ધર્મમાં વધારે સ્થિતિ આવશે.

અને જે લોક હિંદુ છે તે પણ ઈસાઈ અને ઇસ્લામી ધર્મગ્રંથોનું પ્રામાણ્ય ન સ્વીકારવા છતાં એનું સમ્માન તો અવશ્ય કરશે, અને પોતાના ધર્મગ્રંથો જેટલો જ એનો આદર કરી એમના અધ્યયનથી લાભ ઉઠાવશે.

દુનિયામાં આટલા બધા ધર્મો ચાલે છે પણ એ બધામાંનું એક વિશાળ ધર્મકુટુંબ બનાવવાની શક્તિ ભારતની સંસ્કૃતિમાં જ છે ભાગ્નીય સંસ્કૃતિએ કથારનું કહી દીધું છે કે માનવકુલમાં પ્રવર્તિત સઘના ધર્મો માથા છે સઘનાની પ્રેરણા ઈશ્વરથી છે પણ એ સઘના મનુષ્યો દ્વારા પ્રવાર પામવાથી તેમનામાં મનુષ્યોની અપૂર્ણતા પણ આવી ગયેલી છે ગંગા ગંગોત્રીથી નીકળી છે છતાં ત્યાં જ થંભી નથી ગઈ જ્યાં સુધી વિશાળ માગરમાં લીન થાય નહીં ત્યાં સુધી તેને આગળ વધવું જ રહ્યું એમાં ધમુના આવી મળશે, ચર્મણવતી અને શોણ આવી મળશે, સરયુ ને ગંડકી પણ આવી ભળશે, અને માગરમાં પહોંચતા પહોંચતા હિમાલયની પેલે પારથી આવતા બ્રહ્મપુત્ર સાથે પણ એનો સંગમ થઈ જશે ભારતીય સંસ્કૃતિની પણ આ જ વાત છે વૈદિક સંસ્કૃતિથી અનો ઉત્તમ ઉચ્ચ એ પહેલાની વાત આપણે નથી જાણતા પણ એમાં સમય સમય પર દુનિયાભરની સંસ્કૃતિઓએ પોતપોતાનો કરભાર ધારવી દીધો છે ભારતીય સંસ્કૃતિમાં ઇસ્લામી અને ઈસાઈ સંસ્કૃતિ મળી ગઈ છે એને લઈને અરબસ્તાન, ઈરાન કે મિસરના ઇસ્લામથી હિંદુસ્તાનના ઇસ્લામની ખૂબી કઈ જુદી જ હશે, કઈક વિશેષ હશે ભારતનો ઈસાઈ ધર્મ ઈટાલી, ફ્રાન્સ, જર્મની, દગનડ ને રશિયાના ઈસાઈ ધર્મથી કઈ અનેરી સુગંધ બતાવશે ઈસાઈ ધર્મની ખૂબી જ્યારે હિંદુસ્તાનના ઈસાઈ લોકો દુનિયાને (મજાવે) ત્યારે ઈસાઈ ધર્મમાં એક નવી જ સમૃદ્ધિ આવી જાયશે.

અને ઇસ્લામ અને ઈસાઈ ધર્મના હિંદુસ્તાનમાં આવવાથી હિંદુ ધર્મની ખૂબી પણ સારી રીતે સ્પષ્ટ થવા માંડે છે સૂફી મત અને કબીર મત, બ્રાહ્મો-સમાજ અને આગાખાની સમ્રદાય, સઘનામાં આપણને ભારતીય સંસ્કૃતિની સમન્વયકારી શક્તિ દેખા દે છે.

અને જે લોક ઈશ્વરને નથી માનતા, મેઈ પણ ધર્મ પ્રત્યે આદર રાખવો પસંદ નથી કરતા, કોઈ શાસન નથી માનતા, બુદ્ધિથી મેઈ કોઈ પણ ચીજનો સ્વીકાર નથી કરતા, એ પણ ભારતીય સંસ્કૃતિથી બહિષ્કૃત નથી એમનીયે એક મજની પરપરા આ દેશમાં પ્રાચીન કાળથી ચાલી આવી છે.

નદીમાં શેઠ નવું પાણી આવતું રહે છે એક પ્રાન્તથી બીજા પ્રાન્તમાં એ વહે છે તોપણ એનાં રંગ, રૂપ, વામિત્વ અને સૌંદર્ય અશુદ્ધ જ રહે છે એ જ વાત સંસ્કૃતિની છે ભારતીય સંસ્કૃતિમાં દુનિયાભરની નગ્રાણી સંસ્કૃતિઓની અસર નજરે પડે છે છતાં એ ભારતીય જ રહી છે અને રહેશે ભારતીય ઇશ્વરમાં આર્થ પ્રારભનું સૂચન અવશ્ય છે પરંતુ વેદિક કે મહાભારત મળથી એ સીમિત ન થઈ શકે, એ તો એક જીવિત ચૈતન્યમય અને વર્ધમાન પ્રવાહ છે માનવતાનું કલ્યાણ એ જ એનો નમ્ર આદર્શ છે ભારતવર્ષ એનું ઉગમસ્થાન છે, મધ્યભિદુ છે અને અખિલ વિશ્વ એનું કાર્પિત્ર છે

મે, ૧૯૩૯

૪

ભારતીય આદર્શ

મન્વા પરસ્તપમ અયત્વા જ્ઞાન-નમ્રતામ ।

મનુત્સૃજ્ય સતા માર્ગમ યદન્યમપિ તદ વતુ ॥

ભારતીય જીવનનો આ સર્વગ્રોહ આદર્શ છે

એક સંસ્કૃતિ છે, જે દુનિયાભરના તમામ સાધનો ભેગા કરીને જીવનને સમર્થ અને સમૃદ્ધ કરવા ઈચ્છે છે, તેનાથી બિલકુલ ઊલટી આત્માભિમુખ સંસ્કૃતિ છે, જે સર્વ પ્રકારની સાધનાઓ અજાણ્યાવીને જીવનને શુદ્ધ તથા ફાળા કરવા ઈચ્છે છે

સાધનામાર્ગ શુદ્ધ છે કે અશુદ્ધ એનો પહેલી સંસ્કૃતિ ખ્યાલ કરતી નથી તે તો સ્થૂળ અને નૂરમ સાધનસામગ્રી કંટાળી વધી તે તરફ જ ધ્યાન આપે છે બીજી સંસ્કૃતિને ખબર છે કે બાહ્ય સાધનોની વિપુલતા એ કાંઈ સાચું સામર્થ્ય નથી જેટલું પહે એજુ જ અન્ન, તેથી વધાર કે બીજું ખવાઈ જાય તો તે વિષ છે તે જ રીતે સાધનાને બળે જે શક્તિ મેળવવી હોય તેને માટે જેટલા સાધનો જરૂરી હોય તેટલા જ કામના છે તેથી જે કાંઈ વધાર મેળવીએ તે પાણીમાં તરનારના માથા ઉપરના બોજ જેવો છે તેથી આ આર્થ સંસ્કૃતિ સાધનોનો લોભ ન રાખતા સાધનાને જ વધારવામાં માને છે

પહેલી સંસ્કૃતિ આપણને દુનિયાભરમાં ફેલાયેલી દેખાય છે અને તેના જેવી ફળનો પણ હવે આપણે અનુભવ કરવા લાગ્યા છીએ

જે એ કડવા ફળના અનુભવથી આપણે મદ્ય પાક શીખીશું તો બીજી કલ્યાણકારી સંસ્કૃતિનું અભ્યુત્થાન જાણી શકે

સાધનાશુદ્ધિવાળી આ સંસ્કૃતિનું દૈવ્યસર્વસ્વ ઉપરના મંત્રમાં વ્યક્ત થયું છે પોતાની જાતને બચાવવા અને પોતાને શ્રેયી દૂર રાખવા બીજાને કષ્ટ

પોતાનાનારા ઘણા છે આવા લોભી લોભે અદૂરદૃષ્ટિથી જે કંઈ અન્યાયી લાભ મેળવે છે તેની પૂરી ડિમન નેમને છેવટે ચૂકવવી પડે છે આખો જીવનનો વિધવિધ પ્રવૃત્તિ ચલાવતાં છતાં આખો તેમના લાભમાં કંઈ જ રહેતું નથી.

આવા લોકો માને છે કે પોતાના સ્વાર્થને માટે દુર્જનોની પણ ખુદામત કરવી જોઈએ વિષમ પરિસ્થિતિ આવતા દુર્જનોને ઘરો પણ જનું જોઈએ. તેઓ કહે છે, “ધ્યેય જે શુદ્ધ હોય તો તેની તરફ અમે ગમે તે માર્ગે જઈએ માર્ગની શુદ્ધતા-અશુદ્ધતાનો વિશેષ ખ્યાલ આ દુનિયામાં રખાતો નથી” પોતાને વ્યવહારવતુર નમજનારા આવા અદૂરદૃષ્ટી લોકો ઘોડા સમય પૂરતા તો ખૂબ આગળ વધે છે, પરંતુ તેમની અમર્યાદ પ્રવૃત્તિ જ તેમની ઉપર સવાર થઈને તેમને પોતાના જ ભોજ નીચે દબાવી દે છે તેમની આવી પ્રવૃત્તિથી તેમનું જીવનમત્ત્વ વધતું નથી, ઊંચટું તે વિકૃત અને દીર્ઘ બની જાય છે તેથી જ મંત્રદ્રષ્ટા ધારી કહે છે.

“બીજાઓને કોઈ પણ પ્રકારનું કષ્ટ આપ્યા વિના અન નીચ દુર્જનોની મામે માથું નમાવ્યા વિના તથા મનુષ્યનોના તદ્દાવારી માર્ગેથી એક તમુબાર પણ આપનેમ ખસ્યા વિના જે કંઈ થોડું આપણને મળે છે કે આપણે કમાઈએ છીએ તે જીવનનિક્ષિને માટે — જીવનને કૃતાર્થ કરવા માટે—પર્યાપ્ત જ નહીં પણ પુષ્કળ છે.”

આ મંત્રનો અર્થ એક વાગ મગજવો એ પૂરતું નથી જ્યાં જોઈ ડર, લોભ, મનસર અથવા દ્વેષને કારણે હૃદય કમજોર થઈ જાય છે અને હીન માર્ગે જવા ઇચ્છે છે તે વખતે જો આ મંત્રનું મનન કરવામાં આવે તો તે જરૂર જ જ — રક્ષણ કરશે.

ઓગસ્ટ, ૧૯૪૧

૫

હિંદુ ધર્મ વિં હિંદુ સમાજશાસ્ત્ર

આપણા સમાજમાં જિવની-વભાવની તાલીમ ધર્મને નામે રીતમર અપાતી આવે છે આજે તે વસ્તુને લોકો મનાતમ ધર્મનું એક અભિન્ન અગ માનવા લાગ્યા છે હિંદુ ધર્મ પોતાના વિશુદ્ધ રૂપમાં નાર્ય, ઉદ્ધાન અને મુક્તિપરાયણ ધર્મ છે જો કોઈ ધાનક દોષે તેને નિષ્પ્રાણ, અનાર્થ તથા ઝેરીવો બનાવી દીધો હોય તો તે આ જિવની-વભાવ છે.

આપણે કેમ નથી તમજતા કે હિંદુ ધર્મ અને હિંદુ સમાજશાસ્ત્ર બુદ્ધા બુદ્ધા છે? હિંદુ ધર્મ ‘નિર્દોષ’ અને ‘મમ’ જાતની ઉપાસના સીખવે છે તે ‘સાધુવ્યવિ જ પાપયુ’ ‘સમશ્રુદ્ધિ’નું પ્રતિપાદન કરે છે ‘વિદ્યાવિનયસપન્ન’ બ્રાહ્મણથી માંડીને ‘શ્વપાક’ સુધી બધા પ્રત્યે ‘સમદર્શિત્વ’ તેમ જ ‘સમવર્તિત્વ’નો ઉપદેશ કરે છે.

પરંતુ હિંદુ સમાજશાસ્ત્ર ઈચિનીય ભાવનાના અભેદ તથા અમગળ તત્ત્વ ઉપર ભાર મૂકે છે જે આપણે આપણી સ્મૃતિઓમાંથી ઈચિનીય જીવને માન્ય રાખનારાં વચનો કાઢી નાખીએ તો બાકી કેટલું રહેશે !

તેટલા માટે ભગવાન મનુએ પોતાની સ્મૃતિમાં જ એક ‘ભિષજ્વરૂપ’ (દવારૂપ) વચન રજૂ કર્યું છે કે સ્મૃતિઓમાં જે ધર્મ (વેદ) વિશેષી વચન હોય તો તે અપ્રમાણ માનવું જોઈએ કેમ કે સ્મૃતિઓ હંમેશા ધર્મશાસ્ત્રોનું વિવેચન જ નથી કરતી, તે ધર્મવિરોધી પણ તત્કાલીન શિષ્ટમાન્ય સમાજશાસ્ત્ર, અર્થશાસ્ત્ર તથા ક્રિઓનું સમર્થન પણ કરે છે પરંતુ પ્રગતિ નહીં જરવાને ટેવાયેલો સમાજ એક મોટા હિતકર ન્યાયને ભૂલી જાય છે એ ન્યાય એ છે કે સમાજશાસ્ત્ર કે અર્થશાસ્ત્ર કરતાં શુદ્ધ ધર્મતત્ત્વ પ્રમુખ છે દેશ અને કાલથી મર્યાદિત ધર્મશાસ્ત્ર કરતાં સનાતન અને સાર્વભૌમ ધર્મતત્ત્વ પરમ પ્રમાણ છે.

તેથી જ્યારે સમાજમાં ધાર્મિકતા વધે છે, ધર્મનું આકલ્પન વિશુદ્ધ બને છે ત્યારે આચાર અને સમાજરચનામાં તત્ત્વાનુકૂળ પરિવર્તનની જરૂર સ્વીકારાય છે હવે એવો નયમ આવી પહોંચ્યો છે કે જ્યારે આપણે સમાજવ્યવસ્થા (જેમાં જૂનું અર્થશાસ્ત્ર અને પરપરાગત પણ ભેદદર્શક શિષ્ટાચાર સમાયા છે) ના નકજામાંથી શુદ્ધ હિંદુ ધર્મને બચાવી લેવો જોઈએ આપણી સ્મૃતિઓ હવે આપણા આધ્યાત્મ મિષ્ટાંતને અનુકૂળ બનાવવી જોઈએ.

ભન્યુઆરી, ૧૯૭૫

૬

(પ્રાણદાયી હવા

એક ગામડાના લોકો બહુ જ ભોળા અને ભલા હતા મોટેરાના વચનને માન આપતા અને તેઓ કહે તેમ કરતા.

તે ગામમાં જૂના જમાનાનો એક રોસો રહેતો હતો તે હંમેશા કહેતો કે, “ હેમત ઋતુની હવા બહુ જ નરવી હોય છે તે જોઈથી શરીરમાં જાય તેટલો માણસ વધારે તદુરસ્ત અને બળવાન બને છે હેમતની હવા એટલે શુદ્ધ પ્રાણ.”

કાળે કરીને રોસો દેવલોક પામ્યો એટલે લોકો તેને વધારે સંભારવા અને માનવા લાગ્યા તેના ગાલને દિવસે ચી ગામલોક ભેગા થતા અને તેના વચનો યાદ લાવતા.

એક વખત એક જાણે કહ્યું, “ ભાઈઓ, ડોંગા કહેતા હતા તે પ્રમાણે ચાલીશું તો જ ચુપી થઈશું આપણે એમ કહ્યું કે હેમત ઋતુ પૂરી થતા પહેલાં એ તવા ઘરમાં ભરી લઈ, ઘરની બારી-ઝાલુ બંધ કરી પ્રાણદાયી હવા સંધરી રાખીએ બીજા હેમત આવશે ત્યાં ચુપી તે પહોંચશે ઘરમાંથી બહાર જવાનું

બનના સુધી ઓછું રાખીએ, અને તે પણ એક નાનકડું બાજોરું રાખીને તેમાંથી ન પ્રસાદ પડે. જ્યાં ઉધાડયું કે તરત બધા !”

આ ગવાણ ગોને ગમે પિતૃ અને બધા તેમ જ કરવા લાગ્યા આમ બધિયાર હવામા રહેવાથી પરિણામ શુ આપ્યું તે કહેવાની જરૂર નથી

હિંદુ પાનક પુરાણપ્રિય ચુસ્ત સનાતની હિંદુ સમાજ તે પરિણામ હમેશા અનુભવે જ છે

૧૯૨૭

૭

આર્ષ સંસ્કૃતિનો આધાર

[સામાન્ય માતિતી]

હિંદુ ધર્મને વેદ ધર્મ પણ કહે છે વેદ એ દુનિયામા જૂનામા જૂનો અને અત્યંત મહત્વનો ગ્રંથ છે વેદમા ઇન્દ્ર, મિત્ર, વરુણ, વાવાપૃથિવી, ઉષા, અશ્વિના, રુદ્ર વગેરે ઈશ્વરના અનેક રૂપોનું વર્ણન અને સ્તુતિ છે આ બધા મંત્રો ઋષિઓ ધ્યાનમા ભેગા હતા ત્યાં તેમનું રચના હતા વેદની અંદર હિંદુ ધર્મના બધા તત્વાનું મૂળ છે કેટલાક મત્રામા મરસ કાવ્ય છે વેદ ચાર છે ઋગ્વેદમા ધર્મે ભાગે સ્તુતિના જ મંત્રો છે યજુર્વેદમા યજ્ઞ પ્રકરણ છે. સામવેદમા આપણું જૂનું ગાયન છે અથનવેદમા પરંપરાથી વસ્તુઓ છે

આ વેદમાંથી જ બ્રાહ્મણ કરીને એક બીજો ભાગ પેદા થયો આથી બ્રાહ્મણ એ અમુક જાતના ગ્રંથોનું નામ છે બ્રાહ્મણોમા પણ સંમધી અને ધર્મતત્ત્વ સમધી લાખી લાખી વર્ણ છે

બ્રાહ્મણોમાંથી જ ઉપનિષદો પેદા થયા ઉપનિષદોમા આપણા ધર્મની બધી ઉપનિષદ પદ્ધતિઓ અને વિચાર તત્ત્વો આવી ગયલા છે ઉપનિષદોમા ગુરુશિષ્ય વચ્ચેના કેટલાક સવાદો બહુ જ સુંદર છે ભગવદ્ ગીતામા શ્રીકૃષ્ણે આ ઉપનિષદોનું જ દૂધ દોહીને મૂક્યું છે (શાકજાતના મોટા દીકરા દાદાએ આ ઉપનિષદોનો ફારસીમા અનુવાદ કર્યો છે) ઉપનિષદો પછી અધ્યયન અને અભ્યાસનું મૂળ જન્મ્યું, જેટલે સ્વરૂપસ્થિતિ ઉપર વધારે જોઈ રહ્યું સંસ્કારો તેવી સૂત્રગ્રંથો નિર્માણ સૂત્રગ્રંથોમા ઘણી માહિતી ધ્યાનમા રહે એ રીતે ટૂંકા દૂધ વાક્યો બનાવેલા છે, પણ તેનો અર્થ કરવાની કૃત્રી ગુરુ પામેથી મળી હોય તો જ સૂત્રગ્રંથોનો ઉપયોગ થઈ શકે છે એ દૂધી અને મૂત્રોનું વિવરણ વિદ્વાન આચાર્યોએ પોતાના ભાષ્યોમા આપેલું છે

જેમ કૃત્વપ્રાપ્તિને માટે યજ્ઞવિધિ ચોકસ રીતે કરવાનો આગ્રહ વધ્યો તેમ જિંદગીની દરેક વસ્તુ પણ નિયમસર અને ધર્મ પ્રમાણે લોકો કરવા લાગ્યા. બ્રાહ્મણે કેવી રીતે વર્તવું, દાત્રિયની ફરજ શી છે, વેશ્યોનો ધર્મ શો છે અને શૂદ્રોએ કઈ મર્યાદામાં રહેવું એ બધું વિગતવાર લખવામાં આવ્યું માણસ શું ખાય, શું ન ખાય, શું પહેરે, એકબીજા સાથે કેવી રીતે વર્તે, જિંદગીના મુખ્ય મુખ્ય પ્રસંગોમાં કયા સંસ્કારો મેળવે કે કેળવે વગેરે બધી વિગતોના નિયમો રચવામાં આવ્યા આ નિયમોને સ્મૃતિ કહે છે કેમ કે મુનિઓએ જૂના વખતના આચારનું સ્મરણ કરી આ સ્મૃતિઓ લખી છે સ્મૃતિઓમાં મનુસ્મૃતિ અને યાગવલ્ક્યસ્મૃતિ મોટી છે વેદના મંત્રો દેવતા પાસેથી સાંભળેલા એટલે તેમને શ્રુતિ કહે છે બ્રાહ્મણો અને ઉપનિષદો પણ શ્રુતિમાં જ ગણાય છે

જેમ આચારની વ્યવસ્થા સ્મૃતિઓમાં થઈ તેમ ધાર્મિક અને તાત્ત્વિક વિચારની વ્યવસ્થા દર્શનોમાં ચોકવાઈ ગઈ છે આત્માનું દર્શન કરવા માટે આ ગ્રંથો ઉપયોગી છે એમ જાણી આ ગ્રંથોને જ દર્શનો કહેવા લાગ્યા દર્શનો છ છે જે દર્શનો વેદને મહત્ત્વ આપતા નથી તેમને નાસ્તિક દર્શનો કહે છે તે જુદા જ છે જે વેદાન્ત વિષે આપો ધણું સાંભળીએ છીએ તે આ છ દર્શનોમાંનું એક પ્રધાન દર્શન છે નાસ્તિક દર્શનોમાં જૈન દર્શન આવી જાય છે જૈનો વેદને માનતા નથી એટલા માટે જ તેમને અહીં નાસ્તિક કહેવા છે આજે તો નાસ્તિક થઈ જુદા જ અર્થમાં વપરાય છે આત્માને, ઈશ્વરને કે ધર્મને જે નથી માનતો તે નાસ્તિક એ આજનો ખર્થ છે જૈન દર્શનને નાસ્તિક કહેવામાં એ અર્થ નથી લેવાતો

દરેક ધર્મ સાથે ધાર્મિક વાર્તાઓ તો હોય જ વાર્તા દ્વારા ધર્મના બધા સિદ્ધાન્તો, પ્રસંગો, ધર્મ સંકલ્પો, પરંપરા બધું સમજાવાય છે આવી વાર્તાઓનો સંગ્રહ પુરાણોમાં કરવામાં આવેલો છે સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિથી માંડીને તામ્રમુખી (ગોરા) લોકોના હિંદુસ્તાનમાં આવવા સુધીની અને વસ્તુઓ આ પુરાણોમાં છે પુરાણકારોએ પુરાણોમાં કશું મૂકવાનું બાકી રાખ્યું નથી પુરાણો બહાર છે ઉપપુરાણ પણ એટલા જ છે રામાયણ મહાભારત એ પુરાણોથી જુદા જ છે તે ઈતિહાસમાં મમાય છે

આજનો હિંદુ ધર્મ શ્રુતિ, સ્મૃતિ અને પુરાણ પ્રમાણે ચારે છે તેથી તેને શ્રુતિસ્મૃતિપુરાણોના ધર્મ કહે છે ઉપરાંત આગમ અથવા તંત્ર કહીને એક જુદો ધર્મસંગ્રહ છે તે પણ ધર્મગ્રંથમાં જ મનાય છે બનાવ, બાતામ, નેપાવ, કાશ્મીર તરફ જા તંત્રોનું માહાત્મ્ય વધારે છે, જોકે તંત્રની અમર હિંદુ ધર્મ પર બધું જ છે આ તંત્રમાંના મેટલાક વિધિઓ ફેંકી દેવા જોવા છે

હિંદુ ધર્મ-સંસ્કારો

[બેઠા ઉપપત્તિ]

મહાભારતના યુદ્ધ પછી ઝાળાન્તરે વૈદિક અથવા બ્રાહ્મણ ધર્મમાં રાહો પેઠો. ઉપનિષદ કાળના ઉચ્ચ આધ્યાત્મિક આચારવિચારને ઠેકાણે લોકો આત્મઅનાત્મની શુદ્ધ ચર્ચાઓને જ ધર્મનું અંતિમ ધ્યેય માનવા લાગ્યા તથા આડબરવાળા યતયાગના કર્મકાંડથી જ બધું મેળવી શકાય એમ મનાવા માડ્યું ત્યારે બુદ્ધ ભગવાને ભૂંડેલા જગતને સત્ય અને સદાચારને માર્ગે લાગ્યું અને મહાવીર સ્વામીએ ધર્મ તો અદ્વિસામાં જ રહેલો છે એ ભારપૂર્વક ઠસાવ્યું વળી બુદ્ધ ભગવાનના અનુયાયીઓએ જ્યારે બુદ્ધ ભગવાનના ઉપદેશને અમુક ધર્મ કે નપ્રદાપનું ડપ આપી તેનો સાર્વત્રિક પ્રસાર કરવા માડ્યો ત્યાર તેમાં અનેક ફેરફાર કરવા પડ્યા અને તેને પરિણામે બૌદ્ધ ધર્મના પણ બે પથ પડી ગયા બૌદ્ધ સાધુઓ બુદ્ધ ભગવાનના મૂળ ઉપદેશને વળગી રહેવાને બદલે પોતાના નપ્રદાપને લોકપ્રિય કરવા તરફ વળ્યા અને નપ્રદાપના પ્રચારને સાતુ રાજ્યાશય પણ શોધવા લાગ્યા ત્યારથી તેમના સઘમાં સઘના બીજા વધારા આપમેં બુદ્ધ ભગવાનનો ઉપદેશ સૂક્ષ્મતાથી તપાસીએ તો જણાશે કે તેમના ઉપદેશમાં કોઈ નવા ધર્મની સ્થાપના કરતા ધર્મસંસ્કારનો જ ભાગ વધારે હતો ચાલતા આવેલા બ્રાહ્મણ ધર્મના મૂળભૂત સિદ્ધાન્તોનો વિશેષ કરવાનો તેમનો આગ્રહ ન હતો તેમણે તો પોતાની નજર આગળ ધર્મને નામે ચાલી રહેલા ધર્મિગ માંમે પોતાનો પોકાર ઉઠાવ્યો હતો તેમના ઉપદેશની ખૂબી તો એ હતી કે તે પૂરપૂરી રીતે પાળવા છતાં માણસ હિંદુ રહી શકતો, એટલું જ નહીં પણ વધારે સારો હિંદુ બનતો પરંતુ જ્યારથી બૌદ્ધ ધર્મનું નાપ્રદાપિક સ્વરૂપ જ વધવા માડ્યું ત્યારથી બૌદ્ધ સાધુઓ નૈતિક અને આત્માત્મિક દૃષ્ટિએ જીવનનું શ્વસ્ય સમજવા તથા સમજવવાનું કામ કરવાને બદલે પોતાના ધર્મ અને અધિકારો સારવશમાં વધારે ને વધારે પડતા ગયા બ્રાહ્મણોમાં પોતાના ઉચ્ચતાનો જે દોર હતો તે બૌદ્ધ સાધુઓમાં પણ આવવા માડ્યો વૈદિક યજ્ઞના પુરોહિતો માત્ર પોતાના લાજ માટે લોકોમાં જેમ વહેમો પ્રસારવતા તેમ જ બૌદ્ધ સાધુઓ પણ પોતાના સ્વાર્થ માટે અને પોતાનું માતાત્મ્ય લોકોની નજરમાં વધે તે માટે ઘણા વહેમોને પોષણ આપતા થઈ ગયા બુદ્ધ ભગવાનના અવગોષની પૂજા કરવાની પ્રથા તો આડબરમાં વૈદિક કર્મકાંડ કરતા જરાયે ઊંચે એવી ન રાતી, અને બૌદ્ધ સાધુઓના દાત, નખ, અરિય, ચખ વગેરે ઉપર મોટા સ્તૂપો બાંધવામાં તથા મઠો ઊભા કરવામાં ભારે ખર્ચ કરવાની પ્રથા પડી ગઈ વળી બુદ્ધ ભગવાનના અહિંસા અને સયમના ઉપદેશથી અશોકે કે પેલી સાર્વત્રિક શાંતિ પણ

દુનિયામાં આવી નહીં ક્ષત્રિય રાજાઓ જૂના વખતમાં જેમ અશ્વમેધ યજ્ઞ કરી ભારે લડાઈઓ લડતા તેમ જ બૌદ્ધ રાજાઓ પૈ બુદ્ધના અવશેષ માટે આપ રમા લડાઈઓ લડવા લાગ્યા.

કેટલાક લોકો માને છે કે હિંદુ ધર્મમાં કાઈ ફેરફાર કરવાની સગવડ તો છે જ નહીં હિંદુ ધર્મ પ્રગતિશીલ જ નથી આ વાત સાચી નથી હિંદુ ધર્મની માન્યતાઓમાં રિવાજો અને સંસ્કારોમાં ધીમે ધીમે ઝપાતર થતું આવ્યું છે કદાચ જેમ માણસના દેહમાં રોજ ફેરફાર થાય છે, છતાં તે સૂક્ષ્મ હોવાથી જણાતો નથી, તેમ હિંદુ ધર્મમાં ફેરફાર ધીમે ધીમે થયેલા છે અમુક નિહાતો, જેને તે પોતાના સનાતન સિદ્ધાન્તો માને છે તે જાળવીને હિંદુ ધર્મ યોગ્ય ફેરફાર સ્વીકારી લેવા તૈયાર રહેલો છે આર્થ રાજકુમાર મિશ્રે ઉપદેશોલા બૌદ્ધ ધર્મનો તેને જરૂરે વિરોધ ન હતો સમિત છે કે લોકોનો વિરોધ તો હતોએથી, યવન અને શક જેવા પરદેશી રાજાઓની આગેવાની નીચે વિકૃતિ પામતા બૌદ્ધ ધર્મ સામે હતો એ રાજાઓ અને તેમના બૌદ્ધ ધર્મનું પ્રાગલ્ભ્ય વધે તો હિંદુસ્તાનમાં આર્થ સંસ્કૃતિ ન ટકી શકે એવી સ્થિતિ હતી.

શાક્ય મુનિએ પોતે સમાજમાં નવું ચેતન પ્રકટાવવા જે પ્રયાગ આરમ્ભો હતો તેના જેવો જ મઈક પ્રવાસ ઈસ્વીના ત્રીજા અને ચોથા સૈકામાં પણ આર્થ પ્રજાએ આરમ્ભો હતો.

અશોક પછી મુખ્યત્વે બૌદ્ધોને રાજવાળા મળવા માડલો અને બ્રાહ્મણોનું ચલણ રાજમંડળમાં ઓછું થયું પણ તેથી કાંઈ બ્રાહ્મણ ધર્મ દૂબી ગયો ન હતો ખુલ્લેખાચરે પડી રહેલા કેટલાક માધુ બ્રાહ્મણ પંડિતો તે નાચવી રહ્યા હતા અને વનતા આગમોમાં વસતા બ્રાહ્મણ મુનિઓ તેના મૂળભૂત સિદ્ધાન્તોનું સંશોધન કરી રહ્યા હતા બુદ્ધ ભનવાને બતાવેલી ભૂલો તેમણે માન્ય રાખી, અતિ શમ લઈને શુદ્ધ વૈદિક ધર્મનું સ્વરૂપ તેમણે નિશ્ચિત કર્યું અને તેના ઉપર બૌદ્ધ આદર્શોનો ઓષ વણાવી વૈદિક કર્મમંત્રનો સ્મૃતિ વડવાદ તેમણે કાઢી નાંખ્યો યજુર્વેદ અને તેને નામે મની હિમા (જેની સામે બુદ્ધ ભાવાને ઝુમેથ ઉઘાડી હતી તે) હિંદુ ધર્મમાંથી ને ભા. ને તનામૂલક ઘણાં નીતિ અને તાદાવારને તેનું સ્વાભાવિક મહત્ત્વ મળ્યું બૌદ્ધ બિશુકોની પેઠે હિંદુ સંન્યાસીઓ પણ ઉપદેશ કરવા દરવા લાગ્યા બોધિમત્તવની અને બુદ્ધની પૂજાની પેઠે સમ આગે કૃપાની પૂજા થવા લાગી અને આ નીતે બૌદ્ધ ધર્મમાં હિંદુ ધર્મની મધ્ય અવસ્થા વધારે આકર્ષક એવું કર્યું ન રહ્યું ઊંચડું મહાદાનમાં તો પરદેશી રાજાઓ પાતાની ઇચ્છા મુજબ માથું મારી શકતા પણ આ હિંદુ ધર્મમાં તો સ્વદેશી પરપરાની જ પ્રતિષ્ઠા હોઈ શકે તેમ હતું તેથી નવો હિંદુ ધર્મ ભવ્ય ફેરફારો પરદેશથી આવેલા રાજાઓને પણ આપો હિંદુ ધર્મ સ્વીકારી તેનો પુરસ્કાર કરવામાં જ સ્વદિન જતાપું હિંદુ ધર્મમાં અવગણ્ય બુદ્ધને તે વખતના અન્યત્ર પ્રજાપ્રિય

ભગવાન વિષ્ણુના એક અવતારનું રૂપ આપી દીધું અને શુદ્ધ બૌદ્ધ ધર્મને આત્મ સાત્ કરવાનો હિંદુ ધર્મનો પ્રયત્ન સફળ થયો

મૂર્તિપૂજા અને અવતારવાદ

હિંદુ ધર્મમાં મૂર્તિપૂજા ક્યારથી શરૂ થઈ એ ચોક્કસ કહેવું તો મુશ્કેલ છે, પણ એમ માનવાને કારણ મળે છે કે એ બૌદ્ધ ધર્મની અસર છે બુદ્ધ ભગવાનના અવશેષો ઉપર બૌદ્ધોએ સ્તૂપો બાંધાવવા માંડ્યા તથા વિહારો બાંધી તેમાં બુદ્ધ ભગવાનની મૂર્તિ સ્થાપવા લાગ્યા તે પહેલાં આપણા દેશમાં મંદિરો બાંધવાનો રિવાજ નહીં હોય એમ કેટલાક કહે છે અને પુરાણોમાં મંદિરો સંબંધી ઉલ્લેખો છે તે પાછળથી દાખલ થયેલા હશે એમ માને છે

કેટલાક તો ઈશ્વરના અવતારની કલ્પના પણ બૌદ્ધકાલથી શરૂ થઈ હશે એમ માને છે પરંતુ એક જ ઈશ્વરના અનેક રૂપો છે એવો ખ્યાલ તો વેદમાં જ છે તેમ જ વેદના કેટલાક ઋષિઓ હું જ પોતે ઈશ્વર છું એમ પણ બોલી ગયા છે એટલે લોકોનો ઉદ્ધાર કરવા માટે ઈશ્વર મનુષ્યરૂપ ધારણ કરે છે એ કલ્પના વેદધર્મને અપરિચિત નથી ભગવ ગીતામાં તો અવતારવાદનો સિદ્ધાન્ત પૂરપૂરો ॥

૧૯૨૩

૯

બુદ્ધનો સમય અને બુદ્ધનું કાર્ય

[આઠી હજાર વર્ષ પૂર્વે]

દુગરી મુશ્કેલીમાં રહેનાર લોકોને કુદરત આવે તેમ જ આપસમાં હમેશાં લડતું પડે છે તેમનામાં સ્વતંત્રતાનું અને જગનું ચાતાવરણ હમેશા જાગ્રત રહે છે એ જ લોકો સપાટ મેદાનમાં આવે એટલે આ સ્વભાવમાં ફરફાર થઈ જાય છે વિસ્તીર્ણ, ફળદ્રુપ મુશ્કેલી માણસમાં ક તો સામ્રાજ્યની કલ્પના જામે છે, નહીં તો સ્વભાવમાં સતારા વધી માણસની અહિંસાવૃત્તિ દૃઢ થઈ જાય છે

ગંગા યમુના નદીને કાંઠે મહાન સામ્રાજ્યો સ્થાપ્યા, મહાન મુલ્યે થયા અને અમુક વખત માટે લગભગ આખો દેશ વેસન થયો એનો ઇતિહાસ મહાભારતમાં આવી ગયો છે ત્યાર પછી આખા ભારતવર્ષને ફરી એક જીવનસૂત્રમાં લાવવાનો પ્રયત્ન બુદ્ધ ભગવાનની પ્રવૃત્તિથી થયો યુધિષ્ઠિરે ભારતવર્ષને એક સામ્રાજ્યનું રાજ્ય બનાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો ભગવાન બુદ્ધ અહિંસા અથવા પ્રેમના ધર્મછત્ર નીચે આસવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો ભગવાન બુદ્ધ અહિંસા અથવા પ્રેમના ધર્મછત્ર નીચે આખી દુનિયાને આસવાનો પ્રયત્ન કર્યો તે વખતનો કાલ પણ એને માટે અનુકૂળ ન હતો દેશમાં મગધ, કોસલ, વલ્લ, કાશી, અવંતી વગેરે નાનકડા રાજ્યો પણ સત્તા હતા શક્ય, મગ્ધ, કાલામ કોસીય, મોસીય, મલ્લ, વિદેહ, વિશ્વત્રી વગેરે લોકોના નાનકડા પ્રજાસત્તાક રાજ્યો પણ હતા. સામ્રાજ્યનો જૂનો આદર્શ

દૃષ્ટિ આગળ રાખી રાજાઓ સમ્રાટ બનવા આપસમા લડતા સ્થળાભિમાન અને વર્ણાભિમાન ખૂબ વધી ગયા હતા, મૂળમા કુંવાભિમાન તો હતું જ લોકોનું જીવન આજના પ્રમાણમા ગમે તેટલું સાદુ હોય તોપણ મોજમોજની વૃત્તિ ખૂબ વધી ગઈ હતી ધર્મનું સ્વરૂપ બાહ્ય વિધિઓ નીચે દબાઈ ગયું હતું બીકથી કે લાચરથી કુદરતી શક્તિઓને સંતોષવામાં જ ધર્મનું સર્વસ્વ આવી જતું હતું મત્રોની શક્તિ વિશે બ્રામક કૃપનાઓ વધી ગઈ હતી મત્ર વડે સારીનરમી વાસનાઓ નૃપ્ત કરી શકાય છે, યજમાન કરી તેમાં દેવતાઓને અર્ચે પશુનું બલિદાન આપવાથી પાપ ધોવાઈ જાય છે એવી માન્યતા લોકોમા ઝડપથી ફેલાઈ હતી જે થોડા લોકોને આ સ્થિતિની સૂઝ ચડી હતી તેઓ બીજા છેડા ઉપર જઈ શરીરને જાતજાતનાં નિરર્થક ક્રિયાપણામા જાળિંગીની મદ્દગતા માનતા હતા સુખોપભોગમાં સનડી રહેલા લોકોમા આવા દેહદહન કરનાર તપસ્વીઓની પ્રતિષ્ઠા બેહદ વધી હતી, અને મનુષ્યજીવનનો હેતુ શો છે, ધર્મ શામા રહેલો છે, માણસનું માણસ પ્રત્યેનું અને બીજા પ્રાણીઓ પ્રત્યેનું કર્તવ્ય શું છે એનો સાચો ખ્યાલ લોકોમાથી ભૂતાઈ ગયો હતો પંડિત લોકો નવરા બેઠા બેઠા ઈશ્વર સંબંધી અનેક ચિત્રવિચિત્ર કૃત્યનાઓ ઊભી કરી પોતપોતામા લડતા આત્મા છે કે નહીં, ઈશ્વરનું સ્વરૂપ કેવું છે, ક્યા યજ્ઞ કરવાથી કયું ફળ મળે છે વગેરે ચર્ચાઓ દિવસગત ચાલતી

વિચારી લોકો આ શુષ્ક ચર્ચા અને શુષ્ક જીવનથી અકળાઈ ગયેલા હતા નીચરી જાતિના અભાવ લોકો તો તદ્દન દબાઈ ગયેલા હતા આ બધા દુષ્ક્રિયાથી ઊગરી જવાનો રસ્તો લોધી કાઢવા કોઈ તમાગતિહતી અને ઠરેજ બુદ્ધિવાળા માણસની જરૂર હતી બુદ્ધ બનવાને ધર્મનો અર્થ કાપલો લોકોને સમજાવી એક તરફ મોગ મો । યજમાનનું ધર્મિય બધ કયું અને બીજી તરફ આત્મા પગમાત્માની શુષ્ક ચર્ચાની પ્રતિષ્ઠા ઓછી કરી, દેહદહનનો કેટલો વખોડયા અને વર્ણાભિમાનનો મદદ થતો તોડયા, રુખવાતમાને યીરો યોગેને પામર થોડા જોઈ બ્રહ્મચર્ય અને ત્યાગનું માન્ય લોગે નમજાવું અને પોતાના ધર્મનું ચુસ્ત રીતે આચરજ મરનાર લોકોનો એક ભાર મંથ બનાવી તેમની મારફતે ભો । અને ભ્રમથી મુક્તિ થયેલા સમાજ ઉપર જામે રડાઈ કરી બુદ્ધિ એમના વખત માં જે સારા ધર્મનસ્ત્રો ધાત્રામાં લતાં તેના જ અનુવાદ માં સર્વ વર્ણના લોકોને તેનો ઉપદેશ કર્યા અને નદા તરફ એ જ ધર્મનો પાલો છે, અર્થિય અને ત્યા । એ જ ધર્મનો આધાર છે અમ બધા લોકોને સમજાવી દીધું

વૈદિક સંસ્કૃત જાણતી જ સમાજમાં અત્યંત પ્રતિષ્ઠા છે, માટે તે જ જાણ મા તમારો ઉપદેશ મેં વી મગીએ એવી મા જાતી બુદ્ધિના કેટલાક પંડિત શિષ્યાઓ કરેલી બુદ્ધિ નાફ મ્મુ કે "આવી પ્રતિષ્ઠા મુ તાડયા મા જી છે એના યોગમાં બોલતી બની જાણમાં મા જે ઉપદેશ તમે ફેલાવો ધર્મ બધાને મા છે "

આની નિમાન્ય લાગે ઉપર આપ્યા એ જ માં ના જ નતાં રીતના મું

૧૦

જીવતો સંવ

૧

આર્યસમાજ*

આર્યસમાજ એ એક જીવતો સઘ છે, ઉઘા ? આપે દુનિયા તરફ જોના ? એ એક સંગઠિત સંસ્થા છે

પોતે અસહિષ્ણુ નથી એમ નિર્ણય કરવાનો પ્રવલ્ન તમે શા માટે કરો ? શું અસહિષ્ણુતા એ હમેશા દુર્ગુણ જ છે ? અને સહિષ્ણુતા એ સદેવ મદ્ગુણ જ છે ? મહાભારતમાં એક ઠેકાણે કહ્યું છે કે સહિષ્ણુતા એ ભારવાળી ગધેડાનું ભૂપણ છે પડયા રહેડું, અપમાન સહન કરવા, વૂઠઈ જણુ, અને છતાં એનો ત્યાગરખો પ્રતિકાર ન કરવો, એ જ સહિષ્ણુતા હોય તો તે સદ્ગુણ નથી, એ બનર્મ છે, પાપ છે આપણા પર દુઃખ આવી પડે અને આપણે એનો સામો જવાબ ન વાળીએ એમાં પુરુષાર્થ નથી એ તો પાતક છે કેમ કે જે જે આપણને પાડે છે, આપણો પાત કરે છે તે પાતક છે

સહિષ્ણુતા બે પ્રકારની હોય છે એક નિષ્ક્રિય જડતાની, પામરતાની, કાયરતાની, અને બીજી વ્યાપક દૃષ્ટિની, પ્રેમની, સર્વસમર્થ ઉદારતાની પામર માણસ ઉદારતાને નામે પોતાની નિર્બળતા કાકે છે, અને પોતે ભારે સહિષ્ણુ હોવાનો ઝેર મેં જોયું પણ એના જીવનમાં તેજ નથી દેખાતું આવી સહિષ્ણુતા કરતા અસહિષ્ણુતા સારી બીકથી ડરી જવા કરતા ઝનૂની થઈ સામે થવામાં જ ઉન્નતિ રહેલી છે તમારા ધર્મનું એમદ સુંદર તત્ત્વ ભલે હણાય, પણ આત્મા તો ન જ હણાવો જેઈએ. આત્મા હણાય ત્યાં આખો ધર્મ હણાયો પ્રતિકાર એ જીવત દશાનો નિધાની છે તેજસ્વી પુરુષ અપકારને શી રીતે સહન કરી બેસે ?

પણ વિચારવાન શૂરવીર વીરદૃષ્ટિથી જુઓ છે કે આપણા થઈને લડવામાં માવ નથી, સહન સ્ત્રીને જ આપણે જીતવાના છીએ, સહન કરતાં આપણે બાજી ખોવાના નથી, હિનટું પરિસ્થિતિ પર વિજય મેળવવાના છીએ ધીરવાન માણસ આપણેગપૂર્વક ઘણું સહી લે છે, અને માનવસરકૃતિને ઊંચે ચડાવ છે જેમ ગાળનો જવાબ ગાળથી આપવાથી આપણે એક જાતનો 'ન્યાય' ભલે મેળવતા હોઈએ, પણ આપણી પોતાની કે સમાજની ઉન્નતિ સાધતા નથી, તેમ જ

* આ ગુરુકુળના વાર્ષિક કલ્પસવ પ્રસંગે પ્રમુખસ્થાનેથી આપેડુ સાપણ તા ૩૧ ૮ ૧ ૨૮

દરેક વિરોધીનો વિરોધ કરવાથી હમેશા આપણે શ્રેય જ માધીએ છીએ એમ નથી પોતાના બળના ભાનથી, જ્યારે આપણે જ્ઞાનપૂર્વક સહન કરીએ છીએ ત્યારે ધર્મ સીળે કળાએ પ્રકટે છે, અને અંતે સૌનું કલ્યાણ થાય છે દુષ્ટ માણસ પર વિજય મેળવવા કરતાં દુષ્ટતા ઉપર જ જે વિજય મેળવી શકીએ તો તે શ્રેષ્ઠ પગલું છે એમ કોણ કબૂલ નહીં કરે? સમા વીરસ્ય મૂળમ્ કેમ કે એની ક્ષમા પાછળ ૩૨ નથી હોતો પણ જે આપણને એમ જ લાગતું હોય કે સહન કરવાથી આપણે બધું ખોઈશું, સહન કરવા બેટલા આપણે સમર્થ નથી, તો સબળ હોવાનો યોગ કરવા કરતાં વિરોધનો પ્રતિકાર કરીએ એ જ ઠીક છે એમાંથી જ આગળનો રસ્તો મળવાનો છે

આર્યસમાજનો પ્રથમ પરિચય મને ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં થયો પ્રથમ દર્શને જ મેં જોઈ લીધું કે આર્યસમાજીઓ કોઈની સાથે અધઝમણમાં આવતાં સકોચ નથી રાખતા, પોતાના વિચારોનો પ્રચાર કરતા સામા માણસને ખોટું લાગશે કે કેમ એનો વિચાર કરવા તેઓ નથી બેસતા પોતાના અભિપ્રાયો અને સિદ્ધાંતો વિષે તેઓ એટલા બધા પારમાર્થિક (Serious) હોય છે કે તેઓ જ્યાં ત્યાં વિવાદ કરવા ઊતરી પડે છે 'આ હું અહીં છું, અને આ છે મારા વિચારો એને સ્વીકારો અથવા એના રદિયા આપો,' એમ એમને કહેતા સાબળી મને થતું કે આ મહનમિકાનો નવો આવતાર થયો છે તે વખતે આર્યસમાજી પ્રચારકો જેડે વાદવિવાદમાં ઊતરી મેં એમની પાસેથી આર્યસમાજ વિષે ખૂબ જાણી લીધું માત્ર મારી વાદવિવાદની મર્યાદા જુદી હતી વાદવિવાદમાં એક માણસ બીજાને હરાવી શકે, પણ પોતે જીતી ન શકે વિવાદ વખતે બંને વાદીઓ કઈક પ્રતિ નિવિષ્ટ* હોય છે એકબીજાનો પગ એકબીજા સમજી બધા છે એટલી ખાતરી થાય એટલે વિવાદનો અંત આણવો જોઈએ માણસ સામા પક્ષની દલીલ ધણી વાર વિવાદ પછીના ઓકાંતમાં જ હજમ કરી શકે છે

જ્ઞાત વાદવિવાદને પરિણામે જુલ્હાઈ આવે છે કે દરેક ધર્મમાં કાંઈક ખૂબી તો છે જ મુસલમાનો મૂર્તિપૂજનો વિરોધ કરે છે તે મૂળમાં હિંદુઓને ચીડવવા ખાતર નહીં, પણ સાથે જ તેઓ મૂર્તિપૂજમાં ઈશ્વરનું હડહડતું અપમાન જુઓ છે, એ હું જોઈ ગયો મૂર્તિપૂજમાં તમે જમ ભરે જુઓ, પણ એની પાછળ ઈશ્વરની ભક્તિ જ છે ઈશ્વરનું અપમાન કરવાની દાનત નથી, એમ તેમને સમજવવાનો હું પ્રયત્ન કરતો અને કહેતો કે મૂર્તિમાં પરમેશ્વર જોનારમાં જડતા પણ સભરે, અને ઉચ્ચ આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિ તથા કવિહૃદય પણ સભરે

આર્યસમાજીઓની દલીલો પાછળ પણ હું એમની ધર્મસિવાની સુધારકવૃત્તિ જોઈ શકતો હિંદુ ધર્મમાં પેઠેલા ચમત્કારો, વહેમો, પામરતા અને મત્તાવાદથી આ

* પ્રતિનિવિષ્ટ = સામા મર્દને બેડેલા, હઠામટી.

લોકો અકળાયા છે, તેથી એની સામે થાય છે, એમ જોઈ મારો આત્મા સંતોષ પામતો. ફેટલોક હિંદુ શાસ્ત્રોમાં લોકોનાં મન પર ધર્મનાં તત્ત્વો ઠસાવવા માટે બીક અને લાચર્યનો ધુટથી ઉપયોગ કરેલો છે. ધરમાં બીક, બહાર બીક, જળમાં બીક, સ્થળમાં બીક! અને જાણે જમીન પરના જાલિમો ભક્ત ન હોય તેમ આકાશમાં પણ ધનિ, રાહુ અને કેતુઓની બીક ઊભી કરી. આવી બીક એ જ જો ધર્મનો પાથો હોય તો એ ધર્મનો નાશ થાય તે જ સારું.

આર્યસમાજીઓમાં પણ શાસ્ત્રવચનોનો આગ્રહ જોઈ મને થતું કે મારામાં એ વૃત્તિ કેમ નથી? હું તો સનાતની હિંદુ, બધાં શાસ્ત્રોમાં માનનારો, પણ મેં કોઈ કળે શાસ્ત્રોને પીનલ કોડ જોવાં માન્યાં જ નથી. મારે મન શાસ્ત્રો એટલે અનુભવી અને મુરખી લોકોનાં વચનો. તેમના પ્રત્યે આદર હોય, અશ્રદ્ધા ન હોય. પણ એમાંથી જોટલું હું સમજી શકું અને મારે ગળે ઊતરે તેટલાનો જ મારાથી સ્વીકાર અને અમલ થાય. શાસ્ત્ર સખવા છતાં જો અમુક વસ્તુ ખરાબ જ છે એવો પ્રતીતિ થતી હોય, તો શાસ્ત્રોમાં તેનું વિધાન છે એટલા ખાતર તે કરવા કે સ્વીકારવા હું પ્રવૃત્ત ન થાઉં.

ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં આર્યસમાજીઓ અને સનાતનીઓ જ્યારે લડતાં ત્યારે સનાતનીઓની ભારે કફોડી દયા થતી. આર્યસમાજીઓને માથે તો એકવું વેદશાસ્ત્ર જ. સનાતનીઓને માથે ઢગલાબંધ શાસ્ત્રગ્રંથો. એ બધાનો બચાવ કરે તો જ તે જીતે. અને વેદનો વિરોધ તો એમનાથી થાય જ નહીં. આવા વાદવિવાદમાં હું ઊતરું ત્યારે કહું કે મારે મન બધાં શાસ્ત્રો શાસ્ત્રાપાત્ર. એટલે કે આદરને યોગ્ય છે. પણ પ્રમાણ તરીકે કોઈ ગ્રંથને હું ન માનું. આર્યસંસ્કૃતિના ઊગમ તરીકે અને અનુભવી ઋષિઓનાં મુખમાંથી નીકળેલા ઉદ્ઘાર તરીકે વેદ મને પૂજ્ય છે. પણ નિશ્ચિત અર્થ જાણ્યા વગર એને પ્રમાણ તરીકે થી રીતે સ્વીકારું? વેદોનો અર્થ સાપક્ષ-ચાર્ય એક રીતે કરે તો યાસ્કાચાર્ય બીજી રીતે કરે. લોકમાન્યનો અર્થ જુદો, અને અરવિંદ ધોષનો જુદો. સ્વામી દયાનંદ સરસ્વતીનો તો એઘીયે જુદો. અને તેઓ પોતે જ કહી ગયા છે કે વેદનો અર્થ કરવાનો હક દરેક જણને છે. આવી સ્થિતિમાં વેદોના પ્રામાણ્ય વિષે કયાં શાસ્ત્રાર્થ કરવા જઈએ? જોટલું ધ્યાનમાં આવે તેટલું સ્વીકારીએ. બાકીનું નથી સમજાનું એમ કહીને કોરે મૂકીએ. પણ એની નિંદા ન કરીએ. જ્યાં સુધી મારી શુદ્ધ મતિ ચાલે, મારો અનુભવ પહોંચે, અને શાસ્ત્રાટકી શકે ત્યાં સુધી શાસ્ત્રોને હું માનું. મારે મન પ્રાચીનકાળનાં શાસ્ત્રોના વ્યાકરણશુદ્ધ કે તર્કશુદ્ધ અર્થ કરતાં શાસ્ત્રાવાન અને અનુભવી ધર્મદ્રષ્ટા સંપુરણોનાં જીવતાં વચનો વધારે મહત્ત્વનાં છે. એમના શબ્દો પર વિશ્વાસ રાખી મને દોરવવાનું કામ હું એમને સોંપું.

આવી વૃત્તિથી કરેલી ચર્ચાઓમાં અમને રસ ખૂબ આવતો. આર્યસમાજીઓની ધર્મચર્ચા કરતાં તેમની મહાજાણવા અને તેમનો આપખોજ મને હમેશા વધારે

ઉજ્જવળ વાગ્યાં છે. એવા લોકોનાં કડવાં વચનો પણ મીઠાં લાગે. કાશ્મીરજય વટુતાર્ષિ નિતાન્ત રમ્યા । કાશ્મીરના કેસરની કડવાશ પણ ધિજ્જતદાર હોય છે. દયાનંદ સરસ્વતી જેવો તેજસ્વી બ્રહ્મચારી અને સમાજહિનેષી જ નિર્ભયતાથી કોઈ રાજને પણ કહી શકે કે ‘કૂતરો થઈશ મા.’ સ્વામી દયાનંદથી ચાંડીને સ્વામી શ્રાદ્ધાનંદ સુધી બલિદાન આપનારા વીરો જે સમાજમાં પાકતા જાય છે, તે સમાજનું તેજ હમેશાં ઉજ્જવળ રહેવાનું છે. કોઈ પણ ધર્મનો પ્રચાર એના ધંધાદારી અથવા પ્રાકૃત ગાયકો અને પ્રચારકો દ્વારા નથી થતો, પણ શુદ્ધ બલિદાનથી જ થાય છે. ધર્મનો પ્રચાર તે ધર્મના તેજથી થાય છે.

આજે શુદ્ધિની તેમ જ ગુણકર્માનુસાર ચાતુર્વર્ણની ચર્ચા ઘણી થઈ છે (સાચું કહું તો અસ્પૃશ્યોની તમારી શુદ્ધિ મને જરાયે જમતી નથી. અસ્પૃશ્યોની શુદ્ધિ શા માટે કરીએ? એમણે ક્યાં પાપ કે ગુના કર્યા છે કે આપણે એમને અશુદ્ધ ગણીએ? મડદાં ચીરે અને ચંપલ બનાવે કે જાજર સાફ કરે એટલા માટે તેઓ અશુદ્ધ? એ તો ઉપયોગી ધંધાઓ છે. એ દ્વારા તેઓ સમાજની કીમતી સેવા કરે છે. જાજર સાફ કરીને તેઓ સમાજને આરોગ્ય બક્ષે છે. એક બંગાળી કવિએ પોતાની કવિતામાં, જાતે હજારો પી જઈ દેવોને અમૃત આપનાર નીલકંઠ સાથે અસ્પૃશ્યોને સરખાવ્યા છે. એવા વર્ગની વળી શુદ્ધિ શી? હું તો ‘અસ્પૃશ્યો’ને દૂર રાખનાર ‘સ્પૃશ્ય’ વર્ગની શુદ્ધિ ચાહું છું. હું એમને કહું છું કે ભાઈઓ, તમારાં હૃદય શુદ્ધ કરો, અને ઉત્તમ પ્રકારની સેવાથી તમને જ્ઞેયમાં રાખનાર આ અભાગી એમને અપનાવો. એમને દૂર રાખી હિંદુ કોમનું સંગઠન થવાનું નથી. એક અસ્પૃશ્યતા કાઢી નાખીએ અટથે હિંદુ, મુસલમાન, ખ્રિસ્તી બધા સાથેનો જઘણે મટી જાય. સાવ મટી ન જાય તોયે હજવો તો જરૂર થાય.)

આર્યસમાજ અસ્પૃશ્યતામાં માનતો નથી. છતાં ગુણવત્તાના કુટલાક આર્ય-સમાજીઓ અસ્પૃશ્યતાનિવારણમાં મોળા છે, ઊંડે ઊંડે અથવા છાની રીતે અસ્પૃશ્યતાને સંધરે છે. રૂઢિગ્રસ્ત સનાતનીઓ અસ્પૃશ્યતાને સંધરે તો એ સમજાય એવી વાત છે. પણ તમે તો ધર્મનો ઈશ્વર કરવા નીકળેલા રૂઢિના ચતુ. તમે અસ્પૃશ્યતાને સંધરો તો અવધિ જ થઈને! વૈદિમાંથી મુક્તિ મેળવીને તમે પોતાને પુણ્યપાત્ર ગણતા હો તો જૂનું વચન ટંકીને તમને કહું :

અગ્ન્યર્ષેન્ને કૃત પાપ ગુણ્યર્ષેન્ને વિનયતિ ।

ગુણ્યર્ષેન્ને કૃત પાપ વચ્ચલેયો મરિયતિ ॥

બીજી વાત, ચાતુર્વર્ણને તમે જન્મસિદ્ધ નથી માનતા, પણ ગુણકર્મ પ્રમાણે માનો છો. ભગવદ્ગીતામાં કીર્તિગવાને કહ્યું છે :

ચાતુર્વર્ણ્ય મયા સૃષ્ટ ગુણકર્મ-વિભાગતઃ ।

એમાં ભાર ‘ગુણકર્મ-વિભાગતઃ’ ઉપર કે ‘મયા સૃષ્ટ’ ઉપર અપવો એની ચર્ચામાં હું નહીં ઊતરું. હું તમને એટલું જ કહું કે ચાતુર્વર્ણનો આધાર એમ તે

હો, એમા ઉચ્ચનીચભાવ ન જ હોયો જોઈએ તો પોતપોતાને સ્થાને નરખા
જ છે ઉચ્ચનીચભાવ આવ્યો એટલે હરીફાઈ આવી જ સર્વોચ્ચ સ્થાને દરેકને
પહોંચવાની ઈચ્છા જરૂર હોય. તેને ના કેમ પડાય? હરીફાઈ અને ચાતુર્વિધ્ય એ
બેનો મેળ ન ખાય. આર્થસમાજમાં પણ જો બ્રાહ્મણ એ ગ્રીષ્મ અને શૂદ્ર એ કનિષ્ઠ
એવો ઉચ્ચનીચભાવ ચાતુર્યે તો એ નમાજ સનાતની સમાજ કરતા પણ વહેલો
પડ્યો મંસ્કારો મેળવવાનો, મોક્ષ મેળવવાનો, સમાજસેવા કરવાનો, ભૂતમાત્રની
સેવા કરવાનો હક મીને સમાન હોય એમા બહારથી મર્ષાદા મૂકવાનો કોઈને
હક નથી ચાતુર્વિધ્ય તો સમાજમાં આજીવિકાની ચાંનિમૂલક અને પ્રગતિપોષક
વ્યવસ્થા કરવા પૂરતું જ છે જ્યાં પરસ્પર હિતસંબંધ પરસ્પર વિરોધી થવાનો સંભવ
હોય, જ્યાં એકનો લાભ વધે એમા બીજાની હાનિ હોય, ત્યાં વ્યવસ્થાની જરૂર છે

હુ તો વર્ણવ્યવસ્થાને મનુષ્યસ્વભાવમા રહેલી સંસ્થા માનું છું અને જ્યાં સુધી
મનુષ્યસ્વભાવ ઘડવામા ઈશ્વરનો હાથ છે એમ આપણે માનીએ છીએ, ત્યાં સુધી
ચાતુર્વિધ્ય ઈશ્વરકૃત છે કે મનુષ્યકૃત એ ચર્ચા મારે મન નકામી છે મનુષ્યસ્વભાવ
ઝટઝટ બદલાતો નથી આપણે પુનર્જન્મમાં માનીએ છીએ, વશપરપરાગત
સંસ્કારોમા માનીએ છીએ અને કેળવણી દ્વારા, ધર્મસંસ્કારો દ્વારા સ્વભાવને ઈષ્ટ
દિશામા વાળી શકાય છે એમાં પણ માનીએ છીએ. એ બધાનો વિચાર કરી
ચાતુર્વિધ્યની વ્યવસ્થા આપણે આપણા મનમા સ્થિર કરી શકીએ છીએ

ચારે વર્ણ મળીને સમાજનું વિરાટ શરીર બને છે, કોઈ પણ વર્ણને પોતાપૂરતો
વિચાર કરી સ્વતંત્ર કે અવગ રહેવાનો હક નથી, એ વાત વેદના પુરુષસૂત્રમાં
સ્પષ્ટ છે હિંદુઓમા જરૂરથી દરેક વર્ણ અને દરક જાતિ પોતપોતાનું મહાજન
બાધી, બીજા વર્ણ તથા જાતિ વિષે ઉદાસીન કે બેદરકાર થયાં ત્યારથી ચાતુર્વિધ્યનો
નાશ થયો છે એમ મને ભાસે છે બ્રાહ્મણો બ્રાહ્મણો પૂરતો જ વિચાર કરે, બીજા
ત્રણ વર્ણના ઉન્નર્થ વિષે બેદરકાર રહે તો તે વર્ણોના ગુરુ મટી શેતાન બને છે
ક્ષત્રિય પોતાની કોમના આપભોગથી સૌમાજ સમસ્તને બચાવવાને બદલે પોતાની
કોમના હકો સાચવવા અને કોમની સરસાઈ સાધવા પાછળ મંડી પડે, તો તેણે
ચાતુર્વિધ્યનો ઈનકાર કર્યો એમ જ કહેવું પડ્યું વૈશ્યો આખા સમાજ માટે ખેતી
અને ગોરખા કરવાનું છોડી દે અને પોતાની કોમનું જ ભજુ કરવા પાછળ પોતાના
દાનનો પ્રવાહ વાળે, તો તે આર્થ હિંદુ ધર્મના શત્રુ થયા ગણાય ચારે વર્ણ મળીને
એકજીવ સમાજ બને છે એમ બતાવવા ખાતર જ વૈદિક ઋષિએ સહસ્રથીર્થા
પુરુષની કંપના બાધી પણ એ ઉપમા તાણીને, પગ એ શરીરનો અર્ધ ભાગ -
છે માટે સમાજનો અર્ધ ભાગ શૂદ્ર હોય એવું અનુમાન આપણે ન કાઢીએ
પોતાની આસપાસના માણસમાત્રને સંસ્કારી બનાવવા એ દરેક સમજુ માણસની
ફરજ છે બ્રાહ્મણ એટલે કે કેળવણીકાર જો એમ કહે કે, અમુક અમુક વર્ણને

પુ સંસ્કારો દ્વારા દ્વિજ નહીં જ કરુ,' તો એ વર્ણનું દેવાળું નીકળું જ તમજવું

સમાજમાં કેટલાક લોકો દુર્ભાગ્યે જડ, મંદ કે અર્ધ-ન રહેવાના પ્રયત્ન કરવા છતાં સંસ્કારો ગ્રહણ ન કરી શકે એવા લોભે માટે, દ્વિજની એટલે કે સંસ્કારી લોકોની પરિચર્યા કરી પોતાની આજીવિકા મેળવવાની વ્યવસ્થા શુદ્ધ વર્ણમાં છે પરિચર્યા એટલે કે માણસની વ્યક્તિગત સેવા અંગ્રેજીમાં અને mental service કહે છે સ્વાકાંક્ષી સમાજમાં પરિચર્યાને સ્થાન ઓછામાં ઓછું હોય. સંસ્કારી લોકો સમાજસેવા તરીકે માંદાં કે અપંગની પરિચર્યા કરે, વિદ્યાર્થીઓ ધર્મબુદ્ધિથી પોતાના ગુરુઓની પરિચર્યા કરી તેમને અધ્યાપન માટે જોઈતી નવરાશ મેળવી આપે, દરેક કુટુંબમાં યુવાનો અને યુવતીઓ કૃતજ્ઞતાબુદ્ધિથી અને ભક્તિથી કુટુંબનાં અતિવૃદ્ધોની પરિચર્યા કરે, એ સ્વાભાવિક છે આવી પરિચર્યા કરનાર હમેશાં થડે છે પણ આવી પરિચર્યા એ નૈમિત્તિક ધર્મ છે પરિચર્યાનો ધંધો કરનાર અને એમાંથી આજીવિકા મેળવનાર વર્ગ ધ્રાંધી એની સંખ્યા વધારવી એ સમાજનું વહાણું ડુબાડવા તરફની પ્રવૃત્તિ છે

ઈ જેમ કેળવણીકાર બ્રાહ્મચારિણી મોટેભીંડીએ અપંગ બાળકોમાં પણ સંસ્કારો રેડવાની નવી નવી પદ્ધતિઓ શોધી કાઢવાનું બીડું ઝડપ્યું તેમ આપણે પણ તમામ શૂદ્રોને કેળવણી અને* શુભ સંસ્કારો દ્વારા દ્વિજ કરવાનું બીડું ઝડપવું જોઈએ સમાજનો એકેએક શુદ્ધ એ વિદ્યાગુરુ બ્રાહ્મણના પરજન્યની પતાકા છે એમ અને લાગવું જોઈએ સમાજમાં શૂદ્રોની સંખ્યા જેટલી ઓછી તેટલો તે સમાજ વધારે હળવો અને સામર્થ્યવાન થાય છે)

જેટલા લોકો સ્વર્નત્ર ધંધો કરી આજીવિકા મેળવે છે અને સમાજના યોગ-ક્ષેમમાં પોતાનો ધૂરતો ફાંચી આપે છે, તે બધા વૈશ્ય થઈ તે ધંધો રાજવહીવટનો હોય, ઘરેલું ઘરવાનો હોય, દવાપાણી કરવાનો હોય, કે જોડા સીવવાનો હોય વિરાટ વૈશ્યવર્ણમાં અનેક જાતિઓ અને જોમોનો સમાવેશ થાય છે (વેદમાં તો 'વૈશ્ય' અથવા તો 'વિશ્વ' શબ્દ સામાન્ય, માણસ એ અથવા આલ્મો છે બ્રાહ્મણપુત્ર શુનઘોષ વરુણની પ્રાર્થના કરતા કહે છે 'હે દેવ વરુણ, અમે બધા વિશ હોઈ સ્ખવનધર્મી છીએ, તારા નિયમો રોજ તોડીએ છીએ અમારા પર કોપ ન કરીશ' વૈશ્યસમાજ એ જ મનુષ્યસમાજનો મોટો ભાગ હોઈ શકે)

બ્રાહ્મણ અને શત્રિય એ જે વર્ણ સમાજની વિશિષ્ટ અને ઉત્કટ પારમાર્થિક સેવા પરત્વે ઉત્પન્ન થયેલા છે ધર્મપ્રચાર અથવા કેળવણીપ્રચારને પ્રતાપે જે ગાંધો સમાજ સાત્ત્વિક થઈ જાય, તેજસ્વી બની જાય, તો શત્રિય વર્ણને ગાઝુ કામ ન રહે ધર્મની શક્તિ પર જે આપણો સાચો વિશ્વાસ હોય તો આપણને જરૂર લાગે કે એવો વખત આવવાનો જ છે જ્યાર મનુષ્યસમાજમાંથી અન્યાય, જુલમ અને વિગ્રહ નાશ પામશે (તેજસ્વી સમાજ પોતાના રક્ષણનું કામ હમેશાં અમુક

વર્ગને ૯/સોપી દેશે એમ નહીં અને સ્વવીર્યગુણા હિ મત્તા પ્રમૂતિ । મનુની પ્રજા — માનવજાતિ પોતાના વીર્યથી ૯/ પોતાનું રક્ષણ કરે, બીજા પાસેથી રક્ષણ ન શોધે, એ નિયતિ એક દિવસ તો આવવી ૯/ જોઈએ ત્યાં સુધી પ્રજાના રક્ષણને જાણે પોતાનું બલિદાન આપવા તત્પર એવો એક વર્ણ સમાજ પાસેથી પોતાની આશ્ચર્યમય મેળવવા હકદાર રહેતો ૯/ સાત્રવૃત્તિ સમાજના એકેએક માણસમાં કેળવાય એ ઇંછ છે પણ સાત્રવર્ણ મોટો રહે કે નાનો ગ્હે એ તે તે કાગની પરિસ્થિતિ પર આધાર રાખે છે)

(બ્રાહ્મણનો ધર્મ વિદ્યાના ઉપાનના, વિદ્યાબુદ્ધિ અને વિદ્યાપ્રચાર, ધર્મનું પાલન, ધર્મનું સંસ્કરણ અને ધર્મનો પ્રચાર એ ૯/ છે જ્યાં સુધી મનુષ્યપ્રાણી જન્મત, ૯/ જ્ઞાન લઈને આવતું નથી, સંસ્કારોની કેળવણીની અપેક્ષા રાખે ૯/ છે ત્યાં સુધી બ્રાહ્મણવર્ણ રહેવાનો જ. બ્રાહ્મણ પોતાના જ્ઞાન અને દીર્ઘદૃષ્ટિ વડે સમાજનો સ્વાભાવિક આગેવાન થઈ શકે છે એ સમાજભક્ષક ન થાય એવા માટે આપણા શાસકારોએ એના પર ત્રણ જાતની મર્યાદાઓ મૂકી છે બ્રાહ્મણ સંપત્તિ, સત્તા અને સુખ ત્રણેની બાનતમાં વિસ્તૃત રહે. બ્રાહ્મણે પોતાની ઈન્દ્રિયો પર વિજય મેળવવો જોઈએ, ગરીબાઈમાં રહેવું જોઈએ, ધનસંવયની લાલસા છોડી દેવી જોઈએ, સત્તાધીશ થવાનો લોભ ન રાખવો જોઈએ મહાન ચાલુક્યે સત્તા વાપરી પરદેશના જભરદસ્ત લોભેને હાકી કાઢવા માટે મધદેશમાં મહાન હિંદુ સામ્રાજ્ય સ્થાપવાની પેરવી કરી, પણ અને એ બ્રાહ્મણધર્મથી વિરુદ્ધ કર્મ કર્યા માટે તેણે ભારે પ્રાયશ્ચિત્ત કર્યું આજે ગુરોપના બ્રાહ્મણો જુઓ શી રીતે દુનિયાને સળગાવવા લાગ્યા છે!)

(આજે વર્ણધર્મ છૂટકાપે જોતો ૯/ નથી જ્યાં ત્યાં જાતિઓ દેખાય છે જાતિ એ લોહીના સંગ પર રચાયેલી સંસ્થા છે એ સંસ્થા ટોળાધર્મ છે વર્ણ સાંસ્કૃતિક છે, જાતિ પ્રાકૃતિક છે જ્ઞાન જોમ એની મેળે ઊમે છે તેમ જાતિઓ એની મેળે બધાય છે એ ધર્મને નહીં પણ કુદરતને વશ રહે છે સંસ્કારપ્રધાન વર્ણવ્યવસ્થાને ટકાવવા માટે એણે જાતીય વ્યવસ્થાના જગલને કાઢી નાખવાની જરૂર છે)

ધર્માતરની બાનતમાં મારા વિચાર જુદા છે પોતપોતાના સમૂહની સંખ્યા વધારવાની ઇચ્છાથી થતું ધર્માતર ધાર્મિકતાને વીસરી જઈ ટોળાધર્મને પ્રાધાન્ય આપે છે, હિંદુસ્તાનમાં ખ્રિસ્તીઓનો અનુભવ જુઓ. એકાદ વ્યક્તિ ખ્રિસ્તી થાય એટલે એ પોતાના મૂળ સમાજમાંથી ઊભરી જાય છે નવા સમાજમાં એના મૂલ્યો સ્વાભાવિકપણે પેસતાં નથી. મોટી મોટી સંખ્યાને અથવા આખી કોમને વલ્લાવવા જતાં એવો સમાજ પોતાના જૂના સંસ્કારો અને વલેમો છોડતો નથી ધર્માતર કરી દખ્ખ નામનું લેખડ જ બદલે છે એવા વર્ગો જૂના સમાજથી વિખૂટા પડે છે, અને નવા સમાજને બીજરૂપ થઈ જાય છે જોઈએ છે હૃદયાન્તર, હૃદયની શુદ્ધિ, સંસ્કારોની ઉચ્ચતા એને માટે તો દરેક ધર્મમાં અવકાશ છે જ દરેક માણસ

પોતાના જાગરાત્ત દ્વારા પોતાના જીવનસિદ્ધાંતોનો ઉત્કર્ષ બતાવે એની અનર સ્વાભાવિક રીતે થઈ શકે એટલી જાગૃતાતના સમાજ પર થવાની જ્યાં સુધી લોકો કહેશે કે ‘એકસો અમારો જ ધર્મ સાનો, બાકીના બધા બૂઠા’, ત્યાં સુધી ધર્મવિગ્રહ રહેવાનો, અને ધર્મને નામે અધર્મ દેવાવાનો મુલતવમાન ધર્મમાં જ કદ્ય છે કે ઈશ્વરે દરક દેશને અને દરેક જમાનાને ધર્મપુરુષો આપેલા જ છે, કોઈ પણ નમાજ કે કોઈ પણ કામ અનાથ રાખ્યો નથી આપણે પણ ધર્મ-સંસ્થાપનાયં યુગે યુગે આવતાં રહે છે એમ માનીએ છીએ. ઈશ્વરની વ્યવસ્થા એવી જ હોય ભિન્ન ભિન્ન પરિસ્થિતિ પરન્વે, ભિન્ન ભિન્ન જનવ્યભાવ પરન્વે ધર્મનું ક્ષેત્ર ભલે જુદુ જુદુ રૂપ પકડે, પણ ધર્મતત્ત્વ બીજામાં સર્વત્ર સરખું જ અત્યંતપ્રોત છે એ વ્યવસ્થા સર્વત્ર સમજાયે ત્યારે જ જગતમાં શાંતિ સ્થપાયે આપણા વેદ ખુલા છે. વિવૃતાદ્ય વેદા । બધા જ ધર્મગ્રંથો બધા માટે છે દરેક માણસ પોતાના ધર્મ પ્રમાણે ચાલતો છતાં બધા ધર્મોના ગ્રંથોનું, રિવાજોનું અને સંસ્કારોનું અધ્યયન કરે, અને ઈશ્વરની વિવિધ લીલા સમજી લઈ ધન્ય થાય આમ સારીશું ત્યારે દુનિયાના બધા જ ધર્મો નાચા છે, માંગલ્યપરાયણ છે એવી ખાતરી થશે, અને આપણા આ ભારતવર્ષમાં સર્વ ધર્મોનું એક વિશ્વકુટુંબ સ્થપાયે) આપણી કેળવણીની સંસ્થાઓ એવા ધર્મકુટુંબનું ધ્યાન ધરે અને તેને સિદ્ધ કરવા મથે, એ જ ઇચ્છવા જેવું છે એ દિશાએ ચાલવાની શક્તિ આપણને મળે, અને મિત્રની આંખે આપણે બધા તરફ જોઈ શકીએ એવી પ્રાર્થના કરી હું આજે તોની રજા લઉં છું

૨

સનાતન આર્યસમાજ

આર્યસમાજમાં સંન્યાસીઓ છે, ગૃહસ્થી છે, રાજનીતિજ્ઞો છે, કેળવણીકારો છે, રાજકારણથી ગભરાનારા પેન્થનરો છે અને પૂરેપૂરી નાગરિકતા નહીં અનુભવનારા સરકારી અમલદારો પણ છે આર્યસમાજ એક સુધારક પથ છે, જેકે તેમાંથી પ્રગતિ જોઈને ભક્તનાર, રાજકારણથી ગભરાનાર અને ‘આપણે તો ઘણું કરી નાખ્યું, હવે તો કમું તે સંભાળવાનું કામ જ રહે છે,’ એવું માનનાર સેમપરાયણ લોકો પણ છે કોઈ કોઈ વખતે એવા લોકોના હાથમાં સમાજની ધુરા આવી જાય છે અને સુધારક લોકોને આર્યસમાજના ભવિષ્ય વિષે શક્તિક ઉદ્દેગ થઈને નિરાશા આવે છે

આમ હોવા છતાં આર્યસમાજ એક જીવતો સમાજ છે એણે ઠીક ઠીક પ્રગતિ સાધી છે સનાતનીઓ સામે પલેપલી વળવાની પદ્ધતિ પણ તેણે હવે ખૂબ પ્રમાણમાં બદલી નાખી છે આર્યસમાજનું ભવિષ્ય ઊજળું છે કોઈ વખત આર્યસમાજનો અસ્ત થશે તો તે પોતાના આદર્શમાં કાલ્પા ઘટવાને કારણે અથવા

તો પોતાના પ્રયત્નમાં નિષ્ફળતા મળવાને કારણે અન્ત નહીં થાય પણ પોતે કરવા ધારેલા સુધારાનું કાર્ય પૂરું થવાને કારણે કૃતાર્થતા અનુભવી પોતાના જૂના સ્વરૂપને છોડી દેશે અને જૂની પ્રેરણાને નવું રૂપ આપવા માટે નવું શરીર ધારણ કરશે. સનાતન એટલે નિત્યનૂતન મૂળભૂત સિદ્ધાંતોને પ્રાણાન્તે પણ સાચવીને બાહ્ય સ્વરૂપમાં સમય સમય પર પરિવર્તન કરતા રહેવું એમાં જ સાચું સનાતનત્વ છે. આજી સનાતનત્વ આર્યસમાજમાં પૂરતા પ્રમાણમાં છે એવો મારો વિશ્વાસ છે. એટલે જ હું માનું છું કે આર્યસમાજનું ભવિષ્ય જિજ્ઞાસુ છે.

૨૧-૧૨-૩૭

૩

આર્યસમાજની સફળતા

આર્યસમાજની માંગણીઓ (નિઝામ હંદરાબાદમાં થયેલા સત્યાગ્રહ અંગેની) ન્યાયમુન્ન હતી તે ત્રિષે કોઈનો મતભેદ નહોતો જ્યાં સુધી સામાજિક શાન્તિ અને સામાજિક હિતનો ભગ ન થાય ત્યાં સુધી દરેકને પોતપોતાની માન્યતા મુજબ પોતાનું ધાર્મિક જીવન ગાળવાનો અધિકાર હોવો જોઈએ. આ સિદ્ધાન્ત પ્રસ્થાપિત કરવા માટે મનુષ્યજાતિએ કેટલાયે યુગો સુધી પુરુષાર્થ કર્યો છે અને કોણ જાણે કેટલાયે બલિદાન દીધા છે. આજે આ વિષયમાં કયો મતભેદ હોવાને કારણે નથી છતાં કોઈ પછાત અથવા તો મૂકાગ્રહી સરકાર મનુષ્યના સામાન્ય હકો મંચડાય તે માટે પણ નવાં બલિદાન માગે તો દરેક ધર્મપ્રેમીએ એટલી કિંમત ભરવા માટે તૈયાર હોવું જોઈએ પરંતુ ‘કોઈ પણ સરકાર એવું બલિદાન શા કારણે માગે?’ એવો સવાલ મનમાં ઊઠ્યા વિના રહેતો નથી જે વાતો અનેક વાર સિદ્ધ થઈ ચૂકી છે અને ફરીથી સાબિત કરવા માટે શું વાગ વારે કિંમત આપવાની હોય?

જવાબ એવો મળે છે કે સ્વતંત્રતા પ્રાપ્ત કરવી એ મનુષ્યનું જોડવું કર્તવ્ય છે તેનાથી પણ વધારે સ્વતંત્રતાને વધારે જાગ્રત રહીને સભાળવી એ એનો અધિકાર છે જે કોઈ પણ કારણે આપણે આપણી સ્વતંત્રતા ગુમાવી બેસીએ તો તેની પુનઃસ્થાપના કરવા માટે આટલી ફી આપવી જ પડે છે તે વિના જે સ્વતંત્રતા મળે તો આપણે તેને પચાવી શકતા નથી.

આર્યસમાજ એ હિંદુ ધર્મનું સેનામુખ છે.

જે લોકો પોતાની સ્વતંત્રતા ખોઈ બેસે છે તેમને તે કરીથી મેળવવા માટે જે સૈન્ય કિંમત આપવી પડે છે, તે જ સૈન્ય જેઓ બીજાની સ્વતંત્રતા છીનવી લઈને તે ફરીથી આપવા માટે બલિદાન માગે છે તેમને પણ પોતાના આવા દુર્બલહારની કિંમત ભરવી પડે છે. આ કિંમતનું સ્વરૂપ કેવું હોય છે તેની ઇનિહાસને ખેંચર છે જ.

પ્રાર્થનાસમાજની સેવા*

‘આર્ભગમાજા’ના ભક્તકવિ જોશનાથ તારાજાઈ દ્વારા સ્થપાવેલા આર્ભગ પ્રાર્થનાસમાજની સ્થાપિતિનો ઉત્સવ ઊજવવા આપણે ભેગા થયા છીએ. માઠ વરસમાં એક સંવત્સરચક્ર પૂરું થાય છે, આખો જમાનો બદલાઈ જાય છે, અને નવા મુગની ચરખાત થાય છે. સાઠ વરસ પહેલાં આ જ દિવસે ઈંગ્લેન્ડના, શાહજહાનું આરોગ્યશ્રીતન કરવા માટે અનેકધર્મી લોકો એકઠા થઈ પ્રાર્થના કરવા ભેગા થયા હતા. એમાંથી ગુજરાતના પ્રાર્થનાસમાજનો ઉદય થયો ! આજે સાઠ વરસે જ્યારે પૂર્ણ સ્વરાજની લડતને મોખરે ગુજરાત એકઠા થયું છે એવે વખતે આપણે આ ઉત્સવ ઊજવીએ છીએ. તે વખતે તરકારી કેળવણીખાતા તરફથી પ્રાર્થનાસમાજને પ્રોત્સાહન હતું, આજે રાષ્ટ્રીય કેળવણીવાળા અમે કેટલાયે જણ આદર અને ભક્તિપૂર્વક આ મહિમહોત્સવમાં સામેલ થયા છીએ. પ્રાર્થનાસમાજ સાથેનો કેળવણીકારોનો સંબંધ ખાસ ધ્યાન ખેંચે એવો છે. સાઠ વરસ પહેલાં પ્રાર્થનાસમાજને લીધે ગુજરાતમહારાષ્ટ્રનો સંબંધ દૃઢ થયો હતો. આજે એ સમાજના ઉત્તરમાં ભાગ લેતાં મહારાષ્ટ્રી તરીકે મને વિશેષ આનંદ થાય છે. પ્રાર્થનાસમાજ એ પશ્ચિમ હિંદુસ્તાનના અનેક પ્રાંતો વચ્ચેનો પ્રથમ પ્રેમશુષ્ક છે.

પ્રાર્થનાસમાજ સાથેનો મારો પરિચય બાળપણથી છે. એમ કહું તો ચાલે લગભગ તેત્રીસ વર્ષ થયાં હશે, કારણકેની હિંદુ સ્કૂલમાં હું ભણતો હતો ત્યાં અમારા અધ્યાપક પ્રાર્થનાસમાજ વલણના હતા. એમના પ્રવચનો હું રમપૂર્વક સાંભળતો. છેક બાળપણથી પકરખુરના સાપુસંતોની જે અસર હૃદય પર થઈ હતી તે પ્રાર્થનાસમાજના સંસ્કારથી વિદ્યુત્ત અને દૃઢ થઈ જે ઉંમરમાં જાગતું હૃદય જતાણર્ણ રૂઢિ સામે બળવો કરવાની ચરખાત કરે છે તે ઉંમરમાં રૂઢિ તાથે ધર્મસંસ્કારો પણ ભૂંસાઈ જવાની બીક રહે છે. શાસ્ત્રધર્મ કરતાં હૃદયધર્મને વધારે ઓળખનાર સાપુસંતોએ પોતાની આર્પણાણીથી મને તે વખતે ઉગારી લીધો હતો. રૂઢિ સામે બળવો કરવા છતાં ચાલુસ નીતિનિષ્ઠા અને ઈશ્વરનિષ્ઠા સાચવી શકે છે એ જે વિશ્વાસ અને માર્ગ સાપુસંતોએ આપ્યો, તે વર્તમાન પરિસ્થિતિમાં ચાલતો કરી આપવાનું કામ મારે માટે પ્રાર્થનાસમાજે કર્યું. ધર્મ તો એવિક તેમ જ

* તા. ૧૭-૧૨ '૩૧ ને રોજ અમદાવાદ પ્રાર્થનાસમાજના મહિમહોત્સવ પ્રસંગે આપેલું વ્યાખ્યાન.

પારધૈકિક આત્મોન્નતિ માટે જ છે એવી કલ્પના તે દિવસોમાં રૂઝ હતી. એમાં સમાજસેવાનો ઉમેરો કરી જનસેવા તે જ ઈશ્વરસેવા છે એ જાતનો સમન્વય આપણા જમાનાએ વિશેષરૂપે કર્યો છે.

પણ આમાં કાળે કરી સમાજસેવાનું જોર વધતા ઈશ્વર અને શાસ્ત્રધર્મ બંને તરફ અનાસ્થા વધી. હું માનું છું કે સંશયવાદ અને નાસ્તિકતા સામાન્ય મનુષ્યને માટે લગભગ અપરિહાર્ય છે જુવાની સાથે જોમ મોઝા પર ખીલ ફૂટે છે તેવી જ રીતે વિચારજગતિ સાથે સંશયવાદ અને નાસ્તિકતા આવવાના જ ઓગસ્ટસ કોન્ટ, હર્બર્ટ સ્પેન્સર, જોન સ્ટુઅર્ટ મિલ ને જોન મોર્સી જેવા બુદ્ધિવાદી, ઈશ્વરવિમુખ પંડિતોના લખાણો વારંવાર પછી નાસ્તિકતા વધુ જોર પકડે એમાં આશ્ચર્ય શું? નાસ્તિકતાનું અને સંશયવાદનું મોજુ આવે એમાં હું જણાવે જોખમ જોતો નથી જોખમ છે એની સાથે આવતી અલબુદ્ધિમાં અને ઉદામ અહંકારમાં નાનપણના સંસ્કારો જે સારા હોય, અથવા જે સત્યનિષ્ઠા અને ધર્મજિજ્ઞાસા પ્રખર હોય તો નમ્રતા અને શુદ્ધતા જાળવાવાની જ મારો સંશયવાદ અને બુદ્ધિવાદ મહામતિ રાનડેના લખાણોથી ઊતરી ગયો એ જ અરસામાં ઍક્ટર ભાડારકરનું એક ભાષણ હું સાંભળવા પામ્યો ભાડારકરના ભાષણમાં નુકારામ જેટલી નિખાલમતા દેખાઈ લેખકો અને વક્તાઓ મોટે ભાગે કળાકાર હોય છે પોતાની સાહિત્ય-છટાથી વિશેષ અસર પાડવા તેઓ મથે છે ભાડારકરમાં એવું કશું ન મળે નગન બાળકની સ્વાભાવિકતાથી તેઓ પોતાના વિચારો રજૂ કરતા હતા એમણે એ રીતે એક સુંદર આદર્શ રજૂ કર્યો રાજદ્વારી ક્ષેત્રમાં એમના વિચારો ઉન્નતિને કે સ્વાભિમાનને પોષક નથી એ હું જાણતો હતો પણ એ કારણે એમની બીજી સારી વસ્તુઓ તરફ દુર્લભ કરવા જેટલો મતાપ હું તે વખતે પણ નહોતો.

પ્રાર્થનાસમાજના આવા ખાયા પર, મારે માટે, સ્વામી વિવેકાનંદ અને રામ-કૃષ્ણ પરમહંસના લખાણે પોતાનું ચણતર ઊંઝું કર્યું, અને ચિરાને અનેક જાતનું આસ્વાદન તથા ઉત્તેજન મળવા લાગ્યું ૧૯૦૮માં લોર્ડર્મ ભરવા માટે મુખર્ષીમાં રહ્યો તે દરમિયાન પ્રાર્થનાસમાજની ઉપાસના બનતા સુધી ચૂકતો નહીં એ અરસામાં ત્યાંના એક ઉપાસકે વિવિધમ જોમ્સનું ‘વેરાયટીઝ ઓફ રિલિજિયસ ઓક્સ-પીરિયન્સ’ એ પુસ્તક મારા હાથમાં મૂક્યું ધર્માનુભવનું પૃથક્કરણ કરવા માટે અને તેનું મૂલ્ય આંકવા માટે આ ચોપડી બહુ ઉપયોગી છે બુદ્ધિ અને લાગણી, શ્રદ્ધા અને સંકલ્પ એ બધી વસ્તુઓનો સુંદર સમન્વય સ્વામી વિવેકાનંદ દ્વારા વેદાંતમાં મને જડયો દ્વેતઅદ્વેતના અધ્યાસ વર્ધ્ય છે એ તો હું સહેજે સમજી શક્યો હિંદુ સામાજિક જીવનમાં અને ધર્મવ્યવસ્થામાં આપણે આપણા તત્ત્વજ્ઞાનને વફાદાર રહ્યા નથી એ વાત ધ્યાનમાં આવવાથી ધાર્મિકતાને આધારે સામાજિક સુધારો કરવાની આવશ્યકતા વધુ ને વધુ સ્પષ્ટ થવા લાગી ભગિની નિવેદિતા અને આનંદ કુમારસ્વામી આદિ પ્રતિભાવાન લેખકોના લખાણોને લીધે ધર્મની

‘મામાનિક બાબુ વા’ ને વાંચુ સ્પષ્ટ થવા લાગે જીવનનો સમગ્ર ખ્યાલ મેળવવા માટે જે દૃષ્ટિ જોઈએ છે તે ખીંચવા લાગે આટલી નેપાલી પછી ગીતા, ઉપનિષદ, ગુકારામ, કબીર આદિ આધ્યાત્મિક શબ્દોનો સ્વરૂપ અને સામર્થ્ય વધુ ને વધુ પ્રગટ થવા લાગ્યાં

હિંદુ ધર્મમાં અન્ય ધર્મોનો નિરસ્કાર છે જ નહીં ‘તમને તમારો ધર્મ, અને આમને આમારો ધર્મ,’ એ કુરાનનું વચન સંપ્રદાયબદ્ધ હિંદુ ધર્મના પ્રાચુર્ય છે એવ સર્વ વિદ્યા વરુણ વદન્તિ । પ્રાર્થનાસમાજ બધા જ ધર્મો પાસેથી સરખી રીતે પ્રેરણા મેળવતો હોવાથી હિંદુ ધર્મમાં સ્વેચ્છો સર્વધર્મસદ્ભાવ વિશેષ સ્પષ્ટ થયો, અને જેને આધુનિક લોકો ધાર્મિક ઉદારતા કહે છે, અને જેને હું જાગૃતિની સ્વાભાવિકતા કહું છું તેનું દર્શન થયું વેદ અને સ્મૃતિ, બ્રાહ્મણ અને કુરાન, યાસના સંસ્કારો અને લોકલ વિધિઓ કઈ રીતે જોવા ને તપાસવાં જેનો ખ્યાલ પણ હવે સ્પષ્ટ થયો અને હિંદુ ધર્મ કરતાં પણ વિદ્યાન ઓવા ભારતવર્ષીય સાર્વભૌમ ધર્મનો સામાન્યરૂપ થયો પ્રાર્થનાસમાજની નાનપણથી મળેલી આવી ઉદાર મદદ માટે માટે અનેક રીતે ઉપયોગી નીવળે છે અને તેથી મારા મનમાં હમેશાં પ્રાર્થનાસમાજ પ્રત્યે કૃતજ્ઞતા રહેલી છે

આ ૧૧ પછીની પ્રવૃત્તિ તે આ નવી કેળવણીની દૃષ્ટિએ ભારતવર્ષના બધા ધર્મો અને સંપ્રદાયોનું નિરીક્ષણ કરવાની હતી પ્રાર્થનાસમાજ અથવા બ્રાહ્મસમાજ, આર્યસમાજ અને દેવસમાજ, સમકૃષ્ણ મિશન અને ધિયોસોફી, ચૈતન્ય સંપ્રદાય અને સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાય બધા તરફ જો દૃષ્ટિએ જ જોવાનું મન થવા લાગ્યું એમ જોતા માન્યમ પડ્યું કે પ્રાર્થનાસમાજ એ ભારતવર્ષીય સ્વધર્મકુટુંબના સંગીતનો નંબૂરો છે આત્માની અનંતતા વ્યક્ત કરતું આવવાથી સંગીત ગમે તેટલા સખક વડે કે ઊતરે, આરોહણવરોહ અને આલાપના વિવિધ વિદ્યાસ બતાવે, તોયે એણે આ તનૂરા સાથે તો મળતું રહે ૧૧ જેઈએ એટલે કે બધા ધર્મોએ પ્રાર્થના સમાજ સાથે મળતું રહેવું જોઈએ તનૂરા વગર સંગીત ખીંચે નહીં, પણ તનૂરામાં જ બધું સંગીત મમાઈ નથી જતું

ધર્મમાત્રમા બુદ્ધિ, દિવ્ય અનુભવ, શ્રદ્ધા, અંત કરતુની લાગણીઓ, કાવ્યકલ્પના અને સ્વાસ્થિકતા એ બધી વસ્તુઓ હોય છે, હોવી જ જોઈએ એની સાથે સાથે વ્યક્તિનો સમાજ અને વિશ્વ સાથેનો સંબંધ, જીવનવ્યાપી સઘ સ્થાપવાની વૃત્તિ અને આવશ્યકતા તેમ જ સંભવવૃત્તિ (Conservatism) અને પરિવર્તનવૃત્તિ (Radicalism) એ બંને બાજુ ધર્મમાં સ્વભાવત હોય છે અને હોવાં જોઈએ આમાથી એકે અગ જો ઓછું કરીએ તો ધર્મ વિકલાંગ થવાનો, અને મનુષ્ય જીવન માટે અપર્યાપ્ત નીવડવાનો ધર્મમાં શ્રદ્ધાની માત્રા વધવાથી ધર્મ બગડતો નથી લાગણી અને કોમળતા વધવાથી તે પોયો થતો નથી કાવ્યકલ્પનાઓ વધવાથી

તે અત્યંત ધેરુક થતો નથી ક્વારન્ટિનિટા વધવાથી તે લીનતાનો સચાલક બનતો નથી વિશ્વ નાથેનો સંબંધ પૂર્ણપણે સ્વીકારવાથી તે અપવિત્ર થતો નથી શેમવૃત્તિને અગીજારવાથી તે બડ થતો નથી પરિવર્તનથી તાને આવકાર આપવાથી તે વિનાશક બનતો નથી ધર્મનું મરણ તો અજ્ઞાન, વિવિનિતા અને બાહ્ય સંતામા છે ભ્રમભૂતક અમત્યથી સત્ય ઢકાય, પણ કોઈ કાળે વૈધાય નહીં કેમ કે અમત્યના પેટમા પણ સત્ય જ છુપાયેલું રહે છે સત્યનો પરબળ સત્તામાં છે કોઈ પણ ધર્મ જ્યારે અજ્ઞાનને સાથે છે, વિવિસિતા સાથે માડવાળ કરે છે, અથવા સત્તાની ઉપામના કરે છે ત્યારે એ ધર્મ પ્રથમ સુવલ થાય છે, રોચક થાય છે, વિશાળ થાય છે, અને અંતે મોગ પરપોટાની પેઠે ફૂટી જાય છે સરકારી સહાયથી પ્રસરેલો ધર્મ ક્ષીણવીર્ય અને ક્ષણજીવી બને છે એ સગ્રા અશોકે પણ અનુભવ્યું હતું અને અકબરે પણ અનુભવ્યું

પ્રાર્પનાસમાજે ઈશ્વરના અદ્વૈત ઉપર ખાસ ભાર મૂક્યો છે ઈસ્લામ તરફનો આ ફાળો ગવાય રાજ રામમોહનરાયે ઈસ્લામનો ઊંડો અભ્યાસ કર્યો હતો ઈશ્વરના અદ્વૈતનું જાગ્રત ભાન એ ઈસ્લામની અગાધારણ રુદ્ધતા છે સર્વોપરી સત્તાને પૂજનાર પહુદી ઘોકોનો ઈશ્વર Jealous God રહે એમા જરાયે આશ્ચર્ય નથી એ વારસો ઈસ્લામને અને વિશ્વાસી ધર્મને સરખો જ મળ્યો ભારતવર્ષમાં પ્રથમથી જીવબ્રહ્મકથની વિચારણા ચાલી હોવાથી આપણે ત્યાં 'એક કે અનેક'નો ઝઘડો ઉત્પન્ન થયો નથી, આપણને નડ્યો પણ નથી ઈશ્વર છે, તે અદ્વિતીય છે, સર્વમર્મ છે, પ્રેમમય છે એ ભાવના અથવા અનુભવ ધર્મમાત્રની મૂડી છે એ ઈશ્વર અનર્થામી છે, આત્મસ્વરૂપ છે, સર્વસહ છે, અખૂટ હીરજવાળો છે, એ જાગ્રત છે, એ ખત્તાનુકૂલ છે, આ પાછળથી થયેલી શોધ છે એ શોધને અનાવ માણે ધર્મજીવનમા ઘણું સહ્યુ છે, ઘણું વડ્યુ છે પણ આ પાછળની શોધનો વિસ્તાર કરવાનું આ સ્થળ નથી આ શોધને લીધે ધર્મની મૂડી વધી છે ઈશ્વર અનેક છે, એક નથી એમ જે માને છે તેનો તો તાથ જ છે મૃત્યો સ મૃત્યુમાન્નોતિ ય દહ નાનેવ વસ્યતિ ।

(નાના દેવોની કંપનાથી થતું નુકસાન દૂર કરવાના બે જ ઉપાય છે મુખ્ય દેવને રહેવા દઈ ભાડીનાની કતન કરે એકેશ્વરવાદની લાકડીથી એમને સ્પર્શ કરી એમને એમના ગોખવામાંથી ઉતારી પાળે, અથવા રોકના જ એ અનેક રૂપો છે અનેકથી એ એકનું એકત્વ નષ્ટ થતું જ નથી, એ વાત ઓળખી ભારતવર્ષે આ બીજો માર્ગ પ્રથમથી જ ખેડેલો છે ખુદ જોતાં જે ઈશ્વરને આપણે આપણી ઢને ઉપાસીએ છીએ તે પણ પરમેશ્વરની માનવી આવૃત્તિ છે આપણે ઈશ્વર માણસે બનાવેલો તો ન કહેવાય, પણ માણસે ઓળખેલો છે ઈશ્વરના સ્વરૂપ તરીકે જે આપણે ઓળખીએ છીએ તે માત્રસના અંતિમ પ્રાપ્તવ્યનું સ્વરૂપ છે માણસ થોતાને ઓળખીને જ ઈશ્વરને ઓળખતાં

ખો છે માટે આપણે ઈશ્વરને અંતર્ધર્મી કહીએ છીએ, આત્મારામ કહીએ
 । એ ઉપનિષદકાલીન ઋષિઓએ ઈશ્વરના સ્વરૂપનું જે ચિત્તન કર્યું છે તે
 , ચિનનને પ્રાર્થનાસમાજે ફરી નાચન બાખું છે, અને રૂઢિધર્મને આગ્રહપૂર્વક
 ધુ છે

‘તદેવં વદ્ય ત્વં વિદિ, નિદં મદિદમુપાસતે ।’

પ્રાર્થનાસમાજે મૂર્તિપૂજનો વિરોધ પ્રથમથી કર્યા છે અને લાગે છે કે
 હું ધર્મમાં મૂળ મૂર્તિપૂજ ન હતી, સભ્ય છે કે તે બહારથી આવેલી હશે આજનો
 મૂર્તિપૂજનો વિરોધ પણ બહારથી જ આવેલો છે બારતના બધા જ ધર્મોએ
 મૂર્તિપૂજને ક્વારસિકતાના ઉત્સાહથી વધાવી લીધી છે, એટલે આપણે ત્યાં મૂર્તિ
 પૂજનો વિરોધ કરવો એ સહેલી વસ્તુ નથી મૂર્તિપૂજ કરતાં મૂર્તિપૂજની આસપાસ
 જે આડગર અને અનાચાર બાજે છે તે વધારે ધાતક હોય છે મૂર્તિપૂજ વિષેનો
 પ્રાર્થનાસમાજનો વિરોધ શરૂઆતમાં બારે ઝૂનૂની હતો મૂર્તિપૂજ અસંભાગ છે,
 ઈશ્વરનું આપમાન કરનાર છે, માપસમા નીચલ્પ આણનાર છે, અને દુરાચરણ તરફ
 લઈ જનાર છે, એવી પ્રાર્થનાસમાજની પ્રથમની માન્યતા હતી એ બાદરૂંદે એમા
 ફેરફાર મ્હાવ્યો મૂર્તિપૂજમા પાપ નથી પણ તે એક નિરર્થક વસ્તુ છે એ જાતનો
 અભિપ્રાય એમણે પ્રાર્થનાસમાજમાં રૂક કર્યા આગળ જતાં કોઈ કોઈ દેકાફે મૂર્તિપૂજ
 સામેનો વિરોધ એકલો મોળો પડ્યો છે કે પ્રાર્થનાસમાજની પોતાની ઉપાસના વખતે
 મૂર્તિ ન વાપરી એટલે બસ એમ મનાવ્યા હાથમું મૂર્તિપૂજનિષેધને આપેલું
 વધારેપડનું મહત્ત્વ અંદરથી જ ઓછું થવા લાગ્યું એ એક રીતે સારું થયું છે
 મૂર્તિપૂજમાં કઈ ખાસ સ્વરૂપ રહેલું છે એવું તો છે જ નહીં ચાલુસતી કલાવૃત્તિ
 મંત્રોપવાનો અથવા રમકડાં લઈને રમવાની બાલકવૃત્તિને પોષવાનો એ એક
 પ્રકાર છે એનો ત્યાગ કરવો એ પીક વૃત્તિના માણસને સ્વાભાવિક હોવું જોઈએ
 પણ આજની પરિસ્થિતિમાં મીઠી પર કટક લઈ જવાની જરૂર નથી મૂર્તિપૂજ
 નિષેધનું ઝૂનૂન પ્રાર્થનાસમાજમાથી ઓછું થયું એમા પ્રાર્થનાસમાજ મોળો
 પડ્યો છે એમ માનવાનું કશું કારણ હું જોતો નથી

પ્રાર્થનાસમાજે કરવું સુધારાનું ત્રીજું કાર્ય તે જાતિભેદનો વિરોધ છે જાતિભેદ
 એ ધાર્મિક સંસ્થા નથી, પણ મનુષ્યસ્વભાવમાં દૃઢમૂલ એવો જે ટોળાધર્મ છે તેનું
 જ તે એક રૂપ છે હિંદુ ધર્મે એને ઉન્નત કરી વર્ણવ્યવસ્થાનું રૂપ આપવાનો સતત
 પ્રયત્ન કર્યા છે, એમ લું માનું છું જાતિભેદનો વિરોધ પ્રાર્થનાસમાજે સર્વ સ્થળે
 સરખી રીતે નથી કર્યો બગાળે વિશેષ કર્યો, મહાસાષ્ટ્રે નહીં જેવો, ગુજરાતની તો
 વિરોધ કરવાની હિમત જ ન ચાલી જાતિભેદનો સંસ્થા મનુષ્યપ્રકૃતિમાંથી ઉદ્ધ
 ભવેલી હોવાથી એનો વિરોધ કરવો એ અઘરું કામ છે હિંદુસ્તાનમાં એને ધર્મની
 માન્યતા મળવાથી એની શક્તિ પછાટી કિલ્લામાં ભરાઈ બેઠેલી ફોજ જેવી થઈ
 છે બાહ્ય વિરોધથી કે હુમલાથી એ પ્રથા મરવાની નથી એને તો અંદરથી જ

ઓનાની નાખરી જોઈએ અને તે કામ આજની પરિસ્થિતિ અને રાજકીય આકાંક્ષાઓ કરી રહી છે.

આ જ સુધીના અનુભવ પછી જણાય છે કે પ્રાર્થનાસમાજે એક બાજુ જીવન વિમુખ વેરાગ્ય અને બીજી બાજુ અનાચારી વિલાસિતા બનેનો છેદ ઉઠાડ્યો છે પ્રાર્થનાસમાજ સ્વભાવે ગૃહસ્થાશ્રમી છે પ્રોટેસ્ટન્ટ ખ્રિસ્તી લોકોની અંગ્રેજી કેળવણીમાં આપણે બધા ઊછરેલા, એટલે છેલ્લી અર્ધસદાશીમાં આપણા જીવનમાં આપણે અંતઃક્રિક ત્યાગવેરાગ્ય પણ કડ જરી થકયા નથી, અને કપનાશક્તિને ઈચ્છે લઈ જાય એવા નવા ઉત્સવો કે તહેવારો પણ ગોઠવી થકયા નથી તેથી, પ્રાર્થનાસમાજમાં જોકે જીમને વિષે આપણે આદર કેળવી થકીએ એવા ઘણા સંપુરુષો થયા છે, તોપણ એ સમાજમાં ભય પુરુષની પરપરા આપણે નથી જોતા જીવનકુશળ લોકો જીવનવીર હોય જ છે એમ નથી પ્રાર્થનાસમાજે હવે અધ્યાત્મના ક્ષેત્રમાં વીરવૃત્તિ કેળવવાનો સમય આવ્યો છે

મારે મન પ્રાર્થનાસમાજનું મુખ્ય કાર્ય તો એણે ગ્રથપ્રામાણ્ય ઉઠાવી દીધું એ છે એમ તો નાસ્તિકો, તર્કવાદીઓ અને ધર્મશૂન્ય લોકો હમેશાં શાસ્ત્રગ્રંથોને ફગાવી દેતા આવ્યા છે, પણ સમાજમાનસ પર એની કશી ઈષ્ટ અસર થતી નથી ધર્મપગથણ સાત્ત્વિક લોકો જ્યારે બુદ્ધિ, અનુભવ અને મદ્દા પર આધાર રાખી ગ્રથપ્રામાણ્ય સ્વીકારવાની ના પાડે છે, ગ્રથપરતંત્ર થવાની ના પાડે ત્યાર જ નમાજ બૌદ્ધિક અને ધાર્મિક સ્વાર્તંત્ર્ય મેળવી શકે છે પ્રાર્થનાસમાજે એ કાર્ય કરી આપ્યું એ એની કીમતીમાં કીમતી સેવા છે

ભાડારકર અને રાનડે જેવા પ્રાર્થનાસમાજના આદિપુરુષોએ શાસ્ત્રો અને સત્ત્વ વચનો તરફનો આદરભાવ કાયમ રાખ્યો, પણ બુદ્ધિને સ્વતંત્રતા આપી શાસ્ત્રાગ્રંથોનો વિવેક માણસના જ હાથમાં રાખ્યો 'કેવળ મારા ધર્મના જ શાસ્ત્રગ્રંથો નાના' એ સંકુચિતતા કાઢી નાખી, સત્ય જ્યાંથી જડે ત્યાંથી લઈ લેવું, 'સત્ય એ આપણી જ ખોવાઈ ગયેલી વસ્તુ છે, હકપૂર્વક તે આપણે લઈ થકીએ છીએ,' એવી ઉદાર વૃત્તિ એમણે સમાજને શીખવી અગ્નિ શીતળ છે એમ સો શ્રુતિવચનો કહે તોયે આપણે તે ન સ્વીકારીએ, એમ શકરાચાર્યે કહ્યું છે સત્યજ્ઞાન ધવનાચાર્યે પાનેરી પણ લેવાય એવી સિખામણ આપણા પૂર્વજોએ આપી છે ઉત્તમ વિદ્યા ગમે તેની પાસેથી લેવાય એમ આપણાં સુભાષિતો કહે છે છતાં આપણે ગ્રથ પ્રામાણ્યને વગળી જ રહેતા હતા પરિણામે બુદ્ધિને ગ્રથપરતંત્રતાની બંધિયાર હવામાં રહેવું પડતું હતું, અને બિચારા શાસ્ત્રગ્રંથોને તાકિડોએ કરેલી શાસ્ત્રાર્થની જાડી કતરતના ભોગ થવું પડતું હતું

દુનિયામાં માણસે વકીલ, ડૉક્ટર અને ગૌર વગર ચલાવવું જોઈએ માણસ પોતે જ પોતાનો વકીલ થાય, પોતે જ પોતાનો વૈદ થાય, અને પોતે જ પોતાનો શાસ્ત્રજ્ઞ ધર્મગુરુ થાય એ જરૂરું છે, એમ એક જર્મન ફિલસૂફે કહ્યું

છે મનુષ્યસ્વાર્થની આ ત્રિવિધ શિષ્યામુખાનો એક ભાગ પ્રાર્થનાસમાજે બરાબર સિદ્ધ કર્યો છે અને મદ્ભાગ્યે એ સમ્રાટવામાં પ્રથમથી જ મતવૈશિષ્ટ્ય દાખલ થવાથી આપ્તવાક્યની ધૂસરી પણ એને માથે આવી નથી રાજ ગમમોહન રાજે ઉપનિષદ અને ઈસ્લામની અમર સ્વીકારી મહાપિ દેવેન્દ્રનાથે ઉપનિષદો અને બોદ્ધ સાહિત્યમાંથી પ્રેરણા મેળવી ન્યાયમૂર્તિ રાનડે અને ભાગ્યરક્તે ઉપનિષદ ગાથે સાધુસંતોની વામ્નીનો છૂટથી ઉપયોગ કર્યો કેથવર્થદ સેને ઈશુ ખ્રિસ્તની વિશેષ ઉપાસના કરી અને રવીન્દ્રનાથ ટાગુરે કબીરમંથ અને લોકગીતોમાં ફેલાયેલા અનેક સ્વતંત્ર લોકધર્મોની અમર ગમાજ પર પડવા દીધી છે આ બધું પ્રાર્થનાસમાજની ઉદારતાનું ઈષ્ટ ફળ છે મહારાષ્ટ્રના પ્રાર્થનાસમાજે મરાઠી સાધુસંતોના ભજનો અને ગીતો સહેજસાજ ફેરફાર સાથે પોતાનાં ક્યાં ભોળાનાથ સારાબાઈની 'અભંગમાળા'માં મહારાષ્ટ્રની અસર દેખાય છે જ્યારે સાહિત્યશૂર બંગાળે તો ગદ્ય અને પદ્ય, ઇતિહાસ અને વિવેચન દરેક બાજુએ એક નવું જ સાહિત્ય નિર્માણ કર્યું છે

પ્રાર્થનાસમાજે સમાજસેવાનું કામ પણ ટીક ટીક કર્યું છે, પણ એમાં નવી દિશા કે અલૌકિક ત્યાગ જેવું કશું નથી અનાથાલયો, ડુગ્ધાલયો, વિદ્યાલયો, મુસ્તદાલયો કે ચર્ચાલયો ચલાવવા એ કઈ વિશ્વવ્યાપી ધાર્મિક પ્રવૃત્તિનો પૂરતો જ્ઞાન ન ગણાય પ્રાર્થનાસમાજે અખિલ પ્રજાને મંત્રમુગ્ધ કરે એવું ધાર્મિક વાચન મોટા પાયા ઉપર પૂરું પાડ્યું છે એમ પણ એ કહી ન શકે પ્રાર્થનાસમાજની આખી પ્રવૃત્તિ મધ્યમવર્ગના ઘર અને એમની રહેણી, એમની ધર્મબુદ્ધિ અને એમની સેવાબુદ્ધિ સફેદસૂદ કરવામાં જ સમાપ્ત થઈ છે ઈશ્વરનિષ્ઠા અને સદાચાર એ પ્રાર્થનાસમાજનો પ્રધાન સૂર ગણાય બંગાળમાં થતી કેળવણીમાં શ્રાક્ષસમાજ ■ એ ખરું, પણ આપણે ત્યાં રાષ્ટ્રવ્યાપી, જીવનસ્પર્શી, સ્વતંત્ર અને ચેતન એવી કેળવણીની પ્રાર્થનાસમાજે વિચારસરખો કર્યો નથી જેની અસરથી આખો સમાજ જ્ઞેનજેતામા દિગ્ગજ નથી બની જતો તે પ્રવૃત્તિમા ધર્મવીર છે એમ ન કહી શકાય The religion of a thorough going gentleman એટલું જ જેનું સ્વરૂપ છે તે મનુષ્યહૃદયને બહુ આકર્ષી ન શકે વીરધર્મ હોય તે જ ફેલાય

એક જમાનો એવો હતો કે જ્યારે મનુષ્યનું સંપૂર્ણ જીવન વ્યક્તિગત તેમ જ કૌટુંબિક, સામાજિક તેમ જ રાજદ્વારી ધર્મવ્યવસ્થાના તાબામાં હતું સમગ્ર જીવન ઉપર ધર્મનું સામ્રાજ્ય ચાલતું આજે એ જમાનો ગયો, સકરણ ગયો અને એને ઠેકાણે લોકમાન્ય રાજસત્તાનો જમાનો આવ્યો રાજસત્તા એકના હાથમાં રહે કે અનેકના એ સવાલ ઉપર લોકો ગમે તેટલા વડથા હોય, પણ જીવન આખું રાજસત્તાના, રાજદ્વારી સંસ્થાઓના હાથમાં સોંપી દેવાનું વલણ તો જામતું જ જાય છે રાષ્ટ્ર રાષ્ટ્ર વચ્ચેનો વહેવાર, સંસ્કૃતિઓનો સહકાર, ભિન્ન ભિન્ન વર્ગો વચ્ચેના સંબંધો, કેળવણી, વેપારઉદ્યોગ, ધર્મવ્યવસ્થા, કુટુંબસંસ્થા અરે! આરોગ્યની

સંભાગ સુધ્ધા બધું જ સરકાર મારફતે થાય અને કાનૂનના નિર્ધારણમાં રહે એવું વલણ આજકાલ વધતું જાય છે દુનિયામાં જેટલી શક્તિઓ છે, મમાળમાં જેટલી બળો છે તે બધા જાણે મજબૂતરને આધીન રહે છે, એની જ સેવા કરે છે, એના જ પ્રનાદથી પરિપુષ્ટ થાય છે. પણ જા મિથિત લાંબા કાળ સુધી ટકવાની નથી આ જમાનાનો અંત વહેલોમોડો આવવો જ જોઈએ મોડો નહીં, વહેલો જ આવવો જોઈએ એક વખતે ધર્મવ્યવસ્થા સાર્વભૌમ હતી, આજે સર્વવ્યવસ્થા માર્ગભૌમ છે પણ ભવિષ્યમાં તો કેવલસૌજન્યવસ્થા જ સાર્વભૌમ થવાની છે એ આપણે જાણવું જોઈએ

પ્રાર્થનામાજે કેવલસૌજન્ય કામ સહેજભાજ કર્યું છે પણ કેવલસૌજન્ય સ્વતંત્ર વિચારની દૃષ્ટિએ, દીર્ઘ તપસ્યાની દૃષ્ટિએ, જાણવા વ્યાપક સંગઠનની દૃષ્ટિએ પ્રાર્થનાસમાજનો ડાંગો કયો નથી પ્રાર્થનામાજે પોતાની જીવનદૃષ્ટિનો પ્રકાશ પાડી કેવલસૌજન્ય એક સ્વતંત્ર, સંપૂર્ણ અને સમર્થ દર્શન ઊભું કર્યું જોઈતું હતું. હજી પણ એ ધાડે તો કરી શકે છે આજનો સર્વનાધારણ ધર્મ કેવલસૌજન્ય મારફતે જ પ્રસરી શકે ગાવીજીએ તે વર્ષે જા જ ઠેકાણે કહ્યું હતું કે ‘પ્રાર્થનાસમાજ એ મુશિમિનોનો ધર્મ છે’ પ્રાર્થનાસમાજની ખૂબી અને ખામી, એની શક્તિ અને અશક્તિ અને આ વચનમાં પ્રતિબિંબિત થયા છે આપણે ધારીએ તો આ સ્થિતિ બદલીને આપણે આપણી નવી શક્તિ, નવી પ્રેરણા અને નવી દિશા બનાવી શકીએ

“અન્યામી, પરમાત્મા એ જ મારો સ્વામી છે, આધાર છે, મર્વાત્મીકથ અને નર્વનદ્ભાવ એ જ મારો પરમ પૂરુષાર્થ છે કેવલસૌજન્ય — સર્વાંગી કેવલસૌજન્ય એ જ એની નારના છે” એ છે હવે પછીનો જ્ઞાતધર્મ, એ જ પ્રાર્થનાસમાજ છે આ નવી કેવલસૌજન્ય પાવ વચ્ચુનો સમાવેશ થવો જોઈએ પ્રાર્થના, બોધ, ધીરજ, સેવા અને કુરબાની Prayer, Persuasion, Patience, Service and Sacrifice

કેવલસૌજન્ય પ્રથમ સેત્ર હૃદય છે હૃદય જે પૂરેપૂરું ખેડાયું હશે તો જ બુદ્ધિનું ખેડણું વ્યક્તિને માટે અને સમાજને માટે આશીર્વાદરૂપ નીવડશે હૃદય જે બરાબર કેવલસૌજન્ય હોય, બુદ્ધિ પ્રગટલ થઈ હોય, અને શરીર નીરોગી અને કમ્બાળ હોય તો જ ધર્મજીવન જીવું શક્ય થશે આવી ધર્મપ્રધાન કેવલસૌજન્ય જગતે દરેકને મળે ત્યાં વ્યક્તિ અને સમાજનો પરસ્પર સબધ મગલમય થશે સમાજની સર્વાંગી સેવા એ જ આત્મોન્નતિનો એકમાત્ર ઉપાય ગણાયે

હવે આપણે બરાબર જોઈ શકીશું કે દુનિયાનો ભવિષ્યનો ધર્મ એ આદર્શ સોશિયાલિઝમ જ છે સોશિયાલિઝમ એટલે સમાજસેવાનર્મ આજે જ સોશિયાલિઝ અનેક રેલોમાં ચર્ચાય છે અને એને એને જો અખતરાઓ ચાલે છે તે અને ખાતુએ સુધારાવાદના થવાની જરૂર છે આજના સોશિયાલિઝમે જ ભૂલો કરી છે એણે સપાતિશાસનો પાથે લીધે એ એની પહેલી ભૂલ

એની બીજી ભૂલ રાજદ્વારી સંસ્થાઓ ઉપરનો એનો અમર્ણ્ય વિશ્વાસ એ છે અને ત્રીજી ભૂલ તો, ધર્મવ્યવસ્થા તોડવા જતાં એણે યુગ ધામિકતા પ્રત્યે જ મૂગ કેળવી છે અને એનો વિરોધ નહાવ્યો છે એ છે પ્રોશિયાનિઝમ માને છે કે આ એની ભૂલો નથી, પણ એ જ એનો ભવિષ્ય માટેનો કીમતીમાં કીમતી ફાળો છે એના વગર સોશિયાલિઝમ સભવે જ નહીં

જો ખરેખર પ્રોશિયાનિઝમ પૂરેપૂરું અમલમાં આવે તો કેન્દ્રીભૂત રાજ્ય સત્તાનો નાશ એની મેળે થશે તે એટલે સુધી કે શારીરિક બળ ઉપર નભનારી રાજ્ય સત્તાનું પણ મીડું જ વળે જીવન એટલું બધું માદુ, સ્વાવલંબી તેમ જ પરસ્પરાવલંબી થશે કે બટપટું અર્થશાસ્ત્ર ટકે જ નહીં, અને લોકોમાં એવી તો સંસ્કારી કેળવણી સાર્વત્રિક થશે કે એમાંથી શુદ્ધ આધ્યાત્મિક જ્ઞાત પ્રગટ થવી જ જોઈએ સોશિયાલિઝમની ખોજ માથી છે, એની પ્રેરણા શુદ્ધ છે, એનો અમલ પણ આવી ચૂક્યો છે, એટલે દોષમુક્ત થતા અને બહુ દાવકાની આવશ્યકતા નથી બરીબોનો દેવ હવે જાગૃત થયો છે કેળવણીકારોએ પોતાની ઢમ્મ એના ઉપાસક થવાની જરૂર છે સત્ય ને ગણિત આ એ જ પોતાનું બિરુદ હોઈ શકે, એ જ પોતાની ટેક છે, એમ ઓળખી એમણે લોકસેવાનું કામ હાથમાં લેવું જોઈએ

કેળવણીખાનું અત્યાર સુધી નિર્વાર્ધ નીવડ્યું છે ધર્મસમાજે લોકકેળવણીનું કામ જેટલું કર્યું છે, રાજદ્વારી પ્રચારકોએ જેટલું કર્યું છે તેટલું કેળવણીખાતાએ કર્યું નથી શુદ્ધ ધર્મની પ્રેરણા લઈ શાળાની ચાર દીવાલની બહાર નીમ્બી સાથા કેળવણીકારોએ લોકશિક્ષણ અને લોકસેવાનું કામ કરવાનું છે ધર્મ સમ્પરણ, સમાજસમ્પરણ, કુટુંબસમ્પરણ—ટૂકામાં જીવનસમ્પરણ કરવાનો જમાનો આવ્યો છે આવ્યો છે શુ એ કથારનો શરૂ પણ થઈ ચૂક્યો છે હવે આપણે ઉજળિયાત, બેઠાડુ, સલામતીના ઉપાસક, એવા મધ્યમ વર્ગની સાફસૂદ્ધી પાછા સહેજસાજ શક્તિ અર્થાને સતોષ માનવાના નથી દીન, અનાથ, પતિત અને પરિત્યક્ત એવા લોકોના હૃદયમાં રહેલા નારામણની ઉપાસના કરવાની છે પાર્થિવ મૂર્તિમાં પ્રાણપ્રતિષ્ઠા કરવાના મત્રો અત્યાર સુધી ધામિક લોકો બહુ બોલ્યા હવે તો દ્વિતમૂર્તિ દેશવાસીઓમાં સ્વાતંત્ર્ય, સ્વાક્રાંત્ય અને સ્વાલિમાનની પ્રાણપ્રતિષ્ઠા કરવાની છે સ્ત્રીઓ, મજૂરો ખેડૂતો, કારીગરો અને કારકુનોનું જીવન ચુવાતિત અને હારગર્ભ કરવાનું છે જાતિભેદ તોડવાનો એ અર્થ ન જ થવો જોઈએ કે આપણે એવળ મધ્યમવર્ગના ઉજળિયાત લોકો માટે ચેટીબેલીવ્યવહારની અગવડ દૂર કરવા માગીએ છીએ અનાચારી સ્વચ્છદી લોકો પણ એટલું કરી શકે છે પછાત અને પતિનોના કેવળ હિતેચ્છુ મુસ્લિમી થવામાં પામ આજે મોટી બહાદુરી નથી એ તો સાત્ત્વિક માણસોનો વિનોદ થશે ખરી ધામિકતા એમાં રહેલી છે કે ગરીબો સાથે, પતિતો સાથે અજ્ઞાન અને અસંસ્કારી લોભે સાથે આપણે ઐક્યભાવે બળી

જઈએ. એમને પોતાના ધર્મને આપણે એમના ઘઈ જઈએ, અને એમને સાથે લઈને ઉન્નતિનો પહાડ ચડીએ. આવી વૈરવૃત્તિ વગર ધાર્મિકતા સંભવે જ નહીં. વૈરવૃત્ત એ જ ખરો ધર્મ છે. માત્ર બીજને મારીને વૈર નથી થવાનું. પણ નિવેર વૃત્તિથી પોતાનો જતને મારીને વૈર થવાનું છે.

અહીં જે બ્રાહ્મધર્મની અને ધર્મમાનની ઝાંખી કરી છે તે બહુ જ નોખા ધર્મ તરીકે રહેવાની તા જ પાડ્યો. ધર્મમાત્રમાં એ પચોવાપેલો રહેશે. સમાજની ઉન્નતિ માટે જુદા જુદા ધર્મો પ્રવર્તેલા છે એ બધા ધર્મોને રાવનાર 'ધિવર'ની— ઉન્નતિને હતી ગરજ આ બ્રાહ્મધર્મ સારશે અને આધારે ધર્મમાત્રની ઉન્નતિ થશે એકે ધર્મનો નાશ કર્યા વગર આ બ્રાહ્મધર્મ સર્વત્ર પોતાનું સામ્રાજ્ય જમાવશે.

આ કાલ્યાણ ધારણ કરી આપણે પ્રાર્થના કરીએ કે પરમમંદિર પરમેશ્વરની કૃપાથી આરો ધર્મ હંમેશાત્રમાં પ્રગટ થાઓ અને એનો જ વિકાસ થાઓ.

૧૨

જૈન સમાજ સાથેનો મારો પરિચય*

પરમાર્નદેખાઈએ મને બહુ બાપરો વિષય સોંપ્યો છે. અમુક માણસ પોતાને વિશે જેવા અભિપ્રાયો ધરાવે છે એ જાણવાનો રત્ન સીને હોય છે. એ જ મારણે આપણી મોટી સખ્યામાં આપ સૌ આહીં હાજર થયા છો. એમ હું માનું છું. પણ જોનો આ હા હા જોના ઘઈ જૈન સમાજ કે ધર્મ સાથેનો પોતાનો પરિચય રજૂ કરવો એ સહેલી વાત નથી. હું તો એ મંડ બંકના ચતનો છું કે કોઈ પણ જાતિ સમાજ કે રાષ્ટ્ર વિશે સાર્વત્રિક સિદ્ધાંત બંધાય જ નહીં. દરક સંસ્કૃતિની વિશિષ્ટતાઓ ભલે હોય, પણ સમાજમાં તો અનંક જાતના લોકો હોય. અમુક લોકો સારા ને અમુક નરમા એવો ભેદ પડાય જ નહીં. મનુષ્યજાતિ બધે સરખી જ છે.

અને જૈન સમાજ સાથેનો મારો પરિચય પણ કયાં એટલો બહોળો છે? હું તો અમુક મિત્રોને જ ઓળખું મેં મુસાફરી ખૂબ કરી છે. પણ તે તો નહીં અને પર્વતો તીર્થો અને મંદિરો ગામ. અને તેમનો ભૂખમરો એ જોવા માટે નમાજની વિવિધ પ્રવૃત્તિઓ સાથેનો મારો પરિચય પરિમિત જ છે. જે છે તે વિદ્યાર્થીઓ અને અધ્યાપકો સાથે ઈશ્વર મને બહુ સારા મિત્રો આપ્યા છે તેવા પરથી આખા સમાજ વિશે હું કેમ બોલું?

માણસનો પરિચય ઓછો હોય કે વધારે સાથ સાથે અભિપ્રાય તો બાંધવો પડે જ છે. કેમ કે અભિપ્રાય બાંધ્યા વગર બલદાર રાખવે જ નહીં. પણ એવો

* આ ૧૭-૮ '૧૬ના રોજ જૈન યુવકસહ, સુબર્ણમા આયોજીત વ્યાખ્યાન

સંપૂર્ણપણે અખત્યાર કરવાનું બની શક્યુ જ નથી અને બને તેમ પણ નથી. આપણા જીવનનો ઉદ્દેશ આપણી ચાલુ પ્રવૃત્તિઓમાંથી હિસાને બને તેટલી ઓછી કરવાનો જ રહી શકે. એટલે જ્યાં સુધી સંસારપ્રવૃત્તિઓ ચાલ્યા કરે છે ત્યાં સુધી અહિંસાધર્મીઓએ અહિંસાના પ્રયોગો ચાલુ રાખવા જ રહ્યા. આ જ રીતે ખેતીની અંદર પણ આપણે અહિંસાની કેટલી શક્યતા છે તે જોવું જ જોઈએ. કારણ કે ખેતીને જેટલી અહિંસક બનાવી શક્યો તેટલા પ્રમાણમાં આખું જગત અહિંસક બનવાનું છે. બહારના જીવનમાં અહિંસાની ગમે તેટલી વાતો કરી પણ જેના વિના જગતને ઘણેબર ચાલવું નથી તે અન્નોપાર્જક ખેતીને વિશદ ન બનાવો ત્યાં સુધી અહિંસાધર્મ આપણા જીવનના મૂળને સ્પર્શી શકતો નથી. સંન્યાસી સર્વ પ્રવૃત્તિઓથી દૂર રહીને પોતે મોટો અહિંસક હોવાનો ભલે દાવો કરે પણ એ દાવાની બહુ કિંમત નથી. અહિંસાધર્મ જીવતો જગત વિશ્વધર્મ છે અને તેની પૂર્ણતાને આપણે કદી પહોંચી શક્યા જ નથી એ અહિંસાધર્મનો અમલ આપણે હિંસક બણાતી પ્રવૃત્તિઓથી દૂર રહીને અને એમ છતાં પણ તે પ્રવૃત્તિનાં ફળોનો લાભ લઈને કદી કરાવી શકતા જ નથી. આપણો ધર્મ સંસારસ્થિતિ માટે અનિવાર્ય પ્રવૃત્તિઓમાંથી હિસાના તત્વને બને તેટલું નાબૂદ કરવામાં રહેલો છે, આ બાબત તરફ જોન ભાઈઓનું ખાસ ધ્યાન ખેંચુ છું.

આ રીતે વિચારતાં તો આધિક, સામાજિક, સજ્જીય, બીજિક, આરોગ્યની કે છેવટે મોખની દૃષ્ટિએ પણ જોનસમાજે જામીન સાથેનો સંબંધ કેળવવો જ જોઈએ એમ હું માનું છું અને જ્યાં સુધી જોનો તેમ ન કરે ત્યાં સુધી જોનોની પ્રતિષ્ઠા સ્થિર ભૂમિ ઉપર નથી એમ જણાવવાની રજા લઉં છું.

જોન સમાજ સાથે મને બહુ ઊંડો કે વિસ્તીર્ણ પરિચય નથી મને પરિચય છે આકાશન, પશુપંખીઓ સાથે અને જોમની સેવાનો હું સદા લાભ ઉઠાવી રહ્યો છું તેમાના કેટલાક ગરીબ ભાઈઓ સાથે મારા જીવનની મુખ્ય પ્રવૃત્તિ કેળવણી છે. વિદ્યાપીઠ, મારા સાથીઓ, વિદ્યાર્થીઓ અને હું એ જ મારી દુનિયા છે. આ બધું છતાં મને કેટલાક જોન મિત્રો મળ્યા છે તેઓ બહુ સુંદર—પ્રેમાળ, ઉદાર અને પૂરા સહિષ્ણુ મળ્યા છે અને એમને લીધે મને તો જોન સમાજ માટે હંમેશાં બહુ ઊંચો ખ્યાલ બંધાયો છે. મેં તો તેમનામા ઊંચું જોનત્વ અને અહિંસકવૃત્તિ જોયા છે. આહીં અહિંસકતાનો અર્થ હું ઉદાર સહિષ્ણુતા કરુ છું અને હું માનું છું કે આ એક જ વસ્તુ એવી છે કે જેની આજની દુનિયાને બહુ જરૂર છે અને જોનો જો ધારે તો દુનિયાને આપી શકે તેમ છે. આજે તમે દુનિયામાં ચાલતો માંસાહાર અટકાવી શકો તેમ નથી કારણ કે અત્યારે તો જિલ્લો તે બાબતમાં કેટલેક કેંકાણે બહુ વિચિત્ર પવન વાવે છે. જોનચાસોનું ખૂબ અધ્યયન થાય એટલા કેટલેક કેંકાણે બહુ વિચિત્ર પવન વાવે છે કોઈ પણ જોન પુસ્તક માટે છપાવવું માટે જોન મિત્રો બહુ આતુર હોય છે કોઈ પણ જોન પુસ્તક માટે છપાવવું હોય તો તેના પૈસા મેળવવા માટે મને બહુ મુશ્કેલી પડે તેમ નથી પણ આજે

આપમે તે શ્રવાણુ નથી આજે તો આપણે દુનિયાની પીઠ જાણવાની છે અને તે કેમ દૂર કરવી તેનો ઉપાય સૂચવવાનો છે આ ઉપા. અહિનામાં છે અને જૈન ધર્મનું યોગ્ય નિરૂપણ કરવામાં આવે તો દુનિયા તેમાંથી ઘણું સ્વાસ્થ્ય મેળવી શકે

આજે હું જાણું જૈન ધર્મ વાપરુ છું ત્યારે જૈન નામ ધારણ કરનારને જૈન ગણુ છું એમ નથી પણ જૈનભાવના જેઓમાં જોતપ્રોત થયેલી છે તેમને ઉદ્દેશીને મુહુ છું એમ સમજાવે 'Hindu view of Life'ના કર્તા ગદાકૃષ્ણન મુઁ છે તેમ હું પણ માનું છું કે ધર્મનિરૂપણ કરવાનો પ્રયત્ન ન કરે ત્યાં સુધી જગતમાં રાજિત વગવાની નથી દરેક ધર્મમાં પોતાનો વિકાસ સાધવા માટે પૂરનો અવકાશ અને સામગ્રી હોય જ છે દરેક ધર્મ ઓછેવતો એ અહિનાપરાયણ છે અને તેટલા પૂરું તેમાં જૈનત્વ રહેું છે

માટે તો તમને બે જ સૂના આપવાની છે સહિષ્ણુ બનો અને જીવનની જરૂરિયાતો બને તેવી ઓછી કરો જલ સુધી તમારી હાજતો ઓછી ન કરો ત્યાં સુધી તમે ત્રાસા અહિમ- બની રહો જ નહીં આપણ સામાન્ય જીવન જનજાતના દ્રોહથી જ ભરું છે ધનસંપત્તિ અદ્રોહથી મળી શકે જ નહીં તમાગમાના થોડાકને તપ જપ કરવાની મગવડ મ્ની આપો અને બામીના તમે બના કરના હો તે કર્યા જો તેથી નદ્રોહી કે અહિસક થઈ શકાય જ નહીં

હિંુ ધર્મ એક જ વાત કહી છે - અને જૈન ધર્મ તેમાં આવી જ જાય છે - કે જોઈ પણ ધર્મ ખોળે છે એમ હી શકાય જ નહીં અને દરક ધર્મના મત્યાલનો આશય લઈને મનુષ્ય પરમ મેળિને પામી શકે છ અને તેથી ધર્મનિરૂપણ કરું તે મિથ્યા છે આ જ વિચારમાં આદવાદ તત્ત્વનો સાર આવી જાય છે બીજા પે છે તે તદ્દન ખોટું મુઁ છે એમ કલનાર પ્રથમ તો સ્વાદવાદમૂલક જૈન ધર્મનો જ દ્રોહ કર છે

તમે પેના ખરવી ખતિતો ઉત્પન્ન કરશો તેથી તમારું સાહિત્ય પુષ્કળ વધશે પણ તેથી ધર્મ કે જગતનો કશો ઉદ્ધાર નહીં થાય ગાંધીજીને મેટલાયે લોકો ઉત્તમ જૈન - ઉત્તમ હિંદુ - તરીકે સ્વીકાર છે તે તેમના પાંડિત્યને લીધે નહીં પણ તેમના ચારિત્ર, અનુભવ તથા તપશ્ચર્યાને લીધે આ જ ગાંધીજી એમ કહે છે કે આત્માનું મુકુટ સારુ સારુ તેમને કહીમદ રાજ્યદ્ર પાસેથી મળ્યું છે અને આ રાજ્યદ્રમાં પણ અસાધારણ પાંડિત્ય નહીં પણ તપોમય જીવન અને વિશ્વ વ્યાપી વિશાળ ભાવના હતા આ તમે અખત્યાર કરીને જૈન ધર્મનું જગતને ગાયું દર્શન કરાવી શકો આજે કેટલાક પાશ્ચાત્ય વિચારકો માને છે કે હિંદ પોતાનો સંદેશો જગતને સંભળાવી દીધો છે અને જગતે પોતા તરફથી તે તરીવી લીધો છે હવે હિંદે કશું દેવાનું નથી અને તેથી તને જીવવાનો હવે કશો અધિકાર રહ્યો જ

અભિપ્રાય થઈદમાં વ્યક્ત ન થઈ શકે પોતાના મન સાથે પણ એનું પૃથક્કરણ ન થાય એ નિશ્ચિત હોય તોયે અવ્યક્ત જ રહી શકે

મારા અનુભવ પરથી એટલું કહી શકું કે કોઈ પણ સમાજ પોતે શ્રેષ્ઠ હોવાનો દાવો ન કરી શકે છુ તો એટલે સુધી કહું કે બીજી કોમો કરતા પોતે વધારે અહિંસક હોવાનો દાવો પણ જોનોએ ન કરવો ઘટે વિગતોમાં કે રિવાજોમાં ભલે ભેદ હોય, પણ ગુજરાતની બધી જ કોમો સરખી રીતે અહિંસક છે તમે ઈચ્છો તો એ દાવો જરૂર કરી શકો કે જૈન ધર્મના પ્રચારને લીધે અને તમારા સહવાસને લીધે લોકોમાં આટલી અહિંસા આવી ॥

કોઈ પણ વ્યક્તિ કે સમાજ વિષે બોલતાં બીજી એક અગવડ નડે છે ગુણો બતાવીએ તો તે ખુશામત કે ઉપર ઉપરનો વિવેક મનાય છે, જાણે માવસ દોષો બતાવતી વખતે જ સાચું બોલતા હોય અને દોષો બતાવવામાં માણસે તટસ્થબુદ્ધિ રાખી હોય તોયે કોઈ એ માને નહીં મારા જેટલા જૈન મિત્રો છે તેમની ઉદારતા અને સહિષ્ણુતા ઉપર હું મોહિત છું ચુસ્ત જૈન સમાજમાં તેમની કેટલી પ્રતિષ્ઠા છે તે હું જાણતો નથી, પણ મારે મન તેઓ અહિંસાના સાચા ઉપાસક છે જોનોની રાકુચિતતા વિષે મેં ઘણું સાબળ્યું છે — દાન કરે તો તે પોતાની કોમો પૂરતું જ, મદદ કરે તો પોતાની કોમના યુવાનોની કેળવણી માટે જ, ફરો ઊભાં કરે કે છાત્રાલયો ખોલે તોયે તે કોમી લાગણીથી જ એ વિષે તો એટલું જ કહી શકું કે મારો અનુભવ જુદો છે જે રાષ્ટ્રીય વિદ્યાપીઠમાં હું કામ કરું છું તેનું વિશાળ મકાન એક જૈન ગૃહસ્થે ભંધાવી આપ્યું છે બધા ધર્મોના ધર્મગ્રંથોમાંથી અહિંસાશાસ્ત્ર શોધવા માટેની સરસ સંગવડ એક બીજા જૈને કરી આપી છે દેશની દુર્દશાના અોસડ તરીકે જે ગ્રામસેવાની યોજના અમે હમણાં હમણાં અમલમાં મૂકી છે તેની આર્થિક બાબતો ભાર પણ એક ઉદાર હૃદયના જૈને જ ઉપાડી લીધો છે આવા આવા કેટલાયે દાખલા આપી શકાય

પણ તમે તો કહેશો કે ‘દરેક કોમમા આવા ઉદાર ગૃહસ્થો હોય પણ ખરા કોમ તરીકે અમારી કઈક ખામી તો બતાવો’ ખામીઓ બતાવું એટલો નિકટનો લજ્જ મારો પરિચય થશે પણ જે શકાઓ ગઈ છે તે જ અહીં પ્રશ્નરૂપે પૂછી લઈ

ગુજરાતના જૈનો મોટે ભાગે શહેરમાં રહે છે કે ગામડામાં? જે શહેરમાં જ રહેતા હોય તો તમારે એનો ખૂબ વિચાર કરવો જોઈએ જૈનો ઘણે ભાગે ખેતી કરતા જ નથી શું એ વાત સાચી છે? જે સાચી હોય તો એ પરિસ્થિતિ ગંભીર છે એમ મારે કહેવું જોઈએ એમ જ હોય તો તમારે તમારી ધરતી વિષે અને પ્રતિષ્ઠા વિષે જેટલી કાળજી લેવી જોઈએ તેટલી તમે નથી લેતા એમ મારે કહેવું

જેઈએ, એટલું જ નહીં પણ અહિંયાધર્મના પાવનની પૂરતી તેવારી તમે નથી કરતા એમ પણ હું કહું આહાર પર જીવતા માણસ ખેતીવિહોણો રહે એ નાનીનૂની ખામી છે ?

નમાજ/યાસના અત્યાર સુધીના મારા અભ્યાસ ઉપરથી મેં એક સચોટ નિયમ તારવ્યો છે કે જે મેં જમીન સાથેનો નીધો સંબંધ રાખ્યો નથી તેણે પોતાના મૂલિયાં ફીલા કર્યાં છે હું એમ માનું છું કે જે અનાજ આપણે ખાઈએ છીએ તે કેમ અને કેમ પેદા થાય છે તે આપણે અનુભવથી જાણવું જોઈએ કેટલેક ઠેકાણે ખેતીમા થતી હિંસાને કારણે ખેતીથી દૂર ગયેલાનું કહેવામાં આવે છે પણ જેનો આવી દલીલ કરી ન શકે એમ હું ધારું છું કારણ કે જૈનમતે તો કૃષી, કારણ અને અનુભવ એ ત્રણેમાં સરખો દોર કહેવો છે જે અનાજ ખાવામાં આવે છે તેને લગતી ખેતીનો દોષ ખાનાગને લાગે જ છે આમ છતાં પણ તમારો ધર્મ જુગુ કહેતો લોષ તો હું લાચાર છું મને તો જે શોધ લાગે તે કહેવું એ મારો ધર્મ છે

પેનાદાર થવાના બે જ માર્ગ છે વેપાર અને લૂંટફાટ વેપારીઓ વેપાર કરે છે અને અકબજ ધન ભેગું કરે છે સરકાર કાનૂનસર લૂંટફાટ કરે છે અને ધનના ભંડાર ભરે છે સરકાર કહેતા માત્ર અંગ્રેજ સરકાર નહીં પણ અન્યારની દરેક સરકાર આ જ કામ કરે છે નનલાને નિવોવ છે અને પશુબળથી સર્વત્ર રાજ્ય ચલાવે છે વેપારથી પૈસા આવે છે પણ જમીન સાથેના સંબંધ સિવાય સમાજમા સ્થિરતા ન આવે પૈસા ઘટેરી રીજ છે આપણે શહેરમાં જ રહેવાથી ઘણાં ગુણો ખોઈ નાખ્યા છે એમાં કાંઈ શક નથી કુદરત સાથેનો સીધો સંબંધ ગામડાં મા રહેવાથી જ બનાઈ શકે છે જે ગામડામાં રહે છે તે જીવનના પરિવર્તનો, ખુલ્લી હવા, ખુલ્લો નજો, દારૂ, તાપ અને વરમાદ, ભલ્લ આકાશ અને પંખીઓનો કંથરવ અનુભવી શકે છે જેને ખેતી કરવી લોષ છે તે આકાશ સામે મીંટ મારીને બેમે છે અને ચત્રિના તારા અને દિવસના સૂર્યપ્રકાશ સાથે એકરૂપ બની જીવન વહન કરે છે આત્મરમકવૃત્તિ કેળવવા માટે પણ ખેતી ખૂબ આવશ્યક છે કારણ કે ખેડૂતને દુઃસ્વપ્ના તેમ જ પશુપત્નીઓનાં અનેક આક્રમણો સામે સતત ઝૂઝવાનું હોય છે આ રીતે જ હું કહું છું કે તત્ત્વ અને લેતિવ (ખેડૂત)માં હું બહુ ભેદ જોતો નથી આ મરમકવૃત્તિ હમેશા ગામડાના ખેડૂતોએ જ બતાવી છે શિવાજીએ અને બારોડીના ખેડૂતોએ આ વાત પુસ્તક કરી છે જ્યારે You shall yield — તારે નમવું જ પડશે એવો સત્તાધારીનો લુકમ ચીકણે છે ત્યારે I shall neither break nor bend — એવો જવાબ ખેડૂત જ વાળી શકે છે

૨. વિશ્વમાં અહિંસા સમાન બીજો ધર્મ નથી એ તો હમે અને હું બને માનીએ છીએ એમ છતાં આ દેહે આ જીવનમાં કોઈ પણ મનુષ્યથી અહિંસા

સંપૂર્ણપણે અખત્યાર કરવાનું બની શક્યું જ નથી અને બને તેમ પણ નથી. આપણા જીવનનો ઉદ્દેશ આપણી સાધુ પ્રવૃત્તિઓમાંથી જિજ્ઞાસે બને તેટલી ઓછી કરવાનો જ રહી શકે. એટલે જ્યાં સુધી સંસારપ્રવૃત્તિઓ ચાલ્યા કરે છે ત્યાં સુધી અધિસાધર્મીઓએ અધિસાધના પ્રયત્નો સાધુ રાખવા જ રહ્યા. આ જ રીતે ખેતીની અંદર પણ આપણે અધિસાધની કેટલી શક્યતા છે તે જોવું જ જોઈએ. કારણ કે ખેતીને જેટલી અધિસક બનાવી શક્યો તેટલા પ્રમાણમાં આખું જગત અધિસક બનવાનું છે. બગારના જીવનમાં અધિસાધની યથે તેટલી વાતો કરો પણ જેના વિના જગતને ધરીખર ચાલતું નથી તે અન્નોપાર્જક ખેતીને વિશદ ન બનાવો ત્યાં સુધી અધિસાધર્મ આપણા જીવનના મૂળને સ્પર્શી શકતી નથી. સંન્યાસી સર્વ પ્રવૃત્તિઓથી દૂર રહીને પોતે મોટી અધિસક હોવાનો ભલે દાવો કરે પણ એ દાવાની બહુ કિંમત નથી. અધિસાધર્મ જીવતો જગત વિશ્વધર્મ છે અને તેની પૂર્ણતાને આપણે કદી પહોંચી શક્યા જ નથી એ અધિસાધર્મનો અમલ આપણે ધિસક ગણાતી પ્રવૃત્તિઓથી દૂર રહીને અને એમ છતાં પણ તે પ્રવૃત્તિનાં ફળોનો વાગ્મ લઈને કદી કરાચી શકતા જ નથી. આપણો ધર્મ સંસારસ્થિતિ માટે અનિવાર્ય પ્રવૃત્તિઓમાંથી ધિસાધના તત્ત્વને બને તેટલું નાબૂદ કરવામાં રહેલો છે, આ બાબત તરફ જોઈ જાઈઓનું ખાસ ધ્યાન ખેંચું છું.

આ રીતે વિચારનાં તો આધિક, સામાજિક, રાજકીય, બૌદ્ધિક, આરોગ્યની કે છેવટે મોતની દૃષ્ટિએ પણ જોઈએ જામીન સાથેનો સંબંધ કેળવવો જ જોઈએ એમ હું માનું છું અને જ્યાં સુધી જોનો તેમ ન કરે ત્યાં સુધી જોનોની પ્રતિષ્ઠા સ્થિર ભૂમિ ઉપર નથી એમ જણાવવાની રજા લઉં છું.

જોન સમાજ સાથે મને બહુ ઊંડો કે વિસ્તીર્ણ પરિચય નથી. મને પરિચય છે આડપાન, પશુપંખીઓ સાથે અને જોનની સેવાનો હું સદા લાભ ઉઠાવી રહ્યો છું તેમાંના કેટલાક ગરીબ ભાઈઓ સાથે મારા જીવનની મુખ્ય પ્રવૃત્તિ જેળવણી છે. વિદ્યાધીક, મારા તાથીઓ, વિદ્યાર્થીઓ અને હું એ જ માસી દુનિયા છે. આ બધું છતાં મને કેટલાક જોન મિત્રો મળ્યા છે તેઓ બહુ સુંદર—પ્રેમાળ, ઉદાર અને ગુરા સહિષ્ણુ મળ્યા છે અને એમને લીધે મને તો જોન સમાજ માટે હમેશાં બહુ ઊંચો ખ્યાલ બંધાયો છે. મેં તો તેમનામાં ઊંચું જોનત્વ અને અધિકતકવૃત્તિ જોયાં છે. અહીં અધિકતકતાનો અર્થ હું ઉદાર સહિષ્ણુતા કરું છું અને હું માનું છું કે આ ઓક જ વસ્તુ એવી છે કે જોની આજની દુનિયાને બહુ જરૂર છે અને જોનો જો ધારે તો દુનિયાને આપી શકે તેમ છે. આજે તમે દુનિયામાં ચાલતો માંસાહાર અટકાવી શકો તેમ નથી કારણ કે અત્યારે તો ઊલટો તે બાબતમાં કેટલેક ઠેકાણે બહુ વિચિત્ર પવન વાય છે. જોનસાચોનું ખૂબ અધ્યયન થાય એટલા માટે જોન મિત્રો બહુ આનુર હોય છે કોઈ પણ જોન પુસ્તક મારે છપાવવું હોય તો તેના પૈસા મેળવવા માટે મને બહુ મુશ્કેલી પડે તેમ નથી, પણ આજે

આપણે તે શ્રવાનું નથી બાળે તો આપણે દુનિયાની પીડ જાણવાની છે અને તે કેમ નુકરવી તેનો ઉપાર સૂચવવાનો છે આ ઉપાર અહિંમામા છે અને જૈન ધર્મનું યોગ્ય નિરૂપણ જ્ઞવામાં આવે તો દુનિયા તેમાંથી ઘણું સ્વાસ્થ્ય મેળવી શકે

આજે હું જ્યારે જૈન ઇન્ડ વાપનું છું ત્યારે જૈન નામ ધાગણ કરનારને જૈન બણું છું એમ નથી પણ જૈનભાવના જેઓમાં જોતપોત થયેલી છે તેમને ઉદ્દેશીને હું છું એમ સમજાવે 'Hindu view of Jain'ના કર્તા રાધાકૃષ્ણન કહે છે તેમ હું પણ માનું છું કે ધર્માન્તર કરાવવાનો પ્રયત્ન ન અટકે ત્યાં સુધી જગતમાં શાન્તિ વળવાની નથી. દરેક ધર્મમાં પોતાનો વિકાસ સાધવા માટે પૂરતો અવકાશ અને સામગ્રી હોય જ છે દરેક ધર્મ ઓછેવરતે અંગે અહિંસાપરાયણ છે અને તેટલા પૂરતું તેમાં જૈનત્વ રહેલું છે

માટે તો તમને બે જ સૂચના આપવાની છે અહિંપણ બનો અને જીવનની જરૂરિયાતો બને તેટલી ઓછી કરો જ્યાં સુધી તમારી હાજતો ઓછી ન કરો ત્યાં સુધી તમે નાચા અહિંમક બની શકો જ નહીં આપણા સામાન્ય જીવન જનજાતના દ્રોહથી જ ભરેલું છે ધનસંપત્તિ અદ્રોહથી મળી શકે જ નહીં તમારામાના થોડાકને તપ જપ કરવાની સમવડ મ્ત્રી આપો અને બામીના તમે બધા કરતા હો તે કર્યા કરો તેથી અદ્રોહી કે અહિંસક થઈ શકાય જ નહીં

હિંદુ ધર્મ એક જ વાત કહી છે — અને જૈન ધર્મ તેમાં આવી જ જાય છે — કે કોઈ પણ ધર્મ ખોટો છે એમ મ્ત્રી થકાય જ નહીં અને દરેક ધર્મના સત્યાશનો આગાર વઈને નનુષ્ઠ પરમ ક્રાંતિ પામી શકે છે અને તેથી ધર્માન્તર કરતું તે મિથ્યા છે આ જ વિચારમા સ્વાદ્વાદ તત્ત્વનો સાર ગાવી જાય છે બીજા કહે છે તે તદ્દન ખોટું કહે છે એમ કહનાર પ્રથમ તો સ્વાદ્વાદમૂલક જૈન ધર્મનો જ દ્રોહ કરે છે

તમે પૈસા ખરચી પંડિતો ઉત્પન્ન કરશો તેથી તમારું સાહિત્ય પુષ્કળ વધશે પણ તેથી ધર્મ કે જગતનો કશો ઉદાર નહીં થાય આપીજીને કેવલાવે લોકો ઉત્તામ જૈન — ઉત્તામ હિંદુ — તરીકે સ્વીકાર છે તે તેમના પંડિત્યને લીધે નહીં પણ તેમના ચારિત્ર અનુભવ તથા તપશ્ચર્યાને લીધે જા જ ગાધીજી એમ મ્ત્રે છે કે આમાંનું જેવુંક સારું સારું તેમને ક્રીમદ્ રાજ્યદ્ર પાસેથી મળ્યું છે અને આ રાજ્યદ્રમાં પણ અસાધારણ પાતિત્ય નહોતું પણ તપોમય જીવન અને વિશ્વ વ્યાપી વિદ્યાગ ભાવના હતા આ તમે અખત્યાર કરીને જૈન ધર્મનું જગતને સારું દર્શન કરાવી શકો આજે કેટલાક પાશ્ચાત્ય વિચારકો માને છે કે હિંદુ પોતાનો સંદેશો જગતને સંભળાવી દીધો છે અને જગતે પોતા તરફથી તે જીવી લીધો છે હવે હિંદે કશું દેવાનું નથી, અને તેથી તેને જીવવાનો હવે કશો અધિકાર રહ્યો જ

સંપૂર્ણપણે અખત્યાર કરવાનું બની ચક્ર્યું જ નથી અને બને તેમ પણ નથી. આપણા જીવનનો ઉદ્દેશ આપણી ચાલુ પ્રવૃત્તિઓમાંથી વિસ્તારને બને તેટલી ઓછી કરવાનો જ રહી શકે એટલે જ્યાં સુધી સંમારપ્રવૃત્તિઓ ચાલ્યા કરે છે ત્યાં સુધી અધિભારમાંથી બચવાનો પ્રયત્ન જાણી સમજવા જ રહ્યા આ જ રીતે ખેતીની અંદર પણ આપણે અધિભારની કેટલી શક્યતા છે તે જોઈ જોઈએ. કારણ કે ખેતીને જેટલી અધિક્ષક બનાવી શકાયો તેટલા પ્રમાણમાં આખું જીવન અધિક્ષક બનવાનું છે બગારના જીવનમાં અધિભારની જમે તેટલી વાતો કરો પણ જેના વિના જીવનને ઘણીબર ચાલવું નથી તે અન્નોપાર્જક ખેતીને વિશદ ન બનાવો ત્યાં સુધી અધિભારમાં આપણા જીવન મા મૂળને સ્પર્શી શકતો નથી. સંત્યાસી સર્વ પ્રવૃત્તિઓથી દૂર રહીને પોતે મોટો અધિક્ષક હોવાનો ભલે દાવો કરે પણ એ દાવાની બહુ કિંમત નથી અધિભારમાં જીવનો જીવન વિશ્વધર્મ છે અને તેની પૂર્ણતાને આપણે કદી પહોંચી શક્યા જ નથી એ અધિભારમાંનો અમલ આપણે અધિક્ષક ગણતો પ્રવૃત્તિઓથી દૂર રહીને અને એમ છતાં પણ તે પ્રવૃત્તિનાં ફળોનો લાભ લઈને કદી કરાવી શક્યા જ નથી. આપણો ધર્મ સંસારસ્થિતિ માટે અનિવાર્ય પ્રવૃત્તિઓમાંથી વિગાના તત્ત્વને બને તેટલું નામૂદ કરવામાં રહેલો છે, આ બાબત તરફ જોન ભાઈઓનું ખાસ ધ્યાન ખેંચું છું.

આ રીતે વિચારો તો અધિક, સામાજિક, રાજકીય, બૌદ્ધિક, આરોગ્યની કે છેવટે મોગની દૃષ્ટિએ પણ જોનસમાજે જીવનનાં સાધનો સંબંધ કેળવવો જ જોઈએ એમ હું માનું છું અને જ્યાં સુધી જોનો તેમ ન કરે ત્યાં સુધી જોનોની પ્રતિષ્ઠા સ્થિર ભૂમિ ઉપર નથી એમ જણાવવાની રજા લઉં છું.

જોન સમાજ સાથે મને બહુ ઊંડો કે વિસ્તીર્ણ પરિચય નથી, મને પરિચય છે અધ્યાપન, યુવક-યુવતીઓ સાથે અને જોનની સેવાનો હું સદા લાભ ઉઠાવી રહ્યો છું તેમાંના કેટલાક ગરીબ ભાઈઓ સાથે મારા જીવનની મુખ્ય પ્રવૃત્તિ કેળવણી છે વિદ્યાપીઠ, મારા ગાથીઓ, વિદ્યાર્થીઓ અને હું એ જ મારી દુનિયા છે આ બધું છતાં મને કેટલાક જોન મિત્રો મળ્યા છે તેઓ બહુ સુંદર—પ્રેમાત્મ, ઉદાર અને પૂરા સહિષ્ણુ મળ્યા છે અને એમને લીધે મને તો જોન સમાજ માટે ઈમેશાં બહુ ઊંચો ખ્યાલ બંધાયો છે મેં તો તેમનામાં ઊંચું જોનત્વ અને અધિક્ષકપ્રવૃત્તિ જોયાં છે આવી અધિક્ષકતાનો અર્થ હું ઉદાર સહિષ્ણુતા કરું છું અને હું માનું છું કે આ એક જ વસ્તુ એવી છે કે જેની આજની દુનિયાને બહુ જરૂર છે અને જોનો જે ધારે તો દુનિયાને આપી શકે તેમ છે આજે તમે દુનિયામાં ચાલતો માસાહાર અટક વી શકો તેમ નથી કારણ કે અત્યારે તો ઊલટો તે બાબતમાં કેટલેક ઠેકાણે બહુ વિચિત્ર પવન વાય છે જોનશાસ્ત્રોનું ખૂબ અધ્યયન થાય એટલા માટે જોન મિત્રો બહુ આનુર હોય છે કોઈ પણ જોન પુસ્તક મારે છપાવવું હોય તો તેના પૈસા મેળવવા માટે મને બહુ મુશ્કેલી પડે તેમ નથી પણ આજે

ડિકયા : “બેમો, બેમો, અમે પૂછવા આવીએ ત્યારે આવી વાતો અમને કહેજે ” એ જ વલણના સમર્થનમાં એક વૃદ્ધ પુરુષે કહ્યું કે : “ભારે પૈસાદાર માણસ હોય છે ત્યારે તો તેનો બહિષ્કાર કરવાનું આપણે નામ નથી લેતા. દંભી માણસો પાખાંડ ચલાવે છે ત્યારે આપણે એમને સાણસામાં પકડી શકતા નથી. પછી એકાદ નિખાલસ અને મજબૂત માણસનો જ બહિષ્કાર કરવા નીકળીએ એ આપણને શોભે? એથી સમાજનું કોય પણ નથી આના જેવા લોકો ફકારારને તોડે છે, પણ અનાચાર કરતા નથી એટલે ન્યાય સામે થાય તોયે એમની પ્રતિષ્ઠા તો કાયમ જ રહે છે અને બહિષ્કાર કરનાર લોકો જ વગોવાય છે જે નિર્મળ લોકોનો બહિષ્કાર કરી આપણે એમને ખોઈ બેમીશું તો ન્યાયમાં રહેશે જુ? એટલે કહાપણનો રસ્તો એ છે કે એમનું નામ જ ન દેવું. કવિયુગ છે એટલે જે થશે તે આપણે જોવાનું રહ્યું ” એ વૃદ્ધ પુરુષની મુખ્ય દૃષ્ટિ સાચી હતી કવિયુગવાળી એમની દૃષ્ટિમાં કલો માલ નથી એ તો સહેજે ધ્યાનમાં આવે એમ છે.

સમાજનો આચાર જમાને જમાને તપાનાય એ જરૂરનું છે એમાં જરૂરી ફેરફાર થાય એ પણ આવશ્યક છે જેમ શરીરમાં નવું પોપણ રોજ ઉમેરતા જઈએ છીએ અને ક્યારે પણ શરીરમાંથી રોજ કાઢી નાખીએ છીએ અને તેથી જ શરીર નીરોગી રહી સેવા આપે છે, તે જ પ્રમાણે સમાજ શરીરનું પણ છે જેમ ખોરાકનું કાળે કરીને લોહી થાય છે અને નકામો ભાગ મેલના રૂપમાં નીકળી જાય છે, તેમ સારામાં સારી જૂની વ્યવસ્થા તે તે કાળને પોપણ આપી રેપમા મહારૂપે રહી જાય છે એને જે કાઢી ન નાખીએ તો મમાજ શરીર ગંધાય છે અને રોગી થાય છે રોજનો વિકાસ અટકાવી દઈએ ત્યારે કોંક વખતે સન્નિપાતની પેડે એકાએક કાન્તિ ફાટી નીકળે છે વિકાસ અટકાવવો એ કાન્તિને નોતગવા સમાન છે, પછી એ કાન્તિ પરદેલી હુમલાના રૂપમાં થાઓ કે અંદરના ભગવાના રૂપમાં થાઓ.

નામધિક સુધારા વિના ધાર્મિક જીવન ટકાવી ન જ શકાય, એટલા માટે જ નામાર્જિત સુધારાના—સામાજિક પ્રગતિના સાર્વભૌમ નિયમો જાણી લેવા જોઈએ. હજારો વર્ષોનો અનુભવ અને ઈતિહાસ જેમની પાસે છે તેઓ જે ધર્મ વિકાસનું અને જીવનપરિવર્તનનું શાસ્ર ન રહે તો તેઓ ઋષિમુનિઓની પરપરાને લગતરે આપણા સ્મૃતિકારો વખતોવખત ધર્મવ્યવસ્થામાં ફેરફારો કરતા જ આવ્યા છે. હવે આપણે આવા ફેરફારનું આખું શાસ્ર નેપાર કરવું જોઈએ તો જ આપણે જાપણા તમાજનું જહાજ જીવનમાગરમાં સલીસલામત હકારી ચકીશું આવી રીતે જીવનવ્યવસ્થા ફરીફરી તપાનીને જીવનનું તત્ત્વજ્ઞાન નવેસર ગોઠવ નારાજોના ભગવાન મહાત્માની એક અગ્રેયર હતા એમનો જમાનો કેવો હતો એ જરા તપાનીએ

નથી જે આપણે હવે કર્યું દેવાનું ન હોય અને આપણે મૃતપ્રાય બની ગયા હોઈએ તો ઉપરનો અભિપ્રાય આપણે સ્વીકારી લઈએ જે તેમ ન હોય તો આપણે આપણામા પ્રેમજ્ઞા-ઉત્સાહ-ઓજ્જ્વલતા અને નવનિર્મિત દાખવીએ, આપણા વારમાં ઉત્તરોત્તર વધારો કરીએ અને આપણા અસ્તિત્વથી જગતને સમૃદ્ધ અને ગૌરવાન્વિત કરીએ

૧૩

સુધારક ધર્મમાં સુધારા*

આપનું આર્મત્રય સ્વીકારી અહીં આવ્યો એમાં એક ઉદ્દેશ એ હતો કે એ બહાને એકાદ દિવસ પરમાર્નદભાઈ જેડે રહેવાનો આર્નદ મળશે હમણા હમણા એમના અમદાવાદના ભાણુ સામે ભારે તકરાર થઈ છે મને રહી રહીને આશ્ચર્ય થાય છે કે પરમાર્નદભાઈ જેવા સૌમ્ય અને સમધારણ વ્યક્તિઓના ભાણુમાં લોકોને એવું તે શું જરૂર હશે કે તેઓ એમને માર્ટિન લ્યુથર બનાવવા તૈયાર થઈ ગયા છે? આકરા વિચાર ધરાવનાર દરેક મિત્રને સામી બાજુ બતાવી એને સૌમ્ય અને જવાબદાર બનાવવો એ અત્યાર સુધીનો પરમાર્નદભાઈનો પ્રિય વ્યવસાય એમનું ભાણુ આજુ વાચ્યા વગર જ હુ કહી શકુ છું કે એમાં ઉત્પાત કરનાર કે વિનાશક એવું કશું તત્ત્વ નથી, પણ ક્રાંતિકારી કે સુધારક જમાનો પરમાર્નદભાઈ જેવી સૌમ્ય મૂર્તિ માગ્યું તે પણ પોતાનો અવાજ પ્રગટાવી શકે છે

સાભળું છું કે અમુક સમાજે એમનો બહિષ્કાર કર્યો છે એટલે આ બહિષ્કાર વિષે જ પ્રથમ બે શબ્દ કહું

બહિષ્કાર એ દરેક સુસંસ્કૃત અને સંઘટિત સમાજનો સ્વાભાવિક હક છે સુધારકના સમાજના હાથમા એ એક અસરકારક અને સાન્નિધ્ય શસ્ત્ર છે, પણ એ શસ્ત્ર બેધારી તત્ત્વદાર છે જેમની સામે એ વપરાય છે તેમને તો એ હણ્યે ત્યારે હણ્યે પણ જે એ શસ્ત્રને વાપરે છે તે જો યોગ્ય પ્રસંગ, યોગ્ય પદ્ધતિ અને સ્વાભાવિક મર્યાદા ન જાણે તો એ શસ્ત્ર એને જ પ્રથમ હાથે છે અમારી ન્યાતમાં એક સમજુ વૃદ્ધ પુરુષે એક વખતે આ બહિષ્કારની મીમાસા કરી હતી તે અત્યારે મારી ભાષામાં અહીં કહી દઉં સત્યાગ્રહાક્રમમાં જઈ મેં પરિજનના હાથની રસોઈ ખાધી, એટલે અમારે ગામ જતાં મેં ન્યાતવાદાઓને મ્હુ કે હું આ રીતે વર્તું છું ગુજરાતમાં છે એવું ન્યાતોનું બિહારણ અને જ્ઞાતિની પત્નિની આગરે ત્યા છે જ નહીં છતાં ન્યાતવાદા પારે તો બહિષ્કાર કરી શકે છે મેં પરિજનો જેડે ખાધાનો એકસર કર્યો એટલે કેટલાક ભાઈઓ બોલી

* સં ૧૯૬૨ ના પર્ણવર્ષ પર્વ અંગે મુંબઈમાં આપેલુ વ્યાખ્યાન

ડિકવા “બેનો, બેનો, અમે વૃદ્ધ આવીએ ત્યારે આવી વાતો જામને કહેજે” એ જ વચનના મર્મર્થનમા એક વૃદ્ધ પુરુષે કહ્યું કે “ભારે પેના-ર માણત હોય છે ત્યારે તા તેનો બહિષ્કાર કરવાનું આપણે નામ નથી લેતા દબી માણનો પાખંડ રહાવે છે ત્યારે આપણે એમને નાણુ છામાં પડી રહ્યા નથી. પછી એકાદ નિખાવત અને નકારાત માણસનો જ બહિષ્કાર કરવા નીચળીએ એ આપણને રોબે? એથી નમાજનું શ્રેય પણ નથી આતા જેવા લોકો ફકાયારને તોડે છે, પણ અનાવાજ કરતા નથી એટલે ત્યાત સામે યાવ તોયે એમની પ્રતિષ્ઠા તો કાયમ જ રહે છે અને બહિષ્કાર કરનાર લોકો જ વ પ્રેવાય છે જે નિર્મળ લોકોનો બહિષ્કાર કરી આપણે એમને ખોઈ બેગીશું તો નાતમાં રહેશે શું? એટલે યથાપણને રમ્તો એ છે કે એમનું નામ જ ન દેવું કવિયુ! છે એટલે જે થયે તે આપણે જોવાનું રહ્યું” એ વૃદ્ધ પુરુષની મુખ્ય દૃષ્ટિ માયી હતી કવિયુગવાળી એમની દલીલમાં કયો માત્ર નથી એ તો સહેજે ધ્યાનમાં આર એમ છે

નમાજનો આચાર જમાને જમાને તપાસાય એ જરૂરનું છે એમા જરૂરી ફેરફાર થાય એ પણ આવશ્યક છે જેમ શરીરમા નવું પોષણ રોજ ઉમેરતા જઈએ છીએ અને કવરો પણ શરીરમાથી રોજ કાઢી નાખીએ છીએ અને તેથી જ ઘરેર નીડેગી રહી તેવા આપે છે તે જ પ્રમાણે નમાજ શરીરનું પણ છે જેમ ખોરાકનું કાગે કરીને લોહી થાય છે અને નકામો ભાગ મેલના રૂપમાં નીકળી જાય છે, તેમ સારામા સારી જૂની વ્યવસ્થા તે તે કાગેને પોષણ આપી રૂપમાં મગકપે રહી જાય છે એને જે મટ્ટી ન નાખીએ તો ગમાજ ઘરેર ગમાય છે અને રોગી થાય છે રોગનો વિકાસ અટકાવી દઈએ ત્યાર મેક વખતે મન્નિપાનની પેઠે એકાએક કાન્તિ ફાગી નીકળે છે વિકાસ અટકાવવો એ કાન્તિને નોતરવા મમાન છે, પછી એ કાન્તિ પરબી હુમલાના રૂપમા થાઓ કે અંદરના બગવાના રૂપમા થાઓ

નામધિક સુનારા વિના ધાર્મિક જીવન ટકાવી ન જ શકાય એટલા માટે જ ન માત્રિક સુધારાના—સામાજિક પ્રગતિના સાર્વભોમ નિયમો જાણી લેવા જોઈએ હજારો વર્ષોનો અનુભવ અને ઈતિહાસ જેમની પામે છે તેઓ જે ધર્મ વિમત્રનું અને જીવનપરિવર્તનનું શાસ્ત્ર ન રચે તો તેઆ ઋષિમુનિઓની પરપરાને લગતો ગાપણા સ્મૃતિજારો વખતોવખત ધર્મ-વ્યવસ્થામાં ફેરફારો કરતા જ આવ્યા છે હવે આપણે આજ ફેરફારનું આખું શાસ્ત્ર તૈયાર કરવું જોઈએ તો જ આપણે ગાપણા સમાજનું જાડાજ જીવનસાગરમાં સહીસલામત હકારી શકીશું આવી રીતે જીવન-વ્યવસ્થા ફરીફરી તપાસીને જીવનનું તત્ત્વજ્ઞાન નવેસર જોડવ નારાજોમા બાતાન મહાવીર એક અગ્રેયર હતા એમનો જમાનો કેવો હતો એ જાત તપાસીએ

ભારતીય મુદ્દની ઘટના આરોના જીવનમાં ભારે ભારે ક્રાન્તિકારી નીવડી [ગ્રેજ અને જર્મન વચ્ચેનો ભાઈવેરનો વિગ્રહ જેમ વિશ્વવ્યાપી બની જાગતી નિવાને હજી નડે છે, તેમ જ કૌરવ પાંડવ વચ્ચેનું એ સર્વનાશી મહાપુલ્લ ભારતીય પ્રાચીન સંસ્કૃતિને જીવંત નીવડવું ભારતીય મુલ્લ પહેલાં, જેમાં [જોરે પચીસ પચીસ હજાર ગોવંશનું આ-ભન થતું, કનક થતી એવા મહાપક્ષો રવામાં રનિદેવ જેવા સમ્રાટો સાર્થકતા માનતા રાજાઓ સમ્રાટો થવા માટે દુસાનુંસી ચલાવી એક-બીજાનો નિષાત કરતા અને એક દિગ્વિજય કરવા માટે રેવા રાજસહારનું પાપ ધોઈ કઢવા એવો જ ઇસક બીજો યજ્ઞ કરતા એથી બીજાચાર અને ધર્મચજ જેવા પુણ્યપુરુષોને કા નર્મ પાપી છે એવો એકાર રી તેનો ધિક્કાર કરવાનું મન થયું અખડ સેવાથી પોતાના કુટુંબી બનેલાં અસખ્ય જનવશેનો—ગાય, બા અને ઘોડાઓનો—ગણને નામે સહાર કરવા શ્રુથવનાર વેદોથી ત્રાગી જઈ એક જીપિ બગવાનું વચન બોલી ગયો—‘ધિગ્ વેદા ।’ વૈદિક સંસ્કૃતિની જાલોજનાવીમા જાગુ વચન કાકવું એ તો વરકુનની લડાઈ લડતી હિંડનમર્ગ આગળ મુલ્લનો નિર્પેષ કરવા જેું હિંમતગપું હતું વૈદિક ધર્મના અભિ માની આપણા પૂર્વજોએ આ વચન પાલ નેધી રાખ્યું છે એ તેમની એનિહાસિક પ્રામાણિકતા જેમ સૂચવે છે, તેમ એ જમાનાની અકળાયેલી ધર્મગુલિનું પણ દ્યોતક છે

ભારતીય મુલ્લ, યાદવોની કાઠિયાવાડી યાદવાસ્થળી અને આસ્તિક જીપિએ બંધ પાડેું જનમેજયનું સર્પસત્ર એ બધા વાતાવરણનું જેમને સ્મરણ હતું એવા લોકોએ આખી જીવનદૃષ્ટિમા પર્વિર્તન કરવાનું નક્કી કર્યું

એ વિચાર ધીમે ધીમે પાકતો ગયો, છસો વરગ સુધી પાકયો અને એમાંથી આર્યપરપરાના બે પથો જગ્યા આપણે એમને બૌદ્ધ ધર્મ અને જૈન ધર્મ તરીકે ઓળખીએ છીએ

बहि वेरेण वैरानि सम्मन्तीव कुदाचन ।

अवेरेण च सम्मन्ति एत धम्मो सगत्ततो ॥

એમ કહી બુલ્લ ભગવાને અવેરનો સદેશો આખો દુલ્લ સતે પરાજિતો । એ અનુભવ હોવાથી પ્રજાએ એ સદેશો ઝીલ્યો બુલ્લ ભગવાને માનાહારનો ભવે નિર્પેષ ન કર્યા હોય પણ એમણે સ્પષ્ટ કહ્યું કે જ્યાર માણસજન યજ્ઞને નામે પશુહત્યા કરતી ન હતી, ત્યારે માણસોમા રોગો નહીં જેવા જ હતા, પશુહત્યાને પરિણામે જ બોતેર ચેગો માણસજનને વલગ્યા છે

અને જાનુપુત્ર વર્ધમાન મહાવીર તો અહિંસાને જ પરમધર્મ બતાવી મનુષ્ય જીવનનો આખો પાથો ફેરવી નાખ્યો અવર, અહિંસા અને ગૌરમાની ૫ પના વૈદિક કાળમાં ન હતી એમ નહીં, પણ ધર્મનો પૂર્ણ સાથાન્કર પણ અનુભવે જ થા છે બુલ્લ અને મહાવીરના વખતમા જ જીપિદૃષ્ટ અહિંસાનો પ્રમધર્મ

લોકદૃષ્ટ થયો એમના કાજ પછી ભારતમા યજ્ઞો થયા જ નથી એમ ન કહેવાય, પણ રાષ્ટ્ર-ધર્મના દૃઢ્યમાં એ અપ્રતિષ્ઠિત થઈ ચૂક્યા હતા એ જૂની સંસ્કૃતિના ભણકારાની પેઠે સભાશાયા અને અનાદરના મૌનમાં વિલીન થયા જ્યા ત્યા જનદૃઢ્ય પુછવા લાગ્યું કે જાડોનો સંહાર કરી, પશુઓની કતલ કરી, લોહીમાસનો કાદવ ફેલાવવાથી જો સ્વર્ગે જવાનું હોય તો નરકે જવાનો રસ્તો કયો વારુ?

અનુકૂળ અને પ્રતિકૂલ વસતા એકૂત વચ્ચે વચલી નદીના પાણી માટે જ્યારે બુદ્ધ થવાનો પ્રસંગ આવ્યો, ત્યારે બુદ્ધ ભગવાને બનેના આગેવાનોને ભેગા કરી પૂછ્યું કે પાણી કીમતી છે કે ભાઈનું લોહી કીમતી છે? પાણી માટે લોહી રેડું એ હાપસુ ક્યાનું?

યથાતિ રાજાએ પોતાનું અને પોતાના દીકરાનું યોવન અનુભવી સમ્રાટસુલભ બધા ભોનો ભોગવ્યા પછી અનુભવવાણી ઉચ્ચારી કે દુનિયામા જેટલા ચોખા અને તલ છે, જેટલા એથઆરામના માધનો છે તે બધા એક માણસ પોતાનાં કંઠે તોયે એનાં સુખોપભોગને માત્ર તે પૂરતાં નથી, એને નુષ્ઠિત ન ઉપજવી શકે માટે વામનાનો જ ત્યાગ કરી સંતોર કેળવવો એમાં જીવનની સફળતાની કૂચી છે ભગવાન મહાવીરે પણ લોકોને એ જ કહ્યું હિંસા દ્વારા બીજને દબાવવા કરતાં તપ દ્વારા પોતાની વાસનાઓ દબાવવી એ જ વિશ્વવિજિત યજ્ઞ છે, એમા જ જીવનસાક્ષ્ય છે માણસનું જીવન એની આસપાસનાને શાપ અને ત્રાસરૂપ થવાને બદલે આથીવાંદરૂપ થાય એમા જ ધર્મ રહેલો છે તપના મૂળમાં આ જ વસ્તુ છે તપ વિના જીવન નિષ્પાપ થાય નહીં

જેમ યજ્ઞનો અસલી ભવ્ય જીવન સિદ્ધાંત તે વખતના લોકોએ પશુહત્યા કરીને બગાડ્યો, તેમ ત્યાર પછીના લોકોએ તપનું સર્વમંગલત્વ વીસરી જઈ એને અર્થ વગરનું દેહદમન કરી મૂક્યું આપણા દશમાં મહાનમાં મહાન ધર્મ સિદ્ધાંતોને અર્થ વગરની યાત્રિક કિયાનું રૂપ આપવામા લોભેએ બુદ્ધિદ્રોહ અને સમાજદ્રોહ ઓળો નથી કર્યો

આહારશાસ્ત્ર, જીવનશાસ્ત્ર, પ્રાણીશાસ્ત્ર, સમાજશાસ્ત્ર, અર્થશાસ્ત્ર, માનસશાસ્ત્ર, તર્કશાસ્ત્ર વગેરે મનુષ્યોપયોગી શાસ્ત્રોનો જેમણે ઉત્તમ અને અધ્યાવધિ (up-to-date) અભ્યાસ કર્યો છે તેવા સમાજહિતેથી લોકોએ ધર્મશાસ્ત્રનો ફરી ફરી વિચાર કરવો જોઈએ અને પોતાના જ્યાનાના સ્વકીયોને દોરવાનું કામ કરવું જોઈએ

એવી સનાતન આવશ્યકતા ન હોત તો ભગવાન બુદ્ધ અને મહાવીર જેવાને, પુરુષાર્થપૂર્વક પ્રજાના સનાતન ધર્મની નવેસર દીક્ષા આપવાનું આવશ્યક ન જણાત ધર્મ ગમે તેટલો ઉજ્જવળ હોય, માનવી બુદ્ધિની કે અબુદ્ધિની જડતાને કારણે એના ઉપર રાખ વળવાની જ એ રાખ ખંજેરીને જૂનાં ધર્મતત્ત્વોનો સંસ્કાર કરીને ધર્મને નવેસર ચાલના આપવાનું કામ મુજે મુજે થવું આવ્યું છે,

માટે જ ધર્મ ટક્યો છે ધર્મના ગ્રંથો, ધર્મના મંદિરો, ધર્મના સાધુઓ અને મુનિઓ અને ધર્મના અભિમાનથી અલિસા, સત્ય અને શાંતિ બધું ભૂલી જઈ ધર્મનો જ દ્રોહ કરનાર ઝનૂની આચારો ધર્મનું રખણ નથી કરી શકવાના શાંતિ, તિનિયા અને ઉદારતા જેમનામાં છે, ગામા પક્ષની દલીલમાં રહેલો સત્યાશ અને ગુણ હેનું સમજવા અને સ્વીકારવા ભેટલો સ્વાદવાદ જેમને ગમે કિંતવો છે એવા ધર્મપરાણુ લોકો જ ધર્મના રખડુ હોય છે ઉચ્ચ ધર્મમાં જન્મ પામવાથી માણસ ઉચ્ચ થતો નથી, પણ ઉચ્ચ જીવનથી જ તે ઉચ્ચ થાય છે એમ બુદ્ધ અને મહાવીર અનેક વાર કહી ગયા છે

ધર્મ એટલે જ જીવનસુધારો પ્રાકૃત પ્રજાનું જીવન સામાન્યપણે આહાર નિદ્રાદિ લાજતો, રાગદ્વેષાદિ વાસનાઓ અને દભ મન્યરાદિ વિકૃતિઓ પ્રમાણે જ વહે છે એમાં સુધારો કરી જીવન સસ્કૃત બનાવવું એ જ ધર્મનું પ્રધાન કામ છે જેમ જીવન પર કાટ ચડે છે તેમ ધર્મવચનો અને ધાર્મિક સંસ્થાઓ ઉપર પણ કાટ ચડે છે એ જાટ ખજેરવાનું કામ ધર્મ પોતે જ ન કરે તો કોણ કરે? સામાજિક સુધારો કરવા માટે જ ધર્મનું પ્રયોજન છે બુદ્ધ અને મહાવીર પછી સમાજસુધારકોની આવશ્યકતા રહી નથી એમ કોઈ કહેવા જાય તો બુદ્ધ અને મહા વીરની પણ કથી જણ નહોતી એમ જ મિલ્લ થવા બેસે દરેક ધર્મસંસ્થાપક વિષે આ જ ન્યાયે જણાવું પછી ગ્રંથવચનો જરૂર ગમે તે કહે 'એવો એકે દેશ નથી, અને એવો એકે જમાનો નથી કે જેને મહાજસુધારો કરવા ધર્મસંસ્થાપકો ન મળ્યા હોય' તેથી સમાજસુધારાના સિદ્ધાંતો આપણને ધર્મ પાસેથી જ મળી શકે એમ છે, અને એનો ઉપયોગ પ્રગતિ માધવા માટે, ધર્મસંસ્થા સુધારવા માટે જ સૌથી પ્રથમ આપણે કરવો જોઈએ

પ્રગતિ એટલે શું?—એ મવાલ હમેશ ક્રિડે છે જ્યાં જીવનના આદર્શો વારંવાર બદલાય છે ત્યાં પ્રગતિની દિશા નક્કી કરવી સહેલ નથી તે તે વખતના લોકોને તાત્કાલિક જ ઈષ્ટ લાગે તે તરફ જવા માટે જોઈતા ફેરફાર કરવા એનું નામ પ્રગતિ, એમ સામાન્યપણે કહી શકાય લોકોને ડુબે એ દિશામાં જ લોકો જતાના એક વખતે સગીત અને નૃત્યને આપણા લોકોએ વખોડી કાઢ્યું અને સામાજિક સકારૂપ સમજી ગયા જમાનાના અમુક લોકોએ એમની સાથે જુનેશ ચનાવી આજે એ જ રંગીત અને નૃત્ય આપણી સંસ્કૃતિની ખાસિયત તરીકે આપણે કેળવીએ છીએ અને દુનિયાને સ્વીકારવા નોતરીએ છીએ રમતો પાછળ વખત બગાડવા માટે આપણે આપણા છોકરાઓને સજ્જ કરતા હતા, આજે રમતોમાં જ વિદ્યાર્થી ભાગ ન લે તેને વડીએ છીએ આપણા પાશાકનું પણ એમ જ છે માસમંદિગના સેવનમાં જ પ્રગતિ રહેલી છે એમ માનનારોય એક જમાનો આપણે ત્યાં થઈ ગયો આદર્શો હીંચાની પેઠે બે છેડા વચ્ચે એવા ખાય છે છતાં પ્રગતિ જેવો કંઈક સ્થાપી વસ્તુ છે અને બધા જમાનાને ઈષ્ટ

જણાય એવાં કેટલાંક તત્ત્વો પણ કેળવવા જેવાં છે જ. એનો વિચાર આગળ જતાં કરીશું.

નામાન્યપણે એમ જેવાયું છે કે મમાજને સ્પર્ધ અને પ્રગતિ બંને તત્ત્વો સાચવવાં પડે છે જે સ્થિરતા ન હોય તો સામાજિક સદ્ગુણોની મૂડી બધાય જ નહીં, ચારિત્ર્ય કેળવાય નહીં અને માણસને સામાજિક જીવનનો વિસ્વાસ પણ ન બેસે. બેઠક જે આપણે અપરિવર્તનવાદી બન્યા તો જીવન કટાઈ જાય, કોણવાઈ જાય, અને તમામ જીવનરસો સુકાઈ જાય. સ્પર્ધ અને પ્રગતિ આ જોશિયાં તત્ત્વો કામ અને વિરામની પેઠે કોક કોક વાર એક પછી એક આવે છે. એ પણ પ્રગતિનો મોટો સિદ્ધાંત છે. એ બંનેની અપરિણામિતા ધ્યાનમાં લઈને જ સામાજિક જીવનના નિયમો ઘડી કાઢવા જોઈએ ધર્મશાસ્ત્રોએ સામાજિક નિયમો વખતોવખત ઘડ્યા છે નિયમો ઈશ્વરે આપ્યા છે અથવા સામાન્ય બુદ્ધિથી પર એવા અલૌકિક દૃષ્ટિવાળા લોકો જ આપી શકે છે, એવી માન્યતા આપણા નમાજની કઠી રાખવામા આવી છે પ્રત્યક્ષ વ્યવહારમાં તો બધા જ દેશકારો કરે છે પણ માન્યતામાં બધા ઉપરના વિચારને જ ઉત્તેજન આપે છે કે ધર્મે આપેલી સમાજવ્યવસ્થામાં ફેરફાર કરવાનો સમાજને હક જ નથી પ્રત્યક્ષ અનુભવ, એ અનુભવ ઉપરથી થતો વિચાર, મમાજની લાગણીઓ અને સમાજમાં વિકસતી મનાતન શ્રાદ્ધા એના પર જ સમાજવ્યવસ્થા આધાર રાખે છે આમાની શ્રાદ્ધા એ તે તે મમાજનું મૂળ ધન છે એ ધનનું જતન કરવું એ સામાજિક શક્તિનો મૂળ મંત્ર છે

શરૂં શરૂં ફેરફાર કર્યાં કરીશું તો સમાજ રેતીના ડગવા જેવો થશે એમા ધૂનિ (કોલીઝમ) આવશે જ નહીં, અને જે ફેરફારો ન જ કરવાનું નક્કી કરીશું તો મડદાની પેઠે સમાજ સડવા માડશે

મમાજમા આવશ્યક ફેરફારો કર્યા છતાં ફેરફારો કર્યા નથી એમ માનવા મનાવવામાં દરેક સમાજે શ્રેય જેવું છે ન્યાયાધીશો દરેક વિવાદનો ચુકાદો આપતાં કાયદામાં ફેરફાર કરે જ છે, પણ નથી કર્યા એમ બતાવવાનો એમનો પ્રયત્ન હોય છે, આને legal fiction કહેવાય છે સમાજવ્યવસ્થા ધર્મશાસ્ત્રના લાઘવા સામે પછી એમા ફેરફારો નથી કર્યા એમ બતાવવું પડે છે એટલા માટે ભાગકારો બબ્બે રને છે અને એક જ શાસ્ત્ર માન્ય હોવા છતાં જુદા જુદા ભાષકારના અર્ગ પ્રમાણે લોકોના વાઙબધાય છે શાસ્ત્રવચનનું પ્રામાણ્ય સાચવી લોકો પોતાને માન્ય એવા ભાષકારના વચનને વધારે મહત્ત્વ આપે છે અન્યાર સુધીનો બધા દેશોનો ઈતિહાસ જોતાં પ્રગતિનો આ પણ એક સાર્વભૌમ નિયમ કહી શકાય.

સામાજિક પ્રગતિનો બીજો એક મહત્ત્વનો મિલ્લત બધે જોવાયો છે. એક જમાનો ધર્મવ્યવસ્થાના બાહ્ય આકાર નાચવી એ આકારમા મવડાવવાના મશાલામાં ફેરફાર કરે છે પશુના માસનો વજ કરવાને બદલે માસનો — (અડદનો) પણ

બનાવીને એને વધે છે અને માને છે કે માત્ર યજ્ઞ સચવાયો છે આમ અંદરનો મસાલો પૂરેપૂરો બદલાયા પછી નવા લોભે દલીલ કરે છે કે મસાલો એ મુખ્ય વસ્તુ છે, આકાર એ ગૌણ વસ્તુ છે માટે અંદરની વસ્તુ સાચવીને એને ગમે તે આકાર આપીએ એમાં ધર્મદ્રોહ થતો નથી, તત્ત્વ સચવાય એ જ મહત્ત્વનું છે આમ આકાર બદલાયા પછી નવા આકારને જ મહત્ત્વ આપવામાં આવે છે અડદના લોટનાં પચુ બનાવવાને બદલે લોટના પિંડ બનાવવામાં આવે છે અને ફરી એમાં નવો મસાલો સ્વીકારવાની તૈયારી થઈ જાય છે એક જૂનું વચન છે ચલત્યેકેન વાદેન તિષ્ઠત્યેકેન પરિહત । એક પગ ઉપાડીને આગળ મૂકવા માટે બીજે પગ અડગ સ્થિર રાખવો પડે છે ઉપાડેલો પગ આગળ સ્થિર થયા પછી પાછાગના અડગ પગનો ડગવાનો વારો આવે છે આમ જ સામાજિક પ્રગતિ થતી આવી છે આ સિદ્ધાંત જેમણે જાણ્યો તેમની સમાજસેવા કરવાની યત્નિ ઘણી વધે છે

આજનો જમાનો ચર્ચાનો છે જે વસ્તુ વિષે મનમાં પરમ આદર હોય એની ચર્ચા કરાય નહીં એવો જૂનો નિયમ હતો માતા, પિતા કે ગુરુની આવાનો વિચાર કરાય જ નહીં, માઝા ગુરૂના હાવિચારણીયા । મુશ્કેલીઓના વર્તનના કાજ આપણે ન થઈએ, તેઓ જે કરે છે તે ઉત્તમ જ છે, વૃદ્ધાસ્તે ન વિચારણીયચરિતા એ વૃત્તિ પણ ખૂબ કેળવાઈ હતી આજે જેની ચર્ચા જ ન થઈ શકે એટલી પવિત્ર વસ્તુ એકે રહી નથી, બધા જ બધી જ વસ્તુઓ ચર્ચે એમાં અમુક કેળવણી છે અને અનધિકારચેષ્ટા પણ છે આ વાટે સમાજની આગેવાની શુદ્ધ લાગણીઓ ઉત્કેરનાર બેજાબદાર લોભેના હાથમાં સહેજે જાય છે, પણ આ દોષ ટાળવા માટે જે નિયમ ક્યાં હોય કે ‘અધિકારી પ્રત્યે જ ચર્ચા કરવાને લાયક ગણાય’ તો એના પણ જુદા ગુણો છે જ તેમ કરતા એક રીતે સમાજહિતનો વિચાર પીડપણે થાય છે પ્રજાનો બુદ્ધિભેદ થતો નથી, સ્થિરતા સચવાય છે અને સમાજ જળરક્ત સામર્થ્ય કેળવી શકે છે પણ આવી સ્થિતિમાં ઘણી વાર લોકકેળવણી અટકે છે અને આગેવાનોની જ એક ન્યાત બંધાય છે સમાજની કાર્યશક્તિ વધ્યા છતાં સૂઝશક્તિ કટાઈ જાય છે અને આગેવાન વર્ગનો નૈતિક અધ પાત થતાં આખો સમાજ ભાગી પડે છે

*

*

*

ધર્મસુધારા કરનાર લોકો પરમ ધાર્મિક અને ત્રિકાલજ્ઞ હોવા જોઈએ ધર્મના વિધિવિધાનમા અને બાહ્ય રિવાજોમાં જે કાન્તિ સ્ત્રી શકે તેમની પાસે ધર્મનો આત્મા અખૂટ હોવો જોઈએ જેમણે ધર્મતત્ત્વનું આકર્ષન પોતાનું કરેલું હોવું જોઈએ આવા લોકો દરેક જમાનામાં અને દરેક દશમા કે સમાજમા પેદા થાય છે જ એમ ધર્મગ્રંથમાં લખ્યું છે અને ઈતિહાસમાં દેખાઈ આવ્યું છે

ત્રિકાવશનો અર્થ આપણે બરાબર સમજવો જોઈએ લાખો વર્ષ પૂર્વે અને લાખો વરસ પછી કઈ કઈ ઘટનાઓ બની છે અથવા બનવાની છે, દરેક વ્યક્તિ શું કરી ચૂકી છે અને શું કરવાની છે એ બધું વિગતવાર જે જાણે તે ત્રિકાવશ એવી માન્યતા મમાજમાં ફેલાઈ છે પોતાને ઈશ્વર તરફથી સંદેશાઓ મળે છે એવો જોમનો દાવો તે મહમદ પેગમ્બર કહે છે કે બીજા કોણે શું થવાનું છે એ ખુદાએ ન તો પોતાના નબીઓને કહી રાખ્યું છે, ન ફિરસ્તાઓને. ભવિષ્ય વિષેનું જ્ઞાન ખુદાએ પોતાની પાસે જ રાખ્યું છે એટલે કે સર્વોચ્ચ માત્રસને પણ ભવિષ્યની વિગતોનું જ્ઞાન મળે એમ નથી ત્યારે ત્રિકાવશનો અર્થ શો?

દીર્ઘકાવના ઈતિહાસના અધ્યયનથી જે માણસ ભૂતકાલનું સ્વરૂપ બરાબર જાણે છે અને હોમસ્થિતિનું સૂક્ષ્મ અને બહોળું નિરીક્ષણ કરવાથી વર્તમાનકાલની વસ્તુચિત્તિ સાથે પૂરેપૂરો પરિચય ધરાવે છે તેને, એણે શાસ્ત્રીય વૃત્તિ કેળવી હોય તો, નમાજશાસ્ત્ર રચતાં આવડે છે અને એ શાસ્ત્રને જોઈ ભવિષ્યનો પ્રવાહ—વિચારપ્રવાહ તેમ જ ઘટનાપ્રવાહ—કઈ દિશામાં વહેશે એ સહેજે કળી થકે છે, પછી આવા શાસ્ત્રીય દૃષ્ટિવાગાને આપણે ત્રિકાવશ કહીએ છીએ દરેક દેશના અને જમાનાના સર્વોચ્ચ આગેવાનો આવી રીતે ઓછાવત્તા પ્રમાણમાં ત્રિકાવશ હોય જ છે અને જે આ અર્થમાં ત્રિકાવશ છે તે જ સમાજનું વડાણ હકારી શક્યા છે.

આવા માણસમાં એક વિશેષ શક્તિની આવશ્યકતા હોય છે અને તે છે ભવિષ્યના આદર્શની ઝાંખી કરવાની જેમ જહાજનો ટોચ પોતા પાસેના નકશા પ્રમાણે જહાજ ચલાવે છે, જેમ મકાનો બાધનારા પોતાના નકશા પ્રમાણે બધું ચલુતર કરે છે, જેમ કોઈ મહાકાવ્યના લેખક ધારેલા ઉદ્દેશ પ્રમાણે કાવ્યનો વિસ્તાર કરે છે, તેમ સમાજનો ધુરીણ, સમાજનો સાથવી પોતાના મનમાં જે આદર્શ બધાયો હોય તે તરફ નિઃશંકપણે સમાજને દોરે છે એની આગળ એના આદર્શનું ચિત્ર જોને દરજ્જે અને સ્પષ્ટ જીવનું હલે તેટલે દરજ્જે એ વિશ્વાસપૂર્વક સમાજને રસ્તો બતાવશે બુદ્ધ અને મહાવીર આવા સમાજસુધારકો હતા, તેથી જ પોતાની પાછળ આવી સમર્પ સંસ્કૃતિ તેઓ મૂકતા ગયા

પણ પાછળના લોકો ધર્મરહસ્ય ભૂતી જઈ કેવળ રૂઢિને અને પોતાની પ્રતિષ્ઠાને વળગી રહે છે અહિંસાધર્મનો નર્વત્ર વિજય થયેલો જોવા ઈચ્છનાર જેનોમા જ્યાં સામગ્રામે મારામારી થાય છે, અને તે પણ ધર્મને નામે, ત્યારે ધર્મ લજવાય છે શમદમનો ઉપદેશ કરનારા આચાર્યો જ્યારે રીસે ભરાય છે અને કોઈનો તત્વાનાશ કરવાની પ્રતિજ્ઞા લે છે ત્યારે જે ધર્મને નામે તેમને પ્રતિષ્ઠા મળી છે તે ધર્મ વિમાસભૂમાં પડે છે કે હવે હું કયા જાઉં? જેમનો આવાર મુખ્ય ચણ્યો તેઓ મારા રક્ષક હોવાનો દાવો કરે છે, પણ પોતાના જીવનથી જ

મને ગૂગળાવી મારે છે! મધ્યપ્રાતમાં નાગપુર પાસે સમટૅક કરીને એક મ્થાન છે ત્યાં એક જૈન મંદિર જેવા ગથેનો એને બાગ્સે બઢૂક, તલવાર બાદિ થસો રાખ્યા હતા અને નિપાઈઓ મંદિરનું રક્ષણ કરતા હતા! મંદિરમાં સઘરેલી ધનદોત્તનું રક્ષણ આમ જરૂર થતું હશે પણ અહિંમાધર્મનું તો ત્યાં અખડ ખૂન જ ચાલ્યું હતું

ધનદોત્તના ઢગલા અને અહિંમાનો મેળ ખાય નહીં યુગેપમા અહિંતાવાદી વેડર લોકોને અને હિંદુસ્તાનમાં અહિંતાવાદી જૈન લોકોને ટીક ટીક માલદાર સ્થિતિમાં જેઈ મનમાં શંકા જાય છે કે આ લોકોને અહિંમાધર્મ બનાવર સમજતો હશે? ગરીબોનો વૃત્તિચ્છેદ કર્યા વગર કોઈ ધનવાન થઈ શકે જ નહીં અને વૃત્તિચ્છેદમાં ચિરચ્છેદ કરતા ઓછી હિંસા છે જ નહીં જે ધર્માચાર્યો ધર્મનો વિગળ જેવા માગતા હોય તો એમણે સમાજની અન્યાયમૂલક વ્યવસ્થા બદલાવવી જ જોઈએ, અને દરેકને એની મહેનતનું ફલ પૂરેપૂરું મળી શકે એવી સ્થિતિ લાવવા પ્રયત્ન કરવો જ જોઈએ

આહારશાસ્ત્રના સૂક્ષ્મ નિયમો જૂના વખતમાં ઘડાયા એ તારુ જ થયું પણ આજે એ નિયમો બદલાવવા જ જોઈએ નાં આહારશાસ્ત્ર ઝપાટાભેર વધે છે એનો લાભ ધર્મની દૃષ્ટિએ લઈ પોતાના સમાજને નવો રસ્તો દેખાડવો જોઈએ ડુગળી, બટાકા, રીંગળા કે ટમારો ન ખાવામાં ધર્મ સમજનાર લોકો જીવડા ઉકાળીને તેવાર કંઢો ગેશમનો માલ ઘરમાં તેમ જ અપાસરાઓમાં કેમ વાપરતા હશે એ મારી સમજમાં નથી આવતું પણ આ તો પ્રમાણમાં ગોસ્ટ વસ્તુ થઈ સ્ત્રીજનો પ્રત્યે, હરિજનો પ્રત્યે, ગરીબો પ્રત્યે, ખેડૂત અને મજદૂરો પ્રત્યે જે જીવનદારાપી અન્યાય ચાલી રહ્યો છે તેને અટકાવવા ધર્મવીરોએ કેડ કસવી જોઈએ

જૈન એટલે વીર એણે તો હમેશાં લડવાની તેવારી રાખવી જ જોઈએ એનું શસ્ત્ર અહિંસા છે પણ તેટલા માટે ઓછા વીરત્વથી એનું ચાલવાનું નથી જે ધર્મ એક મહાન સુધારકે સ્થાપ્યો તેના અનુયાયીઓ પોતે જ સુધારાની સામે થાય એ એક આશ્ચર્યની ઘટના છે બુદ્ધ અને મહાવીરે જાતિભેદનો વિગેધ કર્યો, અસ્પૃશ્યતા અવગમી, અને છતાં એમના અનુયાયીઓ જાતિના અભિમાનથી ભરાયા છે અને અસ્પૃશ્યતા ટકાવવામાં ધર્મ નમજે છે!

જાણી સ્થિતિ જોઈને જ એક જાતે અકળાઈને કંધુ છે મનો ધર્મ પડારે છે, અને હિંદુસ્તાનનાવાર્ષે એ ધર્મનું ખૂન કરી પાછા એની મમીની પૂજા કરે છે, આમ થવું જ જોઈએ એમ હું માનતો નથી, એટલે જ જાણા રાખું છું કે ધર્માચાર્યો પોતાની પ્રતિપાત્રે નહીં પણ ધર્મને જીવનો રાખવા પોતાનું તર્પસ્વ લેખી દેશે.

‘પ્રખુલ જૈન’

જ્યારથી મુરોપિયન લોકો આ દેશમાં આવ્યા ત્યારથી એમણે આ દેશને ઓળખવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે મોટા મોટા વિદ્વાનોએ હિંદુસ્તાનમાં શોધખોળ કરી હિંદુ ધર્મ અને સંસ્કૃતિ ઉપર પ્રકાશ પાડ્યો ત્યાર પછી મેક્સ મૂલેરેટ્સ્કી, કર્નલ આ કોટ અને મિનિસ એની બ્રિગેટ આ પ્રતિભાશાળી વ્યક્તિઓએ હિંદુસ્તાનની બ્રાહ્મવિદ્યાનું અધ્યયન કરવા માટે શિરોનોદ્દિશ્વ સોસાયટીની સ્થાપના કરી પણ હિંદુસ્તાનને અસ્મિતાનું ભાન આવ્યું સ્વામી વિવેકાનંદની અમેરિકાની યાત્રા પછી જ સ્વામી વિવેકાનંદ જ્યારે, અમેરિકાથી હિંદુસ્તાન પાછા આવ્યા ત્યારે એમણે પથારીમાં આગોત્તો પણ ઉદ્ધમાથી ઊઠેલો હિંદુસ્તાન જોયો જાગેલાને બેઠો કરવા અને ત્યાર પછી પોતાના પગ ઉપર ઊભો રહી ચાલતો મરવા સ્વામી વિવેકાનંદે ‘પ્રખુલ ભારત’ કરીને એક મામિક ચલાવ્યું એમાં વેદાંત ધર્મના પાયા ઉપર મામાનિક, ધાર્મિક, શિક્ષણ વિષયક અને સાંસ્કૃતિક જાગૃતિની નવી ઇમારત ઊભી કરવાનો એમણે પ્રયાસ કર્યો વેદાંત વસ્તુતઃ પતિતોની ચર્ચા મઝાનીમાં છપ્પી કાઢવા નો વિષય નથી, ગુફામાં રહી પલાઈ વાળીને ટટાર બેસી નાક પકડીને ઊંધ તાણવા ની સગવડ કરી આપનાર એ હકયોગ નથી પણ વદાંત એ એક સાર્વભૌમ જીવન દર્શન છે એમ નિહ કરી જીવનને અંતે ઊકતા તમામ સવાલોનો ઉકેલ આણવાની તે એક ગુરુ કૂચી (master key) છે, એમ એમણે જ્યે અને તે પ્રમાણે હિંદુસ્તાનને પ્રેરણા આપી આપણે બ્રહ્મસમાજમાં અને આર્યસમાજમાં એ જ પ્રેરણા જોઈએ છીએ એ જ પ્રેરણા આપણે અરવિંદ ધોષમાં અને ટાગોરમાં જોઈએ છીએ અને એ જ પ્રેરણાનો અદ્વિતીય વિસ્તાર અહિંસાવાદી ગાંધીજીના કાર્ય-ચરિત્રમાં આપણે અનુભવીએ છીએ

જૈનદર્શન પણ એવું જ એક જીવનવ્યાપી સાર્વભૌમ દર્શન છે સ્પષ્ટ વાદની ભૂમિકા ઉપર અહિંસા અને તપના સાધન વડે આખી દુનિયાનું સ્વરૂપ ફેરવવાની શક્તિ અને અભિલાષા જૈનદર્શનમાં છે અથવા હોવા જોઈએ વિનાશ ની અણી ઉપર આવી પહોંચેલા આ જગતને જો છેલ્લી ઘડીએ બચી જવું હોય તો એણે સ્પષ્ટવાદરૂપી બૌદ્ધિક અહિંસા સ્વીકારવી જ જોઈએ સંયમ રૂપી નૈતિક સાધના આચરવી જ જોઈએ અને તપ દ્વારા સંકલ્પસામર્થ્ય કેળવી ઉપરની સાધનાની પૂર્વતૈયારી કરવી જ જોઈએ

એ સદેશો ફકિરસ્ત શાસી પતિતો દુનિયાને ન આપી શકે એ કે દુનિયામાં એમના કરતા વધારે બુદ્ધિશાળી અને ઓછા પામર લોકો ગમે તેટલા પડેલા છે એ સદેશો શબ્દજડ અને ગ્રંથપરતંત્ર સાધુમુનિઓ અને આચાર્ય ન આપી શકે

કેમ કે તેઓ મોટે ભાગે પોતાના સમાજના, પોતાના અજ્ઞાનના અને એ બંનેને પોષણ આપનાર રૂઢિઓના અનુયાયી હોય છે. તેઓ વાંચેલી અને સાંભળેલી વાતો કરે છે, અનુભવેલી વાતો નથી કરતા. તેમને સિદ્ધાંતોના અર્થોનું દર્શન ભલે થયું હોય પણ વિશાળ અને ગંભીર માનવજીવનનું દર્શન થયેલું નથી હોતું.

એ સંદેશો ભૂતકાળને યથાર્થ રીતે ન સમજનાર, ભવિષ્યકાળને ન નિહાળી શકનાર અને વર્તમાન કાળના સંકુચિત સ્થળકાળથી મર્યાદિત એવા આજકાલના લેખકો અને સંપાદકો, ન્યાતિભૂપણો અને સંસારસુધારકો ન આપી શકે; કેમ કે એમની કાદા એમના જીવન જેટલી જ પોચી અને છીછરી હોય છે. તેઓ જીવનના વિદ્યાર્થી ભલે હોય પણ જીવનવીર નથી હોતા. પ્રયોગપરાયણતાથી તેઓ બીજો છે. મહાસાગરમાં પોતાનું અને પોતાના સમાજનું વહાણ ટંકારનાર અને એક ધ્રુવને આધારે ગમે તેવા પાણીમાં અકૃતીભય સંચાર કરનાર વહાણ-વટિયાઓ તેઓ નથી.

પણ એ સંદેશો દુનિયા આગળ મુકાયો છે. જેમણે મહાવીરની વાણી પ્રત્યે નિષ્ઠા કેળવી છે તેમનું કર્તવ્ય છે કે તેઓ એ સંદેશો સમજે, આચરે અને એનો વિસ્તાર કરે. 'પ્રમુદ્ધ જૈન' જૈન સમાજને અને એની સાથે ભારતીય સમાજને જાગેલો જોઈ જો બેસતો કરે અને બેઠીને ચાંચવાની પ્રેરણા આપે તો એણે જૈન દર્શનને જીવનદર્શન બનાવ્યું કહેવાય.

એ સંદેશાના મંત્રી જેમણે સાંભળ્યા છે, એ સંદેશાના અવાજથી જેઓ અસ્વસ્થ થયા છે એવાઓની વાણીને એકત્ર કરનાર સ્થાન 'પ્રમુદ્ધ જૈન' બની જાય તો એની ઇસ્તી કૃતાર્થ થશે.

૧-૫-'૩૬

૧૫

મહાવીરનો જીવનસંદેશ*

દુનિયાની આજે વિવિધ સ્થિતિ છે. વિસાથી વધારામાં વધારે કોઈ ડરના હોય તો તે આજના યુરોપિયન લોકો છે. પચીસ વર્ષ પહેલાંના મુલ્કમાં થયેલો નાશ તેઓ હજી ભૂલ્યા નથી. ફરી મુલ્ક સજગ્યે તો બધી જાહોજલાલો, બધા મોજલોખ, ભોગ અને ઝોવર્ધ છોડી દેવાં પડ્યો. આજે સંસ્કૃતિને નામે જે વેલવ મણાય છે તે ખેદાનમેદાન થશે એ ખ્યાલથી યુરોપનો માણસ ધૂણી બેઠો છે. મુલ્ક ટાળવા માટે તે ગમે તે કરવા તૈયાર છે. આપેલાં વચનો એ તોડશે, કરેલા કોલકારને ભૂલી જશે, અપમાન ગણી જશે, સાથીઓને દગો દેશે, ગમે તેવા અણગમતા લોકો જેડે દોસ્તી બાંધશે. જીવનનિહાંતોને કુશકીની પેઠે પવન ઉપર ઉડાવી દેશે,

* તા. ૧૪-૬-'૩૬ના રોજ મુબઈમાં અધ્યક્ષ વ્યાખ્યાન ઉપરથી.

પણ મુદ્દ ટાળયે, અને છતાં એ મુદ્દ ટાલી શકતા નથી. ઇન્દ્રિયપરાયણ જીવન, બો ૧, વાનના, લોભ, બીજ, માહત્વાનંદા, પરસ્પર અવિરુદ્ધતા મળીને એને શાંતિથી બેનવા દે નહીં હિંસાથી છતાં એ આખી દુનિયાને હિંસાથી દીવા આપતો જાય છે અને જીવનની બધી શક્તિઓ માત્રવાની કથા કેવલવા પાછળ વેડફી નાખે છે આને જે વસ્તુને ટાળવા માને છે તેને જ એ જીરથી ખેંચી આવે છે.

એવી વિવિધ પદ્ધતિઓમાં આપણે જાણે ભગવાન માગીરનો સંદેશો ફરી એક વાર ઠીંગળો કરવા માનીને છીએ.

• એ ધાર્મિક સંદેશો આજની દુનિયા ઝીલી લેવા નૈષ્ઠ્ય નથી! શાંતિનો એ માર્ગો માર્ગ ભરે હોય, પણ એ રસ્તે માણસને હજી રમ પડતો નથી બીજા બધા ઉપાસો અન્યાયવત્તે અને બધી રીતે હાથ પછી જ આ નાવા રસ્તા ઉપર લાવાની થી આવે.

જેમા કશો જ માર નથી એવી વસ્તુ ઉપર વિશ્વાસ સાચી એ ઉપાસો પ્રથમ અન્યાયવા એ માણસના સ્વભાવ છે યુરોપમાં આવે જે અનેક રસ્તાઓ સૂચવવામાં આવે છે તે જોઈને બાહ્ય થાય છે આપણે ત્યાંના જૂના લોકો જ્યારે જ્યારે તર્ક અને ન્યાય, દર્શન અને મીમાંસા લઈ બેસે છે અને ધટત્વ અને પટત્વની અને અવચ્છેદકાવચ્છન્નનું પોંજણ પીંજે છે, ત્યારે આપણે એમને હસીએ છીએ, કે જીવન સાથે જેનો સંબંધ નથી, તત્ત્વથી જે વેગળું છે, એવા કૂચાના ધૂંધળાં લઈને આ લોકો શું બેમતા હશે? એમાં જીવનરૂપથી કંઈ જ નથી એમ આપણે કહીએ છીએ યુરોપમાં પણ જ્યારે લોકો વ્યભિવાદ અને સમષ્ટિવાદ, મમાજવાદ અને તાજવાદની ચર્ચા કરે છે, ત્યારે પણ મનમાં થાય છે આ અનેક 'વાદો'થી શું દળદર ફીટવાનું હતું? માણસ પોતાના સ્વભાવમાં અને જીવનમાં ફેરફાર કરે નહીં ત્યાં સુધી ગમે તે 'જ્ઞાત' - વાદ ચલાવીએ તોયે આપણે હતા ત્યાં ને ત્યાં જ આવશે પહોંચવાના સ્વામી વિવેકાનંદે કહ્યું હતું કે દુનિયાનું દુઃખ એ મંથિવા જેવું છે ઉપરના લેપથી એ થોડું જ મટવાનું હતું? માથામાંથી એને હાકી ઢાકી, એ પગમાં પેસી જાય છે ત્યાંથી એને ખસેડો, એ ખખડામાં આવે બેગલે એ સ્થાનાન્તર કરશે પણ જસીરને છોડશે નહીં વ્યભિવાદ ચલાવશો તો દુનિયાને એક જાતનું દુઃખ ભોગવવું પડશે વ્યભિવાદ ફેરવીને સમષ્ટિવાદ સ્વીકારો એટલે જૂના દુઃખો મટી જઈ એમને હેઠાણે નવાં દુઃખો પેદા થવાનાં દાણ ચૂકવવા માટે આખી રાત જગલમાં રમકથા પછી અને અથગ્રાયા પછી સવારે ગાકુ રસ્તા પર આવે તે બસબર દાણધર સાથે જાં ટોલનાકા આગળ જાં પેસા તો આવવા જ પડ્યા અને આખી રાતની રમકપટ્ટી એ નકામી! એવી જ દશાં આજની દુનિયાની ॥ પેલાં (આચાર્ય એવ પી જોકેસે સારું જ કહ્યું છે કે આજની દુનિયાને સંપત્તિ સામાજિક બનાવવી છે, રાજસત્તા સામાજિક બનાવવી છે, પણ માણસને અને એના સ્વભાવને સામાજિક બનાવવાનું એને સૂઝતું

નથી અને એ જ્યાં સુધી થાય ત્યાં સુધી કોઈ પણ 'ism'—વાદ સ્થાપિત થવાનો નથી અને જે માણસનું ચારિત્ર્ય સુધરશે તો ગમે તે 'ism'—વાદથી ચલાવી લેવાશે અને એક સરસ દાખનો આપું

દારૂની બદીથી આખી દુનિયા અકળાયેલી છે અમેરિકાએ કાયદો બંધીને એ દૂર કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો કાયદો બનાવવામાં જે લોકોએ પોતાની સંમતિ આપી તેમને પોતાને જ શરાબબંધીનો પડી ન હતો સમાજમાં પ્રતિષ્ઠા ભોગવનારા મોટા મોટા સીપુરુઓ પણ છડેચોક કાયદો તોડવામાં બહાદુરી માનતા હતા અને એકબીજા આગળ પોતે કાયદો કેમ તોડ્યો એની બગાટી હાંકતા હતા એ જ શરાબબંધીનો આપણે ત્યાંનો ઇતિહાસ સાવ જુદો છે આપણે ત્યાં વસતી તમામ કોમોના લોકોના હાડમાં દાડૂ વિષે તિરસ્કાર છે રીતસર અને છડેચોક દાડૂ પીનારા લોકો પણ કબૂલ કરે છે કે શરાબ એ ખરાબ વસ્તુ છે એમાંથી છૂટી જવાની શક્તિ ભલે એમને ન હોય, પણ એમાં જે કોઈ એમને મદદ કરે તો એમને એ જોઈએ જ આમ રાષ્ટ્રનું ચારિત્ર્ય શરાબબંધીની તરફેણમાં હોવાથી શરાબબંધીનો કાયદો કરવાનું આપણે ત્યાં સહેલું નીવડ્યું કેટલાક આધુનિક વૃત્તિવાળા વિકૃત લોકો શરાબની તરફેણમાં દલીલો કરે છે પણ એવા ગણ્યાગાંધ્યા જ છે અને તેમાંથી કેટલાક તો કહે પણ છે કે પશની નીતિ તરીકે જ અમે આવી દલીલો કરીએ છીએ

એમની વાત જવા દઈએ મારે કહેવાનું એ હતું કે જે રાષ્ટ્રનું ચારિત્ર્ય કેળવી શક્યા તો ગમે તેવા કાળની સમાજરચનામાં આપણે માણસજાતને સુખી બનાવી શકીશું!

મહાવીર જેવા સંતપુરુષોએ દુનિયાને એ રસ્તો બતાવ્યો ચારિત્ર્ય કેળવો, સયમ સાધો, વાસનાઓ પર વિજય મેળવો, અસામાજિક વૃત્તિઓનો નાશ કરો, રાગદ્વેષમાં રહેલી હિંમત ઓળખી એમને હૃદયમાંથી ઘડી કાઢો, એટલે પછી હિંસાનો રસ્તો એની મેળે બધ વશે! જે હિંસા ટાળવી હોય, અહિંસા સ્થાપવી હોય તો રાજ્યતંત્ર ફેરવવાથી આરો નહીં આવે રાષ્ટ્રસંઘો બાંધવાથી ઉઠેલ નહીં જડે, માણસના સ્વભાવમાં સુધારો કરો, સંયમરૂપી તપ કરો એ જ સાચી સાધના છે એ કામ પામર માણસનું નથી બહારના શત્રુ સામે ઝૂઝવું સહેલું છે, પણ અદરતા વિહારો મારવા એ કામ અઘરું છે એને માટે વીરત્વ જોઈએ છે એ શક્તિ જોડે કેળવી અને દુનિયાને બતાવી તે મહાવીર.

મહાવીર સ્વભાવે પ્રયોગવીર હતા એમણે જે અનેક પ્રયોગો કર્યા તેને આપણે તપ કહીએ છીએ એ તપને રસ્તો દરેકને માટે સરખો જ ન હોય દરેક જણ પોતપોતાનો પ્રયોગ કરે અને પોતાનો રસ્તો શોધી લે જેનામાં પ્રયોગ વીરતા નથી તે જે કેવળ આધારો વર્ધને મહાવીરનાં વચનો પ્રમાણે બાહ્યત જીવવાનો પ્રયત્ન કરશે તો તેને મહાવીરની સિદ્ધિ નથી મળવાની ઊલટું જે કોઈ મહાવીર પાસેથી પ્રેરણા લઈ એમના પ્રયોગોનું સ્વસ્થ સમજી લઈ એમના પ્રધાન

જીવનસિદ્ધાંતો પ્રમાણે પોતાનું જીવન ઘડવાનો સ્વતંત્ર પ્રયત્ન કરશે તે મહાવીરની પરપરાનો ગણાશે અને ભગવાન મહાવીર અને જ પોત આત્મીયજન સમજશે

આજે જ્યારે દુનિયા અનેક રીતે અકળાઈ છે, ત્યારે એ વ્યાપક જીવન મુખ્ય મૂળવસ્તુનો ઉકેલ આણવાની જરૂર છે એને માટે મહાવીરો જોઈએ પ્રયોગવીરો જોઈએ છે તેઓ પોતાની કાલ્પનામાં દૃઢ થવા માટે મહાવીરનું જ સમજ લેશે અને પોતાની મેળે ઊંચા ઘવાનો પ્રયત્ન કરશે આવી પ્રેરણા આ મહાવીરના સ્મરણ ચિંતનમાથી મેળવીએ અને આપણા વ્યક્તિગત તેમજ સામાજિક જીવનનો ઉદ્ધાર સાધી લઈએ

૧૬

જીનેતર*

એક વાર એક ચોપડી મારા હાથમા આવી ચોપડીનું નામ હતું 'જીને દૃષ્ટિએ જીન' એમા મારા પસંદ બે લેખો હતા ઘણા મોટા મોટા લોકોની હા: પોતાનું નામ જોઈ સાકુ તો લાગ્યું પણ વિશેષ તો તે દિવસે મેં શોધ કરી આપણે જીનેતર છીએ તે પહેલાં એવું કંઈ જાણતો ન હતો

'ઈતર' શબ્દ મજનો છે એ શબ્દ પહલવહેલો સાભળ્યો કોલેજમાં ચાલતકંઠાશ્રમાં મનુષ્યોત્તર મિત્ર મનુષ્ય એવી એવી શાસ્ત્રશુદ્ધ, તર્કશુદ્ધ પણ જ્ઞાનશૂન્ય વધારો કરનારી વ્યાખ્યાઓ તર્કશાસ્ત્રમાં આવતી જે મનુષ્ય નથી એન જે ભિન્ન તે મનુષ્ય, એટલે સીદીબાઈનો 190 કાન કરીને ફરી ત્યાંનું આવવાનું રહેતું તર્કશાસ્ત્રની પણ ભવિષ્યારી કે આવી વ્યાખ્યાઓ આપી જ્ઞાન ઉમેરો કરવા ધારે છે!

ત્યાર પછી 'ઈતર' શબ્દ કાન પર અવગણી મદ્રાસ તરફના 'બ્રાહ્મણેત પક્ષનું નામ લાંબીનીને હું માનતો હતો કે બ્રાહ્મણેતરો કંઈ નહીં તો હિંદુ હશે જ એક વખત મદુરાના એક ખ્રિસ્તી મિત્રને ત્યાં રહ્યો હતો હું મહેમ રહ્યો એટલે ઘરનાં બધાને તેટલો વખત શાકાહારથી ચલાવવું પડતું મેં મરકરી કહ્યું, શાકાહારી થઈને તો તમે ભલે થોડા વખત માટે પણ હિંદુ થયા 1 યાજ્ઞલ્કી મંથર યજ્ઞી કે એ મંથર 'બ્રાહ્મણેતર' પણના ગણાય છે! અને એ પણ જોયું કે ત્યાંના બ્રાહ્મણેતર પક્ષનો આગેવાન પણ બીજો એક ખ્રિસ્તી જ જે બ્રાહ્મણ નથી તે, ભલે ખ્રિસ્તી હોય કે પાસઘી, બ્રાહ્મણેતર કેમ ન ગણાતર્કની દૃષ્ટિ ચલાવીને મેં પૂછ્યું, 'આ દેખલ બ્રાહ્મણેતર ગણાય કે નહીં? 2 ફાનસ પણ બ્રાહ્મણેતર છે ને?'

(જે પોતાથી ભિન્ન છે તેમને વિષે કશું ન જાણવું, અને તેમને બધાને એક જ નામ તથા આજ્ઞા, એ મનુષ્યસમાજનો જૂનો રિવાજ છે વેદમા પણ એ દેખાય છે જે આર્ય નથી તે દાસ અથવા અનાર્ય આમ આર્થેતરોમા આખી સૃષ્ટિ આવી શકે છે મુસલમાનોને મન જે ઈસ્લામને સ્વીકારતો નથી તે કાફર છે યહૂદીઓને મન જે યહૂદી નથી તે 'જેન્ટાઈલ' ગણાય છે 'જેન્ટાઈલ' બધા અપવિત્ર, અશુચિ ખ્રિસ્તીઓને મન જે ખ્રિસ્તને શરણ નથી ગયો તે 'હીધન', તેનું જીવન જ પાપમય છે દક્ષિણ તરફ લિંગાયત લોકો હોય છે તેઓ મંદિર નથી બાધતા, પણ શિવલિંગ ગણામા બાધીને ફરે છે તેમની નાતના જે નથી તેને તેઓ 'ભવી' કહે છે ભવીને માટે મોક્ષ નથી તેઓ બધા ભવસાગરના પ્રવાહમા તણાઈ જવાના ગ્રીક લોકોમા પણ એ જ વૃત્તિ દેખાય છે જે ગ્રીક નથી તે બધા 'બાર્બરિયન')

આ બધી મનોરચના પાછળ એક જાતનો ટોળાધર્મ છે ટોળાના ધર્મને માનો તો તમારો ઉદ્ધાર છે ટોળા બહારના બધા જ જગલ્લી, ગદા, મેલા, અથવા વિચિત્ર આવો ટોળાધર્મ 'જન્મથી જાતિ'વાળા સૂત્રને માનનાર અમારા સનાતનીઓમા હોય તો સમજાય યહૂદીઓમા પણ તે ચાલે પણ જૈન ધર્મમા એ શા માટે હોય? છતાં જૈનોને પણ આ ટોળાધર્મનો ચેપ લાગ્યો છે મહારાષ્ટ્રના જૈનો પ્રથમ પ્રથમ તો સનાતનીઓની પેઠે જ રહેતા, ગણપતિની પૂજા પણ કરતા, અને આભડછેટ પણ રાખતા શાસ્ત્રનો જાણકાર કોઈ મુલ્લા મળે એટલે જેમ મુસલમાનોમા ધર્મનું ઝનૂન ઊપડે છે, તેમ કોઈ જૈન પંડિત મળ્યો હશે, એટલે અમારે ત્યાંના જૈનો એ ગણપતિનો ઉત્સવ છોડી દીધો ત્યારે જ અમને ખબર પડી કે જૈન કરીને કોઈ સ્વતંત્ર પથ છે ત્યાં સુધી અમે એટલું જ જાણતા કે જેઓ રાત્રે જમતા નથી ને પોતાના દેવળમા બીજાને જવા દેતા નથી તે જૈન આ જૈન અને જૈને તરનો ભેદ પેંથી ચોપડી લાવમા આવી ત્યારે ફરી તાજે થયા

સામાન્યપણે ધર્મો બે પ્રકારના હોય છે સામાજિક ધર્મ અને મોક્ષધર્મ સામાજિક ધર્મમા ઈલકોક અને પરલોકનો વિચાર બંને હોય, પણ મોખનો એટલો આગ્રહ નથી હોતો, ઉતાવળ તો નથી જ હોતી સનાતનીઓમા સંન્યાસધર્મને જ મોક્ષની ઉત્કંઠા દેખાય છે બાકીના બધાને ભુખ્તિ પણ જોઈએ છે અને યથાકાળે મુક્તિ પણ જોઈએ છે સનાતનીઓ બીજાઓને પોતાના ધર્મમાં નથી નોતરતા, પારસીઓ પણ નથી નોતરતા, અને યહૂદીઓ પણ નથી નોતરતા પણ જેમને મોક્ષનો, નિર્વાણનો કે કવલ્યનો રસ્તો જડાયો છે તેઓ તો બધાને જ નોતરે. એમને ત્યાં બધાને આવકાર હોવો જ જોઈએ એ ધર્મની દીમા મળ્યા પછી જ ખરું જોતાં માણસ તે ધર્મનો ગણાય જ્યાં બધાને આવકાર છે ત્યાં અસ્પૃશ્યતાને રચાન ન હોય ઈસ્લામમા અસ્પૃશ્યતા નથી ઈસાઈઓમાં નથી, બૌદ્ધોમાં નથી જૈનોમા પણ ન જ હોઈ શકે પણ નિરીક્ષણ કરતાં દેખાય છે કે સનાતનધર્મનો

પાત્ર જીનોને પણ થાડી નયો છે મુસલમાનોમાં અને ખ્રિસ્તીઓમાં પણ આવી ગનિષ્ઠ વસ્તુનો ચેષ પડેલો છે

સ્વિધર્મી એક મુસલમાન સાથે વાત ચાલતી હતી પોતાની મેળેના બનાવવા ખાતર હિંદુ લોકોના ઘણા દોરો બતાવી અને કહે, ‘હું તો હિંદુઓના હાથનું પાણી પણ નથી પીતો’ એની વાત ચૂપચાપ સાંભળી મેં ઉમેર્યું, ‘ત્યારે તો એ હિંદુ ધર્મનો વિચાર જ શેવોને? પોતાના મરતા ઊતરતાઓના હાથનું પાણી ન પિયવ એ સનાતનીઓની રિવાજ છે એ તમે સ્વીકરો એટલે દરજા તમે હિંદુ થયા મને તમે ઊતરતો ભડે કહો, પણ હિંદુ ક્યોટીએ જ આ ધર્મની વ પડી મપાડેને? અને એ- વાર હિંદુ કતોરી સ્વીકરશે એટલે ઉચ્ચ મોત અને નીચ કોમ એ એની મેજે નિલ્લ થઈ જશે’

વિનોદ જ્યાં દઈને ગયું કે જીનોએ આ ઉચ્ચનીચભાવ અને આ અનપૂરતા પોતાના મમાનમાં દાખલ નહોતાં કર્યા જોઈતાં માટે મન તો જે અસ્પૃશ્ય તામા માને છે તે નાતે ભડે જીન તાવ પણ ખરેખર જીનેતર જ છે મોગધર્મમાં વતી અસ્પૃશ્યતા કેવી? જૂનપૂર્વક આત્માને કેવલવા માગે, કેવળ આત્માના કૃપાવની દૃષ્ટિએ જીવે તે જીન બીજા પ્રત્યે જુનની થવા કરતા પોતા પ્રત્યે જુનની થવું અને તપોમય જીવન ગાળવું એ કેટલું ઉચ્ચ છે? સનાતનીઓએ તો એ રસ્તો શોધી કાઢ્યો છે જેમને મોગની તાવાવેલી છે તેમના પૂરતો મોશ ધર્મ ગખી મુશ્યો છે સન્યાસધર્મની દીવા લીધા પછી જે કોઈ મોગાય બતાવે તો તેને બધા પિયારે ધનશ ન હોય તે સન્યાની થાય જ શા માટે? હું તો માનું કે જીને મોગની, જે વપદની ધનશ છે તે જ જીન છે, બાકીના બધા જીનેતર એમને સનાતની ભડે કહો સનાતનીમા બધાને સ્થાન છે લોણધર્મની કતોરીથી જે જીન અને જીનેતર એવો ભેદ પાડીએ તો જીનધર્મ ટકે જ નહીં

એક વાર નાનપુર તરફ સમટકની પહાડી જોવા નયો હતો ત્યેનીમાં એક જીન મંદિર છે એ મંદિર પાસે પેંચા હશે, એટલે રક્ષણને માટે સિપાઈ, બંદૂક, તલવાર બધું રાખ્યું હતું જોઈને હું તો હેનતાઈ જ ગયો મેં પૂછ્યું, ‘શું આ આખું મંદિર છે? અહીં દુર્ગાપાક કરીએ?’ મંદિરવાળા મને કહે, ‘ના ના, આ તો જીન મંદિર છે’ માત્ર વાત તેઓ ન સમજ્યા તેમની વાત માર ગળે ન ઊતરી હું ત્યાંથી પાછો આવ્યો મનમાં વિચાર થયો જ્યાં પેંસાનો સંગ્રહ છે, તેના રક્ષણને અર્થે જ્યાં સજ્જતાની મદદ લેવાય છે, હિસાબનાં ઘસો જ્યાં છે, એક રખાય છે ત્યાં જીન ધર્મ કયાથી? આખરે લોણધર્મે જીન ધર્મ પર વિજય મેળવ્યો છે આત્માને જુન્યા પદે અને અનાત્માને મોગે કર્યા પછી ઝીલા ઝીલા આનાસે પાળ્યા તોરે શું, અને ન પાળ્યા તોરે શું?

આજનો દિવસ હૃદયશુદ્ધિના વાપરવાનો છે હૃદયશુદ્ધિ થશે ત્યારે થશે, વિચારશુદ્ધિ તો કરી લઈએ આત્મા અને અનાત્માનો વિવેક જો ન કરે, આત્માને

જા ઓળખવાનો અને સાચવવાનો પ્રયત્ન જે ન કરે તે ધાર્મિક નથી, જેન તો નથી જ

(ઈસ્લામમાં એક તત્ત્વ બહુ ઝનૂનપૂર્વક ઉપદેશાવેલું છે ઈશ્વર એક છે, બદ્દીતીય છે, એની સાથે બીજા કોઈને કે કથાને ભેળવાય નહીં, ઘરીક કરાય નહીં, એ ઈસ્લામનો મોટો સિદ્ધાંત છે ઈશ્વર સાથે બીજા કથાને ભેળવવાના ગુનાને ‘શિર્ક’ કહે છે શિર્કનો ગુનો કરે તે મુશરીક, તે કાફર આ ઈસ્લામનું તત્ત્વ મને ગમે છે આપણી પરિભાષામાં આપણે એનો વિચાર કરીએ અતર્થામી પરમાત્મા એ જ આપણો શુદ્ધ આત્મા છે એની સાથે અનાત્માને ભેળવી દઈએ એ શિર્કનો ગુનો છે.) જે આત્માને જ વફાદાર છે, આત્માની ઉન્નતિ માટે જ જીવે છે, અનાત્માની મોહજાળમાં ફસાઈ જતો નથી તે જ જેન, બાકી બધા જેનેતર આ શુદ્ધ વિચારની દૃષ્ટિએ આપણે બધા જેનેતર નથી? આત્મપરાયણ કોણ છે અને કોણ નથી એ તો માણસનું અંતર જ એને કહી શકે બહારના જીવન પરથી જણાય છે કે હું પણ જેનેતર છું અને તમે પણ જેનેતર છો છતાં મા સમાજમાં જે કોઈ જેન હોય તો એને મારા હજાર હજાર નમસ્કાર હશે

૧૭

ગાય સાથે મધમાખ

વેદમાં ગાયને ‘અધ્યા’ કહી છે બધા પશુઓમાંથી ગાયને જુદી ગણીને એને તો ન જ મારવી જોઈએ’ એવો વેદકાળમાં જ નિયમ થયેલો ગાયનું દૂધ ખત્તત પૌષ્ટિક, સુપાર્ય અને નિર્દોષ આહાર છે એનું દૂધ મળ્યા પછી જ માણસને માસાહાર ઓછો કરવાનું સૂઝાયું જે દૂધની પ્રાપ્તિ ન થઈ હોત તો માણસ માટે માંસાહાર છોડવાનું મુશ્કેલ થતું હોત માણસે ગાય-બળદને જગલ સાથે લઈ આવીને પોતાના મૈટ્રનિક જીવનમાં સ્થાન આપ્યું ત્યારે દૂધ આપીને અને બળદે હળ ખેંચીને માણસના આહારમાં ભારે ફાળો કરી હળની મદદથી માણસે ખેતી થડ કરી અને અનાજની પેદાશ વધારી ગાયને પાણી ભયમુક્ત રતાવી અને ગાયે સાથે એને ખાત્ર ખોગક આપીને તેનું દૂધ વધાર્યું આ રીતે ગાય તથા બળદે પોતાની સેવાથી માણસ માટે આહારની બાબતમાં અહિંસા પરમની શક્યતા ઊભી કરી જગતી ગાયને ગામડાનું પશુ બનાવવા માટે માણસને હજારો ર્ષ સુધી પ્રયત્ન કરવો પડ્યો હશે ગાય, બળદ, ઘોડો, ગધેડુ, ઝિંટ, ઘાથી એ બધાં પશુઓને માણસે જ્યારે ‘પાણેતાં’ બનાવ્યાં ત્યારે માનવીસંસ્કૃતિ એકદમ ઊંચી થઈ

હવે એક યજનું આગળ જરવાનું આવ્યું છે ઘાસનું દૂધ બનાવવાનું કામ ત્યારે કર્યું હવે ઘાસનાં ફૂલોમાં જે બિંદુમય અમૃત-રસ રહે છે અને જેને એકઠો

કીને ઉપયોગ મા લેવાનું માનવને માટે અચક્ર છે તે બિદુઓ એકા કીને એનું મધ બનાવવાનું કામ મધમાખાનું છે મધમાખીઓને મારીને અથવા બાગી મૂકીને તેના પૂ. લૂની લેવાનું મધ માનવજને જીવનના પ્રારબધો ન ક્યું છે મધ લેવી સ્વાદિષ્ટ અને સુંદર ચીજ માનવ કેવી રીતે છોડી શકે? પણ આટલી મહેનત કીને મધ લાગી આપના મધીઓને મારી નાખવી, તેનાં ઇર્ષ-ભરવાનો નાશ કરવો અને મધની સાથે ઠંડા પણ નિયોવી નાખવા એ ખૂબ કૂટ, મૂર્ખાઈભરેલું તેમ જ ગંદુ અને મોઘું કર્મ છે જાણે પણ આપણા દેશમાં એ પ્રથા ના છે પણ હવે તેમાં અહિનજ પરિવર્તન થઈ રહ્યું છે મધમાખીઓની અમુક જાતના આખા ટોળાને પંડે લઈને કૃત્રિમ ઘસેમાં રાખવું, તેમને માટે જીવના ખાસ પોતાની વ્યવસ્થા કરવી અને તેને અને તેનાં બચવા માટે જોઈતું મધ રાખી દઈને બાકીનું મધ આપણા ઉપયોગ માટે લેવું એ સરકૃતિનું પ્રગતિસૂચક પગ છે મધ માનવને માટે અત્યંત સુચિકર, પચ્ય અને સ્વસ્થ છે જે આપણે મધમાખીને પાત્રી થીએ તો જોરમાં પછીનું મનુષ્ય સંસ્કૃતિનું આગળનું પગલું આપણે ભૂંડે એમ કહી શકાય. આ માખીના પાવનનું ખર્ચ બહુ જ બોધ આપે છે તેમનો સ્વભાવ જોજખી લેવામાં જાનદ જાણે છે અને આ મધ્યાની કમાણી તો થીના ધરા કરતા પછુ વધારે હાથ છે અહિનાવાદીઓને માટે ગાય તથા મધ માખીના પાવનનો ધધો માત્ર લાભકારી જ નહીં પરંતુ જીવનમાં અહિનાની નવી દિશા સૂચવતાર અને ધર્મપ્રસારનાના તિલક થશે

મધ લેવું કરવામાં હિના થાય છે એનું જાણી જોનોએ મધમાખ નિષિલ આહાર છે એમ નક્કી કર્યું જો કર્યું તે વખતે તે દી- મ્યું પણ આપણા લોભેએ શાસ્ત્રો જીવતાં રાખવાની જરૂર સમજાવી જોઈએ આપણે મધ ન ખાઈએ તો આપણે માખીઓ મારવાની હિંમામાંથી બચી ગયા, પણ માનવજાત કઈ મધમાખને છોડે એમ નથી, અને માનવી ઠે જો મધમાખોને ઉછેરીએ નહીં તો જગલથી દબની મધમાખીની હિંમા ટળવાની નથી માટે જોનોએ પોતાનાં શાસ્ત્રોમાં ઉમેરો કરવો જોઈએ એ મધમાખોને ઉછેરીને અહિનક ઠે લેવું કરેલું મધ નિષિલ નથી, એટલું જ નહીં પણ તેનું સેવન કરવામાં લાભ છે અને પુણ્ય પણ છે બહુ જ બોધી મૂકીથી વધારી શકાય અને અદ્વૈત ધન મેળવી શકાય એવો આ ધધો જે જોનો ખાત્ર પોતાનો કરે તો તે વાત જોમની ધર્મબુદ્ધિ તેમ જ વાલ્મીક્યબુદ્ધિને દાવે એવી છે

ઓગસ્ટ, ૧૯૩૮

જૈન ધર્મ અને અહિંસા*

ધર્મની વ્યાખ્યાઓ ઘણી થઈ છે. મને લાગે છે કે 'જે જીવનશુદ્ધિ અને સમૃદ્ધિની સાધના બતાવે તે ધર્મ' એ ઉત્તમ વ્યાખ્યા છે. દરેક ધર્મમાં આત્મોદ્ધાર માટેની જે વિગતો છે તે મારફત જ માનુસ પોતાની ઉન્નતિ સાધી શકે છે. આ સાધના બે ઢબથી થાય છે. પોતા પૂરતો વિચાર કરી આત્મશુદ્ધિથી આત્મ-વિજય કરવો અને અંતે મુક્ત થવું, આ પહેલી સાધના, બીજી દિશા એ છે કે તેમાં કેવળ વ્યક્તિનો વિચાર ન કરતાં આખા સમાજનો વિચાર કરવો, બધી વ્યક્તિઓ મળીને સમાજ થાય છે અને તે જ મુખ્ય ગણાય છે. જેમ આપણે એક એક ગાત્રનો વિચાર નથી કરતા પણ સમગ્ર ધરોરને વિચારીએ છીએ, તે જ રીતે સંગઠન કરીને રહેતી મનુષ્યજાતિ અહિંસાની સાધના કેમ કરી શકે એ જ મુખ્યત્વે વિચારણીય છે.

મારો માન્યતા મુજબ આત્માર સુધી મનુષ્યજાતની બાંધવાવસ્થા હતી તેથી વ્યક્તિ પૂરતો માર્ગ વિચારવા-બતાવવાથી આપણું નબળું. પણ હવેનું કામ વિકટ છે, વ્યાપક છે. હવે તો નિશ્ચિત અને વ્યવહાર્ય સામાજિક સાધના બતાવવાના દિવસો આવ્યા છે. હવેની સાધના માત્ર આત્મશુદ્ધિની નહીં પણ સમાજ-જીવનની શુદ્ધિની છે.

દરેક બાળકને ક્યારેક એમ થાય છે કે, કાલે જે સમજતું નહોતું, તે આજે સમજાય છે. મનુષ્યને પણ ઘણી વાર એમ જણાય છે કે અમુક મહાપુરુષ આ જગતમાં આવ્યા પછી જ આટલું સમજ્યું. દરેક ધર્મમાં સાધના બતાવનાર પુરુષો આવે છે. મુસ્લિમો માને છે કે ઈસ્લામના નબી મહમદે કહ્યું તે અતિમ વચન છે. સનાતનીઓ પણ ઈશ્વરના અમુક સંખ્યાના અવતારો માને છે. જૈનો પણ સોવીસ તીર્થંકરોને માને છે. જૈનો માને છે કે છેલ્લા તીર્થંકર મહાવીર થઈ ગયા, હવે કોઈ થનાર નથી. આ દલીલ મારે ગળે ઊતરતી નથી. કોઈ એક વ્યક્તિ ગમે તેટલી મહાન હોય છતાં તેની સાથે ધર્મશાસ્ત્ર પૂર્ણ થઈ જતું નથી. તો તો પછી માનુસ-જાત પૂરી થઈ ગણાય. વિશ્વરચના ચલાવનાર અગમ્ય શક્તિ કાં તો નૂતન થઈ છે અથવા તો નિરાશ થઈ છે એમ જ આ ઉપરથી માની શકાય. પણ ખરેખર તેમ નથી. સાધનાનું સંસ્કરણ વારંવાર થવું જ જોઈએ. તે કરનાર પણ આવવા જ જોઈએ. જે કાળે ચાર વ્રતની જરૂર હતી તે કાળે તેમ ચાલ્યું પણ જ્યારે

* તા. ૮-૮-'૪૦ ને રાજ મુંબઈમાં મળેલી સભામાં પ્રમુખ સ્થાનેથી આપેલા વ્યાખ્યાનનો સારસાગ.

તો અહિંતા ધર્મમાં આગળ વધવું છે જાનતાં મુલ્ય ચાલે ત્યાં આપણે દેડ કહેવું કેમ બેસી થકીએ? રસ્તો યોગ્યો જોઈએ પરિવર્તનની જરૂર છે ધારા કહે છે કે મુલ્ય તો મુસોપમાં ચાલે છે આપણે ત્યાં તો નાધીજીને પ્રનાયે દીક છે પણ હું કહું છું કે પ્રાંતે પ્રાંતમાં અંદર અંદર ભાગલા પડ્યા છે, ખૂણે ખૂણે અવિરુદ્ધતા ફેલાયો છે આ બધાં હિંનાનાં જ પ્રતીક છે મુસોપના હાથમાં યશ છે માટે ત્યાં લોકો મુલ્ય કરે છે આપણે એશ્વીજના પગ ખેંચીને પાડીએ છીએ વૃત્તિથી તો બંને નરખા છીએ ત્યાં તમરોની હિંમા વર્તે છે, અહીં અવમરોની

કોઈ જવાને બદલે વવાદ મારફતે અન્યાય દૂર કરવા અને અન્યાયકારીને અપનાવી તેની શુદ્ધિ માટે પ્રયત્ન કરવો એ જાનની અહિંસાની સાધના આપણે વિચારપૂર્વક ઘજી ખેડી નથી

સરકારી અન્યાય સામે બળવો કરવાને બદલે તન્યાગ્રહ કરવાની અહિંસક સાધના આપણા જમાનામાં ગાંધીજીએ જ બતાવી બહાવવામાં અહિંસા ન હતી, અહિંસક પદ્ધતિનાં બીજાં હતાં, એમ કહેવું યોગ્ય તો ભરે

રાષ્ટ્ર રાષ્ટ્ર વચ્ચે જે મુલ્યો ધાવ છે, તેને બદલે ચડાઈ કરી આવનાર યજ્ઞનો અહિંસક ઢરે પ્રતિકાર કેમ કરવો એ વિચારવાની કે સુગાડવાની તક ગાંધીજીને પણ મળી નથી

અમેરિકામાં કે આફ્રિકામાં કાગા લોકો ઉપર ગોચ લોકો જે જુલમ ગુજારે છે તે દૂર કરવાનો અહિંસક રસ્તો કયો એ બતાવવાની જવાબદારી અહિંસાના ઉપાસકોની અને આચાર્યોની છે પણ એ લોકો આજે તો શાસનવચનોની વ્યાખ્યા કરવામાં અને પોતાનું તથા કે પ્રતિષ્ઠા રૂકિને માર્ગે વધારવામાં જ મદગૂચ છે

મોટામાં મોને હિંસા દુનિયામાં બધે ચાલે છે તે છે શોષણની બીજની કફોડી પરિસ્થિતિનો લાભ લઈ એની સેવાનો દુરુપયોગ કરવો, એના ઉપર નાજપજ જેલુકમી ચલાવવી એટલે કે એના જીવનનું શોષણ કરવું એ મોટી હિંસા છે એ જાનની હિંસા કુટુંબ પરિવારની અંદર પણ ચાલે છે જમીનદાર અને ખેડૂત, ધણિયામાં અને દૂબળા, કારખાનદાર અને મજૂર, ઉચ્ચશિક્ષા અને કામજીવી, આવા બધા સમૂહોમાં શોષણની, દબાણની અને જેલુકમીની હિંમા અખંડિત ચાલુ છે શાલુકારો ગમે તેટલું વ્યાજ લઈને કરજદારને નિર્ચોવે છે એ પણ હિંમા છે

જનસમાજે અને જન સાધુઓએ તેમ જ આચાર્યોએ આ બધી હિંસાનો સામનો કેમ કરાય અને એને માટે સમાજજીવનનું પરિવર્તન કરવા માટે કયા પગલાં લેવાં જોઈએ એનું ચિંતન કરવું જોઈએ

જ્યારે આપણો સમાજ ધર્મપ્રાપ્ત હતો ત્યારે આપણા ધર્મકાર્યો તે વખતના વિજ્ઞાનની મદદ લઈ હિંમતપૂર્વક જીવનપરિવર્તન કરતાં અચકાતા નહીં અને સમાજની જૂની રૂઢિ સામે થતાં એમને બીક લાગતી નહીં

શરીરશુદ્ધિ માટે પાનિયામાં નોમૂતરનું પાન પ્રાપ્ત કરવાના રિવાજ પાછળ વૈજ્ઞાનિક હિમન સ્પષ્ટ દેખાય છે જેનોનો પામીયા સૂચ્ય જનુ હોય છે માટે પામી ગરમ કરનું અને તે ઝડપથી ઠડુ કરનું વગેરે વિચારે ચલાવ્યા, તેમાં આજના ડોક્ટરી આગ્રહો કરતાં આજે હિમન ન હતી. સાનુઓનું કેશ ડ્રેસ, મોટા પટની મુલપત્તી, બે પદ્મ નમાજની શરૂઆત સમયનાં અમુક જનના વિજ્ઞાનને વગરવાની હિમતનું બી પ્રતીક છે બુઝીયા વનસ્પતિ ન ખાવી, સરિખોજન ન કરવું ઈત્યાદિ મુસાસનો પ્રવાહ જેમણે કર્યો તેઓ આજના જમાનામાં વિજ્ઞાનને અનુનતે જે રીતન ક અને નવા આચારનો પ્રવાહ કહે તો પછી કોઈ ન કહી શકે કે આજના આચારો ધર્મપરાયણ નહીં પણ રૂઢિપરાયણ થયા છે અને સાધુઓ બાંધકામોનું મહત્ત્વ જીવન જીવે છે

જે વસ્તુ ખગલ નાસાય તે ગમે તેટલી મુખરર, વહારી કે પ્રતિષ્ઠિત હોય તોપણ તે છાડવા તૈયાર થનુ અને અંધનન વિજ્ઞાન અને ધર્મજ્ઞાન આજે જે નવી દૃષ્ટિ આપે તે અનુસરવા તૈયાર થનુ એ જીવનપદ્ધતિનું લક્ષણ છે જીવન ઉપર વિજ્ઞાન મેળવે તે જિનેશ્વર એવા અનેક જિનેશ્વર હવે પાકવા નેહીએ તેમના આવવાની આપણે તૈયારી રીએ અને તેમના સ્વાગત માટે લોકમાનસ તૈયાર રીએ

જીવનવ્યવસ્થ

ખંડ બીજો

ધાર્મિક સુધારણા

ધર્મસંસ્કરણ-૧

કેટલાક લોકો કહે છે અમારો ધર્મ જૂનામાં જૂનો છે માટે સારો છે કેટલાક કહે છે અમારો ધર્મ છેલ્લામાં છે-તો છે માટે તાજો છે કેટલાક કહે છે અમુક પુસ્તક એ આદ્ય ધર્મગ્રંથ છે માટે તેમાં બધું આવેલું જાય છે બીજા કહે છે અમુક પુસ્તક ઈશ્વરે દુનિયાને આપેલો છેલ્લામાં છે-તો ધર્મગ્રંથ છે માટે જ એનો સ્વીકાર કરો

નનાતનધર્મો બીજા જ રીતે વિચાર કરે છે આત્મની સૃષ્ટિને આદિ અને અંત હોઈ શકે છે ધર્મગ્રંથોને આદિ અને અંત હોઈ શકે છે પણ ધર્મ તો અનાદિ અને અનંત છે, તેથી જ તે સનાતન કહેવાય છે સનાતન એટલે શું? જે આ સૃષ્ટિ ની યજ્ઞાત પહેલાં હતું અને આ સૃષ્ટિના અંત પછી પણ રહેશે તે સનાતન આ અર્થમાં આત્મા અને પરમાત્મા એ જ સનાતન ગણાય

પણ સનાતનનો બીજો એક અર્થ છે જે સ્વભાવે જ નિત્યનૂતન હોય છે તે સનાતન હોય છે જે હર્ષ થાય છે તે મરી જાય છે, જે બદલાવું નથી તે સ્ત્રી જાય છે, જેની પ્રગતિ નથી થતી તેની અધોગતિ થાય છે બંધ પવન ગધાયા ન વહેતું પાણી સ્વચ્છ નથી રહેતું પલાડના પથરા બદલાતા નથી માટે ધીમે ધીમે તેમનો ભૂકો થઈ જાય છે ધ્યાન ફરી ઊગે છે, માટે તાજુ રહ છે જગતની વનસ્પતિ દર વરસે સુત્રાઈ જાય છે અને દર વરસે ફરી ઊગે છે વાદળા ખાલી થાય છે અને ફરી ભરાય છે કુદરતને નિત્યનૂતન થવાની એ કળા જો છે તેથી જ કુદરત હમેશાં નવચીવના દેખાય છે

આ સિદ્ધાંત જાણતા હોવાથી જ સનાતનધર્મના વ્યવસ્થાપકોએ યુગધર્મ પ્રમાણે બિન્ન બિન્ન ધર્મોની વ્યવસ્થા કરી છે કાલમાહાત્મ્ય જાણતા હોવાથી જ તેઓ કાલને છતી શક્યા છે ધર્મના આધ્યાત્મિક સિદ્ધાંતો અચર અને અટળ છે પણ તેમનો વ્યવહાર દેશકાલને અનુસરીને બદલવો પડે છે એ જાણીને ધર્મ મંત્રોએ હિંદુ ધર્મની રચનામાં જ ફેરફારનું તત્ત્વ દાખવેલું છે તેથી જ એ ધર્મ સનાતન પદ પ્રાપ્ત કરી શક્યો છે અનેક વાર સીમપ્રાપ્ત થયા છતાં તે નિષ્પ્રાપ્ત થયો નથી માણુસની જડતાને લીધે ધર્મો વાર એ ધર્મમાં સારો પેનો હોવા છતાં કથા વિષયવ વગર તેનું પુનરુજ્જીવન થયું છે

સામાજિક વ્યવસ્થામાં અથવા ધાર્મિક વિધિઓના રિવાજોમાં કાતાનુકૂલ ફેરફાર થવો જોઈએ પણ હિંદુ સમાજમાં જરૂરથી અનુવિધને જડ થાવી ત્યારે જ આવા ફેરફારો તરફ હિંદુઓ તીવ્ર દૃષ્ટિએ જોવા લાગ્યા પૂર્વજ્ઞ કરતા આપણુ

હાપણ વધી જ ન શકે, પૂર્વજો તો ત્રિકાળનો વિચાર કરનાર હતા, તેમણે રચેલ વ્યવસ્થામાં દખલ કરીશું તો કોણ જાણે ક્યા સંકટમાં જઈને પડીશું, એવી કાળ બી અથવા નાસ્તિકતા આપણામાં પેસી ગઈ છે ખરું જોતાં તો ફેરફારની બીક અને સનાતન ધર્મના સ્વભાવથી વિરુદ્ધ છે પુખ્ત વિચાર વગર ચચળતાને લીધે કરેલ ફેરફારની કોઈ હિમાયત ન જ કરે, પણ અજાનપણાને લીધે પ્રગતિની બીક રાખીને નિઃપ્રાણ સ્થિરતા શોધવા જુ એમાં પુરુષાર્થ તો નથી જ, ઊલટું મરણ જ છે.

પોતાનું છોડી પારકું ગ્રહણ કરવું એ જુદું, અને પોતીકું તેમ જ પારકું તપામી પોતાનામાં જોઈતો ફેરફાર કરવો એ વાત જુદી. ઈશ્વર દર જમાનામાં અવતરવા સજોગો આપણી આગળ ઊભા કરી આપણી બુદ્ધિધામિને કસરત પૂરી પાડે છે અને તે રીતે ધર્મના મૂળ સિદ્ધાંતોનો પરિચય જાગ્રત રાખે છે બાહ્ય આજારમાં ફેરફાર ન થાય તો બીતરના તત્ત્વનું શુદ્ધ દર્શન થઈ જ ન શકે આપણા જમાનામાં પૂર્વજોની જ કોપી ધૂટવી રહી હોય, નવું કશું જ કરવાનું, જાણવાનું કે શોધવાનું ન રહ્યું હોય તો આપણી સદી નિરર્થક અને વધ્યા જ નીવડી કહેવાય.

પ્રાચીન કાળથી આપણા દેશમાં દરેક રીતે એકબીજાથી જુદા પડતા એવા ધર્મો અને વશો ભેગા થતા આવ્યાં છે દરેક વખતે એવા સહવાસને લીધે આપણે ને ધર્મ પ્રવચન જુદી જુદી રીતે કરવું પડ્યું છે જે જાતની શક્તિ દૂર કરવી હોય, જે જાતના દોષ ધોઈ કાઢવા હોય તેને અનુસરીને એક જ ધર્મસિદ્ધાંત નવી નવી ભાષામાં અને નવા નવા રિવાજોમાં ચોકવવો પડે છે અને તેથી જ એ ધર્મ અનેક પાસાવાળા તેજસ્વી રત્નોની પેઠે દિવ્યનો દિવ્યતર બનતો રહ્યો છે.

પારકી સત્તા તમે આપણે રહેતા હોઈએ ત્યારે ધર્મને અત્યંત કૃત્રિમ અને હીન વાતાવરણ વેઠવું પડે છે વિરોધી લોકોનો ટુમનો ચાલતો હોય એ વખતે ધર્મસંસ્કરણમાં સ્વાભાવિક વિકાસ રહેતો નથી. આપણે કઈક ફેરફાર કરવા જઈએ અને એટલામાં વિરોધીઓ નબળાઈ જઈ મર્મસ્થાન પર ઘા કરે તો? એ બીક હમેશાં રહ્યા કરે છે પારકી સત્તા સ્વાભાવિક રીતે સમભાવશૂન્ય હોય છે તે રૂઢિને નબળાવે છે પણ પ્રાણને સાખી થકની નથી તેથી જ પારકી સત્તાના કાષ્ટકાઓ કહે છે, 'તમારા જે રિવાજ પ્રસાર્યોથી ચાન્સ આવતા હોય તેટલાને જ રક્ષણ મળશે નવા રિવાજ તમે નહીં પાડી શકો જ્યાં છો ત્યાંથી ખમી ન શકો જૂના કહેવરને અમારું અભયદાન છે તમારા પ્રાણને સંજમાન્યતા આપીએ તો અમારું પ્રાપ્તવ્ય ટકી જ ન શકે' આવી સમભાવશૂન્ય તટસ્થતામાં સડેલી રૂઢિઓ પણ કપકાલી કૃત્રિમ મદદથી ટકી શકે છે.

ગ્રિટિથ રાજ્યને કારણે 'હિંદુ લોકો'ના અમલમાં આ સ્થિતિ ડગડે ને પગડે ની છે ન્યાયમૂર્તિ તેનજ ઘણી વાર આ સ્થિતિ સામે પોતાનો અલગમો અને ચડબઝડ બતાવતા દરેક ધર્મને અને દરેક સમાજને પોતાની વ્યવસ્થામાં ગમે તે ફેરફાર કરવાનો હક હોયો જ જોઈએ પણ તેમ કરવા માટે જોઈતી સ્વતંત્રતા, એકતા

અને પોતાનાં તે તે સમાજમાં હોય જોઈએ અને તે જોઈ પસંદ આપણે તે કેળવવા જોઈએ હિંદુ ધર્મને જો ટકાવવો હોય અને જનતામાં જે તેનું સ્વાભાવિક સ્થાન તેને પાત્ર આપવું હાય, હિંદુ ધર્મને જો સમાજ જનતામાં બનાવવો હાય તો આપણે હિંદુ ધર્મનાં તેનો સ્વ ધોર નાખવો જોઈએ ધર્મના સનાતન સિદ્ધાંતના વિશેષ એવા કેટલાય રિવાજો અને વલેમો આપણા સમાજમાં પેલી નવા છે કે જેને લોચે બહી પ્રાપ્તિ અટકે છે તે બધાની વિનવિનવે લોચી કરવી જોઈએ.

અપૂરવશ એ આવી એક બાબ છે જાતિ પરત્વે આવતો અલગર અને પ્રેમની સુવિધતા, વ્યાપક આત્મીયતાના અભાવ એ બીજી બાબ છે જ્યાં રૂઢિને નામે દુષ્કર્મનું ખૂન થાય છે, જ્યાં આત્મા અપમાનિત થાય છે, જ્યાં ધર્મપ્રીતિને બદલે લાલચ અને ભીંતિને સ્થાન આપાય છે, ત્યાં ધર્મ તે નામે પોતાનો અનિકારી અવાજ ઉઠાવવો જોઈએ જ્યાં ત્યાં સરકારે અમલદારોને લાય આપીને પોતાની મનઃકાંક્ષા કાઢી લેવા શીખેલા લોકો એક ઈશ્વરને છોડી તેને બદલે અનેક બધાનું ધર્મરૂઢિને લાલચ આપવામાં ધર્મ અમલવા લાગ્યા જોડુકમી, કોપી, અને તરની તેમ જ ખુલામતપ્રિય અધિકારીઓના જુલમ તજે રહીને નામદ બનેલા લોકોએ દેવદેવીઓનો સ્વભાવ પણ તેવો જ હોય એમ કાંપી તેમના પ્રત્યે પસંદ કરીને વૃત્તિ કેળવી આ રીતે આપણે ધર્મમાં જ અવર્મનું સામાજિક કાયમ કર્યું સત્યનારાયણથી માંડીને બાગલાકાકા સુધીના બધા જ દેવોને આપણે ડરાવનાર ગુડ (Bullies) બનાવ્યા આક્રમક તારા અને ગ્રહો, જાગરના ગાંડે અને વન સ્પતિઓ, આપણા ભાઈમય પશુઓ અને પક્ષીઓ, ઉડા અને સંધ્યા, જાગુઓ અને સંવત્સરો, બધે જ, જ્યાં આપણા મૂલ્ય જાગીએ તે પરમ મગવની પ્રેમમય વિભૂતિઓની ઝાખી કરતા અને તેમની સાથે આત્મીયતા અને એકતા અનુભવતા, ત્યાં આજે શાપની આન મેપની બીક, બીક ને બીક જ દેખાય છે ધર્મનું શુદ્ધ અને ઉદાર સ્વરૂપ જાણનાર લોકો આપણા વિધિઓમાં રહેલું કાલ્પ જોઈ શકે છે, પણ આ જનનમુલ્ય કાલ્પને સનાતન સિદ્ધાંત અથવા વાસ્તવિક ત્રિવિધ માની ત્રિવિધ અનુમાનો પકડી બેસે છે અને ધર્મનું કાર્મ વિકૃત કરી નાખે છે.

આજે હિંદુ ધર્મનો ઉર્ધ્વ શાલનાર દરેક માણસનું પ્રથમ કર્તવ્ય એ છે કે તેને પોતાના સમાજમાં ધર્મનું શુદ્ધ સ્વરૂપ પ્રગટ થાય એની ઈચ્છા રાખવો જેમાં નાતની નિમિષતા અને પ્રથમની એકતા નથી જ્યાં ત્યાં સુધી સહુર નથી, ઉદારતાની સુવાસ નથી તે ધર્મ નથી એ આપણે બરાબર સમજવું જોઈએ અને સમજવું જોઈએ હિંદુ ધર્મના સરસ્વતીનો સમય આવી ચૂક્યો છે, કેમ કે તેના ઉપર બાજેડી છાંયે તેને ગૂંચળાવી મારવા લાગી છે.

ધર્મસંસ્કરણ-૨

૧

માનવજીવનનો બધો બાનુથી સમગ્રપણે વિચાર કરનાર જે કોઈ હોય તો તે ધર્મ જ છે જીવનનું સ્થાયી અથવા અસ્થાયી એક પણ એવું બળ નથી કે જેનો વિચાર ધર્મને કર્નલ્ય નથી

તેથી ધર્મ મનુષ્યના રાનાતન જીવન જેટલો જ અંથવા તેથી પણ વિશેષ વ્યાપક હોયો જોઈએ, અને જીવનમમસ્ત તેનું ક્ષેત્ર હોઈ અત્યંત ઉત્કટપણે તે જીવતો હોયો જોઈએ

આજે જાતના જે પ્રખ્યાત ધર્મો છે તે ઘણે અથે એવા વ્યાપક ધર્મો છે સ્થાપનાને સમયે તો તે બધા જીવતા હતા જ પરંતુ તેમના ચેતનને ધાર્મિક પુરુષોએ વારવાર જાગાડી તેમને જીવતા રાખ્યા છે સગડીમાનો દેવતા સ્વભાવે જ જેમ વારવાર મદ પડી જાય છે અને તેથી વારવાર કોબસા પૂરીને અને ફૂકીને તેનું સસ્કરણ કરવું પડે છે, તેને જાગતો રાખવો પડે છે, તે જ પ્રમાણે સમાજમાં ધર્મતંત્રને જાગ્રત રાખવા ચાડુ ધર્મપરાયણ સમાજપુરુષોને તેને ફૂકવાનું અને તેમાં ઈશન પૂરવાનું કામ કરવું પડે છે આ કામ જે વખતોવખત ન થયું તો ધર્મજીવન ક્ષીણ અને વિકૃત થઈ જાય છે, અને ધર્મનું ક્ષીણ અને વિકૃત સ્વરૂપ અધર્મ જેટલું જ ગુસ્સાન કરે છે ધર્મને ચેતનવાન અને પ્રજ્વલિત રાખવાનું કાર્ય ધર્મકપરાયણ વ્યક્તિઓ જ કરી શકે છે એ યમ્તિ ધર્મગ્રંથોમાં નથી, ધાર્મિક રિવાજ કે સંસ્કારમાં નથી, ધાર્મિક સંસ્થાઓમાં નથી, કે ધર્મને ટેકો આપનાર રાજ્યવ્યવસ્થામાં પણ નથી (શાસ્ત્રગ્રંથ, સંસ્કાર, રિવાજ અને ધાર્મિક અને રાજ કીય સંસ્થાઓ ધાર્મિક જીવનને ઓછાવતા પ્રમાણમાં ઉપયોગી છે ખરા, ધાર્મિક વાતાવરણ સ્થિર કરવામાં તેમની મેચ બહુમૂલો નીવડી છે એ પણ ખરું, પરંતુ મૂળ શક્તિ તો ધર્મપ્રાણ એવા ઋષિઓની, રાતોની અને મહાત્માઓની જ ધર્મનો અંતિમ આધાર પવિત્ર મનુષ્યરૂપ છે ‘ધર્મોભાસ્ત્ર મહર્ષ્યાણા વ્રત કરણ સમૃતમ્’ એમ ઉપનિષદમાં જે કહ્યું છે તે તદ્દન યથાર્થ છે)

ધર્મજિજ્ઞાસા અને ધર્મચિંતન એ મનુષ્યનો સ્વભાવ જ છે અને તે કારણે દરેક જાતાનામાં અને દરક પ્રદેશમાં ઉન્નતિની કક્ષા પ્રમાણે મનુષ્યરૂઢયમાં ધર્મનો આવિર્ભાવ થયો જ છે આ હરકધર્મ ગમે તેટલો કલ્પિત થાય, મંડિત થાય, તો પણ મૂળ વસ્તુ શુદ્ધ છે અશુદ્ધ સુવર્ણ કઈ પિત્તળ નથી, અને પિત્તળ ગમે તેટલું શુદ્ધ, ચકચકતું અને ઘાટીલું હોય તોયણ તે સોનું નથી તે જ પ્રમાણે

માત્ર બુદ્ધિના જોર પર ઊભો ઝેરો, લોકોમાં રહેલા ચાંદ્રેયનો લાભ લઈ ચાલુ કરેલો અને થોડા અથવા ઘણા નામર્થવાન લોકોના સ્વાર્થને પોષનારો ધર્મ તે ધર્મ નથી. અમરનારી હૃદયની શુદ્ધ પાનના તેમ જ દબામણી ઉત્પન્ન થતી વિકૃતિ ને ઠાંકતો શિષ્ટાચાર કે ચુગલપૂર્ણ તત્ત્વો કે જે તેનો બનાવ એ પણ ધર્મ નથી. અપાન (જેટલે કે અપાન) બોળપણ અને અધ્યાત્મ એ ત્રણ દોરોથી જુગિત થયેલો ધર્મ અધર્મની ક્ષાણે પડેલો જાય તો તે વસ્તુ જુદી છે, અને મૂળમાં જ જે ધર્મ નથી પણ કેવળ સિદ્ધિથી ધર્મનું રૂપ ધારણ કરે છે તે જુદી વસ્તુ છે. માનવઈતિહાસમાં ઉપર જણાવેલા ધર્મના બંને પ્રકાર બહોળા પ્રમાણમાં મળે એટલો મનુષ્યસમાજ પાકટ થયો છે પરંતુ આ બંને વસ્તુનું પુષ્કરણ કરી તેમનું યથાર્થ સ્વરૂપ ઓળખવાની તસ્દી મનુષ્યે હજી લીધી નથી.

હૃદયધર્મ જ્યારે બુદ્ધિપ્રધાન લોકોમાં પોતાનું કાર્ય શરૂ કરે છે, શિષ્ટમાન્ય બને છે અને તેથી જ્યારે તે સમ્માનજ્ઞ થાય છે ત્યારે એના શાસ્ત્રો નિર્માણ થાય છે, પછી તે શાસ્ત્રોનો અર્થ બેસાડનારો મીમાંસા પદ્ધતિ ઉત્પન્ન થાય છે અને અંતિમ નિર્ણય આપનાર શાસ્ત્રજ્ઞોનો એક વર્ગ ઊભો થાય છે અથવા પોષ કે શકરાચાર્ય જેવી અધિમારક વ્યક્તિઓનો સ્વીકાર થાય છે.

ધર્મનું શાસ્ત્રમાં ગૂઢાનું અને સમ્માનમાં બધાનું એ બુદ્ધિપ્રધાન અને વહેવાર કૃત્ય લોકોને હાથે થતું હોવાથી, એ વાટે ધર્મની સ્વાભાવિક ભવિષ્યોન્મુખ દૃષ્ટિ શીલ થાય છે અને તેના પર ભૂતકાળના જ પડ વડી જાય છે. ભૂતકાળમાં હમેશા અગ્નિ કરતા સખ વધારે હોવાને કારણે ધર્મને જૂઠળાઈ જાય છે એ જુદુ જણાવવાની જરૂર નથી. આ જૂઠાપણથી દરકાર ધર્મને સસ્કરણની જરૂર રહે છે.

સંત નુકારમયુષ્ઠા બજારમાં જવા નીકળતા ત્યારે તમની સંગજનતાનો લાભ લેવાને મારુ અનેક લોક પોતપોતાની તેવની નથી તેલ લાવવા સાટુ તેમને સોપતા અને બુલા પણ સતોષપૂર્વક એ નળીઓની ભારી માથા ગળામાં ભેરવી સોપેલું કામ નિયમિત કરતા જનસ્વભાવ જ એવો છે બાળકો અથવા લોકો એકાદ જણનું સાબળે છે એવું નજર ચડ્યું કે ફોકટિયાઓનો જનસમાજ તેમના મન તેની મારફતે જ વળાવી લેવાને તૈયાર થઈ જાય છે એકાદ વાણ્ય નિયમિતપણે અને ઝડપથી ધારેલા મુકામે પહોંચતું જણાય તો તેનો વેગ શીલ થઈ જાય અને તે ડૂબવા માટે ત્યાં સુધી તેમાં જ પોતાનો માથા ભરવાનો આગ્રહ લોકોમાં દેખાય છે. ધર્મની સાર્વભૌમ શક્તિ જોઈને દરકાર જરૂર પોતાની ગરજ કોઈ ને કોઈ સ્વરૂપે ધર્મને ગળે ભેરવી છે આ કારણથી પણ ધર્મનું તેજ વારંવાર શીલ થતું આવ્યું છે.

જોઈ ચાલુ દુકાન જેમ પોતાની આખાટી કાચમ સખવા અને વધારવા માટે જૂનો અને નકામો વધેલો માથ વારંવાર કાઢી નાખે છે, અને પડી રહેવાથી બગડેલા માથને વાળીઝૂલી સાફ કરી ઊંજળો કરે છે તે જ રીતે ધર્મ વારંવાર પોતાનું

સંસ્કરણ કરવું પડે છે. પરંતુ એ સંસ્કરણ ખરું સોનું પારખવાની અને સંભાળી રાખવાની જોમનામાં ઘટિત છે એવા કુશળ, ધર્મજ્ઞ સમાજસ્તેવકોને હાથે જ થવું જોઈએ. જગતમાં વધી પડેલી ઘણીખરી પ્રચલિત નાસ્તિકતાનું કારણ ધર્મ-સંસ્કરણનો અભાવ જ છે.

૨

કોઈ પણ સમાજ ઘરડો કે ક્ષીણવીર્ણ થાય તેનાં મુખ્ય કારણો બે : વિવાસિતા, અને ધર્મજડતા.

સમાજ વિવાસી થતાં, પાસે હોય તેટલી ધનસંપત્તિ તેને અધૂરી પડે છે, પુત્ર-ધાર્મ આપોઆપ કમી થાય છે, ‘આમ હોય તોપણ શું? ને તેમ હોય તોપણ શું? કથામાં કથું જ નથી’ એવું નેહકર્મ અને એક પ્રકારનું ઊંધણીપણું તેના પર થયી બેસે છે ને પછી નવા નવા અનુભવ લેવાને બદલે જૂના વિષે કૃત્રિમ અને દંભી આદર અને આગ્રહ વધારી તેને ઢાલરૂપે આગળ ધરવામાં આવે છે.

બીજી બાજુથી મનુષ્યમાં જ્યારે બૌદ્ધિક જાગૃતિ મંદ પડે છે, પ્રયોગ કરતાં પ્રામાણ્ય ઉપર જ વધારે ભાર દેવાની વૃત્તિ વધે છે ત્યારે સમાજમાં એક પ્રકારનું ધર્મજડય ઉત્પન્ન થાય છે. આ ધર્મજડય દેખાય છે તો ધર્માભિમાન જેવું જ, પરંતુ વસ્તુતઃ તે બેપરવાઈ હોઈ એક પ્રકારની નાસ્તિકતા જ હોય છે. અભિમાન અને આગ્રહના મૂળમાં ખરો આદરભાવ અથવા સાચી શ્રદ્ધા હોય જ છે એવો અનુભવ નથી.

આજે હિંદુસ્તાનમાં ગામડાંના સમાજની અસાધારણ દુર્દૃશ્ય છે. ઘણેરોમાંથી પરદેશી માલ અને મોજશોખની વસ્તુઓ ગામડાંમાં પહોંચે છે, પણ ધંધાઉદ્યોગ પહોંચતા નથી. ઘણેરી ઉણઉપણું, અસંસ્કારિતા, અને બીજા સમાજવિદ્વાતક દુર્ગુણો ત્યાં ઝપાટાથી ફેલાવા માડયા છે. પણ ઘણેરોમાં જે ધર્મવિચારની જાગૃતિ, રાજકીય પ્રગતિ અને સમાજસુધારો થોડેઘણે અંશે દેખાય છે તેનું ખમીર ગામડાંઓમાં બહુ જ થોડા પ્રમાણમાં પહોંચે છે. જે હિંદુ ધર્મથી અને આર્યતત્ત્વજ્ઞાનથી આપણે આજે જગતને આંજી નાખીએ છીએ તે ધર્મ અને તે તત્ત્વજ્ઞાન કયે સ્વરૂપે આજના ગ્રામસમાજમાં પ્રચલિત છે તે બેતાં ‘નેદ યદિદમુપાસતે’ એમ જ કહેવું પડશે. દેશદેશાન્તરમાં વખણાય છે તે આપણો ધર્મ અને ગામડાંમાં પળાય છે તે ધર્મ એક રહ્યા નથી. ગામડાંમાં સાચેસાચી ધર્મનિષ્ઠ, પવિત્ર આસ્તિકતા અને ઉચ્ચ ચારિત્ર્ય-સંપત્તિ કાલ સુધી હતી; આજ પણ તેના અવશેષ ક્યાંક ક્યાંક દેખા દે છે પરંતુ અબુલિદ, જડતા અને દૂષી નાસ્તિકતાનું જ સામ્રાજ્ય ત્યાં સાર્વત્રિક થવા બેઠું છે. એ કારણથી ગામડાંના સમાજ માનવમાં ઘડપણ વધારે દેખાય છે. ગામડાંમાં અજ્ઞાન છે, અનારોગ્ય છે અને ગરીબી છે. આ ત્રણ જે દૂર ન કર્યા તો ગામડાંનો સમાજ હવે ટકવાનો જ નથી. પરંતુ જ્ઞાન, આરોગ્ય અને ઉદ્યોગ બહારથી લોકો પર કેટલાંક લાટી શકાય? બહારથી લાદવાના ઉપાયને મર્યાદા છે. આ તારક ત્રિપુટીનો

લોમેએ સ્વેચ્છાથી જ સ્વીકાર કરવો જોઈએ અને તેનો સ્વેચ્છાથી સ્વીકાર થાય તે પહેલા સમાજનું ઘડપણ દૂર થવું જોઈએ સમાજમા ઉત્પાદ અને ઉત્પાન આવવા જોઈએ ધર્મસંસ્કરણ સિવાય આ વાત બનવાની નથી તેથી બીજી બધી વાતો કરતાં પહેલા જામણમાં ધર્મસંસ્કરણનો થયાજોગ્ય પ્રયત્ન થવો જોઈએ

જામણમાં જે ધર્મ ધરાય છે તેમાં ભય, લાચ, દેવશદ અને ધંતરમંતર વાગો કમલાડ એ બધું જ મુખ્ય હોય છે, પછી તે ધર્મ હિંદુઓનો હોય, મુનશ્વમાનોનો હોય કે ખ્રિસ્તી લોમેની હો. જામણના લોકોને પોતાની દુર્બળતાનું, અજ્ઞાનનું, ભોગપણનું અને અનાથ નિયતિનું અનુભવમાથી ઊપજેલું એવું કડવું જ્ઞાન હોય છે કે તેઓ સ્વાભાવિક રીતે જ ધર્મનિષ્ઠપાત્રક બને છે પછી ભલે તે લોકો જોન હોય કે વિદ્યાવત હોય. આ અજ્ઞાનમૂલક ધર્મપૂજાથી જ જાદુ અને ધંતરમંતર પર આઘ્યા બેસે છે ધર્મ એટલે બગિયાની આરાધના અથવા ખરીદેલી તેમની રખેવાળી એવો અર્થ જ સામાન્ય જનતા સમજે છે

ધર્મ વડે માજા ઉપરની કાલ્પ વધારવાની હોય છે, ચારિત્ર્યની તેજસ્વિતા સ્વાભાવિક બનાવવાની હોય છે ઔદિક અનુભવમા ડગલે ને પગલે જે વિષાદ પ્રાપ્ત થાય છે તે દૂર કરવા સમર્થ એવું દેવી આશ્વામન મેળવવાનું હોય છે, અને જીવનાં તર્ગત દરેક તત્ત્વનું નવી દૃષ્ટિથી નવું જ મૂલ્ય કરવાનું હોય છે સફળતાના અને નિષ્ફળતાના ખ્યાલો જ બદલીને આ ભૌતિક જગતમા આધ્યાત્મિક સ્વાનંત્ર્ય મેળવવાનું હોય છે

તાત્ત્વિક વિવેચનની દૃષ્ટિએ આ દૃષ્ટિભેદ બહુ અઘરો જગત્રાય પરનું હૃદય સાથે હૃદય વાત કરે ત્યા ઉન્નત ભૂમિકાનું આમત્રણ સોમરુ પહાચી જાય છે, અને એક વખત હૃદયમાં પરિવર્તન થયા પછી કોઈ ઉપાયે તેનાથી પાછી પાની થઈ શકતી નથી આવું હૃદયનું આમંત્રણ દેનાર વ્યક્તિના હૃદયમા કોઈને વિષે નુશ્કભાવ ન હોવો જોઈએ આપણુ આમંત્રણ અમોઘ છે એવી તેનામાં અમર આસ્તિકતા હોવી જોઈએ તેમ જ મનુષ્યમાત્રના હૃદયને વિષે પ્રમ અને આઘ્યા - આઠર હોવા જોઈએ

[ધર્મજ્ઞાન આપતા કે લેતા તેના ગ્રહણ કરનારના અધિકાર વિષે આજ સુધી બેમુમાર ચર્ચા થઈ છે હવે ધર્મજ્ઞાન આપનારના અધિકારનો ઊદાપોદ કરવાના ટિવતો આવ્યા છે ઉપર જણાવેલી આસ્તિકતા જ્યેનામા હોય તેમજે જ ધર્મજોધનું અને ધર્મસંસ્કરણનું મથ માટે લેવું]

ધર્માધતાના રૂપમા જામણમા આજે નાસ્તિકતા કેવી પ્રસરેલી છે એનો બરોબર ખ્યાલ આવતા મનને આલાત જ પહોંચવો જોઈએ - પહેલે છે

પ્રત્યેક ધર્મમા કાલ્પ ભરપૂર ભગુ છે ખરું જોતા ધર્મજ્ઞાનનું વાલન દલીલ કે મુખિ અને તર્ક નથી પણ કાલ્પ છે અને તેથી કાલ્પવિહોલો ધર્મ હોઈ શકતો જ નથી પરંતુ જ્યાં જ્યાં સમાજમા અજ્ઞાન અને જડતાનું સામ્રાજ્ય હોય છે

ત્યાં ધાર્મિક કાવ્યના શબ્દાનિ જ માત્રો માનવામાં આવે છે અને પોતાના અજ્ઞાનને કારણે, ન હોય ત્યાં પણ નૂકતા અને જાદુનું આરોપણ કરવામાં આવે છે એવી વૃત્તિ કરતાં વધારે ધર્મવિદ્યાનક વૃત્તિ બીજી કોઈ ધરે કે કેમ એની શક્ય જ રહે છે એથી ઊંચાટ ધર્મધર્મપણાથી અકળાવેલા લોકો આવે પ્રસંગે ધર્મમાં રહેલું કાવ્ય ભૂંચી કાઢવાનો નિર્ણય અને નિર્ધૂળ પ્રયત્ન કરે છે ખરો ઉપાસ તો લોકોની બુદ્ધિ તીવ્ર કરીને અને તેમનામાં ગહેલી કાવ્ય રસિકતા સમજાવી કરીને કાવ્ય વધારવું એ છે લોકોની કાવ્યશક્તિ વધતા તેઓ ધર્મ સંલેવાઈથી સમજી શકે અને ધાર્મિક વર્તણૂક પણ ઓગળી શકે.

પરંતુ આ બધું સાધવાને જાણકાર લોકોએ ગામડાની પ્રજાના ગામપૂત અને નિસર્ગમધુર દૈનિક જીવનમાં ઓતપ્રોત થવું જોઈએ અગામી રહી મુરખીપણ કંઈ ચાલવાનું નથી.

કોઈ પણ સમાજ યુગકલ્પનાથી પાછળ રહીને સદૃઢ થવાનો નથી આજના યુગ કેવળ તાત્કાલિક માનવસમાનતાનો નથી સીપુરુષની સમાનતા, જાતિજાતિની સમાનતા આજે સ્વીકારવી જ જોઈએ એટલું જ નહીં પણ માર્ગ ધર્મેણિ પણ સમાન દરજ્જે મળવો જોઈએ સર્વ ધર્મને વિષે સરખો અનાદર, તેમના પ્રત્યે સરખી અનાસ્થા, અથવા એકસરખું અજ્ઞાન એને પણ સમાનતાનો એક માર્ગ સમજવામાં આવે છે પણ તે માર્ગ ઘાતક છે આજના યુગમાં સમાજમાં રહેનાર દરેક મનુષ્યને પ્રમુખ પ્રમુખ ધર્મોની સામાન્ય માહિતી હોવી જોઈએ પણ એવી માહિતી મેળવતાં અને આપતાં તાકીલ, ચિકિત્સક કે કેવળ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિ હોય એ ન થાય. પ્રેમ, આદર અને સહાનુભૂતિ એ બધાં સાથે જાગ્રત જિજ્ઞાસાબુદ્ધિથી સર્વ ધર્મનો પરિચય થવો જોઈએ ગામડામાં ધર્મજ્ઞાન બહુ પછાત હોય છે, દૃષ્ટિ સંકુચિત હોય છે, અને જીવનનો આશય બહુ ઉન્નત નથી હોતો આવે સમયે વિશેષ પ્રેમથી દુનિયાના જુદા જુદા ધર્મના સંપુરુષોએ અને ચારિત્ર્યપરાયણ સંઘોએ કરલા પ્રયત્નોની માહિતી આપવી જોઈએ આમાં ઉદ્દેશ ધર્મજાગૃતિનો હોવો જોઈએ, કેવળ બહુશ્રુતતાનો નહીં.

આજના સમાજનો એક મહાન દોષ તે વર્ગવિચ્છેદ છે લોકોને ઈર્ષ્યા, દ્રેષ કે મત્સર કરવાને એકાદ ધ્યાનમૂર્તિ જોઈતી હોય છે સીઓએ પુરુષોની સાથે બહાઈ કરવી, યુવાનોએ વૃદ્ધો વિરુદ્ધ, ગરીબોએ સપત્નો વિરુદ્ધ, શિદ્ધમુખવમાનોએ પરસ્પર વિરુદ્ધ, ગોરા લોકોએ કાળા અને પીળા લોકો વિરુદ્ધ, આમ બધે જ વિચ્છેદનું વાતાવરણ છે ઓછાવત્તા લોકોને સગદિત કરી તેમની આગેવાની લેવાની દાનત હોય તો તે બધાની દ્રેષબુદ્ધિને કેન્દ્રિત કરી તેમને તે દ્રેષના આગેવાનને એક ધ્યાનમૂર્તિ આપી દઈ સશસ્ત્રનું વાતાવરણ ઊભું કરવું એ ગહેલો રસ્તો છે.

આ રોગ ધર્મમાં બહુ ત્વરાથી પેસી શકે છે આજકાલ એ દિશામાં બળવાન પ્રયત્નો પણ ચાલે છે એ બધાનું પરિણામ પરસ્પર ક્રોધ અને અતે આત્મહત્યામાં

આવવાનું જ. આપણે જે ધર્મસંસ્કરણનો વિચાર કરીએ છીએ તેમા આ રોગમાંથી મુક્ત રહેવાની પૂરપૂરી ખબરદારી જાગરવી જોઈએ

ખરાબ તરવો કાઢી નાખના એટલું જ્ઞાનમા સમજવું જોઈએ કે તેમને સ્થાને તારાં, તાત્વિય અને નક્કર તરવો ઓકવવા જોઈએ કેવળ શૂન્ય પોતાના ભયાનક નીવડે છે

વેચારકુશળ લોકો કહેશે કે આ બધું વિવેચન મુંઢું છે, ઉદ્બોધક છે, પરંતુ એમા યોજના જેવું કંઈ જ દેખાતું નથી

સાજસામા કાપઢા ઘડના પ્રથમ તેના ઉદ્દેશનું ચીતરાર નિરૂપણ કરવામા આવે છે, અને તે પછી જ તેની કંઈક આવે છે પણ વહેવામાં કાપઢાની કંઈક હાથમા આવતાં જ હેતુ અને ઉદ્દેશ ઓછા બની જઈ આખરે તે વીસરાઈ જાય છે સમાજને આવી કંઈકમાંથી યોજનાની ટેવ પડી ગઈ છે પરંતુ એનાથી જીવન ધાત્રિક બને છે ભાવનાની જગ્યા યોજનાથી તો રીતે ભરી શકાય? ભાવનાનું ક્ષેત્ર કેવળીથી નવપન્થવિન થાય છે, જ્યાં યોજના આખરે વ્યવસ્થાનું રૂપ ધારણ કરે છે આ સ્થળે જણાવેલું પરિવર્તન કોઈ પણ સત્તાને જોરે થવાનું નથી પણ તે કેવળી દ્વારા અને પ્રત્યક્ ઉત્પાદકથી હૃદયપરિવર્તન કરાવીને જ થવાનું છે એને સારું માર્ગનૈતિક યોજના ઘડીને આવવાનું નથી ભાવના મૂળે શુદ્ધ હશે અને સુરક્ષિત તેમ જ જીવંત રહેશે ત્યા પોતાની આવરણકતા પ્રમાણે અનેક યોજનાઓ ઉત્પન્ન થશે અને બદલાતી રહેશે

૧૯૩૩

૩

ભારતવર્ષમાં ધર્મો*

કોણ જાણે થી રીતે પણ દુનિયાના બધા જ ધર્મો આપણે ત્યાં આવી ધર્યા છે અને કોઈને સુખેથી રહેવા દેતા નથી હવે એ ધર્મોનું કસીશું શું? એવો વિચાર ઘણા લોકોના મનમા અગાધવાર આવે છે કેટલાક કહે છે કે જેમ અરબસ્તાનમા કેવળ ઇસ્લામીઓ જ રહી શકે છે, મુનાઈટિડ સ્ટેટ્સમા અંગ્રેજી ભાષા જ ચાલી શકે છે, તેમ હિંદ માટે ધર્મની બાનતમાં થઈ શકત તો કેવું સારું? હિંદમાં એમનો હિંદુ ધર્મ જ હોત અને બીજા ધર્મોને અહીં રહેવાની મનાઈ કરવામાં આવત તો કેટલું સારું? બીજા કેટલાક કહે છે કે ધર્મની બધા જ થા માટે જોઈએ છે? બધા જ ધર્મો સરખા ફૂંકી દેવા જેવા છે એમા એકને જ રાખીએ અને બાકીનાને છાકી તક્કીએ એનો અર્થ શો?

* સ ૧૯૩૩ના પુણે પરી અગ્રિ મુળમાં આવેલુ વ્યાખ્યાન

અને એમ પણ પુછી શકાય કે બિન્નધર્મી લોકોને બહારથી આવતા તમે વખતે અટકાવી શકો, પણ સનાતન કાળથી આ દેશમાં જ રહેનારા લોકોમાંથી કેટલાક જે પોતાની ધાર્મિક માન્યતા ફેરવે અથવા બહારના કોઈ ધર્મનો સ્વીકાર કરે તો એને કેમ રોકી શકો? માત્ર ઉપર જનરલિટીથી સત્તા ભોગવવાનો અધિકાર જ કોઈ ધર્મને થો છે? આવી રીતે ધર્મ વિષેની ચર્ચા ચાલે છે. કેટલાક ધર્મગ્રામી ધર્મોને કાને લાગે એ ચર્ચા પહોંચી જ નથી, કેટલાક નસીબવાદી ધર્મો ‘જે થવાનું હશે તે થશે, આપણું શું ચાલવાનું હતું? આપણે પડ્યા રહીશું અને જે થશે તે સહન કરીશું’ એમ કહી બગાડા ખાઈ છે. કેટલાક ધર્મ બાંધુલાદ્ધિલા બની પોતાની યોગ્યતા અને પોતાનો અધિકાર સિદ્ધ કરવા માટે દાખલા દલીલો ભેગા કરે છે અને કેટલાકને ધાઈ છે કે ‘રાજ્યસત્તા વગર ધર્મ ટકી જ ન શકે, માટે રાજ્ય-સત્તાનું ધરમ્ લીધે જ છૂટકો.’

એક જમાનો એવો હતો કે જ્યારે ધર્મો સર્વોપરી સત્તા ભોગવતા હતા. રાજને ગાદી પરથી ઉઠાડી મૂકવા એ પણ ધર્માચાર્યોની સત્તા હતી. રાજ્યાભિષેક વખતે ધર્મગુરુ જ રાજને રાજત્વ આપતો. ઇંગ્લેન્ડના એક રાજને પોતાનો મુગટ પોપને ચરણે ધરી તેને સાદાંત્ર પ્રતિષ્ઠાત કરવો પડ્યો હતો. અને રોમનો પોપ પોતાના શિષ્યરાજાઓ વચ્ચે આખી દુનિયાની વહેંચણી કરી શકતો હતો.

પણ ધર્મસંસ્થાની એ પ્રતિષ્ઠા આગળ જતાં રહી નહીં. રાજાઓ સર્વોપરી થયા અને ધર્મ અંતે રાજાનો આશ્રિત બન્યો. વ્યક્તિઓના જીવનમાં પણ ધર્મનું સર્વોપરીપણું ઓછું થયું, સત્તા અને સંપત્તિ એ બેની પ્રતિષ્ઠા વધી.

ધર્મનો આ અધઃપાત શાથી થયો? કારણ સ્પષ્ટ છે. ધર્મોએ રાજ્યવ્યવસ્થાનું અનુસરણ કર્યું, અનુકરણ કર્યું, રાજ્યસંસ્થાના નમૂના ઉપર ધર્મસંસ્થાનું તંત્ર રચ્યું અને સત્તા તેમ જ અધિકારની પરંપરા ઊભી કરી. યુરોપમાં પોપની જે સત્તા હતી, ઇસ્લામી દુનિયામાં ખલીફાની જે સત્તા હતી તેવી સત્તા આપણે ત્યાં ધર્માચાર્યો, શંકરાચાર્યો, અને રાજપુરોહિતોને કોઈ કાળે હતી નહીં. છતાં આપણે ત્યાં પણ ધર્મસંસ્થાએ રાજ્યસંસ્થાનું અનુકરણ નથી કર્યું એમ નથી. ન્યાનોનું બંધારણ, ગુરુચિંમ્ય સંબંધ વિષેના નિવંધો, મંદિરોની વ્યવસ્થા એ બધાં પ્રાચીન રાજ્યતંત્ર જેવી જ ચોજના છે. પરિણામે ધર્મના મૂળમાં જ સહે પેટો, પણ જે વખતે રાજ્યસત્તાનું અનુકરણ થયું થયું તે વખતે તો લોકોને થતું કે હવે ધર્મનો વિજય થયો છે; હવે ધર્મની સાચી સ્થાપના થઈ છે.

પણ ધર્માચાર્યોની સત્તા વધી ત્યારે જ સાચો ધર્મ કીલ્લ થવા લાગ્યો અને ખરી ધાર્મિક પ્રેરણા આચાર્યોના હાથમાંથી સરકી જઈ સંતો પાસે ગઈ. હિંદના સંતો મોટે ભાગે તંત્રવિમુખ જ રહ્યા અને જ્યાં એમણે તંત્ર ઊભું કર્યું ત્યાં રાજતંત્રની ઢાળે નહીં પણ લોકજીવનને અનુકૂળ એવું જ તંત્ર રચ્યું. યુરોપમાં શું અને આપણા દેશમાં શું, તંત્રવિમુખ

એક જૂની કહેવત છે ‘એક કંબલ પર બાર ફરીને સૂઈ શકે છે, પણ એક મોટા સાધાન્યમાં બે બાદલાઓ નભી શકતા નથી.’ યજ્ઞતર્જનું જ્યાં અનુકરણ હોય ત્યાં એક દેહાત્મે એક જ ધર્મ નભી શકે. હિંદુસ્તાનમાં તમામ દુનિયાના ધર્મો ભેગા થયા છે, કેમ કે હિંદુસ્તાન ખરું જોતાં બાર ફરીનેનું કંબલ છે—આજે ન હોય તોયે એ ફરીનેનું કંબલ થવા માટે જ સર્જાયું છે.

જો કોઈ માણસ હિંદુ જોવા આવે છે તે પહેલો જ ઉદ્ગાર કાઢે છે કે હિંદુ એ એક વિશાળ ધર્મકુટુંબ છે વાત સાચી છે, પણ એ સંઘીર્ણ કુટુંબ નથી ધર્મા-ખર્ચ હિંદુ કુટુંબોમાં જેમ ભાઈ ભાઈઓ નોખાવે થતા નથી અને સલાહસંપથી રહી પણ શકતા નથી, અખંડ વિખવાદ ચાલુ રાખે છે, તેમ જ હિંદુસ્તાનના ધર્મોનું પણ છે વખતે એમ હશે કે હિંદુ કુટુંબ જ્યારે આપણે સુધારી થકીશું અને પર-પર પ્રેમ અને આદરથી મુખમપથી રહેતા યોખીશું ત્યારે જ ધર્મનો સવાર પણ ઉઠેલાશે અને જ્યાં ધર્મના ક્ષેત્રમાં આજે કેવળ કોલાહલ સભળાય છે ત્યાં સમન્વયનું વિશ્વસ્રમુદ્ધ સંગીત ગગનમંડળને ભરી દેશે.

વાત એ છે કે રાજાઓ અને સરકારો મનુષ્યના બાહ્ય જીવન ઉપર જ અધિકાર ભોગવી શકે છે, અને તેથી જ એ દુન્યવી તત્ત્વ ઊભું કરી એ વાટે પોતાનો ઉદ્દેશ સાધી શકે છે, જ્યારે ધર્મની અપાર મૂલે આત્મિક રહી છે અંતરની અનર પોતાની મેળે બહાર પડે તે જ શુભ છે એમ ધર્મ જાણે છે યજ્ઞસત્તાના વાનારરૂપમાં ધર્મોનો જીવન કરતા માન્યતા ઉપર વધારે ભાર મૂક્યો ધાર્મિક જીવન ગમે તેવું હોય, ધાર્મિક માન્યતામાં સંમતિ હોય એટલે બલ એનું વાનાવગસુ ઊભું કરી આપણે ધાર્મિકતાને જૂગલાવી નાખી. ધર્મનું સ્વસ્થ એના પાવનમાં, એના આચારમાં, અને ધર્મપરાયણ ચિત્તવૃત્તિમાં છે ઊલટું ધાર્મિક માન્યતામાંથી ધર્માભિમાન અને પરમતત્ત્વભિમુખતા ઉત્પન્ન થાય છે ધાર્મિક જીવનમાંથી ધર્મ-પરાયણતા ઉત્પન્ન થાય છે અને એમાંથી જ સર્વધર્મસમત્યાય કેળવાય છે

મુશ્કેલમાં ધાર્મિક માન્યતામાં સર્વસમાનતા જાળવવા માટે ભાડે પ્રયત્નો થયા અને ભારે કસેશો ઊભા કરવામાં આવ્યા. આપણે ત્યાં માન્યતાઓની બાબતમાં છૂટ હતી, પણ આચારધર્મમાં આખા સમાજને યાત્રિક સંકળમાં પકડી રાખવામાં આવતો. પરિણામે ભૌલિક સ્વતંત્રતા તો ખીલી, પણ બુદ્ધિ પ્રમાણે કર્મ કરવાની છૂટ ન હોવાથી—વિચાર પ્રમાણે આચાર કેળવેલો ન હોવાથી—બુદ્ધિનુ તેજ ભીંગે થયું, ધર્માધર્મની અને દ્વૈતાદ્વૈતની ચર્ચા કેવળ ડિસેટિંગ કલ્પ જોવી થઈ ગઈ ધર્મ હમેશાં પારમાર્થિક (Serious) વસ્તુ હોવી જોઈએ, જેવી માન્યતા એવું જીવન—એવું મઈ જાય ત્યારે જ બુદ્ધિ શુદ્ધ અને શુભ રહે છે અને આચાર માણસાઈભરેલો, અવિકૃત અને સંસ્કારસપન્ન થાય છે

Live what you believe એ જ મોટામાં મોટું ધર્મસૂત્ર અને જીવનસૂત્ર છે જેવો વિશ્વાસ તેવું આચરણ રાખો.

પણ ધાર્મિક આદર્શ પરમોચ્ચ કોટીએ પહોંચેલો હોવાથી એના આચરણમાં મોજા અને આક્રા એવા વર્ગો પડવાના, શાવક અને સાધુ, સંન્યાસી અને ગૃહસ્થ, શ્રામણ અને શ્રામણેર એવા ભેદો પેદા થયા પછી માન્યતાઓને બરાબર વળગી રહી અને આચરણની શિથિલતા દરગુજર કરી એવું વાતાવરણ આવવાનું જ. અને એમાં—આટલામાં—દોષો નથી આવતા પણ ઈજ્ઞામાં પ્રોટેસ્ટન્ટ વેપારી-ઓએ બીજું એક સૂત્ર શોધી કાઢ્યું. ધર્મ એ જીવનનું કેવળ એક અંગ છે. ધર્મને ઠેકાણે ધર્મ શોભે. વ્યવહારમાં બધું જ ધર્મને લઈ આવો તો વ્યવહારે બગડે અને ધર્મ બગડે, એમ કહી ધર્મને એમણે જીવનનું એક સચરચીનું બનાવી દીધું.

હવે લોકો એટલા ઘણા પણ રહ્યા નથી અને ધર્મનો ખ્યાલ પણ એટલો છીછરો રહ્યો નથી. 'ધર્મ એટલે જીવન-સંસ્કરણ, જીવન-પરિવર્તન' એટલું સમજઈ ગયું છે. હવે જે ધાર્મિકતા સાચવવી હોય તો ધર્મ ધર્મ વચ્ચેનો ઝઘડો છોડી દઈ તમામ ધર્મોમાં જ લોકો સાચા ધર્મોનિષ્ઠ છે તેમણે નવા તાર્કિક ભેદો ભૂલો જઈ ક્રાદિક એકતા ઓળખી, માંહોમાંહે સંગઠન કરવું જોઈએ. દરેક ધર્મમાં ધર્મપરાયણ લોકો પણ હોય છે, અને ધર્માભિમાની લોકો પણ હોય છે. ધર્મપરાયણ લોકો ધાર્મિક જીવનમાં ઊંડો ઊતરે છે, પોતાની જાતને સુધારવા અખંડ મથે છે અને એ રીતે ધાર્મિકતાની સુવાસ ફેલાવે છે. પણ આજના જમાનામાં આગેવાની ભોગવે ધર્માભિમાની લોકો. એમને ધાર્મિક આચરણની તો પડી નથી હોતી. એમને તો ધર્મને નામે એક દુન્યવી સંગઠન જ ઘોઠવવાનું હોય છે એવા લોકો જ તે તે ધર્મના અનુયાયીઓને ઉરકેરી ધાર્મિક ઝઘડાઓ પેદા કરે છે અથવા ચલાવે છે.

અને જ્યારે ધર્મ ધર્મ વચ્ચેના આવા ઝઘડાઓ ચાલે છે ત્યારે ધર્મશુદ્ધિનું કામ મોજું પડે જ છે. ધર્મસુધારક જે આત્મશુદ્ધિને અર્થે પોતાના સમાજના દોષો બોલી બતાવે તો 'શત્રુ આગળ ઉઘાડા પડીશું' એ બીકે એવંઓનો અવાજ ગૂંગ-જાવી નાખવામાં આવે છે. બિન્ન 'ધર્મ લોકો' એકબીજાના શત્રુ નથી, પણ સાચા શત્રુ તો અધર્મો એટલે કે ધર્મવિરોધી લોકો જ છે, એ વાત જનતાને સમજાવવી જોઈએ.

એ વાત આપણે સ્પષ્ટ જાણવી જોઈએ કે આજના સામાજિક જીવન માટે દરેક માણસને બધા ધર્મોનું જ્ઞાન—ઓછુંવત્તું પણ સમભાવપૂર્વક મેળવેલું જ્ઞાન—અત્યાવશ્યક છે; દરેક ધર્મની માન્યતાઓ થી છે; એનું સમાજચાલ શું છે, એને જીવનસિદ્ધિ કેટલી મળી છે અને કઈ ટકે મળી છે, એનું જ્ઞાન દરેક સંસ્કારી માણસને હોવું જોઈએ.

હું, મારું પોતાનું સાચવી બેસીશ બીજા સાથે મારો સંબંધ શો? એમ કહ્યું હવે પોસાયે નહીં. બધાનું સમજાય, બધાને મારું સમજાવોય, બધાનું સહન કરીશ, મારાને સહન કરીશ, અને બધા સાથે ઓતપ્રોત થઈશ, એ જ હવે ધર્મનો યુગધર્મ

છે હવે પડી બધાને એકબીજાનો પાન લાગવાનો છે અને છતાં દરેક પોતાનું સ્વાર્ત્ત્ય પણ જાળવવાનો છે

હવે એક અત્યંત મહત્ત્વની વાત આપણે પ્રવચિત કરવી રહી—અત્યાર સુધી આપણે માનતા અને કરતા આગા હીએ કે ‘દરેકને માટે એનો ધર્મ સારો બધા જ ધર્મો સાચ છે, માટે જોઈ પોતાનો ધર્મ છોડે નહીં અને બીજાના ધર્મને વખોડે નહીં’ આટલે સુધી આ વાત નાચી જ છે પણ આટલાથી હવે આપણુ પતે એમ નથી. સ્વધર્મનું સૂત્ર હવે એમન્ટી બતાવ છે ‘તર્વ ધર્મો તાયે પરિચય કેતવી, એમને ઓળખી, એ વ્યવસ્થામાં દેખાઈ આવના મારા સ્વધર્મનું પાલન કરીશ,’ એ જ આજનો પૂર્ણ ધર્મ છે સર્વ ધર્મોના અધ્યયન પડી જ સ્વધર્મનું સ્વસ્થ પૂર્ણપણે નમજશે અને એમ કરીને જ બધા સાથે આપણે સુવેલસપથી રહી શકીશું

શ્રી રાજરાવાઈ એ તત્ત્વ ઓળખેનું હનું એમણે જ્યેુ કે હિંદુસ્તાનમાં અમખ્ય દેવદેવીઓ પૂજાય છે અહીંના લોકોની કદાચ ગણતરી થઈ રહે પણ દેવોની ન થઈ શકે, એટલે એમણે પાચ દેવોને મુખ્ય કૃષી બાકીના બધાને એ પાચના જ આવનારો બનાવી દીધા મહાદેવ, વિશ્ણુ, ગણપતિ, દેવી અને સૂર્ય એ પાચ દેવોને હિંદુ ધર્મના પ્રધાન દેવો તરીકે રજૂ કર્યા અને કલ્પ કે આમાથી જે દેવ તમારો ઈષ્ટ હોય તેની જ પૂજા કરો, પણ એની ખાતપાગ બાંધીના ચારને રાખરા જ જોઈએ અને એમનો, સાથે જ ઈષ્ટદેવની પૂજા થઈ શકે પૂજા જ્યાં થાય ત્યાં પચાસતનની જ થાય આમ કરીને એમણે બધા દેવો પરત્વેનો બનો વચ્ચેનો બધો શમાવી દીધો બધા જ ધર્મો સારા, બધા પ્રત્યે સદ્ભાવ હોવો જોઈએ, બધાની ઉપાસના આપણે સમજી લઈએ, એમાં અમુક અથે ભાગ પણ લઈએ, પણ વગગી રહીએ પોતાના ધર્મને જ કંઈ બધા જ ધર્મો સાચા છે ત્યાં ધર્મનિગ્ધને અવકાશ જ કયા રહે? બધા જ સાચા અને બધા જ અમુક અથે એમન્ટી અને અપૂર્ણ એ વાત સ્પષ્ટવાદિને સખતભંગી ન્યા. સમજનારા જેનોએ તગત ઓળખવી જોઈએ સર્વ ધર્મોનું જ્ઞાન થાય ત્યાર જ સ્વધર્મનું સાચ સમજાય ખરું જોના જેટલા ધર્મો છે તેટલી જીવનપદ્ધતિઓ છે એ બધી પદ્ધતિઓ દ્વારા માણસને જીવનનું દર્શન થવું જોઈએ એજો જ બધા ધર્મોની જરૂર છે કેવા છે કે સમકૃષ્ણ પરમહસે જુદે જુદે વાતો એ બધા ધર્મોની સાધના જીવી જોઈ, અને પછી તેઓ એ જ નિર્ણા ઉપર આવ્યા કે એ બધા રસ્તાઓ એક જ પ્રાપ્તવ્ય તરફ લઈ જાય છે

આવા સામાન્યકાર માટે બીલ્દિક આંતિમા મોજલ રાજવાદ અને તપની જરૂર છે. આત્મા ઉપર વિશ્વાસ એ ધર્મમાંનો પાપો છે જેઓ આત્મામાં નથી માનતા તેમને ગીતાએ આસુરી સંપત્તિશા ૧૧ કા છે એટલે ‘ખરું જોના દેવી સપત્તિવાલા અને આસુરી સંપત્તિશાના એવા બે જ વિભાગ માણસ-જાનમાં પડી શકે છે અને એ બે વચ્ચે મીડિશાન ન જ થઈ શકે દરેક માણસના

હૃદયમાં ઓછેવરતે દેવી અને આસુરી વૃત્તિઓ હોય છે, એટલે એ બે વચ્ચે સનાતન ઝઘડો ચાલે જ છે એ મુદ્દામાં જો આપણે જીતી શક્યા તો સમાજમાં ધર્મ ધર્મ વચ્ચેનો ઝઘડો એની મેળે થમી જશે.

દરેક હૃદયમાં જ્યારે દેવી અને આસુરી સર્પિત વચ્ચે ઝઘડો ચાલે છે ત્યારે અનેક વાર પરવશ થયેલી દેવી વૃત્તિ બહારથી મદદની આશા રાખે છે, એમાંથી જ ઈશ્વરચરણની વૃત્તિ જન્મી છે સવચર્માન્ પરિત્યજ્ય એમ જ્યારે ભગવાને કહ્યું ત્યારે આર્ય ધર્મ, ઈસ્લામ, બૌદ્ધ કે જૈન ધર્મ, શીખ કે ખ્રિસ્તી ધર્મ, એવા ધર્મો ભગવાનની નજર આગળ ન હતા, જ્ઞાન ભક્તિ, કર્મ અને ઉપાસના એ માર્ગભેદનો પણ એમણે ઈશ્વરો કયો નહોતો, પણ દેશધર્મ અને કુલધર્મ, જાતિધર્મ અને વયોધર્મ, ગુણધર્મ અને શરીરધર્મ, કલાધર્મ અને આપદ્ધર્મ, એવા એવા તે વખતે ચર્ચાતા સંકુચિત અને એકાંગી ધર્મનો વિચાર કરી ભગવાને કહ્યું કે આ બધા ધર્મો છોડી દે, પૂરેપૂરા છોડી દે અને એક આત્મતત્ત્વને ધરણ જા! ત્યાર પછી જ સ્વધર્મ અને સ્વધર્મનું સહસ્ય ખુન્નું થશે અને રસ્તો જડશે.

૪

ધર્મોનો ધર્મ

(સર્વધર્મપરિષદ)

સર્વધર્મપરિષદનો ખ્યાલ હિંદુસ્તાનમાં પરિચિત કરવાનું માન સ્વામી વિવેકા નંદને ઘટે છે તેમણે જ જગતને સમજાવ્યું કે જે સર્વધર્મપરિષદમાં હિંદુ ધર્મનું સમાન ભાગીદાર તરીકે પ્રતિનિધિત્વ ન હોય, તે પરિષદ અધૂરી જ ગણાય. ઈ સ ૧૮૯૩માં હિંદુસ્તાનના સિમિત વર્ગને લાગ્યું કે જગતમાં હિંદુ ધર્મની મોક્ષના મુરવાર થઈ છે, અને તે દિવસથી સ્વામી વિવેકાનંદનું નામ આપણે માટે ધરણમ્નુ થઈ બની ગયો હું તે વખતે નાનો હતો, પણ તે સમયસાર ચર્ચાતા મારા મોટા ભાઈઓનો જવ તા ઉત્પાદ અને હિંદુ ધર્મના ભવિષ્ય માટેની તેમની ભેગુમાર આશાઓ મને બરાબર ચાહ આવે છે સ્વામી વિવેકાનંદના વ્યાખ્યાનોનો ટૂંક સમયમાં જ મારી માનુભાષા મચાકીમાં અનુવાદ થયો, અને લોકો તે વ્યાખ્યાનોને ઈંગ્લેન્ડથી પૂર્વક વાંચવા લાગ્યા માત્ર વિષયની દૃષ્ટિએ તો તે વ્યાખ્યાનોમાં વેદાંત જાણનાર વર્ગ માટે કશું નવીન નહોતું પરંતુ તેમાંનો દરેક શબ્દ પ્રાપ્તપૂર્ણ તથા આશા અને આત્મવિશ્વાસથી ભરપૂર હતો સ્વામીઓએ હિંદુ ધર્મની કરેલી

* તા ૩-૩-૧૯૦૧ રોજ કલકત્તામાં મળેલી સર્વધર્મ પરિષદ (પ્રાચીન એન્ડ રિલિજિયસ) પ્રસંગે આપેલા અંગ્રેજી વ્યાખ્યાન 'There is truth before religions' નો અનુવાદ.

રજુઆનની અપૂર્વતા તેના અર્ચાતીન દર્શનિદુમા, તેમ જ આધુનિક યુગના સામાજિક અને કેળવણી વિષય- પ્રશ્નોના ઉદ્ભવ માટે તેમના વેદાનના નિદાનોના કરેલા ઉપયોગી રહેલી હતી હું જેમ જેમ ઉમરમાં વધતા ગયો તેમ તેમ તેમના ઉપદેશનું મનન પણ માટે મન વધતું નહું અને હું સ્વામીજીને હિંદી સંસ્કૃતિનો પદાવલોકને નવરા લાગ્યો

સ્વામીજીને ‘મારા ગુરુ’ જે મથાળા નીચે ગુરુ મહાશય સમદૃષ્ટ પરમહમને અર્પેલી શાહજાદા માન્ય હાથમાં થોડા વર્ષ બાદ જાવાનક આવી પડી, અને તેની સાથે ઉપર અજુન અચર થઈ તે નાના જીવનચરિત્ર દ્વારા સ્વામીજીને મને આધ્યાત્મિક જીવનની વાસ્તવિકતા અને મહત્તામાં મહા રાખતો કરી મૂક્યો અંગ્રેજી અને સંસ્કૃત ભાષાના જ્ઞાનના છાંદા વિનાના જે- અભણ માણસ સ્વામી વિરેન્દ્ર જેવા કિંચમૂક અને તેન્દ્રી પ્રભાવાના મનુષ્યમાં શિષ્યભાવ કેવી રીતે પ્રેરેલી થકરી જે માત્રી સમજમાં જ ન આવી થકયુ પરંતુ હું તો અગાઉથી જ સ્વામીજીની મદમુન્દ બની ગયો હોઈ, તે જે મઈ લખતા તેમાં આત્મિક શબ્દો રાખતો તે દૂક જીવનચરિત્રે માત્ર માનસિક દૃષ્ટિકોણમાં કર્મિત કરી મૂકી કોલેજ જીવનની વડજાનના દૃષ્ટિએ મને પ્રાપ્ત થયેલી સદાયવૃત્તિ અને તર્કવૃત્તિમાં ભારે શોભ મળી ગયો અને આધ્યાત્મિક જીવનનું જે દર્શન હું ઘણા દિવસથી ખોઈ બેઠો હતો, તે મને પાછું મળ્યું તે જીવનચરિત્રનું વાચન માર માટે નવા જન્મરૂપ થઈ પડ્યું એમ કહું તો તેમાં કશી અનિયમિતિ નથી.

મને સમજણ કે હિંદુસ્તાનની સાચી આચરણકતા તો એવા એક કેળવણીકાર અને સમાજવાદીની હતી કે જે વેદાનના મૂર્તિમાન પ્રાચીન ધર્મ સમાન એક સાચા ધાર્મિક પુરુષના જીવત અનુભવનો લોકોને નવમરથી અર્થ કરી બતાવે વિવેકાનંદને ઘાગ્યુ કે, તેમને જે ભારતના લોકોના કાન સુધી પહોંચવું હોય તો તેમણે દૂર દૂર આવેલા અમેરિકાની ઉચ્ચ જૂમિ ઉપર પડોચનું જોઈએ એટલે જન્મતના ધર્મોની પરિપક્વતા હિંદુ ધર્મના સ્વનિર્મિત પ્રતિનિધિ થઈને તમજ પોતાનો તે અધિકાર પ્રાપ્ત કર્યા

આજે હું આ તાર્કિકપરિપક્વતા સમદૃષ્ટ વિવેકાનંદની અભિન્નમૂર્તિને મારી ભવિન નિર્મિત કરવા આવ્યો છું, અને હું આ લખુ છું ત્યા જ એક ત્રિમૂર્તિના ત્રીજ અંગરૂપ ભગિની નિવેદિતા મને શબ્દ આવે છે તેમનું ‘Web of Indian Life’ પુસ્તક, ‘The Master as I saw him’ એ કાલિવિત્રમાં તેમણે દોરેલી અદ્ભુત જીવન ખા, ‘The Footfalls of Indian History’ અને તેમના વિવિધ નિબંધો મારે માટે મુનિવર્સિટી કેળવણીરૂપ થઈ પડ્યા છે, અરે, મારે તો એમ કહેવું જોઈએ કે, તેમના લખાણો, મ મેળવેલી મુનિવર્સિટીની કેળવણીની આમી સુગ્રાન્ધારા થઈ પડ્યા છે સમદૃષ્ટ, વિવેકાનંદ અને નિવેદિતા મળીને એક જ અખ. પ્રવાહ બને છે તેઓ પુણી ઉપર આધ્યાત્મિકતાના અવતરારૂપ છે, એક જ બીજાના વિશાળ વગ્નરૂપે ઉદ્ભવ અને વિસ્તારરૂપ છે

આર્થી આગમ, મારી સ્મૃતિ, તુ જ્યારે ૧૯૧૧માં સમકૃષ્ણ પરિવારની પાત્રાએ
 ૥ આવ્યો હતો ત્યારે તે કુટુંબની બીજી વ્યક્તિઓ તરફ પાછી વળે છે—
 કીશોર, મહાદેવ, સ્વામી બ્રહ્માનંદ અને સમકૃષ્ણ મિશન સ્થાપનાના
 જી મહારાજના બીજા ગુરુભાઈઓનું વ્યાખ્યાન મંડળ ત્યાં સીધી પ્રથમ
 ન્નારી મને મળ્યા તે સ્વામી પ્રેમાનંદ હતા તે વખતે તે બેલુદ મંદિર અધ્યક્ષ
 તે મારા ભક્ત અને મૂક નેરક હતા તે અંગ્રેજી બહુ થોડું જાણતા
 હિંદી કદાચ જાણતા જ ન હોતા તેમની પાસેથી જવાબ કઢાવવો બહુ
 ૧ કામ હતું જ્યારે મેં તેમને ગુરુમહારાજ વિષે પૂછ્યું ત્યારે તે માત્ર
 ની દશામાં રહી ગયા અને મૂક થઈ ગયા પરંતુ તેમની તે આસ્તુભીની
 ને જ મને લેખની કરતા પણ વધારે અસરકારક જવાબ આપી દીધો એક
 પ્રસંગે મેં તેમને બનારસમાં બંગાળી ભાષામાં વ્યાખ્યાન આપતા માનવ્યા
 અને બાંધ ઉપર તે એક પ્રાર્થના વ્યાખ્યાન હતું

તે વખતે તેમ જ ત્યાર બાદ મેં ગ્રંથાનંદ, તુરીયાનંદ, શિવાનંદ, કલ્યાણનંદ
 નિશાગાનંદ સ્વામીઓ પાસેથી જે બધું મેળવ્યું તેનું સંવિસ્તર વર્ણન કરવાનું આ
 ૧ નથી સ્વામી સારદાનંદનાં તો મેં માત્ર દર્શન જ કર્યું હતું સમકૃષ્ણ મિશન
 ની ઉપયોગિતા અને તેવામાં પ્રગતિ કરે તે માટે તે ખનીયા પ્રવલ્લ કર્યું
 ૧ હતા, પરંતુ મારે નીચી વધુ પરિચય તો મહાદેવ મહારાજ સાથે હતો તેમજ
 ૧ પ્રત્યે ગુરુની વિવેકદૃષ્ટિનું પિતાનું વાત્સલ્ય છરથી રેલાયું

પાછીની જુવાન પેઢીમાંથી ખૂબાનંદ અને શાંતિવાનંદ તો લિંગાલયની તળેટીના
 હામમળ દરમ્યાન મારા પેઢીઓ જ હતા એટલે આજે આ મહાન સંસ્થામાં
 એક બહારના માણસ તરીકે નથી આવતો ગૃહસ્થ દશામાં રહેવા બંધુ તરીકેના
 મુલાપમાં હતા, તમે મને કહેવા દો તો મુ તમારામાના જ એક તરીકે અહીં
 ૧ થો છું

*

*

*

અત્યારે આપણને કઈ વસ્તુએ અહીં એક સ્વભાવ એકાંત કર્યા છે?
 ને એમ લાગે છે કે તે વસ્તુ બીજી કોઈ નહીં પણ, વિશ્વની પાછળ રહેલી તથા
 ૧ હાલ પ્રેમશક્તિની વાત્સલ્યતાનો અનુભવ કરવા ખાતર શક્ય તેટલી તર્વ પ્રકારની
 ૧ ધનાઓમાં નિર્ગતપણે વિચરનારા એક આધ્યાત્મિક કોનસેન્ટના અનુભવની
 ૧ ત્વતા, તીવ્રતા અને સર્વમંદાહિતા છે આધ્યાત્મિક ક્ષેત્રમાં પ્રયોગ કરનારા
 ૧ સમકૃષ્ણ જેવા મહાન પ્રયોગવીર આજળ ન્યૂટન, ફોર્ડ, એડિસન, જીન્સ અને
 ૧ હાન ઇત્યાદિ તો માત્ર બાળક જેવા છે આધ્યાત્મિક પ્રયોગવીરોને તો
 ૧ રોતાની જાત ઉપર પ્રયોગો કરવા પડે છે, સંશય અને નિરાશાના ગાળા વિતાવવા
 ૧ પડે છે અને પોતાના લક્ષ્યે પહોંચ્યા પછી પણ તેમને પોતે મેળવેલા પરિણામોની
 ૧ સ્ત્રી ફરીને ખાતરી કર્યા કરવી પડે છે હિંદુસ્તાનને તેની આજની પ્રતિષ્ઠાના

સ્થાન ઉપર સ્થાપિત કરનારા બ્રહ્મજ્ઞાનીઓની અખંડ લાભમાનામાં સમકૃષ્ણ પ્રથમ કોનેના તેજસ્વી તારા રૂપ હતા સમકૃષ્ણ પરમહંતની સાક્ષાત્તી વિશિષ્ટતા એ વસ્તુમા સ્ત્રી હતી કે તેમણે જુદા જુદા ધર્મોએ બનાવેલી સાધનાઓ આચરી જોઈ હતી, તેથી કરીને દરેક માર્ગનું અનિમ રહસ્ય ધોતે અનુભવથી પામી શકે અને એ જ માર્ગથી તે દૃઢ પ્રતીતિપૂર્વક કહી શકના હતા કે બધા ધર્મો એક જ સ્થાને પહોંચ્યા છે તેમને માટે એ વસ્તુ તર્કનો વિષય નહોતી, પણ તેમણે તો તે વસ્તુનો નાનાંકર કરી જોયા હતા આ કારણે જ તે આ મુજબ માર્ગદર્શક થઈ પડતા છે તેમના એ અનુભવનો બૌદ્ધિક ભૂમિકા ઉપર હજારો હજારો પણ માર્ગ પડ્યો પાડવા આજે આપણે પ્રવૃત્ત કરી રહ્યા છીએ

સમકૃષ્ણ પરમહંસે સાદુસ્થાનના બધા મુખ્ય ધર્મોનો નાવો અભ્યાસ કરવાની અત્ય પ્રત્યક્ષ મિલ્લ કરી બતાવી જાતની વિવિધ પ્રજાઓ જે એકબીજા વચ્ચેની નેરવમજા દૂર કરવાનો અને મેળપૂર્વક જીવવાનો કોઈ માર્ગ નહીં વિચારી શકે તો તેમની વચ્ચે દારુણ ક્ષતિ લગભગ અનિવાર્ય થતો જાય છે આ જાતની પરિપક્વો જે માત્ર બૌદ્ધિક સેત્રમાં જ કામ કરવાનું હોય છે, તો એ વસ્તુ પાર પાડી શકે તેમ છે ધર્મ એ અનુભવની વસ્તુ છે તેને પ્રમ અને શબ્દા વડે જ પામી શકાય. વ્યવહારિક આદર્શવાદ જ બધી પ્રજાઓ વચ્ચે તથા તેમણે વિજનાવેલા જીવનમાર્ગો વચ્ચે મેળ સ્થાપવાનો માર્ગ બતાવી શકે

બધા ધર્મો તથા તેમણે બતાવેલા જાતના પ્રાપ્તિના ઉદ્દેશનો અભ્યાસ હવે કેવળ સંસ્કૃતિના વિદ્વાન અભ્યાસકોનો વિવાસ માત્ર રહ્યો નથી તે તો હવે વધુ ને વધુ, સુસંગઠિત કુનામાનિક જીવનની પ્રાથમિક આવરણકતણૂક બનતો જાય છે માત્ર તે અભ્યાસને માનસિક નિર્વિહારરૂપ બની જવા ન દરો જોઈએ તેણે જીવનરૂપથી બન્યું જોઈએ તથા મોઝ ઉકલો નાવવા માટે પ્રયોગો પણ કરવા જોઈએ લોકો સેવાના ભાવથી જ એકત્ર થઈ શકે તથા દિલનો મેલ સાધી શકે બુદ્ધિ બહુ તો અન્યોન્ય સમજા વધારી શકે, કે પ્રથમથી જ તેમની વચ્ચે જે સદ્ભાવ હોય તો તેને કઈક અસિ દેકો આપી શકે પરંતુ હદયોને એકસાથે ભામનાર અને આપણ સૌને એક માનવજાતિમાં એકત્રિત કરનાર વસ્તુ તો સેવા જ હોઈ શકે સ્વાર્થત્યાગ અને સ્વાર્થભરી હદે જઈ શકે તેવી સેવા જ એવી વસ્તુ છે કે જે સર્વત્ર સુમેળ સ્થાપી શકે અને આપણ એક કુટુંબ બનાવી શકે જુદા જુદા મનુષ્યો આ ક્રિયાને કઈક અસે મદદ કરી શકે ખરા, પરંતુ સમગ્ર એ આત્માનું નાશ નથી પૂર્ણ ઉપરના સર્વ સગાઓ પાલિય જ છે અને એ રીતે તેઓ ઘણી વાર આધ્યાત્મિકતાના વિકાસમાં વિઘ્નકર્તા થઈ પડે છે ઘણી વાર તો જે પરિણામો લાવવાનું તેમના સ્વભાવમાં જ હોતું નથી તે પરિણામોની આશા તે મંજૂરનો પાસેથી રાખીને આપણે તેમની ઉપચોગિતાનો નાશ કરીએ છીએ સાચા સેવકો તો એકબીજાને સ્વાભાવિક રીતે જ ઓળખી શકે છે, અને ધોતે સ્વતંત્ર

રહીને જ એકબીજાને મદદ કરે છે આપણે સર્વ ધર્મોનું વ્યવસ્થિત ફેરેસન નથી બનાવવું પરંતુ એક જ ક્ષેત્રમાં કાર્ય કરતા આત્માઓનો સાહજિક અને સ્વતંત્ર સહકાર મેળવવો છે જગતના મોટા ધર્મો આજે એકબીજાના હરીફ થઈ પડ્યા છે તેનું કારણ તેમના સિદ્ધાંતોમા તફાવત છે, એ નથી, પણ તે દરેકની પાછળ તેમને નિયંત્રિત કરનાર મોટું સંગઠન હોય છે, એ છે એ દુ પદાયક સ્થિતિથી આપણે સારી પેઠે વાકેફ છીએ

સંગઠન અને સ્વોત્કર્ષનો સિદ્ધાંત કાષ્ઠાકાનૂન અને બજજબરીના સિદ્ધાંતનો વફાદાર મિત્ર બની ગયો છે તેનાથી અધ અને દુ અપૂર્ણ માનવપ્રવૃત્તિનું ક્ષેત્ર વિસ્તારવામાં મદદ મળે છે એટલું જ સખ્યાનું બળ, સંગઠનની વિશાળતા અને સત્તાની કોંટ્રિતતાએ માણસોમાથી ન્યાય અને બલાઈના સ્વાભાવિક સામર્થ્યમાની શ્રદ્ધાને દૂર કરી છે સખ્યા, સંગઠન અને કોંટ્રિત સત્તા એ ત્રણ જીવંત દેવતાઓને જ આજે માનવજાત પોતાની ભક્તિ અર્પી રહી છે પ્રચલિત ધર્મો તો આપસ આપસમાં જ ઘડયા કરે છે, જ્યાર બીજી બાજુ વ્યવહારમા તો તેઓ આ મુગની ઉપર જણાવેલ ત્રિમૂર્તિને જ શરમભરેલી રીતે તાબે થતા હોય છે

આપણા જીવનમા જેવા મળતો એક નાનો પ્રસંગ હું અહીં રજૂ કરું તો તમે કામા આપશો સિલ્હોનમા કેન્ડીના વિહારમાં હું એક બોલ સાધુ સાથે બોલ ધર્મના સિદ્ધાંતોની ચર્ચા કરતો હતો તે સાધુ તેની વિદ્વત્તા અને ધર્મનિષ્ઠા માટે જાણીતો હતો બોલ ધર્મ પ્રત્યેનો મારો પક્ષપાત તેને બહુ ગમ્યો અને તેણે મને સીધો પ્રશ્ન પૂછ્યો “તો પછી તમે બોલ કેમ નથી બન્યા?” તેનું નિખાલમપણુ જોઈ હું ખુશ થયો, અને તેથી તેને મેં રમૂજમાં પૂછ્યું, “હું જો ‘બુદ્ધ’ અને ‘ધર્મ’ને સ્વીકારું પણ ‘સંધ’નો સ્વીકાર કરવાની ના પાડું, તો તમે મને બોલ દીસા આપશો?”

તેણે કહ્યું કે તે કદી ન બની શકે મારો પ્રસ્તાવ કમૂઝ રાખે એવો તે શાસ્ત્રવિમુખ લોભી નાસ્તિક ન હતો તેણે તરત જ અનેક શાસ્ત્રવાક્યો ટાંકી બતાવ્યા અને જણાવ્યું કે એ ત્રણે રત્નોનો એકસાથે સ્વીકાર કરવામાં ન આવે તો નિર્વાણ સંભવી શકનું નથી

સપ્રદાય જેવા સંગઠનની ઉપયોગિતા પ્રત્યે હું દુર્વશ નથી કરતો સંપ્રદાય લોકોમાં એવી સિસ્ત જમાવી શકે છે કે જેના વડે જ કોઈ પણ સિદ્ધાંત જીવંત ધર્મમા રૂપાંતર પામે છે પરંતુ સંપ્રદાયે તો ગાડની છાંદ જેવા રોવું જોઈએ, કે જે અંદરના ગભરે રક્ષણ આપે ॥ એટલું જ નહીં પણ ગાડનો પૂરપૂરો વિકાસ થાય તે માટે ૬૬ શિષ્યાજામાં જાને ફાગી પણ જાય છે પરંતુ દુર્ભાગ્યે માત્રાસની બાજતમાં એવું બને છે કે તેનાં સંગઠનો ટૂંક સમયમાં તેનો જ આત્મા ગૂંગળાવ નાસે થઈ પડે છે, જીવનરસને છૂંચી વહેતો અગ્રાવનાસ બની જાય ॥

મને હમેશા લાગું છે કે સતનું વિગેધી અસત નથી, પણ સત્તા છે અસતને તો હમેશા સતને નમતા રહેનું પડે છે કારણ કે તેનું બધું સામર્થ્ય સતના જ યોગમાંથી પ્રાપ્ત થોઈ જાય છે સતનું સાચું વિગેધી તત્ત્વ તો સત્તા છે, કે જે સતનું રક્ષણ કરવા કે તેને અમલમાં મૂકવા પ્રનૂત થયું હોય છે ત્યારે પણ હમેશાં સતને ગૌનભાવવા, છોળી પાડવા કે નબળું કરવામાં જ પરિણમે છે જગતના ધર્મોએ મધ્યયુગી સંજ્ઞાઓના નમૂના પ્રમાણે પોતાનું સંગઠન જમાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો અને માની લીધું કે સતને જે સત્તાનું પીંચન હોય તો તે જાદુી પ્રવારમાં આવે શકે નહિતકતા પણ આનાથી વધુ જુડ કે નુકસાન કરી શકે એમ હું માનતો નથી જેમ ઈશ્વરને અને ધનસપત્તિને એકસાથે પૂજી ન શકાય, તેમ સત્ય અને સત્તાને ભેગાં પૂજી જ ન શકાય, મિથ્યા કે તે બધું સત્યનું જ આંતરિક બગ હોય તેથી ધર્મોએ સત્તાની જે દૃષ્ટિ અને વિચારસરણી પોતાની આત્મપ્રતિબિમ્બ કરી દીધી છે, તેમાંથી નીકળી જવાનો તેમણે પ્રયત્ન કરવો જ જોઈએ અહિંમાં એ મત્યનું જ વિશિષ્ટ પાત્ર છે ખૂબ ઊંડે ઊતરીને તપાસીએ તો ધર્મમાત્રનું ઘાટ સત્ય અને અહિંસા પ્રત્યે ઓકાતિક ભક્તિમાં જ રહેલું છે આચરિયા કવિ 'એ ઈ' યોગ્ય શબ્દોમાં કહે છે તેમ સત્ય પોતે જ પોતાનું ઉચિત બળ છે

બધા ધર્મો વચ્ચેના તમામ ઝઘરાના મુદ્દામાં એ મહાન સત્યનો અસ્વીકાર જ રહેલો છે ધર્મો પોતાના સત્યથી વિમુખ બની એમ માનવા લાગ્યા છે કે તેમનું સંગઠન, તેમનું મધ્યસ્થતી, દૂકમાં કહીએ તો તેમની સત્તા, એ જ વસ્તુ તાબે તેમનું સત્ય છે નહીં તો પોતાના સંપ્રદાયના માણસોની સખ્યા વધારવા માટે આટલી ઈતેજારી હોઈ શકે ખરી? કે ટોળાનધ ઘોડોનું ધર્માતર કરવાનો અભિમાનમયો દાવો સભવી શકે ખરો? સાચામાં સાચું ઓકમાત્ર ધર્માતર તો અમલમાંથી સત્યમાં, અધિકારમાંથી જ્યોતિમાં બૂરામાંથી ભલામાં, કે અન્યાયમાંથી ન્યાયમાં ઘોઈ શકે અને એ ધર્માતર તો જગતના બધા ધર્મોના અનુયાયીઓમાં આવવાનું બાકી છે

દરેક ધર્મના બે અંગ હોય છે એમ તો તેના સિદ્ધાંતો એટલે કે સત્ય અને બીજું તેનો આચારવિધિ એટલે કે સાધના અને હિંદુ ધર્મની બિલકારી છે કે તેણે આ વસ્તુ શરૂઆતથી જ જોઈ લીધી તેણે પત્ની એ પણ જોઈ લીધું કે તે બેમાંથી આચારવિધિને જ તંત્રબદ્ધ કરી શકાય નહીં કે સિદ્ધાંતભાગને તેથી તેણે મામલસના વિચારો, કલ્પનાઓ અને ધ્યેયોને પૂરપૂરા મુખ રહેવા દીધા એ કારણે જ આપણને હિંદુ ધર્મમાં ઊંચામાં ઊંચી વેદાંતની ફિલસૂફી તથા વિવિધ દર્શનોની સમૃદ્ધિ જોવા મળે છે પરંતુ કેવળ ભૌતિક શોધ આપતને કદી સંતુષ્ટ ન કરી શકે તેથી આપણે જીવનના અખતરાઓ કર્યા અને પરિણામે પોતપોતાના નિશ્ચિત જીવનમાર્ગો અને અચળ આચારવિધિઓવાળા અસંખ્ય સંપ્રદાયો ઊભા થયા આ આચારવિધિઓ જ માણસની સાંપ્રદાયિક માન્યતાઓને વાસ્તવિક રૂપ

આપે છે; પરંતુ પાછળથી આપણા લોકોની બુદ્ધિશક્તિ અને પ્રાક્ષરશક્તિ ઉપર કોઈ વિચિત્ર નિષ્ક્રિયતા છવાઈ ગઈ અને તેઓએ પોતાના સિદ્ધાંતો બદલાયા છતાં આચારવિધિ બદલતા જવાનું છોડી દીધું કદાચ સત્તાએ સત્યને પદભ્રષ્ટ કર્યું અને નાથે સાથે ધર્મને પણ સત્ત્વભ્રષ્ટ કર્યો.

પરમતત્ત્વની કલ્પનાની બાનતમાં અદ્વૈતી અને દ્વૈતી વચ્ચે જે મુદ્દા જોડાયા અંતરે છે પરંતુ તેમનું જીવન તપાસ્યો તો તમને તેમના આચારમાં કયો તફાવત મળી શકે નહીં પડે દ્વૈતી કદાચ અદ્વૈતી બની જાય તોપણ તે પ્રમાણે તેના જીવન તરફના દૃષ્ટિબિંદુમાં કે તેના આચારવિવારવિધિમાં કયો ફેરફાર નહીં થાય આપણા દ્વિસૂક્ષ્મો જીવનમાં વ્યવહારિક અને પારમાર્થિક એવો સંગવડભર્યો ભેદ શોધી કાઢ્યો છે અને તેથી જ્યારે સ્વામી વિવેકાનંદ આગળ પંડિતો પોતાની અકર્તવ્ય શીલતાના બચાવમાં આ ભેદ રજૂ કરતા જ્યારે સ્વામીજી પોતાની ધીરજ ગુમાવી બેસતા અને ખૂબ વિચારે જતા.

દરેક દર્શનને પોતાને અનુરૂપ સ્મૃતિ ધોરી જોઈએ પરંતુ જોનો પાસેથી તેમના અંદિત્તા અને અનેકાન્તવાદને અનુરૂપ સ્મૃતિ મળતી નથી એમની ‘જઠ્ઠાન્વીતિ’ એ સામાન્ય કોટીનું પુસ્તક જો વેદાંતીઓએ તો નિષ્કુરતાથી તર્કશુદ્ધ સ્મૃતિ વિચારી કાઢી, પણ તે અનુસાર જીવવાનું ચલિતો અથવા સંન્યાસીઓ માટે અનામત રાખવામાં આવ્યું અદ્વૈતવાદ સ્વીકારનારા ગૃહસ્થો વેદાંતીઓ તો પોતાના જીવનવિધિમાં કયો ફેરફાર નથી કર્યો આને કારણે દર્શનોની આખી ચર્ચા ચર્ચાપરિપદની નરી જીભાંગેડી જેવી બની જાય છે.

જૂના જમાનાના ભાખકારોએ જુદાં જુદાં દર્શનોની તર્કશુદ્ધતા અને તેઓમા જાતિન રહેલી સૈદ્ધાંતિક માન્યતાઓની એકવાક્યતા પ્રગટ કરી આપી છે પરંતુ હવે જુદા દાર્શનિક સિદ્ધાંતો અને વિવિધ સાપ્રદાયિક માન્યતાઓમાંથી કૃત્રિત થતા સામાજિક આચારો બતાવી આપવાનો વખત અર્વાચીન વિચારકો માટે કથારનો આવી પહોંચ્યો છે આ નવી દૃષ્ટિથી આપણાં અસ્તિત્વ તેમ જ નાસ્તિત્વ દર્શનોનો અભ્યાસ કરવામાં આવે તો તેમાંથી નવો તેમ જ ઉપયોગી આર્ગ નીકળશે અને આપણો સમાજ પુનરુજ્જીવિત થશે.

જૈન અને શીખ ધર્મ ગ્રાથેનો હિંદુ ધર્મ, બૌદ્ધ ધર્મ, જરથોસ્તી ધર્મ, યહૂદી ધર્મ, ખ્રિસ્તી ધર્મ અને ઈસ્લામ આ બધાનો તેમ જ બીજા બધા ધર્મોનો સામાજિક દૃષ્ટિબિંદુથી અભ્યાસ કરવામાં આવે તો જે પ્રશ્નો આજના માનવસમાજને પજવી રહ્યા છે, તેમનો ઉકેલ જરૂર મળી આવે.

એ પ્રશ્નો કયા છે?

મેં ધર્માંતરના પ્રશ્ન વિષે અગાઉ ઉલ્લેખ કર્યો જ છે, પરંતુ એ ધર્માંતર તે એક ધર્મમાંથી બીજા ધર્મનું નહીં, પણ અસત્યમાંથી સત્યનું, અન્યાયમાંથી ન્યાયનું એ ધર્માંતર આપણે સામાજિક, આર્થિક અને રાજકીય સેત્રોમાં પ્રવર્તાવ્યું

છે? એ બધા સત્રોમાં આજે જે વિષયો મળી રહ્યો છે, તેનું કારણ તે સત્રોમાં વ્યાપી રહેલી ન્યાયગતિનો ન તર અભાવ છે ઇશુ ખ્રિસ્તે એમ ક્યુ કહેવાય છે કે સજનું છે તે સજને આપો, અને ઈશ્વરનું છે તે ઈશ્વરને આપો એ હિંદુ શાસ્ત્રવચન તો સીધું જ કહી દે છે કે, સત્ત્વ વચાના પછી તો નરકમાં જ જવું પડે છે જે માણસ સજ થઈ બીજાઓનાં જીવન નિયંત્રિત કરવાના પ્રયત્ન કરે છે તે નરકમાં જાય છે, તત્કાલે જોઈ ભરી કોરેલી સજનો નિજેરીમાંથી દાન તરીકે મેળવેલું બધું ધન અપવિત્ર છે તથા કોઈ પણ ધર્માત્મા પુરુષ તેનો સ્વોગ્રહ કરી ભ્રષ્ટ થયા વિના ન રહે

તો પછી જગનની આર્થિક પરિસ્થિતિની બાબતમાં આ સર્વધર્મ પરિવર્તનો શા નિર્દેશ છે?

માનવ શાનિસ્થાપક વચવણ સર્વ પ્રકારનાં મુન્દ્રોની નામે હજુ સુધી મિત્ત-અનરકારક એવી વિચવાણી વચાવી રહ્યો છે, અને બીજી બાજુ સર્વત્ર લશ્કરી સન્નિધિ પૂરપાટ વધારવામાં જ આવે છે આ નિર્ધાર પરિપક્વ પોતાના અવાજને ભરે અસરકારક ન બનાવી શકે, પણ તેણે એવું જાણે તો કરવું જ જોઈએ કે પુણ્ય એ વાતુ યોગ્યપદ્ધતિથી જગદ્વ્યાપી રોગના લખતોવખત થતા ઊધવા રૂપ છે, અને એ રોગ ધારે નૈતિક જીવનધોરણને ભોળે સાધવામાં આવેલા ખર્ચાના ભૌતિક જીવનને આભારી છે આપણે જાણુ ક્યું જોઈએ કે ઈશ્વર અને મનુષ્યમાં શાકા શખનાગઆએ જા બને જીવનધોરણને નવેસર તપાસવા જોઈએ સમાજમાં ૩૩ થયેલા ધોરણવાર, અન્યથા અને નિમાર્ગલનના આદરો સામે સર્વ પડકાર ઉત્થાવામાં આવે છે પ્રાચીન વ્યવસ્થાનો બચાવ આપણે આપ્તવાક્યથી કે શાસ્ત્રોના અર્થ કાઢી બતાવીને કરવા જઈશું તો ત હવે મમમા આવે તેમ નથી સામાજિક આદર્શની નવી વ્યાખ્યા દ્વારા ધાર્મિક આદર્શોને લોભેના મનમાં નજર કરવા જોઈએ આ બાબતમાં પણ સંગઠિત વિચાર અને સંગઠિત સંકેત જરૂર મદદ કરી શકે કામચાસના, કે જે વિવાહનો અને તેથી સામાજિક જીવનનો ખામ પાડે છે, ભાવનાઓના ચક્રનું એક પ્રજ્ઞાથી અગ્ર છે, તેમ જ આધ્યાત્મિક શક્તિ નિપજવવા માટેની ખાન સામગ્રી પણ થઈ શકે છે, તેનો અભ્યાસ કરવામાં આવે છે તેમ ભૌતિક દૃષ્ટિબિંદુથી નહીં, પણ આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિબિંદુથી અભ્યાસ કરવો જોઈએ અને તેને વિષે જ્ઞાતિદાર અખતસ કરવા જોઈએ આજના ભૌતિક તથા મિતજ્ઞાતિદાર વચવ તરફ આપણે ઉદાસીન રહી શકીએ નહીં

જાતના વિવિધ ધર્મો આ રીતે એકમ મળે તેમાંથી બીજુ પરિણામ એ નીપજવું જોઈએ કે લગભગ બધા ધર્મોમાં—અરે જુદતા વિનાના હોવાનો દાવો કરનાર વિગાનના ધર્મમાં પણ—જે અનિમતા અને સત્યના ઈજારદા હોવાની ભાવના પ્રવર્તે છે, તેમાં પડતો થાપ આ પરિપક્વના પ્રયત્નોના પરિણામે બધા ધર્મોમાં ઉદારતાની ભાવના વ્યાપવી જોઈએ, જેમ ધર્મશાસ્ત્રને કારણે કાનૂનપદ્ધતિઓ

ઉદાર બની છે તેમ આ કામ ખ્રિસ્તી પાદસીઓ કે બુદ્ધિવાદી મંડળો ઉપર ન
છોડી દેવું જોઈએ

ધાર્મિક જીવનની કંપનાની બાબતમાં પણ આપણી પરિપદ એક આગળ
પગવું ભરી શકે તો કેવું સારું! મનુષ્યજાતની ધીરજથી સેવા કરનારા લાખો
પાવિત્ર પશુઓ પણ આ મહાન પરિપદના દરવાજો તરફ આશાભર્યાં કાન માંડી
રહ્યાં છે એવું તુ કંઈથી શકુ છું જો ધર્મનો અર્થ પ્રેમ, દયાળુતા અને કૃતજ્ઞતા,
બંધુભાવ તથા પ્રાણીમાત્ર કે જાનના અન્નોન્યાયગ્રાહી એક સમગ્ર જીવન બને
છે તે સર્વ પ્રત્યે કુટુંબભાવ થતો હોય, તો જે પાવિત્ર પશુઓએ આપણા જીવનને
આટલું બધું સુરક્ષિત તથા સહેલું બનાવ્યું છે, તેઓ પ્રત્યે પણ આપણી વર્તણૂક
કેવી હોવી જોઈએ એ જાણે કરવાનો વખત પણ આવી ગયો નથી? (ગાય કે
જેને માત્રના ગાયીએ કુસુમનું કાવ્ય કહ્યું છે, તેનો સર્વ દેશોના ધાર્મિક મનુષ્યો
પાસે સાધનભૂતિ માગવાનો ખાસ ઉક છે તે માનવજાતની બીજી માતા છે તેને
સંસ્મરણ આપવું અને આપુ પૂરુ થતાં શાંતિમા મરવા દેવી એ માણસ માટે શું
આટલું બધું અઘરું હોવું જોઈએ? ખોરાકનો પ્રશ્ન નીચી અજાણ્યનો છે એ નિર્વિ
વાદ છે જમીન તેમ જ પાણીની પેદાશો રોજ વધતી માનવજાતને યાંત કરવા
ઉપયોગમાં લેવાતી જાય છે રાસાયણિક ખોરાકો પણ શોધવામાં આવે છે મનુષ્ય
જાતિએ ધરતીના પડ ઉપરથી જૂનામયને નાશૂદ કરવામાં લગભગ સફળતા પ્રાપ્ત
કરી છે તો કાંઈ નહીં તો માનવકુટુંબના જ એક અંગરૂપ બનેલા એક પ્રાણીને—
ગાયને સુરક્ષિત કરવાનું ઉભે આપણે હાથમાં ન લેવું જોઈએ? ન્યાય તથા દયા
માટેની પોતાની અરજી ઓમાતા સર્વ દેશોના ધાર્મિક પુરુષોની આ પરિપદ આગળ
રજૂ ન કરે તો કયાં કરે?

પણ ગરીબ બિચારી ગાયની જ વાત શું કામ કરીએ? આપણે ગુલામોની
મુશ્કિતો વાતો કરીએ છીએ, પછી ગુલામોને સાચે જ મુક્ત કરવામાં આવ્યા
છે? ગુલામીની પ્રથા તરીકે ગુલામી કદાચ નામશેષ થઈ હશે, પણ સામાજિક
અને આર્થિક શોષણ સર્વત્ર ચાલી રહ્યું છે અને શોષિત લોકો ગુલામો નહીં તો
બીજા શું છે? એક કહેવાતી ખ્રિસ્તી પ્રજાએ બીજી ખ્રિસ્તી પ્રજા ઉપર સ્વાર્થ,
શોષણ અને નાપ્રાણને અર્થ સીધો હુમલો કર્યો રાષ્ટ્રસંઘ તેને અટકાવી શક્યો
નહીં ધર્મનો સઘ આવાં મુદ્દો અટકાવી શક્યો?

ધર્મશીલ કે જેઓ સ્વાર્થત્યાગ અને સ્વાર્પણમાં જ રાહે છે, તેઓને તો
અંતરનાદ જ ભોમિશાદૃષ્ટ હોય છે

સમાજવાદ એ જ આ બધા પ્રશ્નોનું એકમાત્ર નિરાકરણ છે સમાજવાદ
ભવિષ્યનો ધર્મ થઈ બેસવાની તૈયારીમાં છે જાનત-પ્રચલિત ધર્મોનું વલણ આ
નવી શક્તિ અને નવા આદર્શની બાબતમાં કેવું હશે? મને એમ લાગે છે કે
- "ધર્મે જરૂર સમાજવાદને અપનાવી - નહીં નવા સમાજવાદને ધાર્મિક ગણે

પ્રસ્થાપિત કરવાનો આપણો પોતાનો જ સ્વતંત્ર માર્ગ વિકસાવી શકીએ જોને શાસ્ત્રીય સમાજવાદ કહેવામાં આવે છે તેમ્ને એવી અપકવ વિચારપદ્ધતિ અને વર્ગ વિગ્રહની નિષ્કુર કાર્ણપદ્ધતિ થોજી કાઢી છે કે જે પરિણામે બમર નીવડે તેમ છે બધા ધર્મોને માટે તે એક બારે પડકારરૂપ છે બધા ધર્મો સમાજવાદને હિંમત પૂર્વક સ્વીકારી લઈ જીવનને નવી દોરવાણી નહીં આપે તો તે બધાને સગ્રહસ્થાન ના સામાજિક વિભાગના પ્રાચીન અવશેષોની દશાથી સતોષ માનવો પડશે પ્રાચીન આદર્શ તો મોજૂદ છે, તેમ જ અત્યારની આવશ્યકતાઓને માટે જોઈએ તેથી પણ વધુ પૂરતો, પરંતુ તેની પાછળનો પ્રાચીન જુસ્સો, જે કદી હતો તો તે હવે બા-થો ગયો છે, અને ધાર્મિક પુરુષોએ ગરીબોની નિઃસહાય તથા નિરાશાભરી સ્થિતિ વિષે દરજર કરવાનું પણ છોડી દીધું છે સદ્ભાવની માત્ર વાતો, અને અન્મોન્મ પ્રશંસા તથા ધર્મવિષયક તાત્ત્વિક કે દાર્શનિક ચર્ચાઓ એ પોતે ગમે તેટલા સારા હોય તોપણ ધર્મોની પરિપદ માટે એટલો કાર્યક્રમ પૂરતો તો ન જ કહેવાય

દરેક ધર્મમાં પ્રાચીન શાસ્ત્રોના નવી રીતે અર્થ કરવાનો પ્રયત્ન થાય છે તેથી દરેક ધર્મ ધીમે ધીમે અર્ગવ્યાખ્યાની પોતપોતાની નવી રીતિઓ વિકસાવતો જાય છે પરંતુ શાસ્ત્રવાક્યોની વ્યાખ્યા અને શાસ્ત્રવાક્યોના અર્થ ઉપર જ આધાર રાખવાને બદલે આપણે માનવશાસ્ત્ર, સમાજવિદ્યા, કળા, વિકાસવાદ અને તે સૌ કરતાં વધારે આધ્યાત્મિક અનુભવની મદદ સ્વીકારવી જોઈએ અને આજના ધર્મોના સિદ્ધાંતો અને આચારવિધિઓ ઉપર પ્રકાશ પાડવો જોઈએ

*

*

*

જ્યારે આપણે 'ધર્મો' એવો બહુવચનનો પ્રયોગ કરીએ છીએ, ત્યારે આપણે હિંદુ ધર્મ ઈસ્લામ, ખ્રિસ્તી ધર્મ વગેરે પ્રચલિત ધર્મોનો જ ખ્યાલ કરીએ છીએ પરંતુ આ પ્રચલિત ધર્મોના કોયલા હેઠળ જુદા જ પાયાઓ ઉપર તદ્દન નવા ધર્મો વિકસતા જાય છે માનવતાનો ધર્મ જીવનના બધા પ્રશ્નોનું સતોષકારક નિરાકરણ આપવાનો દાવો કરતી એક સંપૂર્ણ યોજના છે કળા એ બીજો ધર્મ છે કે જે જીવનમાં સગતિ સ્થાપી આપવાનો અને માનવવિકાસના પ્રશ્નોનું નિરાકરણ પૂરું પાડવાનો દાવો કરે છે કાયદાકાનૂન એ કદાચ આધુનિક યુગનો ત્રીજો વધારે લોકપ્રિય અને શાન્તિશાળી ધર્મ છે માત્રસને વારસામાં જે કાંઈ હોયો મળ્યા છે કે જે તેમ્ને પોતાને માટે ઊભાં કર્યાં છે, તે બધાનો ઉપાય યોગ્ય કાયદાકાનૂનોથી કરવાનું વિચારવામાં આવે છે રોજ નવા થતા કાયદાકાનૂનોથી આખા જીવનને નિર્ધારિત કરવાનું ઈચ્છવામાં આવે છે માત્રમને લાગતીવળગતી કોઈ પણ કે દરક પરંતુ માટે ધારાસભા જ દરક દેશમાં વડી સત્તા થઈ બેઠી છે રોજ આપણને કાયદાકાનૂનોની નિષ્ફળતાનો અનુભવ થતો જાય છે છતાં આપણે આપણી સંવેદનશીલ શક્તિ કાયદાપદ્ધતિને વિકસાવવામાં અને કાનૂનમાં લાવવા માં ખર્ચીએ છીએ

આપણામાં એવી દૃઢ માન્યતા જામતી જાય છે કે વહેમો હવે જલદી નાશ જાય છે, પરંતુ આપણે નવા વહેમોની જગા કરવા માટે જ જૂના વહેમોને વામા ફાળ્યા હોઈએ છીએ, અને વહેમોનું સામ્રાજ્ય હમેશની પેઠે વિજયી હોય છે

મારી પોતાની એકમાત્ર આશા તો કેળવણીનો ધર્મ ધીમે ધીમે પ્રચારમાં જાય તેમાં રહેલી છે પરંતુ એ કેળવણી તે કેળવણી ખાતાના પ્રધાનોના રહેલી કેળવણી નહીં, પરંતુ વધારે સારા જીવનના—આધ્યાત્મિક જીવનના—શોધ એવા પેગંબરોએ ફેલાવેલી કેળવણી આ કેળવણી વૈશ્વિક તેમ જ તથા રાષ્ટ્રીય તેમ જ આંતરરાષ્ટ્રીય એમ સમગ્ર મનુષ્યને કેળવવાનો રાખે છે

આ દૃષ્ટિબિંદુથી જોઈએ તો જ્ઞાન, ભક્તિ અને કર્મ એ આત્મોન્નતિના ત્રિમાર્ગો નથી, પરંતુ આત્મવિકાસની આપણી સાધનારૂપી રત્નનાં ત્રણ પાસાં જ છે

'સત્ય અને અહિંસામાં નિષ્ઠા'એ કાંઈ બૌદ્ધિક મિલ્લાતો નથી તે તો જાતની જાણમાં આવેલા અમોઘ આચારો છે મર્મ પ્રકરના ધાર્મિક જીવન આચારના એ નિકષેપ છે, અને વ્યક્તિ તેમ જ અમુદાયના જીવનમાં એ ર દાખલ કરવાનું એકમાત્ર સાધન કેળવણી જ છે

માનવજાત ધર્મભાવનાને પુનરુજ્જીવિત કરવા માટે નવું વચ્ચલ અને નવી પની યાદ જોઈ રહી હોય એમ લાગે છે પ્રાચીન લોકો બગચાની સાર્વજનિક બો અને વીજળીની પેઠે જબકી જતી સ્ફુરણાઓના જગાનાની છાયામાં તેઓ તીવ્ર ધ્યાન વડે અનતના સ્વરૂપમાં દૂનમી મારવાનો પ્રયત્ન કરતાં

ધ્યાનચર્ચા જેમથાથી પ્રારંભિક જગાનાનું લક્ષણ હોય છે તેઓએ કોઈ ઘીતે અતઃસ્ફુરણાની ઈન્દ્રિય પ્રાપ્ત કરી હતી કે જે આપણે ખોઈ બેઠા છીએ તેમ, જલસુરન, બુદ્ધ અને ઉપનિષદકાલ પછીના વચ્ચતના જ્ઞાતિઓના જગાના માટે મનુષ્યજાતિએ તર્કપ્રધાન મુગમાં પ્રવેશ કર્યો છે એ મુગની પાછળ

જ એક બાજુ સંગઠનનો જગાનો અણ્યો અને બીજી બાજુ કલાત્મક આવિ રો જગાનો આવ્યો એમ કહી શકાય ત્યાર બાદ વિકાસવાદનો નિર્જાત પ્રચાર આવ્યો અને તેણે આપણને ઐતિહાસિક દૃષ્ટિબિંદુ અર્પી કે જગાથી પ્રાચીનો પરિચિત નહોતાં કલાત્મક દૃષ્ટિ અને આંતરરાષ્ટ્રીય દૃષ્ટિબિંદુ એ આજની

વજાતનાં મુખ્ય લક્ષણો છે ધર્મોએ જે ફાયવુંફૂવું હોય અને માનવજાતિને જજીવિત કરવી હોય તો તેમણે આ જગાનાનું વચ્ચ નામજીને જીવનનો નવો દર્શાવવો જોઈએ આજના મોગ ભાગના માનવ નમુદાયમાં, અને તેને

દર્શાવનારા ચિત્રિનોમાં તો મુખ્યત્વે કરીને, ધર્મની કિમત બહુ ઓછી થઈ હોઈ છે અને વસ્તુ નાકમૂલ્ય કરી શકાય તેમ નથી ધર્મો બહુ ઘાંતો વખત પોતાનો

જો એ વસ્તુ નાકમૂલ્ય કરી શકાય તેમ નથી ધર્મો બહુ ઘાંતો વખત પોતાનો

હરેસાં બધ કરોને ભેગો રહ્યા છે; અને તેથી જ આજે તેમને માફૂમ પડ્યું જાય છે કે, તેમની પાસે કીમતી માલ હોવા છતાં તેઓ પ્રવાણમાં આગળ વધવાને બદલે વહેંચણીમાં પાછા તપાસા જાય છે દરમ્યાન મનુષ્યજાતિએ વિજ્ઞાન, રાજ/રાજ્ય અને પ્રચુર ધનસંપત્તિને જ પોતાની પ્રવૃત્તિના મુખ્ય ક્ષેત્ર બનાવી દીધા છે. એટલે હવે તો ધર્મો માનવજાતની આ મુખ્ય પ્રવૃત્તિઓનો અર્થ કરી બતાવે, તેમની વચ્ચે મેળ બેસાડી આપે અને તેમને કામૂમાં લાવી શકે તો જ પોતાનું મુખ્ય સ્થાન પુનઃ પ્રાપ્ત કરી શકે.

૫

ધર્મવિકાસ

મામાનિક દોષો દૂર કરવાની જવાબદારી હિંદુ સમાજમાં ઋષિમુનિઓની અને સાધુસંતોની છે. ધર્મનિષ્ઠ ધર્મસુધારકોને હાથે જ આ કામ થતું આવેલું હોવાથી હિંદુ સમાજ આડે રહેતે ગયો નથી અને જડતાથી સડી પડ્યું નથી. ગયો જ્યારે જ્યારે આ સુધારણાનું કામ શિવિલ પાડ્યું છે ત્યારે ત્યારે સમાજ સીધું પ્રાપ્ત થયો છે, અને પછી ધર્મસુધારકોને જાગૃત તપશ્ચર્યા આદરી સમાજને જાગૃત કરવો પડ્યો છે.

વિવાહના નિયમો આજે છે એવા પહેલાં ન હતા. મહાભારતમાં લખ્યું છે કે એક વખત એવો હતો કે જ્યારે વિવાહસભ્ય બાલુ શિવિલ હતો એના દુષ્પરિણામ જોઈ એક ઋષિએ હરમાન કાઢ્યું કે અત્યાર સુધી થયું એ થયું, હવે પછી આ શિવિલતા બંધ વેદકાળમાં વિધવાઓ નિયોગવિધિથી અમુક મુદત માટે પુનઃ વિવાહ કરતી વૈદિક કાળથી વાતના આવેલા એ રિવાજને સીધા ચઢોમા વખોડવાની હિંમત તો પાછળના લોકોએ ન કરી, પણ કલિયુગમાં એ રિવાજ બંધ થવો જ જોઈએ એમ આગ્રહપૂર્વક કહી એ રિવાજ બધ પાડ્યો જૂના લોકો છૂટથી દારૂ પીતા હતા લોકિક રૂઢિ પ્રમાણે ધાર્મિક વિધિમાં પણ દારૂ વપરાતો દારૂના દુષ્પરિણામ જોયા પછી દારૂનો સત્તર નિષેધ કરતા ઋષિમુનિઓએ સકોચ ન કર્યો, ધર્મમહાપાતકમાં સુરપાનની ગણતરી જ્યે સુરપાન બધ કરાવ્યું અને સમાજને બચાવ્યો સન્યાસધર્મનો દુરુપયોગ જોઈ કલિયુગમાં કોઈ સન્યાસ ન લે એવો ફતવો એક વખતના ધાર્મિક આગેવાનોએ કાઢ્યો હતો પણ પાછળથી અલગ શકરાચાર્યે જોયું કે ધર્મને જ વરેલા અને ધર્મની જ સેવા કરનારા એવા ત્યાગી વેશગીઓની પરપરા તૂટે એમાં સમાજનું અહિત જ છે એટલે કલિવર્ગનો જૂનો ફતવો કોરે મૂકી સન્યાસધર્મની સસ્થા શકરાચાર્યે ફરી જગાડી અને એના દસ વિભાગ પાડી એમાં જોઈતી વિવિધતા આપી.

આપણામાં એવી દૃઢ માન્યતા જામતી જાય છે કે વલેમો હવે જાણી નાથ પામતા જાય છે, પરંતુ આપણે નવા વલેમોની જગ્યા કરવા માટે જા જૂના વલેમોને દૂર કરવામાં ફાળો લેઈએ છીએ, અને વલેમોનું નાશાન્ત્ય હમેશની પેઠે વિજયી જ રહ્યું હોય છે.

મારી પોતાની એકમાત્ર આશા તો કેટલેમોનો ધર્મ થીમે ધીમે પ્રચારમાં આવતો જાય તેમાં રહેલો છે પરંતુ એ કેટલેમો તે કેટલેમો ખાતાના પ્રજાનોના હાથમાં રહેલી કેટલેમો નહીં, પરંતુ વધારે સારા જીવનના—આધ્યાત્મિક જીવનના—હજુ થોડા એવા પેગંબરાઓ ફેલાવેલી કેટલેમો આ કેટલેમો વૈજ્ઞાનિક તેમ જ સામાજિક તથા રાષ્ટ્રીય તેમ જ આંતરરાષ્ટ્રીય એમ તમામ મનુષ્યને કેટલેમોનો ઈરાદો રાખે છે.

આ દૃષ્ટિબિંદુથી જોઈએ તો જ્ઞાન, જાતિ અને કર્મ એ આત્મોન્નતિના વૈકલ્પિક માર્ગો નથી, પરંતુ આત્મવિકાસની આપણી માધ્યમસ્વી રત્નનાં જુદાં જુદાં પાત્રો જ છે.

'સત્ય અને અહિંસામાં નિષ્ઠા'એ કોઈ બૌદ્ધિક નિષ્ઠાનો નથી તે તો માનવજાતની જાતમાં આવેલા અમોઘ આચારો છે નર્વ પ્રકારના ધાર્મિક જીવન અને આચારના એ નિકષેપ છે, અને જાતિ તેમ જ સમુદાયના જીવનમાં એ આચાર દાખલ કરવાનું એકમાત્ર સાધન કેટલેમો જ છે.

માનવજાત ધર્મજાવનાને પુનરુજ્જીવિત કરવા માટે નવું વલેમ અને નવી ઇન્દ્રિયની રાહ જોઈ રહી હોય એમ લાગે છે પ્રાચીન યોધે બળશાળી સાહસિક વૃત્તિઓ અને વીજળીની પેઠે ઝબકી જતી સ્ફુરતાઓના જમાનાની છાયામાં હતા તેઓ તોડી પાડવા પડે અંતતના સ્વરૂપમાં ઝબકી મારવાનો પ્રયત્ન કરતા એવી ધાનશક્તિ જમણાની પ્રારંભિક જમાનાનું લક્ષણ છે તેઓએ કોઈ જૂઠું રીતે અંત સ્ફુરતાની ઇન્દ્રિય પ્રાપ્ત કરી હતી કે જે આપણે ખોઈ બેઠા છીએ સોક્રેટીસ, જલ્થુસ્ટ, બુદ્ધ અને ઉપનિષદકાળ પછીના વખતના ઋષિઓના જમાના થી માટે મનુષ્યજાતિએ તર્કપ્રધાન મુગમાં પ્રવેશ કર્યો છે એ મુગની પાછળ પાછળ એક બાજુ સંગઠનનો જમાનો આ તે અને બીજી બાજુ કલાત્મક આર્થિક કારનો જમાનો આવ્યો એમ કહી શકાય ત્યાર બાદ વિકાસવાદનો સિદ્ધાંત પ્રચાર માં આવ્યો અને તેમણે આપણને ઐતિહાસિક દૃષ્ટિબિંદુ અર્ધ્ય કે જેનાથી પ્રાચીનો બહુ પરિચિત નહોતા કલાત્મક દૃષ્ટિ અને આંતરરાષ્ટ્રીય દૃષ્ટિબિંદુ એ આજની માનવજાતના મુખ્ય લક્ષણો છે ધર્મોએ જે હાલવુદ્ધવુ હોય અને માનવજાતને પુનરુજ્જીવિત કરવી હોય તો તેમણે આ જમાનાનું વલેમ સમજીને જીવનનો નવો માર્ગ દર્શાવવો જોઈએ આજના મોટા ભાગના માનવ સમુદાયમાં, અને તેને દોરવા ઇચ્છતાશ ચિંતિતોમાં તો મુખ્યત્વે કરીને, ધર્મની કિંમત બહુ ઓછી થઈ ગઈ છે એ વસ્તુ નાકમૂઝ કરી શકાય તેમ નથી ધર્મો બહુ લાંબો વખત પોતાના

હવેસા બધ કહેને બેની ગયા છે, અને તેથી જ જાણે તેમને માનુષ પદનું જય છે કે, તેમની પાસે કીમતી માત્ર હોવા છતાં તેઓ પ્રવાહમાં આગળ વધવાને બદલે વલોપમા પાછા તમાના જ્વ છે દરમ્યાન મનુષ્યજાતિએ વિજ્ઞાન, સાહિત્ય અને પ્રયુગ ધનસંપત્તિને જ પોતાની પ્રતિષ્ઠા મુખ્ય ક્ષેત્ર બનાવી દીધા છે એટલે હવે તો ધર્મો માનવજાતની આ મુખ્ય પ્રતિષ્ઠાઓનો અર્થ કરી બતાવ, તેમની વચ્ચે મેળ બેનારી જાણે અને તેમને કામૂયા લાવી શકે તો જ પોતાનું મુખ્ય સ્થાન પુનઃ પ્રાપ્ત કરી શકે

૫

ધર્મવિકાસ

સામાજિક દોષો દૂર કરવાની જવાબદારી પિુ સમાજમાં ઋષિમુનિઓની અને માધુસંતોની છે ધર્મનિષ્ઠ ધર્મસુધારકોને જાણે જ આ કામ થતું આવતું હોવાથી પિુ સમાજ બાહે રહેતે જાયો નથી અને જગતમાં તો પાપ નથી જાયો જ્યારે જ્યારે આ સુધારણાનું કામ શિથિલ પડ્યું છે ત્યાર ત્યાર સમાજ કીમત પ્રાપ્ત થાય છે, અને પછી ધર્મસુધારકોને જરૂરદસ્ત તપશ્ચર્યા આદરી સમાજને જગત મરવો પડ્યો છે

રિવાજના નિયમો આજે છે એવા પહોં ન હતા મહાભારતમાં લખ્યું છે કે એક વખત એવો હતો કે જ્યાર રિવાજસમય બહુ શિથિલ હતો એનાં પુરિ મામ જેઈ એક ઋષિએ દુરમાન કાઢ્યું કે અત્યાર સુધી થયું એ થયું હવે પછી આ શિથિલતા બધ વેદકાળમાં વિધવાઓ નિયોગવિરહી અમુક મુદત માં પુનઃ વિવાહ કરવી લૈકિક કામથી નાવતા આવેલા એ રિવાજને સીધા ચન્દ્રોમાં વાગેવાની હિમત તો પાછળના લોકોએ ન કરી, પણ કવિયુગમાં એ રિવાજ બધ વધો જ જેઈએ એમ આશ્વલપૂજક જ્યો એ રિવાજ બન પાડ્યો જૂના લોકો છુટી દાડ પીતા હતા લૈકિક કૃતિ પ્રમાણે ધાર્મિક વિધિમાં પણ દાડ વધવાનો દાડના દુષ્પરિ મામ જેવા પછી દાડનો તત્તર નિર્ધાર કરતા ઋષિમુનિઓએ સમજે ન કર્યા પંચમહાપાતકમાં સુસાધાનની ગણતરી કરી સુસાધાન બધ કંચાળ્ય અને સમાજન બચાગો સંન્યાસધર્મનો રુચ્છોગ જેઈ કનિયુગમાં કોઈ સંન્યાસ ન લે એવો ફતવો એક વખતના ધાર્મિક આગેવાનોએ લે લોકો પણ પાછળથી આજ સકરાચારો જેવું કે ધર્મને જ વરના અને ધર્મની જ સેવા કરનારા એવા ત્યાગી વેશગીઓની પરપરા નૂઝો એમાં સમાજનું અહિત જ છે એવે કવિવર્ણનો જૂનો ફતવો ગેરે મૂકી સંન્યાસધર્મની સંસ્થા શક્યથાઈ ફરી જગારી અને એના દસ વભાગ પાડી એમાં જેઈતો વિવિધતા આણી

નાતજાતના આત્મ નિર્વામો પોતાના કર્મમાં વિલક્ષ્ય છે એમ જોઈ સૌમ્ય પ્રકૃતિ સંતોએ ચોદમા સૌકાથી ભૂમિમાર્ગમાં નાતજાતને સ્થાન નથી એટલી છૂટ કરી આપી

ધર્મવ્યવસ્થા જન્મ પ્રમાણે નિશ્ચય કે કેવળ સંસ્કારો, આજીવિકા ઇત્યાદિ ગુણો ઉપર આધાર એ વિશે પ્રજામયી મતભેદ ચાલતો આવેલો છે જાતિ જન્મ પ્રમાણે, અને વર્ણ ગુણકર્મ પ્રમાણે, એવો અભિપ્રાય કે યથેચ્છે જાણ છે ધર્મ-સંસ્કારો પ્રજાજ યોગ ત્યારે જાતિનું પ્રામાણ્ય ઓછું થતું, એમ પણ આપણે જોઈએ છીએ

ત્યાર આગમમાં ઉચ્ચ ક્રમો એનો ક્રમથી પણ વાંચા વખત સુધી ચાલ્યો અને ધર્મબુદ્ધિએ ચુકાદો આપ્યો કે દરેક આગમ પોતપોતાને સ્થાને યોગ્ય છે, મોડ છે આભારની ભાજતમાં પણ મતભેદ લાખા વખત સુધી ચાલ્યો, મહાભારતમાં ક્યારે ને પગલે એની ચર્ચા જડી આવે છે વજમાં ધર્મબુદ્ધિ કસાય કે ન કસાય એનો ક્રમથી એટલો ભયો ચાલ્યો કે એક મહાભારતકાલીન જ્ઞાતિએ વેદનો ધિક્કાર કરવા સુધી પોતાની ભજતરા વ્યક્ત કરી

આ જ રીતે સ્મૃતિઓમાં પણ વખતોવખત ફેરફાર થતો આવ્યો છે લોકોના રિવાજ નક્કી કરી આપવાનું કામ પંડિતોનું ન હતું, યાસીઓનું ન હતું, કેમ કે તેઓ તો કેવળ ધર્મગ્રંથનો અભ્યાસ જ કરે છે, બુદ્ધિની કસરતથી અનુમાનો જ કાઢે છે પણ ધર્મનો જોમને અનુભવ છે, ધર્મને તદવથી સમજી એના પાલન મા જ જોમણે જીવનની સફળતા મानी છે, એવા સદાચારી, ધર્મપરાયણ, સર્વ-ભૂતહિતકારી મહાત્માઓનાં વચન પ્રમાણે સ્મૃતિઓ નક્કી થાય એ જૂનો રિવાજ છે આપણી પાસે જોટલી સ્મૃતિઓ છે એમા યજ્ઞભૂતમા જ સ્મૃતિકારના ગુણોનું વર્ણન છે એ જાતના ગુણો કેવળ પછી જ, જ્યાનો ઓળખી, ધર્મનું રહસ્ય જીવનમાં અજાણી ધર્મની વ્યવસ્થા કરવાનું કામ જાણીએ કરતા

અસ્પૃશ્યતા એ સામાજિક ક્રમમાંથી ઉત્પન્ન થયેલી વસ્તુ છે એને મજ બૂત કરવા માટે કોઈ દુર્દેવી થયે ધાર્મિક અસ્પૃશ્યતા સાથે લોભેએ એને ભેડી દીધી અને તે દિવસથી આપણે પડવા લાગ્યા સમાજનો અધઃપાત જ્યારે વધી પડે છે ત્યારે ધર્માત્માઓનો પુણ્યપ્રજોપ સજગી ઊઠે છે છેવ્લા સો વરસમા અનેક ધર્મચિંતકોએ અને સમાજસેવકોએ અસ્પૃશ્યતાને નિંદી, પણ સમાજે જડાને કારણે એ તરફ ધ્યાન ન દીધું હિંદુ ધર્મમા કહ્યું છે, કોઈ પણ કામ અપરુ જુઓ કે તરત તપ આદરો મનુ ભગવાને કહ્યું છે

યદુસ્તરં દહુગપં યદ્યર્થં યજ્ઞં દુષ્કરમ્ ।

તમર્થં તપગાં સાધ્યં તપો દિં દુરતિવગમ્ ॥

આજે એ જ પરંપરાને અનુસરીને ધર્મપ્રાપ્ત, ધર્મસેવક અને ધર્મનિષ્ઠ મહાત્મા આવીએ ઉગ્ર તપ આદર્યું છે એ તપને પરિણામે અસ્પૃશ્યતાનો નાશ

વચનો છે, એટલું જ નહીં પણ સમાજમાં ગરીબો અને પામલો વચનાર ઉચ્ચની ભાવ પણ નોતરી જતાનો છે. તમામ શિલ્પિય જનિત । સમુદાયના નવથી સામાજિક ન્યાય, પામલો જ્ઞાન દૂર થવા જ જોઈએ.

14-4-22

3.

ધર્મ (૧૦) ધાર્મિકતા

એક જ્ઞાનો એવાં હતો કે જ્ઞાને મોટા મોટા સમ્રાટોને પણ પોતાના
સંસ્પૃહિત હાથમાં રાખીને ધર્માનાર્થની અદ્યતનમાં હાજર થવું પડતું સાંનિધ્ય,
સ્નાન, વિજ્ઞાન, એ બધાંને ધર્મની અદ્યતનમાં પોતાની નિર્દોશ અને નિષ્ઠા નિષ્ઠ
કેવડાં પૂજ્યા હતા.

આને બે દિવસો વડી નશા છે મલ્લ કે, ધર્મોપાશી જમ્મે પામિકના જ
ચાલો નહીં છે. રૂંદે આર્થ ધર્મ, બોલ્ડ ધર્મ, વૃદ્ધી ધર્મ, વિશ્વાસી ધર્મ, ઇન્દ્રિય
વને જ્યાં જ ધર્મો માનવતાની અવિવતમાં આગેથી બનીને લાગત થયા છે
ધર્મને નામ એટલો સંમીર્ણતા હાવા લાગી છે, એટલો મનુષ્યોત્તમ થઈ રહ્યો છે
કે, આને એકેએક ધર્મ ન્યાયાવીરને બદલે આસેપીના રથને આવી નયો છે

પરંતુ નરવ નાનું જાજ છે, પછી પ્રતિષ્ઠા આપમે છે પ્રતિષ્ઠા આપમે
પછી તો જ્ઞાનગ્રંથ થવામાં વાર થી? ધર્મોએ પામિકતાને અવગણી અને
પોતાનો નાશ કરીને પોતાને પામિકતાને જ ધર્મોના સંકલ્પમાંથી બચાવવાના
દિવસો આવી પહોંચ્યા છે

ଅକ୍ଷୟ, ୧୯୪୦

સર્વોદયની તૈયારી

ગાંધીજીના ઉપવાસથી લેનતાઈ જતું સ્વાભાવિક છે, ચોઈ પણ પક્ષ સહેવું છે, પણ જોમાથી એકે રીતે એમને કે દેશને મદદ થવાની નથી એ ધર્મસંસ્થાપક ઉપવાસ કેમ લેવાયો, એના ઊંડાણમાં શું શું છે, અને હવે દરેક હિંદુનું, દરેક હિંદવાસીનું અને માનવજાતિના કલ્યાણની ઝખના રાખનાર દરેક માનવીનું કર્તવ્ય શું છે એના વિચાર કરવા માટે હૃદયના ઊંડાણમાં ઊતરવું એ આજે ખાસ જરૂર નું છે ગાંધીજીના પ્રાણ ધર્મને માટે છે એ પ્રાણ વાપરવા, નિથોવવા કે ફેંકી દેવા ત્રણે કિયા એમને માટે સરખી જ છે ‘સામાન્ય માણસને ધર્મમાં હવે રસ રહ્યો નથી,’ એમ કેટલાયે લોકો સાફ સાફ કહી દે છે ધર્મને નામે ખિસ્તી લોકોએ જે જુલમ કર્યા છે, ધર્મને નામે હિંદુમુસલમાન જે લડયા છે, ધર્મને નામે જથ્થા ત્યા જે પાખંડ ચાને છે એ જોઈ, એના દાખલા ટાંકી લોકો છરેચોક પૂછે છે, ‘આવા ધર્મને ટકાવવા માટે કોણ પ્રયત્ન કરે? આ ધર્મની બલાથી તો સમાજમાં મોઝે પેસે છે સામાજિક ઉવા જે સાફ કરવી હોય તો ધર્મનું ધર્તિગ દૂર કરવું જ જોઈએ એને બદલે ધર્મને ટકાવવા ગાંધીજી જગતના મૂલ્યના પોતાના પ્રાણ થા માટે વેડફી નાખતા હશે ?’

અને મુવાનો? રસિયાની કાતિ ઉપર મોહિત થયેલા મુવાનો તો એક જ વાત કરે છે ‘ધર્મને ચગદી નાખો, ધર્મનું કાસન કાઢી નાખો તો જ પ્રજા માથું ઊંચું કરી શકે ધર્મ એટલે જુલામી ધર્મ એટલે અજ્ઞાન ધર્મ એટલે વહેમ, ધુતારા ઓની મૂડી, જાડિમોની ઢાલ, પ્રગતિના રસ્તા આડે બાધેલો દીવાલ, પીડિત લોકો જગત ન થાય એટલા માટે એમને અપાતુ અફીસ ’ એવા એવા વાક્યોથી મુવાનો ધર્મને નવાજે છે

તેઓ નથી જાણતા કે મુવાનોને જે વસ્તુની સૂગ છે તેની જ સૂગ ગાંધીજીને પણ છે મુવાનો જ્યારે ‘ગાંધી વિથ રિનિજિવન’ કહે છે ત્યારે એ જ વાત વ્યવહારની ભાષામાં મૂકી ગાંધીજી કહે છે, ‘અસ્પૃશ્યતાને દફનાવો ઉચ્ચનીચભારને નાનૂદ કરો પાખંડને ઊભવાની જગા પણ ન રાખો ’ મુવાનો જ્યારે મ્હે છે, ‘ગાંધી વિથ રિનિજિવન,’ ત્યારે એ હુકમ તેઓ હવામાં છોડે છે, એને ઝીલનાર કોઈ છે કે નહીં એ તેઓ જોતા પણ નથી ગાંધીજી કહે છે, ‘પાખંડનો નાશ કરવાનું બીજાને સૂચવીએ તે પહેલા આપણે જ એને વીંધીએ આપણામાં પાખંડ હોય તે પહેલા કાઢી નાખીએ, કેમ કે એ આપણી ગોળીની પલ્લેચની અદર જ હશે અને પછી આસપાસના પાખંડનો નાશ કરવો એ પણ આપણુ જ કામ છે ’

કેવળ શબ્દની જગમા તપાસીને જે મુવાનો માને કે જાધીજીની ને એમની વચ્ચે સમુદ્ર પડ્યા છે, તો એ દુર્વની વાત છે જેને આપણે નમાવડિત કહીએ છીએ એને જ જાધીજી ધર્મ કહે છે જેને આપણે ચારિત્ર્યનું તેજ મીઠું છીએ એને જ જાધીજી આત્મબળ કહે છે ફક્ત એટલા જ કે આપણે જે વાત કેવળ ચર્ચાએ છીએ તે જાધીજી આવડે બતાવે છે, અને પાતે આવડીને આપણને તેમ જવા નોતરે છે

જમાના નામે જાધીજીએ એક મોટો નજગ્રાહ જગાવ્યો છે જાગતો જમાનો મુત્સદ્દીગીરીથી મમ કકાવવા માટે છે પાતપાનાનો સ્વાર્થ વધતા પ્રમાણમાં મધતો જાય અને છતાં એવી કુનેદ ચોધી કાઢીશું કે જનનમાજાનું વધારું ને વધારે ભુલું જાય, અવી જાણા આ મુત્સદ્દીઓ હમેશા જાગતને બતાવે છે એમાંથી જ ધીમે ધીમે પાર વગરના મન વધતો જાય છે ખાનગી જીવનમાં શું ને જાહેરજીવન માં શું, જીવનનો આદર્શ જ બિતરતો જાય છે વળી અને છૂપું પાપ તો એમાં ફાલે એમાં નવાઈ શી? આ સ્થિતિ નામે જૂઝીને લીંગમુઝ દાખલ થવાનો જાધીજીનો પ્રયત્ન છે મેં જોગ આપ્યા વગર લોભે ચડી ન થઈ ચારિત્ર્ય ટકી ન શકે, એટલું તેમાં ઠનાવવા માગે છે આજે ભલે હરિજનોને કાળે એમણે ઉપવાન આરંભ્યા જાણાય, પણ હરિજનનો સવાલ એ એક પ્રધાન નિમિત્ત છે દુનિયા ભરના મુત્સદ્દી લોકોએ ધર્મ ઉપરની માણસજાતની ગ્રહા તોડવાનો જે ધધો શરૂ કર્યો છે તેની મામે જાધીજીએ એક મોટો બળવો જગાવ્યો છે અમુક દેશ કે અમુક રાજ્ય સામે એ બળવો નથી, પણ માણસજાતના હૃદયમાં જે ચેતન રહેલો છે અને જ્યાં ત્યાં ધર્મને નામે અધર્મ ફલાવી રહ્યો છે તેની સામે છે જાનો વિદુસ્તાનના કે મોઢ પક્ષ સ્થાનના રાજામંત્ર સાથે સબધ નથી એ તો કવન હૃદયમારણ છે નમાજકારણ છે ધર્મકારણ છે આજે વખતસર સમજાશું તો ઘણું કાર્ય સંભવાઈથી ને નુરત કરી શકીશું

આપણે થાં રાખવું જોઈએ કે જાધીજી સાથે રહીને પ્રયત્ન કરીશું તો આછી મહેનતે, વગર મૂજબતે સંકટ તરી જઈશું પણ જે આજે આપણે એમને સાથ ન આપ્યો તો હાથ ધનવા પડ્યો, અને અનેક પેઢીઓ સુધી ભોગોની પરપરા પછી જ આરો જેવા પામીશું ભારતવધમા રહેતા એકએક માણસને જાધીજીની હાકલ છે કે આ શુદ્ધિયવમાં પોતપોતાનો ફાળો આપે, જ્યાં બેઠા છે ત્યાં જ ઊભા થઈ સાફસૂફ કરવા માટે, હૃદયમાં ધૂષણને અને સર્વોદયની તૈયારી કર

સર્વોદયની તૈયારી

ગાંધીજીના ઉપવાસથી હેભતાઈ જવું સ્વાભાવિક છે, સેઈ પડવું પણ સહેલું છે, પણ બેમાથી એકે રીતે એમને કે દેશને મદદ થવાની નથી એ ધર્મસંસ્થાપક ઉપવાસ કેમ લેવાયો, એના ઊંડાણમાં શું શું છે, અને હવે દરેક હિંદુનું, દરેક હિંદવાસીનું અને માનવજાતિના કલ્યાણની ઝખના સખનાર દરેક માનવીનું કર્તવ્ય શું છે એનો વિચાર કરવા માટે હૃદયના ઊંડાણમાં ઊતરવું એ આજે ખાસ જરૂર નું છે ગાંધીજીના પ્રાણ ધર્મને માટે છે એ પ્રાણ વાપરવા, નિચોવવા કે ફેંકી દેવા ત્રણ કિયા એમને માટે સરખી જ છે 'સામાન્ય માણસને ધર્મમાં હવે રસ રહ્યો નથી,' એમ કેટલાયે લોકો સાફ સાફ કહી દે છે ધર્મને નામે ખ્રિસ્તી લોકોએ જે જુલમ કર્યા છે, ધર્મને નામે હિંદુમુસલમાન જે લડયા છે, ધર્મને નામે જ્યા ત્યા જે પાખડ ચાલે છે એ જોઈ, એના દાખલા ટાકી લોકો છડેયોક ખૂંછે છે, 'આવા ધર્મને ટકાવવા માટે કોણ પ્રયત્ન કરે? આ ધર્મની બલાથી તો સમાજમાં સડો પેસે છે આમાનિક હવા જે સાફ કરવી હોય તો ધર્મનું ધનિગ દૂર કરવું જ જોઈએ એને બદલે ધર્મને ટકાવવા ગાંધીજી જગતના મૂલ્યના પોતાના પ્રાણ થા માટે વેંટફી નાખતા હશે?'

અને મુવાનો? રશિયાની ક્રાંતિ ઉપર મોહિત થયેલા મુવાનો તો એક જ વાત કરે છે 'ધર્મને ચગદી નાખો, ધર્મનું કાસળ કાઢી નાખો તો જ પ્રજા માથું ઊંચું કરી શકે ધર્મ એટલે ગુલામી ધર્મ એટલે અજ્ઞાન ધર્મ એટલે વલેમ, ખુતારા ઓની મૂડી, જાલિમોની દાલ, પ્રજાતિના રસ્તા આડે બાધેલી દીવાલ, પીડિત લોકો જાગ્રત ન થાય એટલા માટે એમને અપાનું અફીણ ' એવા એવા વાક્યોથી મુવાનો ધર્મને નવાળે છે

તેઓ નથી જાણતા કે મુવાનોને જે વસ્તુની સૂગ છે તેની જ સૂગ ગાંધીજીને પણ છે મુવાનો જ્યારે 'ઇડન વિથ રિવિન્જિવન' કહે છે ત્યારે એ જ વાત બવલારની ભાષામાં મૂકી ગાંધીજી કહે છે, 'અસ્પૃશ્યતાને દફનારો ઉચ્ચનીચભારને નામુદ કરો પાખડને ઊભવાની જગ્યા પણ ન સખો' મુવાનો જ્યારે કહે છે, 'ઇડન વિથ રિવિન્જિવન,' ત્યારે એ લુકમ તેઓ હવામાં છોડે છે, એને ઝીલનાર કોઈ છે કે નહીં એ તેઓ જોતા પણ નથી ગાંધીજી કહે છે, 'પાખડનો નાથ કરવાનું બીજને સૂચવોએ તે પહેલા આપણે જ એને વીંધીએ આપણામાં પાખડ હોય તે પહેલા કાઢી નાખીએ, કેમ કે એ આપણી ઝોળીની પહેચની અંદર જ હશે અને પછી આનપાગના પાખડનો નાથ કરવો એ પણ આપણ જ કામ છે'

કેવળ યજ્ઞની જાળમાં સપડાઈને જો યુવાનો માને કે ગાંધીજીની ને એમની વચ્ચે સમુદ્ર પડ્યો છે, તો એ દુર્દેવની વાત છે જેને આપણે નમાજ હિત કહીએ છીએ એને જ ગાંધીજી ધર્મ કહે છે જેને આપણે ચારિત્ર્યનું તેજ કહીએ છીએ એને જ ગાંધીજી આત્મભળ કહે છે ફરક એટલો જ કે આપણે જ વાત કેવળ ચીજો છીએ તે ગાંધીજી આવરી બતાવે છે, અને પોતે આચરેને આપણને તેમ કરવા નોતરે છે

જમાના સાથે ગાંધીજીએ એક મોટો ગજગ્રાહ જગાવ્યો છે આજનો જમાનો મુન્સદીગીરીથી કામ કઢાવવા માગે છે પોતપોતાનો સ્વાર્થ વધતા પ્રમાણમાં સંધતો જાય અને છતાં એવી કુનેહ સોધી કાઢીશું કે જનસમાજનું વધારે ને વધારે ભગ્ન થતું જાય, એવી આશા આ મુન્સદીઓ હમેશાં જગતને બતાવે છે એમાથી જ ધીમે ધીમે પાર વગરનો સડો વધતો જાય છે ખાનગી જીવનમાં શું ને જાહેરજીવન માં શું, જીવનનો આદર્શ જ બિતરતો જાય છે દલી અને દૂધ પાપ તો એમા ફાલે એમા નવાઈ થી? આ સ્થિતિ સામે ઝઝીને વીરયુગ દાખા કરવાનો ગાંધીજી નો પ્રયાસ છે કોકે ભોગ આપ્યા વગર લોકો ચડી ન થકે, ચારિત્ર્ય ટકી ન થકે, એન્હુ તેઓ ઠનાવવા માગે છે આજે ભલે હરિજનોને કાળે એમણે ઉપવાસ આદરેલા જણાય, પણ હરિજનનો સવાય એ એક પ્રધાન નિમિત્ત છે દુનિયા ભરના મુન્સદી લોકોએ ધર્મ ઉપરની માણસજાતની કાબા તોડવાનો જે ધધો શરૂ કર્યો તેની ગામે ગાંધીજીએ એક મોટો બળવો જગાડ્યો છે અમુક દેશ કે અમુક રાજ્ય સામે એ બળવો નથી, પણ માણસજાતના હૃદયમાં જે શેતાન રહેલો છે અને જ્યાં ત્યાં ધર્મને નામે અધર્મ ફેલાવી રહ્યો છે તેની સામે છે આનો હિંદુસ્તાનના કે કોઈ પણ સ્થળના રાજકારણ સાથે સંબંધ નથી એ તો કેવળ હૃદયકારણ છે, સમાજકારણ છે, ધર્મકારણ છે આજે વખતસર સમજીશું તો ધણું કાર્ય સહેલાઈથી ને નુરત કરી થકીશું

આપણે યાદ રાખવું જોઈએ કે ગાંધીજી સાથે સહીને પ્રયત્ન કરીશું તો ઓછી મહેનતે, વગર મૂઝવણે સફટ તરી જઈશું પણ જો આજે આપણે એમને સાથ ન આપ્યો તો ઘાય થસવા પડ્યો, અને અનેક પેઢીઓ સુધી ભોગોની ધરધરા પછી જ આરો જેવા પામીશું ભારતવર્ષમાં રહેતા એકએક માણસને ગાંધીજીની ઘાંઘ છે કે આ શુદ્ધિવક્ત્રમાં પોતપોતાનો ફાળો આપે, જ્યાં ભેગ છે ત્યાં જ ભેગા થઈ સાફસૂફ કરવા માટે, હૃદયમાં ધૂપ બાળે, અને સર્વોદયની તૈયારી કરે

ભક્તિનો પ્રસાદ

નમ્રતા એ પામિકતાની નિશાની છે સાચી નમ્રતા હોય તો બીજા પાસેથી જ્ઞાન મળી શકે, બોધ થઈ શકાય, પોતાના જીવનમાં સુધારો કરી શકાય જેની પાસેથી આપણે ધર્મજ્ઞાન મેળવવા માગતા હોઈએ તેના પ્રત્યે અમુક વિશ્વાસ, નિષ્ઠા અને કાંઠા હોવા જ જોઈએ, કેમ કે ધર્મ એ કેવળ બુદ્ધિનો વિષય નથી પણ નિષ્ઠાનો વિષય છે

એ નમ્રતા વ્યક્ત કરવા ખાતર જ શુશ્રૂષા એટલે કે કષ્ટ સાંભળવાની ને માનવાની તૈયારી જિજ્ઞાસુ પાસે માંગેલી છે 'તમારું કષ્ટ માનીશ જીવનમાં જરૂરી ફેરફારો કરવા તૈયાર છું તમારા સહવાસમાં રહી, તમારા જીવનમાં ઓતપ્રોત થઈ જીવનરહસ્ય સમજી શકાય એમ હોઈ તમારાં કામોમાં પણ હું ભાગ લઈશ' એ બધા સંકલ્પ બતાવવા માટે ઉપનિષદ કાનના જિજ્ઞાસુઓ ગુરુ પાસે ઘરનની સામગ્રી ને સમિધો લાવતાં લઈને જતા

ત્યાર પછી જન્મોએ એ નમ્રતામાં વધુ ઉમેરે કર્ષણ જ્ઞાની મામસના ચક્ષુ જ્યાં છે ત્યાં પોતાનું માથું પહોંચે તોપણ પોતે ઉત્તમ થયા એવી લાગણી વ્યક્ત કરવા ખાતર પગે લાગવાનો, પગ પર માથું મૂકવાનો રિવાજ દાખલ થયો પછી તો નમ્રતાની ઘણીફાઈ વાવી 'હું આપના દાસના દામની દાસ છું, ગુલામનો ગુલામ છું, આપ ગુરુના ગુરુ છો,' વગેરે વિવેક વધવા લાગ્યો પછી તો ચતુરને છાત્રીને ચરમની રજાને લોકો વળગ્યા ઈશ્વર અને ઈશ્વરના નામમાં જે ચમત્કારો થાિ છે તેવી શક્તિનો અણસ જ્ઞાની, ભક્ત અને પંડિતોના ચરમસ્પર્શ વિષે પણ થવા લાગ્યો, એક જગે તો પોતાના માનેશ ગુરુના પગ પરની પૂજ ચોજ થોડી થોડી બેની કરી એક કોથળી બરી કાઢી એના પર રેશમના અને જાતીનાં કપડાં સીવી કાઢી અને ચોજ માથા પર મૂકવા લાગ્યો એટલાથી એને સંતોષ ન થયો. ઘરની પૂજની ભગવાનની મૂર્તિઓ થય એને એ ચરમસ્પર્શની કોથળી અઘનજ નુચ્છાન લાનવા માંડી એટલે આમે એ મૂર્તિઓ થોડી દક્ષિણ તાલે પોતાના નોરને આપો દીધી, અને પછી ફક્ત એ કોથળીની જ પૂજ કરવા લાગ્યો

ભક્તિ એ નાં વસ્તુ છે, પણ જીવન જે પ્રાકૃત લાગ તો ભક્તિમાં કેવલ વેદચાપાદ જ આવી જાય છે ચરમસ્પર્શ એ પ્રથમ નમના વ્યક્ત કરવા માટે ચોક્કસ હતો એને અદ્યે, ચરમસ્પર્શમાં કઈ જાડુઈ અંતર છે, એમાંથી પામિકતાનો ચોક્કસ, વચર મહેનત, આપણા દરીયામાં પ્રવેશ કરી દઈ છે, એનો ખોલ વ મ પેલા થયો અને પછી થોડી ગુનિ જ્યાં જ્યાં આવા મહાનનો લાગ મેળવવા દો.તા

લાગી એક તરફ ભક્તો ચરણસ્પર્શનું માહાત્મ્ય દર્શાવે દર્શાવે વધારવા લાગ્યા બીજી તરફ લોકોનો આ સહેલી ધાર્મિકતા માટેનો લોભ વધવા લાગ્યો અને જેને વિશે મનમાં પૂજ્યભાવ હોય તેને અકળાવીને પણ લોકો આવા ચરણસ્પર્શ મેળવવાની ધરીફાઈ કરવા લાગ્યા.

પથ્થરની કે ધાતુની મૂર્તિને પૂજા માટે ગમે તેટલી વાર નવકાચીએ, ગમે તેટલી વાર ખવડાવીએ, અને ગમે તેવા ઉપચાર એના પર લાદીએ તોયે એ મૂર્તિને સ્નેહમય, અપયો કે અકળામણ થાય એમ નથી તેથી ભક્તિનાં વહાલ મૂર્તિ ઉપર દાવવવામાં કંઈ મુશ્કેલી નથી મદિરના મુખિયાએ જેમ ઈચ્છે તેમ મૂર્તિઓની પૂજા કરી ચકાચ ભક્તો મદિરમાં એકબીજાને ઘેરાઈ કરે તેનો જ વિચાર કરવાનો રહ્યો પણ કોઈ દેહધારીને ઈશ્વરનો અવતાર માનવા આપણે બેસીએ, અને આપણી ઘેલછામાં એના સુખદુખનો કે એની લાગણીનો વિચાર ન કરીએ, એ તો અવિવેકની સીમા થઈ સ્પર્શ અને સ્પર્શની વીજળી ઉપરનો વિશ્વાસ એ તો ધાર્મિક રિવાજોમાં ધૂસેલો જડવાદ છે ઘણા લોકો ભેગા થાય એટલે એકબીજાનું જોઈને એમનું ગાડપણ વધી પણ જાય છે પછી તો સંતપુરુષના ઉન્નત જીવનનો વિચાર કરવાને બદલે પામર માણસ એના પ્રત્યેની પોતાની ભક્તિની જ કદર કરતાં લાગે છે અને અતે ઈશ્વરને નામે પોતાની નબળી પણ ઉશ્કેરાયેલી લાગણીની જ તે ઉપામના કરતો થાય છે.

ગામીજીની હર્ષિજનયાત્રામાં આ વાતનો અનુભવ — અત્યંત કડવો અનુભવ હોયે ને પગડે થાય છે લોકો મધરાતે પણ સ્ટેશનને આવે રાતના બેતણ વાગ્યે પણ છોડે નહીં ગામીજી સૂતા છે એમ કહીએ તો એમને ઉઠાડવા માટે કાત ફાટી નાખે એવા મોટા જલધ્વનિ ચલાવે એમની તનિષ્ઠ ચિતાજનક છે એમ સમજાવીએ તો પોતે દૂરદૂરથી આવ્યાની વાતો કરી એની જ કદર માગે 'આમ ગામીજીને દિવસરાત ઘેરાઈ કરશો તો તમે એમને ખોઈ બેસશો,' એમ કહીએ તો અવાજ ઓછો કરવાને બદલે, અને એમને વિકાસિત આપવાને બદલે, 'ત્યારે તો હમણા જ એમનું દર્શન કરવા દો ' એ જાતની વૃત્તિ બતાવનાર લોકો પણ આપણે ત્યાં પડેલા છે આ ધાર્મિક લોભમાં ધાર્મિકતાનો લેશ પણ નથી એટલી વાત એ લોકો ક્યારે સમજશે? સભાની ભીડમાંથી પસાર થતાં કેવલાવે લોકો ચરણસ્પર્શ માટે દોડી આવે છે ગામીજી ઘેર ખાઈને પડી જશે એવો વિચાર કરવા જેટલી ભક્તિશૂન્યતા એમનામાં નથી હોતી પુણ્ય મેળવવાનો લાગ છે, એ છોડીએ તો આપણે બેવકૂફ ગણાઈએ, એ એક જ વૃત્તિ ઊછળી આવેલી હોય છે.

હજાર વાર ચરણસ્પર્શ કર્યા છતાં મનનો મેલ ગયો નથી, હૃદય ઉન્નત થયું નથી, એનો અનુભવ થયા છતાં માણસ એટલું સ્પષ્ટ જાનો નથી કે હૃદયમાં પવટો જ્યાં સુધી થયો નથી ત્યાં સુધી આ સ્પર્શની વીજળી ભાગ્યે જ કઈ કરી ચકવા ની છે.

લાગી એક તરફ ભક્તો ચરમસ્પર્શનું માહાત્મ્ય દર્શાવે દર્શાવે વધારવા લાગ્યા શીજી તરફ લોકોનો આ સહેલી ધાર્મિકતા માટેના લોભ વધવા લાગ્યા અને જેને વિરે મનમાં પૂજાભાવ હાથ તેને અકળાવીને પણ લોભે આવા ચરમસ્પર્શ મેળવવાની હરીફાઈ કરવા લાગ્યા

પથ્થરની કે ધાતુની મૂર્તિને પૂજા માટે જમે તેટલી વાજ નવડાવીએ, જમે તેટલી વાર ખવડાવીએ, અને જમે તેવા ઉપચાર એના પર લાગીએ તોયે એ મૂર્તિને મંગેખમ, અપયો કે અન્નામણુ થાય એમ નથી તેથી ભક્તિનાં વણાવ મૂર્તિ ઉપર ઠાકવવામાં ક્યો મુશ્કેલી નથી મંદિરના મુખિયાઓ જેમ ઈચ્છે તેમ મૂર્તિઓની પૂજા કરી શકાય. ભક્તો મંદિરમાં એકબીજાને ડેરાન કરે તેનો જ વિચાર કરવાનો રહ્યો પણ કોઈ દેહધારીને ઈશ્વરનો અવતાર માનવા આપણે બેસીએ, અને આપણી ઘેઘડામાં એના સુખ-ખનો કે એની લાગણીનો વિચાર ન કરીએ, એ તો અવિવેકની સીમા ઘઈ સ્પર્શ અને સ્પર્ગની વીજળી ઉપરનો વિશ્વાસ એ તો ધાર્મિક રિવાજોમાં ઘુસેલો જડવાદ છે ઘણા લોકો ભેના થાય એટલે એકબીજાનું જોઈને એમનું ગાડપણ વધી પણ જાય છે પછી તો સત્પુરુષના ઉન્નત જીવનનો વિચાર કરવાને બદલે પામર માણસ એના પ્રત્યેની પોતાની ભક્તિની જ કદર કરતા લાગે છે અને અતે ઈશ્વરને નામે પોતાની નબતી પણ ઉકેરાયેલી લાગણીની જ તે ઉપાત્તના કરતો થાય છે

ગાંધીજીની હિંજનશત્રામાં આ વાતનો અનુભવ—અત્યંત કડવો અનુભવ હાલે ને પગલે થાય છે લોકો મધ્યગતે પણ સ્ટેશને આવે ચાતના બેઠણ વાગ્યે પણ છોડે નહીં ગાંધીજી સૂતા છે એમ કહીએ તો એમને ઉગડવા માટે કાન દાડે નાખે એવા મોટા જલધ્વનિ ચલાવે એમની તમિલત વિતાજનક છે એમ લમજવીએ તો થોતે દૂરદૂરથી આત્માની વાતો કરી એની જ કદર માગે 'આમ ગાંધીજીને વિવસન ડેરાન કરશો તો તમે એમને ખોઈ બેમશો,' એમ કહીએ તો અવાજ ઓછો કરવાને બદલે, અને એમને વિશ્વાસિ આપવાને બદલે, 'ત્યારે તો હમણા જ એમનું દર્શન કરવા દો ' એ જાતની વૃત્તિ બતાવનાર લોકો પણ આપણે ત્યા પડેલા છે આ ધાર્મિક લોભમાં ધાર્મિકતાનો લેશ પણ નથી એટલી વાત એ લોકો ક્યાં સમજાવે? સભાની ભીડમાંથી પસાર થતા કેન્દ્રારે લોકો ચરમસ્પર્શ માટે દોડી આવે છે ગાંધીજી દોડર ખાઈને પડી જશે એવો વિચાર કરવા જેટલી ભક્તિમૂન્યતા એમનામાં નથી હોતી પુણ્ય મેળવવાનો લાગ છે, એ છોડીએ તો આપણે બેવકૂફ ગણાઈએ, એ એક જ વૃત્તિ ઊછળી આવેલી લોચ છે

હજાર વાર ચરમસ્પર્શ કર્યા છતાં મનનો મેંદ જાયો નથી, દૈવ ઉન્નત થઈ નથી, એનો અનુભવ થવા છતાં માણસ એટલું સ્પષ્ટ જોતો નથી કે દૈવમાં પલટો જ્યાં સુધી થયો નથી ત્યાં સુધી આ સ્પર્શની વીજળી ભાગ્યે જ કઈ કરી શકવા ની છે

ભક્તો આનંદ આવી વાત કોઈ કરે તા તેને નાસ્તિક ગણી કાઢનાં એમને વાર નથી લાગતી કવિઆ અનિશ્ચયમિ કરી વર્ણનો લખે છે મિત્રાનવાદીઓ ઉક છેલ્લી દોઢે પંદ્રાવીને એ વચનાનો બચાવ કરે છે અને સામાન્ય લોકો એ બધાં વચનોના અસરાર્થને વળતી રહેવામાં જ ધાર્મિકતા જુએ છે લોકોને પોતાના સંતમહાનો ને ધાર્મિક સેવકો પાસે ભોગવવા લાયક છે આ વૃત્તિમાં ખરી ધાર્મિકતા નથી, પણ લીનતા નહીં તો જડતા છે એથી ધર્મનો વિજ્ય નથી થવાના

તમણે જ મિથ્યા લોકોએ ચરમચ્છેદ કરવા જતા ગાંધીજીના પગને ઉઝરડા પાડયા એના ઈલાજ ધજુ ચારે છે [સાચી વાત એમ જણાય છે કે ભક્તિધેલા લોકોના હાથ ખભેડવા દોડનાર પણ અમના જેટલા જ ભક્તિધેલા એવા સ્વપસંદકોથી એ ઉઝરડા થયા હતા આ સુધારાથી પણ મૂળ વાત બદલાતી નથી] લોકોની ગાંઠી ભમ્મિનો આગો પ્રસાદ ગાંધીજીને ધણી વાર ચાખવો પડે છે માટીના રસ્તા પરથી ઉઘાડે પગે નાચવાનો ત્યાં રિવાજ છે ત્યાં પચના ઉઝરડા ધણી વાર ગભીર સ્વરૂપ લે છે માટીનું ઝેર લોહીમાં પ્રવેશ કરે છે એમાંથી ભારે માદગી પણ પેદા થાય તે મટનાં ધણી વાર લાગે

એક વાર મધરાતે ગાંધીજીને ન સતાવવાનું સમજવવા જતા કેટલાક લોકો કહે, 'ગાંધીજી તો ઈશ્વરના અવતાર છે એમને તે વળી, યાક કેવો?' મેં કહ્યું, 'તેઓ પોતે જ કહે છે કે હું યાકયો છું તો જો સાચું ન મેંતા હોય તો તેઓ મલાત્મા નથી ને જો સાચું કહે છે એમ કબૂલ કરો તો આવા યાકમાંથી એમને જરૂર બચાવો' મેં માન્યું કે આવી દલીલથી એ લોકો સમજે નહીં તોયે નિરુત્તર તો થશે જ પણ મુશ્કેલી અને બાબકાચેની તાલીમમાં તેવાર થયેલા આપણા લોકો પામે એનો પણ જવાબ ધાજર હતો એમણે કહ્યું, 'એ તો લીલા કરે છે પોતે અવતારી પુરુષ છે એ છુપાવવું છે, એટલે પોતે યાકધાની વાતો કરે છે તો સમચક્ર સીતાજીના વિરલમાં ફરતા હતા ત્યાં એ શું જાણતા નહોતા કે સીતા તો પોતાની નિત્યક્રિત છે ને ગુપ્તરૂપે પોતાની પાસે જ છે?'

આવી દલીલ આગળ જવાબ શો? ભગવાને પોતે બુદ્ધનું રૂપ ધારણ કરી દુનિયાને છેતરવાનો ધ્યેય કયો એમ કહી નવમા અવતારનું સ્વસ્થ સમજાવનાર ધર્મવાચસ્પતિ આગળ બુદ્ધને સ્થાન જ નથી આકલને સાચવી ધર્મનું સ્વસ્થ ઉલ્લી શકાય એમ ત્યાં કોઈને લાગતું નથી, ત્યાં બિચારી દલીલો શું કરે?

દર્શનની અભિલાષા સ્વાભાવિક છે સરઘસો, યાત્રાઓ, સભાઓ અને સમે લનોમાં વિચારોની આપલે થાય છે એટલું જ નહીં પણ વિચારના પ્રચારનું તે ઉત્તમ પ્રતિબિંબ છે લાગણી કેલવવાનું ને લોકમાનસ નિલાખવાનું તે એક જબરદસ્ત સાધન છે હજારોની સંખ્યામાં લોકો ભેગા થાય એ અનિષ્ટ નથી વિરાટ જનતાની જાગૃતિ એવા જનસમુદાયથી જ દેખાઈ આવે છે મોગ સમુદાયમાં બધા સાત્ત્વિક ભાવો ફૂટવા માટે તો તે જેટલું સ્વાભાવિક છે તેટલું જ ઈષ્ટ પણ છે પણ

એની સાથે લોકોમાં અમુક તારીખ તો આવવી જાશે જેથી બીજાનાં સુખદુઃખ વિષે, બીજાની લાગણી વિષે એવે વખતે વધારે ક્રોધગતા પ્રગટ થવી જોઈએ, અને સામાજિક જીવનનો વિવેક તો એવે પ્રસંગે પ્રધાન ધર્મ થવો જોઈએ. ઘેલછામાં આવીને ભક્તિનો પ્રસાદ મહાત્માને ચળાવીએ એ તો જીવન જ કહેવાય.

૧૨-૭-૩૪

૯

હૃદયધર્મની દીક્ષા ૧^{મું}

સૌથી ક્રોધ ધર્મ છે—હૃદયધર્મ દુનિયામાં જેટલા ધર્મ, પથ, ફિરકા અને સપ્રદાય છે, તે બધા આજે ગમે તેટલી તંગદિલી પેદા કરતા હોય, પરંતુ અસલમાં તો તે બધા કોઈ ને કોઈ માનવપ્રેમથી સરકૃતિપરાયણ હૃદયમાથી જ નીકળેલા છે 'ધર્મંગાત્ર મહર્ષીણાં બન્તવરણ સમૃતમ્' જે ઉદાર હૃદયની પ્રેરણાથી એ નીકળ્યાં છે. ઉદાર હૃદયનો જે વ્યાપક પ્રેમધર્મ છે તે જ હૃદયધર્મ છે. હિંદુસ્તાનમાં દુનિયાભરનાં બધા ધર્મ એકઠા થયા છે કારણ કે તેમને ખબર પડી છે કે અહીં હૃદયધર્મનું સામ્રાજ્ય છે અહીં જે આવ્યા તે સૌ ધોતધોતાનું અભિમાન લઈને આવ્યા તેમણે ધોતાનાથી થઈ શક્ય તેટલું બહુ અથવા બૂટ કપું પરંતુ એ બધા ધીમે ધીમે હૃદયધર્મની પ્રેમશીલિથી બધાઈ ગયા. સૌને પ્રેમધર્મનું બાન થયું. પણ કોઈને તેની દીક્ષા ન મળી તે માટે તે સૌ અંદર અંદર ખેંચતાણ કરવા લાગ્યા છે અને આ દેવભૂમિને ભૂતલનું સ્વર્ગ બનાવવાને બદલે ભૂતલનું નરક બનાવી રહ્યા છે જેના હૃદયમાં જેટલી સકીર્ણતા અને કુદૃશતા હશે તેટલું તે કુ ખ બોગવશે અને બીજાને પણ વધારે ને વધારે કુ ખ આપશે પરંતુ અતમા (અથવા અનતમા) વિજય તો હૃદયધર્મનો જ થશે.

પ્રભુ આપણને આ હૃદયધર્મની દીક્ષા આપે અને આપણી મહાને અનત બનાવે, જેથી ભારતના હૃદયધર્મની સાચી સેવા કરીએ અને આપણા જીવનમાં અને મરણમાં એનું સામ્રાજ્ય સ્થપાવેનું જોઈએ.

ડિસેમ્બર, ૧૯૩૯

હૃદયશુદ્ધિની યાચના

પશુઓ પણ પોતાનું ધિત નહિત થોડું વિચારે છે. તે એટલું તો જાણે છે કે, “સંકટને સમયે આપણે સૌંદર્ય બેગાં થઈને, સંગઠિત બનીને, આપણા સામુદાયિક સંઘબળથી આવી યજ્ઞનાશ સંકટનો સામનો કરવો જોઈએ; એ જ મુક્તિનો માર્ગ છે” પરંતુ જે જાતિમાં લોકો મુક્તિને જ સંકટ માને છે તેમની નીતિ કંઈ જુદી જ હોય છે! જ્યારે આપણને એક યજ્ઞની સૌંદર્ય વધારે જરૂર છે તે વખતે જ આપણો દેશ અનેક પક્ષ, અનેક માર્ગ અને અનેક દુર્ગુણોથી પીડાય છે!

તો, શું આ વિનાશની નિશાની છે કે સૂર્યોદય પહેલાં, ઉષઃકાળ પહેલાં અને બાહ્ય મુદ્દુર્નની પણ પહેલાં જે અંધારુ હોય છે, તે આ છે? જ્યારે માણસ મોટામાં મોટી બૂલ કરી બેસે છે ત્યારે તે ચોકીને જગીં બેઠે છે અને પોતાનું વર્નન શુધારે છે.

આપણે ખૂબ જ સહન કર્યું છે અને વધારે પણ કરીશું, પણ હવે આપણને ‘બુદ્ધિભ્રમ’ની સજા કે તકલીફ વધારે સહન કરવી ન પડે એવી એકમાત્ર પ્રાર્થના કરીએ જે આપણી બુદ્ધિ શુદ્ધ રહે, હૃદય ઉદાર રહે, દૃષ્ટિ નિર્મળ અને દૂરદર્શી રહે તો આપણને બીજું કંઈ નથી જોઈતું બાકીના બધાં સાધન આપણે આપણા પુરુષાર્થથી એકઠાં કરી લઈશું. જ્યાં આપણે ચાલતું નથી ત્યાં જ આપણે પ્રભુની પ્રાર્થના કરીએ હૃદયસ્થ પરમાત્મા આપણુ હૃદય શુદ્ધ બનાવે, ઉદાર બનાવે, તેજસ્વી અને લક્ષ્મીક બનાવે, જેથી આપણે આપણો ઉદાર કરી શકીશું

જાનેવારી, ૧૯૪૦

કયો માર્ગ સ્વીકારીશું?

{ સસ્કૃતમા યજુને સપત્ન કહે છે એક જ પિતાના દીકરા માતા જુદા હોવાને કારણે એકબીજા નાથે હો છે અને એકબીજાના યજુ બની બેને છે તેમન આ બેવકૂફી બનાવવાને માટે આપણી સમ્કારી ભાષાએ યજુને માટે સપત્ન થયે રાખી લીધો એનો અર્થ છે ‘બોરમાન ભાઈ’

પરંતુ એક જ માતાના દીકરા પણ યજુ બનીને આપદમા લડી શકે છે. એક જ નદીનું પાણી પીનારા લોકો આ કિનારે અને સામે કિનારે રહેવા લાગે છે ત્યાં પોતપોતાના ખેતરોમા પાણી ખેંચવાને માટે અંદર અંદર હો છે! નદીના તીરને, કિનારાને, ‘કૂળ’ કહે છે જે લોકો સામે કિનારે રહે છે તે આપણા ‘પ્રતિ કૂળ’ છે અને જે આપણી બાજુ રહે છે તે ‘અનુ કૂળ’ છે ‘અનુકૂળ’ લોકો એમા મળીને ‘પ્રતિકૂળો’ની સાથે હમેશા લડતા રહે છે

નદીના પાણીને માટે જેની સાથે જઘડો હોય તે ધરીકને અંગ્રેજીમા ‘ચઈવલ’ કહે છે ‘ચઈવલ’નો અર્થ ‘રિવર’ એટલે કે નદી સાથે છે

બુદ્ધ ભગવાનના દિવસોમા એક વખત અનુકૂળ અને પ્રતિકૂળ નદી પુત્રો અંદર અંદર લડવા લાગ્યા ભાર પુલ જામ્યું બુદ્ધ ભગવાનને ખરેખર પડી તે ત્યાં પહોંચી ગયા અને પપ્પના આગેવાનોને બોલાવીને તેમણે એક સીધોસાદો સવાલ પૂછ્યો “પાણીની કિમત વધારે છે કે માણસના લોહીની?” બંનેના મોઢામાથી એક જ જવાબ નીકળ્યો “જેઘડ, માણસના લોહીની કિમત પાણીની કિમત કરતા કેટલીયે વધારે છે”

“તો પછી પાણીને માટે માણસનું લોહી રેડવું એમા બુદ્ધિમાની છે?”

બુદ્ધ ભગવાનના આ પ્રશ્નથી બનેલી આખો ખૂલી ગઈ લડાઈ ટળી

કેટલા બોળા ભગવાન બુદ્ધ અને કેટલા બોળા એ જમાનાતા લોકો! સીધી વાત તરત સમજી ગયા અને માની પણ લીધી હવે રાજનીતિશાસ્ત્ર બહુ આજ વધી ગયું છે આજે યુરોપ અમેરિકાના લોકોને કોઈ મહાત્મા પૂછે કે, “પેટ્રોલની કિમત વધારે છે કે માણસના લોહીની?” તો લોકો કહેશે કે, “જરા વિચાર કરવો પડશે” આજકાલ માણસનું લોહી ખૂબ જ સસ્તું થઈ ગયું છે તે લોભે લોકસમ્યાનું શાસ્ત્ર ખોળી કાઢશે અને દલીલ કરશે કે બુદ્ધ સિવાય માણસનો વિકાસ જ ન થઈ શકે આમ તેઓ અધર્મને ધર્મનું રૂપ આપશે અને જોરથી બંધુલ્લા ચાડી રાખશે

આજે રાજનીતિનું તો દેવાળું નીકળી ચૂક્યું છે મોટા મોટા ધર્મ અધાર્મિક લોકોના હાથમા પડીને નિસ્તેજ બની ગયા છે આજે તો માત્ર એક હૃદયધર્મ બચ્યો છે, જે આપણને માતાની ગોદમાં મળે છે બાકી તો સંપત્તિશાસ્ત્ર આજે અર્થશાસ્ત્રનું નામ ધારણ કરીને અનર્થ કરી રહ્યું છે હવે તો હૃદયધર્મને દૃઢતાથી પકડી રાખીશું અને બુદ્ધિને વિચલિત નહીં થવા દઈએ તો જ દુનિયાનો ઉદ્ધાર છે

એપ્રિલ, ૧૯૪૧

૧૨

સમાના હૃદયાનિ ષઃ

પરમાત્માનો આ આદેશ ઋગ્વેદના છેલ્લા મંડલના અંતમાં આવ્યો છે બધા પ્રકારનું આધ્યાત્મિક જ્ઞાન આપ્યા બાદ વેદ ભગવાને સંગઠનનો મંત્ર બતાવ્યો છે જે લોકો ધૈર્ય જાણતા નથી, અસંસ્કારી છે, અસંગમી છે, સ્વાર્થી છે, દ્રોહી છે, તેમનું સંગઠન જગતને માટે વિનાશક છે તેથી ધર્મરહસ્યનું બધું જ્ઞાન આપ્યા પછી જ ભગવાને સંગઠનનો ઉપદેશ આપ્યો છે

આ વૈદિક ઉપદેશ મનુષ્યજાતિને માટે બધી રીતે હિતકર છે

“હે ધાર્મિકો, હિંસર ઉપર શ્રદ્ધા સખીને તમે સૌ એક જ દિશામા પ્રગતિ કરો તમારી વાણીમા પરસ્પર મેળ હો તમે તમારા મનને એક જ આદરને માટે સંસ્કારી બનાવો, અને દેવોમા જેમ પોતપોતાનાં કર્તવ્યોના પાલન માટે આગ્રહ રહે છે તેવી રીતે તમે પણ પોતપોતાને ભાગે આવેલાં કર્તવ્યોનું પાલન કરો

“તમારા લોકોની કાર્યનીતિ (મંત્ર) એક જ પ્રકારની બનો તમારું હિત વિચારનારી તમારી સખા પણ એક હો તમારાં મન અને ચિત્ત કદી પણ પરસ્પર વિરોધી ન હો આ સંગઠન જે દૃઢ કરવું હોય તો તમારે એક વિચારથી ચાલવું પડશે, બધા ઉપબોગોમાં પણ તમારી વચ્ચે અસમાનતા ન હોવી જોઈએ ઉપબોગોમાં અસમાનતા આવવાથી ચેર ચેદા થાય છે અને એક આદર્શ પણ ટકી શકતો નથી પરિણામે સંગઠન નુટી જાય છે તેથી મારો આદેશ છે કે તમારું ધ્યેય એક રાખો તમારો રોષીકરણીનું ધોરણ પણ એક રાખો

“તમારા લોકોમાં હેતુ અને ધ્યેય, બધા એક જ રહેવા જોઈએ તમારાં હૃદય પણ એક થાઓ તમારા મન પણ એક જેવા થઈ જાઓ આ મારે તમારું સંગઠન તારી રીતે ટકી શકશે અને તમારું કલ્યાણ થશે ”

આ અંતિમ ઉપદેશનો મર્મ શો છે? જીવન એકરૂપ બનો, ઉદ્દેશ એક બનો, મંત્ર એક જ હો, પ્રગતિની દિશા એક હો આ બધું જ્યારે સોનાં હૃદય એકરૂપ અને સૌ એકબીજાને ભાઈબાઈની દૃષ્ટિએ જોતા થશે ત્યારે જ સિદ્ધ થશે વિચારમા

જમે તેટલી ચિન્નતા હોય પણ હૃદય એક હોય તો એકબીજની વાત સમજવામાં કશી તકલીફ નહીં નડે.

સૌથી ભારે શક્તિ તો સત્યનો જ છે. એ સત્ય તો હૃદયથી જ સમજી શકાય છે. યાદવત્કય કહે છે. હૃદયેન હિ સત્ય જાનાતિ, હૃદય હિ એવ આત્મા ॥

તેથી, જે હૃદય શુદ્ધ હોય, અને હૃદયોનો પરસ્પર મેળ હોય તો બાકીનું બધું આપોઆપ નિવ્રત્ત થઈ જાય. ભગવાનના આદેશનો મર્મ એ છે કે તમારાં હૃદય એવાં શુદ્ધ બનો, એવાં ઉદાર બનો કે જેથી આપસઆપસનો મેળ આપો-આપ સ્વપાઈ જાય. તમારાં હૃદય એકરૂપ બનીને ભેગાં થઈ જાય એ જ સંગઠન છે, એ જ સામર્થ્ય છે, એ જ વિદિ છે.

જુલાઈ, ૧૯૪૧

૧૩

પુણ્ય સંકલ્પ

(એમણે અને કેન એ બે ભાઈઓની જૂના બાઈબલમાં વાત છે ભાઈ હોવા છતાં પણ કેનમાં દુશ્મનાવટ જગી અને તેણે એમણનું ખૂન કર્યું દુનિયામાં આ પહેલી બંધુહત્યા થઈ તેમનો દાખલો થઈને બીજા દુર્ગંનો પણ પોતાના ભાઈઓને મારવા લાગ્યા. ઈસ્લામમાં કહ્યું છે કે, 'કેન' જ બંધુહત્યાનો આદ્ય પ્રચારક હોવાથી જ્યારે કોઈ માણસ પોતાના ભાઈની હત્યા કરે છે ત્યારે તેના પાપનો થોડો ટિલ્લો 'રોશ્ની' રૂપે કેનને નામે જમા થાય છે!)

એ જ રીતે જ્યારે કોઈ માણસ કાંઈ પણ ભલાઈ કરે છે અને તેના એ સંકલ્પનું અનુકરણ થવા માંડે છે ત્યારે આ રીતે થપતી એ તમામ ભલાઈની કાંઈ ને કાંઈ 'રોશ્ની' એ સદાવાર પ્રવર્તકને જરૂર મળે છે

આટલું જાણીને, ભારતવર્ષ નિર્વેર બંધુતાનું પુણ્ય એકઠું કરવાનો સંકલ્પ કેમ ન કરે?)

સપ્ટેમ્બર, ૧૯૪૧

શાસ્ત્રોનો ઉપયોગ

શ્વાસ લેવા માટે જેમ કોઈને પૂછવા જવું નથી પડતું, હિંદુસ્તાનમાં રહેવા માટે આપણા લોકોને જેમ કોઈની પરવાનગી લેવી નથી પડતી, તેમ સનાતન-ધર્મમાં રહેવા માટે કોઈની મહેબાનીની જરૂર નથી. સનાતનધર્મ ઉપર કોઈનો ખાસ હક નથી એ બધાનો જ છે હિંદુમાત્ર એની અંદર રહી શકે છે, અને એનો લાભ ઉઠાવી શકે છે

સનાતન ધર્મના ઋષિમુનિઓએ ધર્મશાસ્ત્રો રચ્યા છે અને તે સંસ્કૃત ભાષામાં લખેલાં છે, તેથી સંસ્કૃત ભાષા પવિત્ર ગણાય છે પણ સંસ્કૃત ભાષા એટલે કઈ સનાતન ધર્મ નથી એકઝાં શાસ્ત્રોને પણ કઈ સનાતન ધર્મ ન કહી શકાય. હિંદુ કોમના એટલે કે બ્રાહ્મણથી માંડી અન્યજ સુધીની બધી જાતિના સમજુ અને પવિત્ર પુરુષોનું જીવન અને ચિંતન એ જ સનાતન ધર્મ છે

આવા પુણ્ય પુરુષો અત્યંત નમ્રતાથી શિષ્યભાવે જૂના ઋષિમુનિઓનાં વચનોનો સ્વીકાર કરતા આપ્યા છે ઋષિમુનિઓનાં વચનોને આધારે પોતાની જિંદગી ઘડવાની પ્રેરણા મેળવતા આવ્યા છે તેથી જ શાસ્ત્રોનું આદરું મહત્ત્વ છે અને તે યોગ્ય છે કેમ કે ઋષિમુનિઓ પોતે ધર્મપ્રાણ હતા એટલે કે તેઓ ધર્મને માટે જ જીવતા હતા ઈશ્વરપ્રાપ્તિ માટે મરતા હતા અને પ્રાણીમાત્રનું ભવું ચાહતા હતા.

ધર્મનો વિચાર કરવો હોય ત્યારે ધર્મનિષ્ઠ, ધર્મપરાયણ ધર્મપ્રાણ લોકોનાં વચનોથી પ્રથમ ધર્મની દૃષ્ટિ મેળવવી જોઈએ. એટલા માટે અને એટલા પૂરતો જ ધર્મશાસ્ત્રોનો ઉપયોગ છે.

ઈશ્વરે બધાને આંખો આપી છે, બધાને જ મતિ આપી છે, દરેકને માટે એના પોતાપુરતી અને એનાં બાહ્યબચ્ચાં પૂરતી સ્વતંત્ર જવાબદારી પણ ઈશ્વરે આપી છે માત્રમ ગમે તેટલો નાશાયક હોય તોયણ એનાં બચ્ચાંનો ઉછેર એના હાથમાં સોંપવા જેટલો વિશ્વાસ ઈશ્વર એના ઉપર રાખે જ છે એ જ બતાવે છે કે માત્રમ પોતાની અને થોડે દરજ્જે બીજાની જવાબદારી માથે લેવાનો હકદાર તો છે જ. કોઈ પણ માત્રમ મંદબુદ્ધિ છે, અજાણ છે, પછાત છે, સંસ્કારહીન છે, એ કારણે એ પરતંત્ર ન રહી શકે. શાસ્ત્રો માત્રમને પરતંત્ર કરવા માટે નથી પણ અને સ્વતંત્રતાને માટે જગારે વાજક કરવા માટે છે, તેથી શાસ્ત્રો એ રાજા કે કાવદાને દેખાતે નથી, પણ મા અને ગુરુને દેખાતે છે જ્યાં રાજા અને કાવદા પાસે જવાનો દરેકને હક છે, ત્યાં મા અને ગુરુ પાસે જવાનો હક સાબિત કરવાપદું રહેતું જ નથી શાસ્ત્રોનો હક ગ્રાહ્યપોને જ છે, એવો માન્યતા જે

નમાત્મા દ્વારેથી હોય તો તેનું કાલ્પ શાસ્ત્રો જામવા માટે જે ભાષાજ્ઞાન જોઈએ છે, જે ધીરજ જેઈએ છે, જે ઉભા. જેઈએ છે તે લાગેમાં નથી હોતાં એ જ છે બ્રાહ્મણના પાનાનો નુજારે જ શાસ્ત્રોનો અર્થ સ્વયં પર રહ્યો એટલે તેઓ શાસ્ત્ર ન બલે તો કયા જય? પણ જ્યારે મેઈ પણ વસ્તુના માપનને ઈજારે જ મંત્રી જય છે ત્યારે તે સંતોજે અધિમાની અને આજમુ બની જય છે ગ્રાહ્યોનું પણ એમ જ બન્યું છે

એ વાત ખરી છે કે શાસ્ત્રોનું રાજ્ય સ્વચાનું, એનો પ્રવાર સ્વચાનું, અને એનું વધુ ને વધુ ક્ષિત્રુ ખેત્ર સ્વચાનું કામ બ્રાહ્મણોને સંપિવું છે સમાજ જે જાત રહે તો જ બ્રાહ્મણો પોતાનું આ નર્તન બરાબર પાઠ પાડી બ્રાહ્મણોને જે ક્રિયા અને આજીવિમ મળે છે તે બીજી કોમના લોકોને કામ આધીર્વાદ આપવા માટે નથી હોતી એમણે પાતે જ્ઞાનવાન અને ચારિત્ર્યવાન સહી તમામ લોકોને પવિત્રતાની કેળવણી આપવી જેઈએ લોકોને સદાચારનું જ્ઞાન આપવું જેઈએ પાકા લાભોના લુભકાભાષી બવાવવા જેમ સત્તિધોની, ગરહિયાઓની, ફોજ હની, તેમ બ્રાહ્મણોની ફોજ પણ અજ્ઞાન, વજ્ર અને અનાચારકી સજ્જ સામે ઝૂકીને પ્રજનું રાજ્ય કે વા માટે હતી ગરહિયા જે બહારવટિયા થઈ જાય અને બ્રાહ્મણો જે અજ્ઞાન અને વલેમના હિમાવતી થઈ જાય તો તેઓ સમાજદ્રોહ કા છે પરી સમાજ પાનેથી ગરહિયા કે દનિયા મેળવવાના તેઓ અધિકારી નથી

સમાજમાં એકાદ માપત બગડ કે વીકરે ત્યાં મમાજ એને સજ કરી શકે છે આખો વર્ગ જ જ્યાર બાડે છે, રખડ છે, સડ છે આવા મોગો પડે છે ત્યાર સમાજે પોતાના રક્ષણનું કામ પોતે જ કરવાનું રહ્યું આવા પ્રસંગે ગરહિયાઓ અને બ્રાહ્મણો પરાપૂર્વથી આવતી આવવી પોતાના હકની વાનો રહે તો એમને એ કોળે નહીં અને એમનું ચાલે પણ નહીં લોકો તોફાની થાય આવવા બીજા થાય તો બન્ને રીતે જેમ રાજની લાજ જય છે તેમ લોકો નાસ્તિક થાય કે વલેમી થાય તો ધર્મચાર્યાની લાજ ગઈ જ

વલેમ એ જ મોટામા મોટી નાસ્તિકતા છે, ઈશ્વરનો દ્રોહ છે, ધર્મનું ખૂન છે આપણા લોકો એ નથી સમજતા એ દુખની વાત છે લગભગ દોઢ હજાર વરત પહેલા અરબસ્તાનમાં એક જગે આ વાત જાણી લીધી કે વલેમો રાખવામાં ઈશ્વરનો દ્રોહ થાય છે તેથી એણે વલેમનાશક એક પંથ ચલાવ્યો ગૂમડુ થયું તથા ત્યાં જેમ માખીઓ અલીને બેસે છે અને સ. તરફ આપણા ધ્યાન ખેંચે છે તેમ જ્યાં વલેમ હોય ત્યાં તેને ઉઘાડે પાડવા ઈસ્લામ પદ્ધતિ જવાનો ઈસ્લામનો મેઈ ધર્મ સામે વિરોધ ન હોઈ શકે પણ વલેમો સામે એનો જબરો વિરોધ છે ઈસ્લામ ફાલ્ગો કે જાફરી લેવું કે સમાજમાં ધર્મને નામે અધર્મ ચાલે છે સાથા શાસ્ત્રો સુઈ ચલા છે અને વલેમોનું સંજય ચાલે છે દરક ધર્મને ઈશ્વરની એ નોટિસ એ મળતાવેંત દરક સમાજે જગત થવું જ ઘટે છે

હિંદુ ધર્મમાં જોડાઈ કોમોનો સમાવેશ થાય છે તે બધી કોમોએ પોતપોતાની ચારિત્ર્યશુદ્ધિ કરવાની જરૂર છે, બધાએ ચારિત્ર્યસંગઠન કરવાની જરૂર છે. તેથી વહેમોનો અથવા વહેમી લોકોના દોર નહીં સ્વીકારતાં પોતે ધર્મનું રહસ્ય જાણી લેવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.

સંસ્કૃત ભાષા આજે ગમે તે થીખી થકે છે. શાસ્ત્રો સાવ ઉઘાડ્યાં છે. શાસ્ત્રોમાં સારું શું છે અને આજે ન ચાલે કે ગળે ન ઊતરે એવું કેટલું છે એ પણ બધા જાણી થકે છે. સ્મૃતિગ્રંથો એટલા તો જૂના થયા છે કે યુસ્તમાં યુસ્ત સનાતનીઓ પણ એમ ન કહી થકે કે તેઓ શાસ્ત્રોના અક્ષરાર્થ પ્રમાણે ચાલી થકે છે, અથવા ચાલવા તૈયાર છે. શાસ્ત્રોના એકેએક અક્ષરને પસંદ કરનાર કોઈ મળે કે કેમ અને વિષે પણ શંકા જ છે. વકીલની પેઠે દલીલો કરી કેટલાક આ સ્થિતિને ઠાંકી થકે ખરા; પણ એમાં એનું પોતાનું જ સમાધાન નથી થવાનું ત્યાં બીજો કોણ છેતરાય? તેથી જ એ વાત સ્પષ્ટ થાય છે કે સનાતન ધર્મ એટલે તમામ હિંદુ કોમમાંના સમજૂ અને ચારિત્ર્યવાન લોકોનો ધાર્મિક આદર્શ.

જીવનવ્યવસ્થા

ધર્મગ્રંથો વિષયક

મહાભારત

ઉપનિષદ્ કાવના નુરુદિષ્ણના સંવાદ અને સાદી રહેલી પછી આપણને મધ્યેયના તેમ જ ઈન્દ્રપ્રસ્થના મહારાજાનો દર્શન થાય છે

હસ્તિનાપુરના રાજા યાન્તનુને ઘરે ઘણા બીજા વાર પરણવાનો મોહ થયો અને તે પાપ એક માછીનો છોકરી ત્રાષે, અને અર્જુણે જ મહાભારતની દુર્દશાની ચક્રમાન થઈ પિતાની ઈચ્છા બર લાવવા માટે ભીષ્મે બ્રહ્મચારી રહેવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી અને રાત્રિપદનો ત્યાગ કરી પોતાનાથી બનનો રાત્રિસેવા કરવાનું ઘર લીધું યાન્તનુ પછીના રાજા નારા નીપજ્ઞના જ નહીં વિવિત્રવીર્ય બહુ નાની ઉંમરમાં મરી ગયો ધૃતરાષ્ટ્ર જન્મથી આવળો હતો અને પાંડુ પાડુરોગથી ગુજરી ગયો અને રાજગાદી માટે ધૃતરાષ્ટ્રના દીકરાઓ અને પાંડુના દીકરાઓ વચ્ચે અંધારે ચક્ર થયો દુર્યોધને અનેક રીતે કષ્ટ રચ્યું અને દરેક વખતે પાંડવો તે જાળમા ફસાયા વિદુર અને કૌકૃષ્ણ તેમની મદદમા હતા તેથી દરેક વખતે તેઓ જોમતેમ જાળમાંથી ઊંડી જતા આખરે યુધિષ્ઠિર દુર્યોધન ત્રાષે છૂત રમવા તૈયાર થયો ! અને તેમા હાર્યા પાચ જણની સ્ત્રી દ્રૌપદી પણ એણે ધોળા મૂંઝે ને ખોઈ ! અન્તે બાર વર્ષ વનવાસ અને એક વર્ષ અજાતવાસ પૂરો કર તો એમને એમનું રાજ્ય પાછું મળે એવી શરત નક્કી થઈ બાર વર્ષ તો સાહવાઈથી નીકળી ગયા તેરમે વરસે પાંડવો વિરાટ નગરીમાં ગુપ્ત રીતે રહ્યા અજાતવાસનું વર્ષ માડ પૂરું થયું હશે એવામા સાત્રધર્મને અનુસરીને ગાયોનું રક્ષણ કરવા પાંડવોને પ્રગટ થવું પડ્યું વર્ષ પૂરું થયું કે નહીં એ વિષે વાદ ચાલ્યો ચક્રની ગતિ પ્રમાણે વર્ષ ગણવું કે સૂર્યની ગતિ પ્રમાણે એની ચર્ચા ચાલી અને અન્તે રણનું થરણ લેવાનું નક્કી થયું આ ભારતીય યુદ્ધમા ભારતવર્ષના લગભગ બધા જ રાજાઓ સામેલ થયા હતા બન્ને પક્ષની મળીને અઢાર અક્ષૌહિણી ચતુરંગ સેના કુરુક્ષેત્ર ઉપર જમા થઈ અઢાર દિવસ સુધી યુદ્ધ ચાલ્યું અને આખર બન્ને પક્ષના મળીને અઢાર માતૃસ બચ્યા પાંડવો જીત્યા, પણ યુધિષ્ઠિરને હાથ ઘસીને કણવું પડ્યું કે આ જય તો પરાજય ધરતાં પણ વસતો છે અધર્મનો સગ્રે ખૂબ જામ્યો હતો ધર્મ વિષેની દલીલનાજમા દરક જામ પ્રવીણ હતો મહાભારત યુદ્ધમાંથી બચી ગયેલા કાઠિયાવાડના ચાવો ઉન્મત્ત થયા અને આપસમા લડતા લાગ્યા આખર ત્યા પછી જાદવાસ્થળી જામી અને સહારનુ કાર્ય પૂરું થયું ત્યાર પછી પરીજિતનું રાજ્ય ચક્ર થયું તક્ક નામના નાગ રાજાએ તેના ઉપર હુમલો કરી તેનો વધ કર્યો અર્જુને ખાવવન બાગી નાગકુળનો ઉચ્છેદ કર્યો હતો તેનો આ બદલો હતો પરીજિત પછી જન્મેજયે નાતોકો સામે વેર વાળવાનું સત્ર ચક્ર કર્યું હિંતા અને પ્રતિહિંતા જોરથી ચાલી

પણ નાગકન્યાના ઉદરમા જન્મેલા આસ્તિક નામના એક બ્રાહ્મણની દરમ્યાનગીરીથી આ વિગ્રહ થમ્બો અને વિગ્રહથી અકબાઈ ગયેલી ભરતભૂમિને આખરે શાન્તિ મળી ત્યાર પછી શુ થયું તેનો ચોક્કસ ઇતિહાસ જડતો નથી પણ વેરથી વેર થમ્બુ નથી, સમાધી જ વેર થમ્બી જાય છે, એટલો પાક ભરતભૂમિ ભારતીય યુદ્ધ, યાદવાસ્થળી અને સપ્તસત્રથી ઘીખી ગઈ એમ કહીએ તો ચાલે

આ ભારતીય યુદ્ધના વખતના જ કૃષ્ણદ્વૈપાયને (એમને જ વેદવ્યાસ કહે છે) એ યુદ્ધનું અને તે વખતનું સંપૂર્ણ વર્ણન જ્યાં અથવા મહાભારત નામના એક મહાભારત ગ્રંથમા લખી રાખ્યું છે મહાભારત દુનિયામાં મોટામાં મોટા ગ્રંથોમાંનો એક છે વ્યાસે જે સ્વરૂપમા એ લખ્યો હતો તે જ સ્વરૂપમા તો આપણી પાસે આજે તે નથી આ મહાન રાષ્ટ્રીય ગ્રંથના રાષ્ટ્રીય સંસ્કરણો અનેક વાર થયા છે

રામાયણમા ભારતવર્ષનો આદર્શ ચીતરેલો છે, મહાભારતમા અનેક સારી અને નરસી વાસનાઓથી પીડિત મહાન જનસમુદાયનો યથાર્થ ચિતાર ચીતરેલો છે હિંદુસ્તાનના અસખ્ય પહાડોમા જેમ હિમાલય પોતાની ઉત્તુગતાથી જુદો પડે છે તેમ મહાભારતમા શ્રીકૃષ્ણ અને ભીષ્મ બે નરવીરો જુદા પડે છે બન્ને ઘટનાજળના સૂત્રધાર હોવા છતાં પરિણામ વિષે બેપરવા છે ભીષ્માચાર્ય વિરુદ્ધ પક્ષના સૂત્રધાર હોવા છતાં શ્રીકૃષ્ણના પરમ ભક્ત છે તેઓ અત્યંત સ્વાર્થત્યાગી, પ્રતિજ્ઞાનિષ્ઠ બ્રહ્મચારી અને તપસ્વી છે છતાં નિષ્કાલજ થવાથી એ પોતાનો પક્ષ અસત પક્ષ છે એમ જાણતા છતાં છોડી શકતા નથી અર્થસ્ય પુરુષો દાસ એવું દીન વચન કહી તેમને પોતાના આચરણનું સમર્થન કરવું પડે છે, જ્યારે શ્રીકૃષ્ણ આવી કંઈ જવાબદારી સ્વીકારતા જ નથી તેઓ બધું પરિણામ પહેલેથી જ જાણે છે ભીષ્મ અર્થના દાસ છે ત્યારે શ્રીકૃષ્ણ પ્રેમભક્તિના વેચાણ છે ભીષ્મની કર્તવ્યનિષ્ઠા અલૌકિક છે, શ્રીકૃષ્ણની અનાસક્તિ દેવી છે ભીષ્માચાર્ય નિષ્કામ કર્મ આચર્યું અને ફળની બધી ગોઠવણ એશ્વર્યભાવે શ્રીકૃષ્ણે કરી

રામાયણની સીતા અને મહાભારતની દ્રૌપદી એમના સ્વરૂપની માફક સ્વભાવમાં પણ વિરોધી છે, છતાં બન્ને પોતપોતાની કબે આદર્શ છે સીતાનું સર્વાર્પણ આદર્શ છે, જ્યારે દ્રૌપદીની તેજસ્વિતા અનુકરણીય છે તેથી જ શાસ્ત્રકારોએ બન્નેને એક જ શ્લોકમા પાસે પાસે મૂકી પ્રાતઃસ્મરણીય કરેલા છે

મહાભારતનો સમય એટલે શ્રીકૃષ્ણ, ભીષ્મ અને યુધિષ્ઠિર, જરાસંધ અને ભીષ્મ, કર્ણ અને અર્જુનનો સમય એ જ અરસામા ચલન અને નાગ લોકો પણ હિંદુસ્તાનમા આવેલા અફઘાનિસ્તાન અને તિબેટ સાથે આજના કરતાં તે વખતે આપણે વધારે સંબંધ હતો કુન્તી અને માતૃ, દ્રૌપદી અને ગંધારી, સત્યભામા અને રુકિમણી, ઉત્તરા અને ચિત્રાંગદા બધી દૂર દૂરની સજકન્યાઓ કુરુકુલમાં પરણેલી.

જે સ્વરૂપમાં મહાભારત આજે આપણી પાસે છે તે સ્વરૂપ ઈ સ ૬૦૦ની આસપાસ એટલે કે આજથી લગભગ દોઢ હજાર વર્ષ ઉપર નક્કી થયું હશે એમ વિદ્વાનોનું માનવું છે.

૧૯૨૩

૨

મહાભારતનો આસ્વાદ

મહાભારત જેમ જેમ વધારે વાંચીએ છીએ તેમ તેમ તેને વિષેનો આદર વધતો જાય છે ‘પ્રતિપત્તિ રસાવહમ્’ એ એનું વર્ણન તો છેક સામાન્ય ભાગવા માંડે છે ભારતને શોભે એવું કોઈ એક વિશેષણ હોય તો તે ‘આર્યભવ્ય’ છે સામાયિક વીર્યામધુર છે, જ્યારે મહાભારત મેઘગબીર છે ભારતે મનુષ્યસ્વભાવનો છેક ઉદાસીનો તાગ કાઢ્યો છે

ચરિત્રચિત્રણમાં મહાભારતકારે પોતાનો બધો શક્તિવૈભવ સંકટપરિણામ ધૃતરાષ્ટ્રને આનેકૂળ અને આબાદ ચીતરવામાં વાપરેલો છે આ આધળો રાજા કશું કરતો નથી એ બધાનું માત્ર સાંભળતો જ રહે છે તોપણ પહેલેથી છેવટ સુધી, છેક છેવટ સુધી, આપણે તેને નજર આગળથી દૂર રાખી શકતા નથી ડગલે ને પગલે દૈવની મહત્તા વર્ણવતો એ રાજા દૈવની સામ્રાટ મૂર્તિ જ છે બધું જાણવા સમજવા છતાં દૈવ જેમ આધર્મી છે તેવો જ ધૃતરાષ્ટ્ર છે ભીષ્મ, વિદુર અને સત્ય સરખા સલાહકારો તેની આસપાસ છે, ગાધારી જેવી પતિવ્રતા પણ તેની ધૂળ ખંખેરી કાઢે છે, ક્રીકૃષ્ણ પ્રત્યક્ષ પરમાત્મા છે એ પણ તેનાથી અજાણ્ય નથી છતાં એ આધવાએ ન જોયું તે ન જ જોયું

યોક્ષપિયરના હેમ્લેટ જેવો આ શીર્ષસંકટ ધૃતરાષ્ટ્ર ‘આપણે હાથે કશું બનવાનું નથી, આપમેલે જે થવાનું હો તે થાઓ’ એવી વૃત્તિથી જીવે છે ચેતનવાન (ચેતનાધારી) છતાં ‘જહવન્જોનઝાવરેષ્’ સૂત્રનું તેણે વિકૃત વૃત્તિથી પાલન કર્યું છે સર્વે દોષ દુર્યોધનને માથે ઢોળવા તેવાર હોવા છતાં એનો વધારમાં વધારે દોષ દુર્યોધનને જ પ્રસંગ પડ્યો વિદુરને દૂર કર્યો પણ દુર્યોધન પર અકુશ નહોતો રાખે શકુનિ જેમ જેમ દૂતમાં જીતતો જાયો તેમ તેમ આ ડ્રેસાને ઉમળકામાં આવતા ગયા ‘કોણ જીત્યું? શું જીત્યા? હોડમાં શું હતું?’ એવું એવું મહા આતુરતાથી તે પૂછતો રહ્યો એમાથી જ એનો મૂળ સ્વભાવ ઓળખાઈ આવે છે ભારતીય મુદ્દને અંતે આ કોરવ રાજાએ લોહભીમને ચગદીને ચૂર્ણ કર્યો તેમાં પણ એ જ સ્વભાવ છેવટ સુધી ટકી રહ્યાની સાક્ષિની છે ધૃતરાષ્ટ્ર અનમર્થ અને કૂટ મનોવૃત્તિનું અતિ સમર્થ ચિત્ર છે

દરેક નાટકમાં તેમ જ કથામાં નાયક સાથે ઉપનાયકો હોય છે. સાહિત્યશાસ્ત્રે એમનો સ્વભાવ કેવી રીતે ચીતરવો તેની મર્યાદાઓ બતાવેલી છે. પરંતુ કોઈ કોઈ વેળા કથાનકોમાં નાયક ઉપરાંત બીજું એક મંગળમૂર્તિ પાત્ર હોય છે. વિકટર હ્યુગોના 'લા મિઝેબલ્સ'માંનો બિશપ ઓફ ડી એવું જ એક મંગળમૂર્તિ પાત્ર છે. 'લા મિઝેબલ્સ'ના દીર્ઘ અને વિપુલ કથાનકમાં બિશપ ઓફ ડીનો સંબંધ બહુ ઓછો આવે છે. પરંતુ તેની મંગલ છાયા ઠેક છેવટ સુધી કથાનકને આવરી રહે છે. એ કથાનકનું કોઈ પણ પાત્ર બિશપ કરતાં ઊંચે જઈ શક્યું નથી.

રવીન્દ્રનાથ ઠાકુરના 'ધરે બાહિરે'માં નાયક નિખિલ અને ઉપનાયક સંદીપ છે. પણ મંગળમૂર્તિ તો નિખિલનો અધ્યાપક, 'નત નયને અનિમેષે' તેની ચિતા રાખનારો ચંદ્રશેખર છે.

મહાભારતની મંગલમૂર્તિઓ ત્રણ: ભીષ્મ, કૃષ્ણ અને વ્યાસ. આ ત્રિમૂર્તિમાં પણ પ્રધાન સ્થાન ભીષ્મનું જ. કૃષ્ણની વિભૂતિ તો આખરે દિવ્ય હોઈ અને ભવ્ય નહીં કહી શકાય વ્યાસ કોઈ વાનપ્રસ્થની જેમ દૂરના દૂર જ રહે છે. સમસ્ત મહાભારત પર પોતાની મંગલ છાયા પાથરનાર તો ધર્માત્મા ભીષ્મ જ છે. તે સાગર સમા ગંભીર, દિમાલય સમા પ્રચંડ અને અનંત આકાશ જેટલા શાન્ત, નિર્મળ છે.

ભીષ્મ કૃષ્ણના ઉત્તમ ભક્તો પૈકી એક છે.

પ્રહ્લાદ નારદ પરાશર-પુણ્ડરીક-

વ્યાસામ્બરીષ શુક ધીનક મીષ્મ દાક્ષ્યાન્ ।

સ્વમાગદાર્જુન-વસિષ્ઠ વિમીષણાદીન્,

પુષ્પાન્ કમાન્ પરમ્ભાગવતાન્ સ્મરામિ ॥

એવું જ જો પરમ ભાગવતોનું રોજ સવારે ઊઠીને આપણે સ્મરણ કરીએ છીએ તેઓમાં પણ ભીષ્મનું સ્થાન ન્યારું છે. ભીષ્મ ભાગવતો ભગવાનને આધીન રહીને તેની પ્રેરણાને અનુક્રમ વર્તન રાખે છે. ભીષ્મને ભાગ્યે પોતાના પરમપ્રાણનો અખંડ વિરોધ કરવાનું જ આવ્યું. અને તેમ છતાં તેમની વિરોધભક્તિ નહોતી.

ભીષ્મ અને કૃષ્ણનો રાષ્ટ્રપુરુષ તરીકે વિચાર કરતા પણ તેમનો આત્મનિક સ્વાભાવભેદ દેખાઈ આવે છે. બન્ને ધર્મનિષ્ઠ, ધર્મપથચક્ષુ અને ધર્મકાર, પરંતુ બન્નેનું જીવનતત્ત્વજ્ઞાન તદ્દન બિન્ન. ભીષ્મનું જીવનતત્ત્વ બહુ અંશે પ્રભુ રામ ચંદ્રના જીવનતત્ત્વ જેવું છે. બન્ને મર્યાદાપુરુષોત્તમ, પોતાને ધર્મપરન્ત્ર સમજનારા અને ધર્મપાલન સારુ કોઈ પણ ન્યાય ચીતવ્યુત્તિથી કરનારા. મનુષ્યજાતને દાખલો બેમાડનારા એ બે જ. બીજી બાજુ કૃષ્ણ જેવા પ્રતિષ્ઠાભંગક તેવા જ મર્યાદાભંગક. ધર્મમાર્ગમા દરેક નિયમને અપવાદ કેમ હોઈ શકે, એ બતાવવાને જ જાણે તેમણે અવતાર ધારણ કર્યો હતો. ભંકિમચંદ્રે શ્રીકૃષ્ણનું એક જીવનચરિત્ર લખ્યું છે તે ચરિત્ર નહીં, પણ કૃષ્ણ પર મુકાતા આતેષોનું એક ચોટું ખંડન જ છે. ન્યાયનિપુણો

પોતાનું બુદ્ધિસર્વસ્વ વાપરી બચાવ ન કરે તો શ્રીકૃષ્ણના એક પણ કૃત્યની યોગ્યતા ધ્યાનમાં નહીં આવે. ગાંધીએ જેમ ગાયનું વાછરડું મારી અહિંસાધર્મનું પાલન કર્યું, તેવું જ કઈક દર વખતે શ્રીકૃષ્ણે ધર્મપાલન કર્યું હશે એવો ભાસ થાય છે! ધર્મના વિદ્વાતના મૂળ સુધી પહોંચી તેના તત્ત્વાર્થના પાલનને સારુ શબ્દાર્થનો વિરોધ કેમ કરવો તેનો જ શ્રીકૃષ્ણે અભ્યાસ કર્યો હોવો જોઈએ.

દેવદત્તે (ભીષ્માચાર્ય) ભરજુવાનીમા એક ભીષ્મ પ્રતિજ્ઞા કરી રાજ્ય અને સ્ત્રીનો ત્યાગ કર્યો એ એક પ્રતિજ્ઞાના પાલનને સારુ તેમણે ચારે બાજુથી ધ્યાન થવા દીધી. પ્રતિજ્ઞાના પાલનનું પ્રયોજન ન રહ્યા પછી પણ તેમણે તે પ્રતિજ્ઞા ન છોડી તે ન જ છોડી અને તેમનું નસીબ પણ કેવું વિચિત્ર! તેમણે રાજ્યનો સ્વીકાર ન કર્યો છતાં તેનો બધો ભાર તેમને જ વહેવો પડ્યો ભાઈભાંડુઓ વચ્ચેનો ટટો ટાળવા તેમણે લગ્ન કરવાનું માડી વાળ્યું પરંતુ તેમને કેટલાયે નિયોગો અને કેટલાયે લગ્નો કરાવવાં પડ્યા વિશેષ શું કહેવું? સ્વમવરોમા ભાગ લઈ તે જુવાનજોષ છોકરીઓ પણ જીતી લાવ્યાં અને ભાઈભાઈનો જે અઘડો ટાળવાને માટે તેમણે અખંડ બ્રાહ્મવર્ષ સ્વીકાર્યું તે જ અઘડને કાસે પોતાની ઈચ્છા વિરુદ્ધ અસત્યપત્નને માટે લગ્નને અને લાખો લોકોનો સહાર જોઈને તેમને પોતાનો પ્રાણ આપવો પડ્યો! ભીષ્મપ્રતિજ્ઞા એ જગતને માટે આદર્શભૂત છે તેનું બ્રાહ્મવર્ષ પણ તેવું જ અલોકિક. એ બ્રાહ્મવર્ષના બળથી તે પરમજ્ઞાની, પરમસમર્થ અને ધર્મજ્ઞ થયા એટલું જ નહીં પણ ઈચ્છામરણી પણ થયા પરંતુ તેમની એ પ્રતિજ્ઞાથી કૌરવકુળને કે આર્યસંસ્કૃતિને કયો લાભ થયો? કઈ નહીં તો પોતે સત્યને ખાતર મુલ્ય કરે છે એટલું સમાધાન તો તેમને મળવું જોઈતું હતું રાજ્ય ઉપરનો હક છોડીને તે રાજના સેવક થયા પોતાની બધી વફાદારી તેમણે રાજગાદીને આપી, જે હાઈ છુ તે આ ગાદીનું અન્ન છે, ગાદીની આજ્ઞા થાય તે શિરસાવધ ગણવી જોઈએ, એવી બંધારણીય વૃત્તિ તેમણે ધારણ કરી ભીષ્મ જેવો તંત્રવાદી (constitutionalist) ભાગ્યે જ બીજો કોઈ થયો હશે પરંતુ તંત્રને જ દેવ સમજીને વર્તવાથી તેમણે રાષ્ટ્રહિતનું માત્ર સત્યાનાથ વાળ્યું.

બીજી બાજુ શ્રીકૃષ્ણે હરેક પ્રસંગે બડખોરપણ જ કાયમ રાખ્યું જે જે પ્રસંગે પોતાની સર્વજ્ઞતા અને ધર્મવૃત્તિ જે માગીને કે પગલાંને યોગ્ય ઠરાવે તેનું જ નિરાકરણ પાલન કરવું એ શ્રીકૃષ્ણનો માર્ગ એ માર્ગથી પાડવોનું રક્ષણ થયું તેમને વિનય મળ્યો એ ખરું પરંતુ એ વિનય ઈતિહાસમાના પિરૂંડસૂના વિનય જેવો હતો ધર્મરાજને છેવટે આંસુજરેલી આંખે કહેવું પડ્યું.

જયોગ્યમજયાકારો ભગવન્! પ્રતિમાર્તિ મં ।

રાષ્ટ્રના સાત્રકુળનો હોસ થયો એજીનને લાગેલો ભય ખરો હતો સાંભળેલા રાજપુત્રો નાચનારા છોકરાઓનું કાચ કરવા લાગ્યા અને મુનિઓની મરકરી કરતા થયા કશય જેવા વૈદ્યવિશારદ બ્રાહ્મણો પણ તલકની લાંચ ખાઈ રાજતેણા

છોડીને પાછા ફર્યા એવી અંધાધૂંધી ફેલાઈ ને ખુદ ગૌકૃષ્ણને ઘેર તો સુરામત્ત ક્લણ જાગ્યો, અને તેનાથી જ બીજે મહાન કુલસ્ય થયો કૌકૃષ્ણે ધર્મની સ્થાપના કરી એ વિષે શક નથી, કેમ કે તેમણે અર્જુનગીતા, ઉદ્ધવગીતા અને અનુગીતા જેવા સર્વોચ્ચ ધર્મોપદેશો દુનિયાને આપ્યા પરંતુ તેમના પોતાના જમાનામાં કે તે પછી હજાર વર્ષમાં કૃષ્ણધર્મનો પ્રચાર કે તેનાથી થનારી મનુષ્યસમાજની આબાદી એનું નામનિશાન જણાતું નથી સત્સૂચ થઈ કરી ધર્મસંજે સત્સુજનો ઉચ્છેદ કર્યો એમ જ કહેવું જોઈએ પરંતુ ભીષ્મના કે કૃષ્ણના માર્ગની પરીચા તાત્કાલિક પરિણામની દૃષ્ટિથી કરવામાં જ ભૂલ છે ગૌકૃષ્ણના મરણ પછી આંધાળો ધૃતરાષ્ટ્ર જો જીવતો હોત તો તે જરૂર એમ જ કહેત કે ખરેખર 'કાળ જ બળવાન છે, તેની ઇચ્છા અન્યથા કરવાને કોઈ મર્મર્થ નથી'

ગીતાધર્મ પ્રમાણે યથાશોગ્ય વર્તન રાખી, નમ્રપણે કર્તવ્ય કરનાર અને માનવપ્રાણીને જેટલું સમાધાન મેળવવું શક્ય છે તેટલું મેળવનાર એવો એક પૂરો રાષ્ટ્રપુરુષ મુખિષિર છે ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ એ ચતુર્વર્ગનો તેનામાં યોગ્ય મેળ બેગો હતો ઐહિક વિજય, ઐહિક સુખ અને ઐહિક વૈભવ એ બધાં બહારથી આકર્ષક અને અંદરથી નિઃસાર ઇદ્રવારમાન હજ જેવા છે એ સમજીને તેણે વર્તન રાખ્યું છે ઘર્મો રક્ષતિ રક્ષત એ તેનું બિરદવાકય ધર્મમાર્ગ પરની મુખિષિરના જેટલી શાહા કોઈની જ જણાતી નથી ધર્મમાર્ગ પોતાને જામે ત્યાં લઈ જાય, નિરાકપણે ત્યાં જ જાય અને ધર્મના લાભમાં આપણે કોઈ પણ વખતે સુરમિત જ છીએ એવી શાહા કાયમ રાખવી, એ વૃત્તિથી ધર્મરાજનું જીવન બધી બાજુથી સફળ થયું છે

ધર્મનો વડીલ બધું કર્ણ જન્મથી જ બિચારાને આર્થ અને શુભ સંસ્કાર મળ્યા નહીં કર્ણ નિઃશામાં મક્કમ તેમ જ હૃદયનો ઉદાર, રક્ષામાં શૂર અને આદર્શ દાતા હતો પણ હીનત્વભાવની ગાંઠ (Inferiority complex) તેના હાડમાં વણી ગઈ હતી કેટલીક વાતો દુર્બોધનને ન સમજાતી તેવી એને સમજ હતી તે પણ તેણે દુર્બોધન આચળ સાફ સાફ રજૂ ન કરી મિત્રનિષ્ઠા એટલે મિત્રનું અનુયાયીપણું નથી, તેની ધૂન પ્રમાણે ચાલવાપણું નથી કરું નિઃશાનો, વફાદારીનો અનિરેક કરી દુર્બોધનની સવ હીન વૃત્તિઓને ઉત્તેજન જ આપ્યું તેથી કર્ણ સરખા અનન્ય મિત્રની નિષ્ઠાની પ્રતિનિધિ બતાવવા દુર્બોધનને પોતાના અધર્મ માર્ગમાં વધારે વધાર દૃઢ થું પડ્યું

કર્ણનો મોટામાં મોટો દોષ તેનું અભિમાન અહમ્મિય તેની પાસે હિસાબ જુઓ તો કયાનો જ ન મળે પ્રત્યક્ષ ભારતીય મુલ્ય પહેલા અનેક વખત પરાભવ પામીને તેને અને દુર્બોધનને પોતાના અને સામાન્ય બલાબલનો અનુભવ થયો હતો પરંતુ એ અનુભવ તરફ અખડ દુર્લભ કરવામાં જ કર્ણને બહાદુરી જણાઈ હોવી જોઈએ પાંચ પાંડવોએ મળીને જે દિગ્વિજય ઝરવો તેવો તેણે એકલે હાથે કરી

દુર્યોધન પાને વૈષ્ણવ યાગ કરાવ્યો અને તેમ કરીને હોયશાત્રાણી આત્મવિશ્વાસ ગુમાવી બેઠેલા દુર્યોધનને તેણે પાણી ચપ્પડ પરશુરામ પાસેથી અસ્ત્રો મેળવ્યાં કે ઈન્દ્રને કુડોનો આપી દીધા એનાથી પણ કર્ણના તે દિગ્વિજયનું મૂલ્ય વિશેષ છે પરંતુ મહાભારતકાળે એ વિજયને ઝાઝુ મહત્ત્વ આપ્યું નથી કદાચ પાંડવોના દિગ્વિજય પછી કર્ણ ગયો હોવાથી તેને તે ફોકટમાં જ મળી ગયો હોય હિતની વાત સામળવામાં ધૃતરાષ્ટ્ર, દુર્યોધન અને કર્ણ ત્રણેના રસ્તા ત્રણ જુદી જુદી જાતના ધૃતરાષ્ટ્રને જે કહ્યો તે જટ જળે ઊતરે પરંતુ તે પ્રમાણે વર્તન કરવામાં મીંડુ પાડવગીતામાં દુર્યોધનના મોઠામાં જે શ્લોક મૂક્યો છે તે સાચી રીતે ધૃતરાષ્ટ્રના સ્વભાવનો દ્યોતક છે

જાનામિ ધર્મં ન ચ મે પ્રવૃત્તિ ।

જાનામ્યધર્મં ન ચ મે ત્રિવૃત્તિ ॥

કેનાપિ દેવન હૃદિ સ્થિતેન ।

યદા નિયુક્તોઽસ્મિ તથા કરોમિ ॥

ધૃતરાષ્ટ્રને ભાગે દેવ અને દેવ એમાં એક માત્રાનો જે ફરક છે તે પણ નાહોતો રહ્યો

દુર્યોધન પ્રમાભિમાની, સ્વાર્થી અને દીર્ઘદ્રેષી હોવાથી તેનામાં અતર્બુખતા જેવું કશું જ નહોતું તે વારવાર ઊછળતો, વારવાર પોતાના કબેલાનું સમર્થન કરતો, મોઢાં કરનારના હેતુ વિષે જ શકા કરતો, અને પોતાના નિશ્ચયમાં વળગી રહીને બધાનો પહેલો પકડતો તોપણ તેને વિષે એક ભાખતમા આદર જ થાય છે કે તે અતર્બાલ્ય સરખો જ હતો તે પોતાની મનોવૃત્તિ સાથે ઈમાનદારી જાળવતો કર્ણને વિષે એમ કહેવું મુશ્કેલ છે કેટલોક ભાખતો કર્ણને બરાબર સમજતી પણ વફાદારીથી વર્તવાના આગ્રહને વશ થઈ તે સામી જ ભાજી ગ્રહણ કરતો ને પછી હૃદયપૂર્વક તેને જ ધારણ કરી વળગી રહેતો આવા તેના સ્વભાવને કારણે તેને મહાપુરુષોની પ્રથમ પંક્તિમાં મૂકવાનું મુશ્કેલ પડે છે ભીષ્મ તદ્દન નમીને પોતાની અભિપ્રાય જાહેર કરતા, તે તેમનો અભિપ્રાય ધર્મજ્ઞાન અને પરિસ્થિતિના સંપૂર્ણ જ્ઞાવને અનુરૂપ રહેતો એ અભિપ્રાય બેસક દુર્યોધનની વિરુદ્ધ જતો પરંતુ યુદ્ધને પ્રસંગે સોએ સો ટકા નિષ્ણાથી તે લડતા ભીષ્મની પણ એ કર્તવ્યનિષ્ઠા અને રાજનિષ્ઠા કર્ણ જેવા જિતરતા દરજ્જાના માણસથી કયાથી સમજાય ? તેને તો અનુયાયીઓમાં જે એકનિષ્ઠની ધૂન હોય છે તેનું જ ભાન. એ કારણે તેણે ભીષ્માપાગને રોજ ઊઠીને અન્નાય કર્યો, અને દુર્યોધનનું મન તેમને વિષે અત્યંત કનુપિત કરી નાખ્યું ભીષ્મ મન મૂકીને લડતા નથી, તેમને પક્ષપાત છે એટલે ને જાત ચોરે છે એવું દુર્યોધનને લાગતું તેનું કારણ કર્ણ જ હતો ભીષ્મના દશ દિવસના યુદ્ધમાં છેવટે છેવટે તે પિતામહને દુર્યોધનને ચોકેથી જે મર્મના વવનો (vulnerable parts) સહન કરવા પડ્યા અને જીને ચોગે એ વીર પુરુષની

આંખમાં આંધુ આવી ગયાં તેનું કારણ પણ કહી જ. સ્વપરબળને વિષે યથાર્થ ખ્યાલ ન હોવો, અને ચીટથી સળગીને રિસાઈ બેસવું એ જે મુદ્ધકળાની દૃષ્ટિથી મોટો દોષ હોય તો ભીખ્યાચાર્યે કહ્યુંને અર્ધ-રથી દરાવ્યો તે યથાથોગ્ય જ હતું.

રથીપણું માત્ર શૌર્ય પર આધાર રાખવું નથી. યુદ્ધે અપલાયનમ્ એ પ્રત્યેક ક્ષત્રિયનો ધર્મ હોવો જોઈએ એ સારું, પરંતુ કુશળ યોદ્ધાને પ્રસંગ પ્રમાણે વલણ રાખવું પડે છે, અને આગળ ઉપરનું ધોરણ નજર સામું રાખી પૂઠ પણ બતાવવી પડે છે. ધર્મરાજાએ ઘણી વાર પૂઠ બતાવી છે. દુર્યોધને પણ બતાવી છે. પછી કહી બતાવે તેમાં નવાઈ નથી. નિપ્પ્રભ થઈ, ઝાંખા પડી, હતબળ થઈ પૂઠ બતાવવી એ જુદું અને યતનું બળ અજભાવી જોઈ આ કાલે આપણાથી ટકાવાનું નથી એવો અંદાજ કાઢી તક ચૂકવવી એ જુદું; આ ભેદ જેને સમજાયો નથી અને જે આંખે પાટા બાંધી આંધળો બની મરણ સ્વીકારે છે તેને વિચિત્ર કહી શકાય, કદાચ તેને મરણપરાયણ ગણીએ, પણ તેણે સાત્રધર્મનો પરમ ઉત્કર્ષ બતાવ્યો છે એમ નહીં કહી શકાય.

ભીષ્મે કહ્યુંને અર્ધરથી કહેવો તે મત્સરથી કે દ્વેષથી નહીં પણ તેનો પાણુ-ઉતારો એ જ તેના હૃદયમાં વસેલો અભિમાનનો ઉતાર છે એમ સમજીને અને દુર્યોધને યુદ્ધને માટે ચંગ બાંધતી વખતે જે ભુલભરેલો હિસાબ કરી રાખ્યો હતો તે સુધારવાના હેતુથી જ. ‘ભીષ્મ છવે છે ત્યાં સુધી હું મુદ્ધમાં ભાગ લેવાનો નથી.’ એવું જાહેર કરીને કહ્યું સાત્રધર્મ અને મિત્રનિષ્ઠા બન્ને ભૂંસી નાખ્યાં અને મુદ્ધમાં ભીષ્મ વિજયી ન થતાં મરીને પડશે એ ખ્યાલને મજબૂત કરીને શત્રુઆતથી જ અપશુકનનું વાતાવરણ પેદા કર્યું મિત્રનિષ્ઠ, દાનપ્રતિષ્ઠ, અને મુદ્ધદુર્દમ તનુત્માગી કહી પોતે સરવાળે અહંપ્રેમી જ હતો એવું એ પ્રસંગે તેણે સિદ્ધ કરી બતાવ્યું.

કહ્યુંનું વીર્ય, તેની મિત્રનિષ્ઠા, જન્મની બાબતમાં તેને થયેલો અન્યાય, તેને મળેલું વીરોચિત મરણ અને તે વખતે પણ તેને થયેલો અન્યાય, એ બધી બાબતોને લીધે કહી વિષે જનતામાં સ્વાભાવિક સહાનુભૂતિ, ક્રોધક અને પક્ષપાત છે. આ પક્ષપાતને લીધે કહીના દોષ તરફ ધ્યાન જતું નથી ને તેને ઉદાર ન્યાય આપવા જતાં કૃષ્ણ, અર્જુન વગેરે પાંડવપક્ષીઓને અન્યાય ન થાય અને ભીષ્મા-ચાર્યનું મન કહીની બાબતમાં કંઈક કલુષિત થયું હતું એવો ગ્રહ ન બંધાય તેટલા માટે જ આટલું વિવેચન આવશ્યક જણાયું છે.

એક રીતે જોતાં ભીષ્મ અને કહી બન્ને પોતાની બાજુ અસંભવની છે, અને બળકોશલ્યતામાં પણ લૂહી છે એ જાણવા છતાં યાત્રે કર્તવ્યનિષ્ઠાથી, પોતાની આર્પવૃત્તિને વફાદાર રહી ફળ વિષે સંપૂર્ણ ઉદાસીનતા રાખી, તેઓ લડયા હતા. ભારતવર્ષ પર રાજપણાનો હક જેવો ભીષ્મનો હતો તેવો જ કહીનો પણ હતો. ભીષ્મે સાવકી માન્ય વંશને સાડુ અથવા તેના સંતોષને માટે અને કહી જન્મદાતા

માની ઉપેશને કાચે ગાદી પરનો હક જતો કર્યો ભીષ્મની ભ્રાતૃનિષ્ઠા તેમ જ કર્ણની મિત્રનિષ્ઠા અને પત્નિનિષ્ઠા એ આર્પસંસ્કૃતિની મોટી સપ્તિ છે

કર્ણ અને ભીષ્મ એકનીજની અદેખાઈ કરે છે એમ લાગવું સ્વાભાવિક છે, તોપણ મહાપુરુષો એકબીજાની મહત્તા ઓળખ્યા વિના રહેતા નથી એ જ વાત જ્ઞાતને દેખાડવા માટે ભીષ્મ પડ્યા પછી અને બન્ને પામે શોક નિમિત્તે મુલ્ય તદ્દકૂળ રાખ્યા પછી ભારતકારે દુ ખનમ્ માનસવાળા કર્ણને ભીષ્મની પાસે આપ્યો છે એ પ્રસંગ ખરેખર ઉત્કટકરુણ છે આ એસો પત્તયાની છે, આપણ બધાનું અંદિન ચિત્તે છે એવું હમેશ દુર્યોધનને ભરવનારો કર્ણ આંતુથી રૂધિલેલા અવાજથી 'આ હું કર્ણ આપના દરને આપ્યો છું, મારા તરફ દયાથી જોઈ મારી સાથે બે શબ્દો બોલો,' એવી જવાબે વિનવણી કરે છે ત્યારે ખરેખર જ ભીષ્મ કવિમુગ્ધ બીજારોપ કરનાર જાન પૂરો થઈ પ્રેમધર્મનું સિંચન કરનારો અને સત્ય-મુગ્ધની ઋણિ શુભ કરાવનારો કાળ આપ્યો છે એવો ભાસ થાય છે ચન્દ્રકારણી લોકો પ્રસંગે નરમ દિલ દેખાડે છે, મતલબ સભાળી ઉદારતા, આર્પતા અને અંતર્મુખતા પણ બતાવે છે, પરંતુ આ પ્રસંગે એવી દલીલ સસ્કારિતાનો જરા પણ ભાસ થતો નથી

‘માલો નમ્રા પુનર્નમ્રા કાર્યકાન્ધ જ નિષ્કુરા કૌર્યમ્ કૃત્વા પુનર્નમ્રા ’

એવો બીભત્સ મુન્તહી કર્ણ કે ભીષ્મ એકે નહોતા કલ્પિકનીતિમા જણાવ્યા પ્રમાણે કામ થઈ ગયા પછી આંખની પાપણ ભીની કરીને દેખાડવાની મૂર્તતા પણ એ સ્થળે નહોતી એક આર્ષ પુરુષ બીજ આર્થેત્તમ અને અહંતપદે પહોંચેલા પુરુષને પ્રણામાન્તરિ અર્પવા માટે આવેલો છે ભીષ્મે સગદગદિત અત કરણથી કર્ણને પાસે લઈ તેને વિષે પોતાના મનમા કેટલો આદર છે તે કહી બતાવ્યું, કર્ણનો હમેશ તેજેવધ કરવામા પોતાનો કષો હેતુ હતો તે પણ જણાવ્યું અને જન્મભર જે ધ્યાતિને સાડુ તનતોડ મહેનત કરી તે ધ્યાતિને માટે કર્ણ પાસે નિર્મજપત્રે પાચના પણ કરી, કર્ણે પણ તેટલા જ ખુલ્લા દિલથી તેમ કરવું કેમ અશક્ય છે તેના પોતાના કાલ્પો જણાવી પોતાના નિશ્ચયને માટે ભીષ્મનો આશીર્વાદ માગ્યો, ઉદાર ભીષ્મે તે આપ્યો, અને તેને પાણી ચડાવી અનાસક્તપણે મુલ્ય કરવાની અને કીરવોની આગેવાની લેવાની તેને ભલામણ કરી હિમાલય જેટું ઉત્તુગ આર્પવ્ય અને મહાસાગર જેટું ગભીર કરુણ્ય એક જ વખતે વ્યવ્ય કરવું બીજે કયે પ્રસંગે બની શકત ? મુલ્કના વર્ણનાની જેમ આ પ્રસંગના વર્ણનને ન વાનાવતાં ભારતકારે પ્રસંગની પવિત્રતા અને સચમનું ઓચિત્ય બન્ને જાળવ્યા છે ભારતવર્ષ જેવા ગમુલ, ભવ્ય અને સૌંદર્યવિમુલ્ક દેશની જ જેને ઉપમા છાત્રે એવા મહાભારતમા પણ આવા દેવ દુર્ભિજ પ્રસંગો કેટલા હશે ?

ଅବନବ୍ୟବસ્ଥା

ଅଂଃ ଯୋଷା

ରହସ୍ୟକୁ ଉଦ୍‌ଘାଟନ

ભગવદ્ગીતા

કુરુક્ષેત્રની રથભૂમિ ઉપર બન્ને ગ્રેન્થો લડવા સજ્જ થયા છે. કોઈને હજી પણ ન્યાયની ખાતર પોતાનો પક્ષ છોડી સત્યા પક્ષમાં ભગવંતુ હોય તો તે ભગી થકે છે એવી છૂટ આપનાર ધોળજી પુષ્પિષ્ટિરે પોતે બન્ને સૈન્ય વચ્ચે ઊભા રહીને કરી છે એવે પ્રસંગે પાંડવપક્ષના વીર અર્જુનને શંકા થઈ કે આપણે લડીએ છીએ એ યોગ્ય છે ખરું? લડવામાં પુણ્ય છે કે પાપ? સર્ગાવલોકાને માથેને રાજ્ય કરવું એ ઉચિત છે કે રાજ્યનો ત્યાગ કરી સંન્યાસ લઈએ એ યોગ્ય છે? શ્રીકૃષ્ણ પોતે અર્જુનના સારથિ તરીકે રથમાં બેઠા હતા અર્જુન તેમને થરતુ ગયો. કેટલો વિચિત્ર, કેટલો ભારીક અને તે છતાં કેટલો સ્વાભાવિક પ્રસંગ! જેના ઉપર આખી લડાઈનો મદાર, તે જ જે છેલ્લી ઘડીએ આમ થયે હૈંકીને ‘હું નથી લડવાનો’ એમ કહીને ઊભો રહે તો માણસ શું કરે? ઉત્સાહના ચાર થાંદવી અર્જુનને શૂરાતન નડે એમ ન હતું. તેથી શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનને ધર્મનું સ્વસ્થ સમજાવી તેણે શું કરવું જોઈએ તે બતાવી દીધું શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુન વચ્ચે થયેલો આ મવાદ મહાભારતમાં અઢાળ આચારમાં વર્ણવેલો છે તેમાં કુલ સાતસો શ્લોકો છે હિંદુ ધર્મના બધા તત્ત્વો તેની અદર બરાબર આવી જાય છે અને આ દુનિયામાં માણસે કેવી રીતે વર્તવું તેનું ભાન માણસને તેના ઉપરથી ઉત્તમ રીતે થાય છે ભગવદ્ગીતા હિંદુમાત્રનું મોટું ધર્મપુસ્તક બની ગયું છે બધા જ પથવાળા લોકો ભગવદ્ગીતા વિષે આદર રાખે છે ગીતાજીનું ભાષાન્તર દુનિયાની બધી ભાષાઓમાં થયું છે અને દરેક દેશના લોકો તેના વખાણ કરે છે હિંદુસ્તાનમાં તો ભગવદ્ગીતાનો અથ સમજાવવા એટલા બધા ગ્રંથ લખાયા છે કે તે બધા ભેગા કરીએ તો અનેક કુખાટ ભર્યા

રાષ્ટ્રના જીવન ઉપર જેની ભારેમા ભાઈ અસર થઈ હોય, પછી તે કોઈ રાષ્ટ્રીય પુરુષ હોય, રાષ્ટ્રીય ઘટના હોય કે રાષ્ટ્રીય ગ્રંથ હોય, ઈતિહાસે તેની નોંધ લેવી જ જોઈએ મહાભારતરૂપી વિસ્તીર્ણ મહાસાગરમાં ગીતા એક એવું રત્ન છે કે જેની અગર હિંદુ નમાજ ઉપર જ નહીં પણ હિંદુસ્તાન સાથે જે જે પ્રજાનો સંબંધ થયો છે તે તે પ્રજા ઉપર થતી આવી છે અને હજી પણ થશે એ ગ્રંથ હજી ઘરડો થતો જ નથી

માણસનું કર્તવ્ય શું છે, ધર્મસકટમાં માણસે કયો રસ્તો લેવો, શું કરવામાં માણસ ઝર્મ કરતો છતો તેથી નિરાળો રહી શકે તેની ચર્ચા આ ગ્રંથમાં છે વ્યાન અને સમાજના જીવનનું સ્વસ્થ આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિએ આમાં ચર્ચેલું છે

આપણા શાસ્ત્રોમા ભગવદ્ગીતાને ઉપનિષદોનું શ્રીકૃષ્ણે દોહેલું દૂધ કહેવું છે જ્ઞાન, કર્મ, ભક્તિ, સાધ્ય, યોગ વગેરે બધા માર્ગોના મૂળ તત્ત્વોની વ્યાવહારિક ચર્ચા કરી અર્જુન જેવા શત્રિવર્તન કર્તવ્ય શું છે એ તેને શ્રીકૃષ્ણે બતાવ્યું છે અર્જુનની ખાનગી કરવા માટે શ્રીકૃષ્ણે પોતાનું કાળસ્વરૂપ અથવા વિશ્વરૂપ અર્જુન આગળ પ્રગટ કર્યું આ વિશ્વરૂપ એટલે ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાન ત્રણે કાળની એકત્ર કરેલી ઇતિહાસની મૂર્તિ જેને આપણે ભાવી કે અદૃશ્ય કહીએ છીએ તે ઇશ્વરની દૃષ્ટિએ વર્તમાન અને જ્ઞાત છે એમ અર્જુનને બતાવી દીધું અને તેમ છતાં 'તારી ઇચ્છા હોય તેમ કર' એમ કહી એને એના સ્વાનંત્ર્યનું ભાન કરી આપ્યું

શ્રીકૃષ્ણ અર્જુનને પુછ્યો પ્રેરો શક્યા તેથી આપણને શું? વેદવ્યાસે કૃષ્ણાર્જુનનો દિવ્ય સંવાદ દુનિયા આગળ ઇતિહાસ તરીકે નથી મૂક્યો પણ મનુષ્યમાત્રના હૃદયમા વાસનારૂપી પ્રબળ શત્રુ સામે (કામરૂપ દુરાસનમ્) જે સનાતન પુણ્ય ચાલે છે તેમા માણસે નિરાશકાર થઈ કેવી રીતે લડવું (યુદ્ધસ્ત વિગતજ્ઞર) તે ધર્મસ્થસ્થ બતાવેલું છે, તેથી હૃદયમા કે સમાજમા જે દુષ્ટિ રોય તેની ચામે લડનાર દરેક શોધા માટે ભગવદ્ગીતા એ ગુરુ-ઉપદેશ થઈ પડી છે

૧૯૨૩

૨

પ્રસ્થાનત્રયી શા માટે ?

આ દુન્યવી જીવનના ચક્રાવામાથી નીકળી જઈ મોક્ષ તરફ જે માણસ પ્રયાણ કરવા માગે છે, એને માટે મુશ્કેલીનું બાધુ કયું? પૂર્વજ્ઞેએ નક્કી કરી રાખ્યું છે કે, (૧) દસ ઉપનિષદ, (૨) બ્રહ્મસૂત્ર અને (૩) ભગવદ્-ગીતાએ ત્રણ ગ્રંથ મોક્ષમાર્ગ માટેનું સંપૂર્ણ બાધું છે અને તેથી આ ત્રણ ગ્રંથોને પ્રસ્થાનત્રયી કહે છે પ્રસ્થાન એટલે દુનિયાદારીનું ઘર છોડી (મોક્ષ તરફ) પ્રયાણ કરવું તે, અને તેને માટે જે ઉત્તમમા ઉત્તમ બાધું હોય તે

હવે આ જ ત્રણ ગ્રંથો શા માટે પસંદ કરવામાં આવ્યા? અને એમનો અધિકાર શા કારણે સ્વીકારવામાં આવ્યો?

ભૌતિક ક્ષેત્રમા તેમ જ આધ્યાત્મિક ક્ષેત્રમા અનુભવ એટલે કે સામાન્યકાર એ જ અંતિમ પ્રમાણ હોઈ શકે એનો જ અધિકાર માન્ય રખાય

વેદકાળમા જે ઋષિઓએ પોતાની જિંદગી ધર્મને અર્પણ કરી, અને ધર્મનું જ ધ્યાન ધર્મ, તે લોકોએ પોતાના અનુભવો, વિચારો અને કલ્પનાઓ વેદન

એને બ્રાહ્મસૂત્રગ્રંથોમાં અને ઉપનિષદોમાં મોટી સખ્યા છે આ બધો ધર્માનુભવ વેદને અને મોધાસી છે એટલા માટે જ એને વેદાન્ત કહે છે

હવે દરેક પ્રામાણિક અને પ્રજ્ઞાશીલ મનુષ્યને જે અનુભવ થાય છે તે સર્વત્ર એકરૂપ જ હોવો જોઈએ કપતામા ફેર પડી શકે, તર્ક આડે ગરે જઈ શકે, પણ અનુભવ તો એકરૂપ જ હોઈ શકે અનુભવ એકાંતી હોય તોપણ અનુભવના જ બીજા અંગો સાથે એ બધ તો બેસે જ તેથી દરેક ઉપનિષદોમાં જે અનુભવો દર્શાવ્યા છે અને મધરવામાં આવ્યા છે તેમની વચ્ચે જે એકવાક્યતા ન જડે તો આપણે જાણવું જોઈએ કે આપણે એ વચનોનો અર્થ બરાબર નથી કરી શક્યા અને તેથી એ વચનોનો જે કોઈ મેળ બેસાડી શકે તેની જ વાત વિચારવા જેવી જણાય.

જેમ બિન્ન બિન્ન દેશોમાં જુદા જુદા કાયદાઓનું અધ્યયન કરી, એમાં જડી આવતા મૂલ્યભૂત તત્વોને આપણે તારવી કાઢીએ છીએ અને એનું Jurisprudence સ્ત્રીને કાનૂનોનું શાસ્ત્ર બાધીએ દીએ, તથી જ રીતે ધર્માનુભવના વિશ્વવચનો ઉપરથી પરબ્રહ્મનું સ્વરૂપ અને એને પ્રાપ્ત કરવાની સાધના નક્કી કરી આપનાર બ્રહ્મમૂત્રો બાદરાયણ કૃષ્ણ દ્વેષાચાર્યે તેશર કર્યાં જે દશોપનિષદને આપણે raw material of Religious Experience કહી શકીએ, તો બ્રહ્મસૂત્રને the organised essence of Spiritual Knowledge કહી શકીએ આ science of metaphysicsની મદદથી ઉપનિષદોનું સ્વરૂપ સમજવું સહેલું થાય છે Science is organized knowledge ઉપનિષદોમાં જે આધ્યાત્મિક જ્ઞાન વેશ્યું છે તે બ્રહ્મમૂત્રોમાં organise થયું છે Scienceનું પ્રયોગન કેવળ જાણવાથી નૃપિત થાય છે

પરં માણસ કેવળ જાણીને નૃપિત નથી થતો જોવું જાણવું તેવું જગારે એ જીવે—જીવવું જાણે—ત્યારે જ એને નૃપિત થવાની અને તેથી દરેક સાધન સાથે એનું application—એનો વિનિયોન—એની art—ના એટલે કે જીવનકળા—જગારે કેળવાય ત્યારે જ જ્ઞાન અને એનું શાસ્ત્ર કે વિજ્ઞાન કૃતાર્ગ થયું કહેવાય એ જીવનકળા ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે એક અદ્ભુત પ્રસંગે, યોગયુગ્મ ઘડીને, અર્જુન માટે તેજા કરી આપી તેથી જ કહેવાય છે કે ઉપનિષદો ગાયો છે અને નીતા એ ગાયોનું દુગ્ધામૃત છે ગીતાના દરેક અધ્યાયને અતે આપણે બોલીએ છીએ, ‘ઉપનિષદોમાં જે બ્રહ્મવિદ્યા આપી છે તેને અનુસાર યોગશાસ્ત્ર રચીને ભગવાને જે ગાઈ બતાવી, તે ભગવદ્ગીતા’ (‘વિદ્’ એટલે જાણવું, એ ઉપરથી સાધન-સ માટે ‘વિદ્યા’ શબ્દ છે, અને ‘શાસ્ત્ર’ એટલે નિયંત્રણ કરવું, દોરવું, એ ઉપરથી ‘શાસ્ત્ર’ એટલે code of Conduct અથવા art of Life આમ એ બે શબ્દો બને છે)

ઉપનિષદોમાંથી પ્રથમ બ્રહ્મવિદ્યા નીકળી, ત્યાર પછી મોગશાસ્ત્ર નીકળ્યું અને એ જ ભગવાને ગામું તેથી એને ભગવદ્ગીતા કહે છે. સંસ્કૃતમાં ઉપનિષદ્ શબ્દ નારી જાતિ છે. ભગવદ્ગીતા એ એનું વિશેષણ છે. “ભગવાને ગાયેલી ઉપનિષદ્” એ એનું આખું નામ છે.

આ રીતે ધર્માનુભવ નોંધી રાખનાર (૧) દસ પ્રધાન ઉપનિષદ, (૨) એ ઉપરથી તારવી કાઢેલી બ્રહ્મવિદ્યા, અને (૩) એ બંનેની દૃષ્ટિ સાચવીને ગોઠવેલું યોગશાસ્ત્ર, એટલે કે જીવનકળા, એ ત્રણે વચ્ચે જે મેળ બેસાડી શકે, ત્રણેની એકવાક્યતા કરી શકે, તે જ જીવનનું રહસ્ય પામ્યો એવો વિશ્વાસ રખાય અને તેને જ આચાર્ય કહી શકાય, એવી જૂની મર્યાદા છે. ત્રણે વચ્ચે જે વિચાર-મેળ બેસાડી આપે, એટલે કે જે કોઈ જીવનવ્યવસ્થા આ પ્રસ્થાનત્રયી સાથે બંધ બેસે છે, તે ધર્માનુભવને અનુકૂળ છે એવો વિશ્વાસ રાખી શકાય એમ આપણા પૂર્વજોએ નક્કી કરી રાખ્યું છે. અને આ કસોટી પર ખરી ઊતરે એવી કોઈ નવી જીવનવ્યવસ્થા સમાજ આગળ જે રજૂ કરે તેની દોરવણી સ્વીકારવા સમાજ તૈયાર થાય છે. પણ એવો મામુસ જે કેવળ બૌદ્ધિક કસરત કરી બતાવે, તો તેટલાથી એને આચાર્યત્વ નહીં પ્રાપ્ત થાય. એણે એ પ્રમાણે જીવીને, પોતાના આચરણ-દ્વારા પોતાની પારમાર્થિકતા (earnestness) સિદ્ધ કરવી રહી. આ રહ્યો આચાર્યનો આદર્શ—

આચિનોતિ હિ જ્ઞાન્નાર્થમ્ આચારે સ્થાપયતિ યતઃ ।

સ્વયમાચરતે યસ્તુ ન આચાર્ય પ્રવક્ષતે ॥

તમામ શાસ્ત્રોમાંથી એમનું રહસ્ય જે વીણી કાઢે છે—(આચિનોતિ હિ જ્ઞાન્નાર્થમ્) અને એ રહસ્ય જીવનમાં કેમ વણી કાઢવું અથવા વાવી દેવું એ પણ જે બતાવે છે—(આચારે સ્થાપયતિ યતઃ) અને—એથીય મહત્ત્વનું અને અધરું કામ,—જે તે પ્રમાણે આધરે છે, એટલે કે જીવી બતાવે છે—(સ્વય આચરતે યસ્તુ) તેને જ આચાર્ય કહી શકાય પ્રસ્થાનત્રયીની એકવાક્યતા તર્કથી, જીવનવ્યવસ્થાથી અને પોતાના આચરણથી જે સિદ્ધ કરી બતાવે, તે જ આચાર્ય, એટલે કે ધર્મવિદ્ લોકનાયક તરીકે સ્વીકારાય છે.

આવા આચાર્યો આજ સુધી કંઈ નહીં તો પાંચ દસ થયા છે. શંકરાચાર્ય, રામાનુજાચાર્ય, મધ્વાચાર્ય, વલ્લભાચાર્ય, નિમ્બાર્ક ઇત્યાદિ પ્રાચીન આચાર્યો અને દયાનાંદ સરસ્વતી, શ્રી અરવિંદ ઘોષ, મહાત્મા ગાંધી વગેરે આધુનિક આચાર્યો આ દેશને દોરતા આવ્યા છે. હવે સવાલ એ છે કે, જે આ બધાનું કહેવું મૂળ ધર્માનુભવ સાથે સંગત છે, તો એમની જુદી જુદી દૃષ્ટિઓમાં પણ કંઈક મેળ જડવો જ નેઈએ. એમને અંદર અંદર લગ્નગીતે છેલ્લે જે જીતે તેને પ્રમાણ ગણીએ તો આપણે જીવનદ્રોહ કર્યા ગણાય. આ બધા આચાર્યો પોતાની બુદ્ધિથી અને શ્રાદ્ધાથી આપણને સંપૂર્ણ જીવનવ્યવસ્થા આપે છે એટલું જ નહીં પણ યોગે એ પ્રમાણે

જાન્યસ્ય ચલાવી, જ્યાં એમણે સૂક્ષ્મતાપૂર્વક લોકનેતૃત્વ કર્યું છે ત્યારે, એ બધાની દૃષ્ટિ વચ્ચે પણ ક્યાંક તો મેં જ હાથો જ જોઈએ

એટલે, આજે આ બધા આચાર્ય વચ્ચે જો કોઈ સમન્વય સાધી આપે તે ખરેખર આવાર્ષોનો જાવાર્ષ સ્ત્રી સમાય એવી વિભૂતિની આજના જમાનાને જરૂર છે

એને માટે જોનોનો નપ્તભગી સ્પાદવાદ કામમાં આવવો જ જોઈએ

૨૬-૧-૪૧

૩

ઉપનિષદોની કેળવણી

[એક પત્રમાર્ગી]

તમારો કાળ મર્યો

વચ્ચે મારી તનિષત ખૂબ સુધરી જણાતી હતી તે દરમ્યાન વાચવાનો લઘાવો લીરો ચોમાસાની વનગી નિહાળવા થોડુંક રખડતો પણ ખરો મહારાષ્ટ્રની ભૂમિની થોભા કઈ અપૂર્વ છે જમીન ઊંચીનીચી, જ્યાં જુઓ ત્યાં નાની મોટી ટેકરીઓ, તેથી ચાલવામાં કે જેવામાં કાસે કાસે નવનવો આનંદ મળે ગુજરાતમાં આ નથી મળતું પથારીમાં પડ્યો પડ્ય પછી અહીંથી સિદ્ધાંત જોઈ શકું છું, અને મેંધોની પ્રતિભા તો કાલેજાને નવું નવું રૂપ પાસ કર છે લીલી ધરતી અને નીલ આકાશ બને મગીને રંગના બધા જ મિશ્રણો અને પ્રકારો કરી બતાવ છે લીળું ઘાસ ખાઈને માતેલા વાજરડાઓ પૂંછડીઓ ઊંચી કરીને ચોમેર ફૂંદતા ફર છે અને પોપટ, કાનરો અને હાવાઓ નવા નવા ગાન શોર છે આવી વનશોભા વચ્ચે ભૂમીભૂખ મોટરજસો અને વરુના ટોચા જેવી રાવ ટેનોની અભદ્રતા પણ દટાઈ જાય છે, અને સર્વજન પથરાઈલા કાલ્પમાં ઉમેરો જ કર છે

આવા અનુકૂળ વાતાવરણમાં ઉપનિષદો વાંચવાનો કેટલો આનંદ આવતો હશે એની તમે કલ્પના કરી શકો એમ છો લગભગ બધા જ ઉપનિષદો ફરી ફરી વાંચી નવો દર કાલે નવો નવો દૃષ્ટિ એમાંથી મળે છે આજથી ખરેખર વરસ પડેલા ઉપનિષદો વાંચેલા પછી તે ભાષ્યની મદદથી

ભાષ્યકરોએ આપણા ઉપર ઘણા ઉપકાર કર્યા છે એ ખરું પણ ઉપનિષદો વસ્તુ જ એવી છે કે ભાષ્ય સાથે વાચવાથી એનો અસલી સ્વાદ રહેતો નથી ભાષ્ય કરોને એવી ખોડ હોય છે—તમે એને જોઈએ તો મર્ષાદા કહો—કે અમુક એક તર્કસિદ્ધ અને સમન્વિત વસ્તુ ઉપનિષદોમાંથી ઘટાવી બતાવવી આવી રીતે વાચવા માટે ઉપનિષદો છે જ નહીં ઉપનિષદો તો જાનવીર પરમહસોના inspired ઉદ્ગારો છે પોતાના વચનોમાં પરસ્પર વિરોધ છે કે કેમ એમાંથી પાતાદાર ફિનસૂદી નીતરે

છે કે કેમ એનો વિચાર સરખો એ ક્ષપિઓએ નહીં કર્યો હોય એમના વિચારોમાં અને કલ્પનાઓમાં શુદ્ધ કૌમાર્ય છે એમના ભાષાપ્રવાહ સાથે એક વાર પરિચય થશે એટલે પછી જેમ આપણે ધારોશ્ચ દૂધ પી જઈએ છીએ તે ઢંગે ઉપનિષદો ના અમૃતની સેરો આરોગવી જઈએ

ઉપનિષદોની કેટલીક દલીલો આપણે ગમે નથી ઊંચરતી કેટલીક વાતો વાચીને તો હમણુ જ આવે સત્યની શોધમાં તેઓ કેવા અનેક દિશાઓમાં દોડે છે એ જોઈ આપણા મનમાં વહાવ ઊપજે છે વિચારની એક દિશા એમણે ખોળવી ત્રાકી નથી રાખી પણ જ્ઞાનાંશો સુધી ચલાવેલી આ પોજને અને જ્યારે તેઓને બ્રહ્માત્મજ્ઞાનના ધવલગિરિની ટોચે જઈ બેઠેલા અપણે નિહાળીએ છીએ અને 'અમય વૈ બ્રહ્મ'ની એમની ગભીર ગર્જના સાંભળીએ છીએ ત્યાં ભક્તિભાવે માણું તમે છે અને સામ્રાજ પ્રસિધ્ધાત કરી 'ત્વ હિ ન પિતા ચોક્ષ્માક અવિદ્યા પરપાર તારયસિ । નમ પરમશ્રુષિમ્ય નમ પરમશ્રુષિમ્ય ।' એવી અપનિષદી નતિ (નમસ્કૃતિ) મોકામાંથી નીકળી જાય છે

આપણા તમાજમાં ઉપનિષદોને દૂરથી જ નમસ્કાર કરવાની વૃત્તિ દેખાય છે ઉપનિષદોનું અધ્યયન બાલુ જ ઓછું થાય છે, અને જે થાય છે તે ઘરના ઝોસાઓમાં ભાખોની મદદથી તેમ જ પચીકરણના પ્રગ્ન પછી આપણા પુવાના સીધા ઉપનિષદો પાસે જથ્થે ત્યારે જ તેમની દૃષ્ટિ ખુલ્લે અને વિચારના અને જીવનના દરક શોજમાં નવા નવા અનુભવા મેદરવાની થઈને એવાથે ઉપનિષદના રચનો એ તો લીજળીના ઝગકાર છે એનો સંપૂર્ણ અર્થ હજી કોઈએ કર્યો નથી થાય પવાસ હજાર વર્ષ સુધી નવી નવી રીત પ્રથમ કરીએ તારે એમાંથી જાણવાનું કઈ બાકી જ રહેવાનું દરક જ્ઞાનો પોતાના અનુભવની મદદથી નવી રીતે ઉપનિષદો પાસે જથ્થે અને અનુભવથી તેજ બનેલી બુદ્ધિ વડે ઉપનિષદોમાંથી સ્વી પ્રેરણા મેળવથે આ એક જ વચન લઈએ સંપૂર્ણ સોમ્ય હમા રાવા પ્રજા સદાપતતા મત્પ્રતિષ્ઠા ।' આમાં આર્થુ માનવપ્રમાજસાસ છે

'મર્મામા વિદ્યાઃ હૃદયે એકામનમ' આ વચન વાંચ્યા પછી કેવલણીની આખી દિશા ફેરવવાનું મન ન થાય ?

હૃદયનં હિ સ્પાષિ જાનાતિ । હૃદયં હિ એવ સ્પાષિ પ્રતિષ્ઠિતાનિ ભવન્તિ ।' એ યાગવલ્ક્યનું નિરૂપણ વાવનાર કચ્છ અને આનંદમીમાંયા નવી રીતે જ સમજાવે, અને સહેજે જાગત જઈ જ્યારે એ જ અધ્યાત્મવિદ્યાનો પ્રિમાલપ કરે છે 'હૃદયનં હિ સત્ય જાનાતિ । હૃદયં હિ એવ સત્ય પ્રતિષ્ઠિત ભવન્તિ ।' ત્યારે તો આખી ફિલસૂફીનું મંગલ જ ફેરવવાની જરૂર છે એમ આપણને લાગ્યા વિના રહેતું નથી

હુ તો તમને એટું જ લખવા માગતો હતો કે ઉપનિષદોનો સ્વતંત્ર બ્રહ્માન ધરાતી જરૂર છે અધ્યત્મ શ્રદ્ધાથી નહીં પણ સ્વતંત્ર બુદ્ધિ અને આદર વૃત્તિથી કાવ્યના સંત્રમાં છેલ્લા પચાસ વર્ષમાં આપણા છોકરાઓને આપણે ખૂબ

દોષો છે. ઉપનિષદોના આ ભવ્ય જાલમાં હવે એમને દોરવાની જરૂર છે તો જ સન્કારી કેળવણી માર્ગક થશે. માણની ગમે તેટલી ભરીએ તોપણ તેટલાથી જ મું વળે? કદમ્બવટો થવો જોઈએ. અને કદમ્બવટો કરવાનું મનું તો આ ઉપનિષદોના શ્રદ્ધિઓનું જ છે.

ઓગ્ટોબર, ૧૯૨૧

૪

નવાં જીવનદર્શનો

[એક જૂની નોંધ]

પ્રમાણત્રયોની એકવાક્યતા કરી બતાવે તે આચાર્ય, એમ આપણા વિદ્વાન ધાર્મિકોએ નક્કી કર્યું છે પ્રસ્થાનત્રયી એટલે શું? ઉપનિષદો, બ્રહ્મસૂત્ર અને બનવદ્દુનીતા ઉપનિષદો એ આપણા શ્રદ્ધિઓનો મૌલિક અનુભવ અને મૌલિક વિચાર છે બ્રહ્મનૂત્રો એ ઉપનિષદોના વચનોમાથી નીતરતું દાર્શનિક શાસ્ત્ર છે અને ગીતા એ જ ઉપનિષદોમાંથી તૈયાર કરેલું દિવ્ય રસાયન છે. ગીતા એ ઉપનિષદોનું અત્યંત વ્યાપક પણ ટૂંકું જીવનભાષ્ય છે

એટલે મુજ વસ્તુ તો ઉપનિષદમાં સારેલો જીવન અને પ્રામાણિક અનુભવાત્મક વિચાર જ છે એ બધાની જ એકવાક્યતા કરી શકે, એટલે કે એ ઉદ્દગારોમાંથી એકરૂપ સળંગ જીવનરહસ્ય નિચોવી કાઢી આપે તે જ આચાર્ય, તે જ જીવનસ્વામી.

જીવનના અખિન્ન તત્ત્વોની મીમાંસા જેમાં કરલી હોય, એક સાર્વભૌમ તત્ત્વની કૃત્રીથી એકેએક સ્વાધનો ઉકેલ જેમાં આસુલો હોય, બુદ્ધિનું જે સમાધાન કરે, કદમ્બને સતોષે, કર્મને પ્રેર, અને એ ત્રણેનો સમન્વય કરી પુરુષાર્થને અને વિશ્વથી શાંતિ મેળવી આપે, તે દર્શન એવું દર્શન જોનાર તે શ્રદ્ધિ. અને એનો વ્યાસ (organaizer) તે આચાર્ય

આજના જમાનામાં જીવનના બધા જ મુખ્ય સ્વાધોનો ઉકેલ આપનાર કેટલાક દર્શનો પ્રવૃત્ત થયાં છે સપત્તિશાસ્ત્ર એ એવું એક દર્શન છે એ માને છે અને કહે છે કે સપત્તિના પ્રયોગથી એકેએક વસ્તુમાં સફળતા મેળવી શકાય છે સપત્તિના મેત્રમાં જ નથી જ આવતું તે ઉપેક્ષા-યોગ્ય છે એમ એ દર્શન કહે છે. આ ઉપેક્ષાની સ્વાધને હોધે એ દર્શન અવૂરુ કે અપંગ ન ગણાય વેદાંત પણ જગતની અને માણની ઉપેક્ષા જ સૂચવે છે ને!

વંદ્ય એ પણ એક દર્શન છે એ કહે છે કે આત્મરક્ષા એટલે કે ચતીર અને પ્રાણની રક્ષા એ પરમધર્મ છે, બધી જાતના કામોષભોગ ભોગવવાની શક્તિ કેળવી વધારેમા વધારે જીવન એ જીવનનો પરમ પુરુષાર્થ છે

રાજસત્તા એ પણ એક દર્શન છે સૈન્યબળ અને કાયદાનું બળ એ એનું દ્વિવિધ સાધન છે દુનિયાના તમામ દુ ખોનું એસડ સત્તાના યોગ્ય ઉપયોગ દ્વારા થઈ શકે છે એમ એ માને છે જો કોઈ સામાજિક આપત્તિ દૂર કરવી હોય અથવા સામાજિક અભિરાષ પૂરો પાડવો હોય તો હાથપુલ્ખાર્થ કાયદા કરવાથી અને તે કાયદાનો વ્યવસ્થિત અમલ કરવાની શક્તિ કેળવવાથી તે થઈ શકે છે

જગદ્વ્યાપી વેપાર અને વસ્તુવિનિમય એ પણ દર્શનની કોટિએ પહોંચવાને ઉમેદવાર છે ભૂખ એ જીવનનું મુખ્ય પ્રેરક તત્ત્વ છે જ્યાં ભૂખ જાણાય ત્યાં તે નૂતન કરી, એટલે જીવનનું મુખ્ય કાર્ય થયું

દુનિયાનો દરેક ધર્મ તો જીવનના એકેએક સવાલનું નિરાકરણ કરવા માટે જ આવતર્યો છે દરકને યાચ છે કે જીવનનું સહસ્ર અમે જ બરાબર જાણ્યું છે લોકો એનું સેવન કરે એટલે એમને સુખ મળવાનું જ અથવા એમને જે કંઈ મળ્યો તે જ સારું સુખ છે

આજકાલ કલ્લા પણ પોતે સંપૂર્ણ દર્શન હોવાનો દાવો કરે છે દુ ખની વાત એટલી જ છે કે એ પોતે પોતાનું સ્વરૂપ જ જાણતી નથી દરેક વાન સહેલી, આદુવાદક અને અનુકૂળ કરવાનું બીડુ કલાઓ જાણ્યું છે જે સવાલો ધર્મને વિકટમા વિકટ લાગ્યા તે પણ અન્યત્ર સહેલા અને મુખસાધ્ય જરી થાવાનું જાડુ પોતાની પાસે છે એ કલાનો મોટો દાવો છે

દરેક દર્શન સ્વયંભૂ સમ્રાટ જેવું હોય છે પોતાની શક્તિથી પોતે બધું કરી શકે, પોતાને બીજા કોઈની મદદની જરૂર નથી, પોતે અસાધ્ય નથી, મદદ લે તો તે ઉદારતા બતાવવા અને ઉત્તરજન આપવા ખાતર જ, એવી વૃત્તિ દરેક દર્શનની હોય છે એના પગર એભામા દર્શનત્વ કેમ આવી શકે? ચતુર્દી લોકોના પરમેશ્વરની પેઠે દરેક દર્શન એ દ્વિતીયાક્ષમ - આખાખાધો હંજવર હોય છે

કેટલાક લોકો દરેકમાથી થોડુંક થોડુંક સાતુ નત્તવ ભેળું કરી તારાપાસાનો સંપૂર્ણ મત્તાનો નેશાર કરવા માગે છે પણ દર્શનનો સ્વભાવ જ એવો છે કે બીજા નાથે એ બને નહીં તેવ પાછી બળે નહીં, ખાંડ મીઠું ભળે નહીં, તેમ જો દર્શનો મંત્રીને ન નાથે બીક રહ છે કે એમનો ખોચનો કરવાથી એ જાતે પણ બગી જાય અને જીવનને પણ બગાડી મુકશે છતાં માનવસ્મૃતિની રૂઝ આનંદો મનુષ્યજન તો દરેકમાંથી થોડુંક થોડુંક ભેળું રોને જ પોતાનું જીવન નભાવતી આવી છે અશક્તિનું પ્રાપ્તસજન પોતાની જગ્યાપદારી એક જ નામમાં સોયે નહીં બધા દર્શનોની સમિતિ નીમી પોતાનું મ જાણુ એના ભાવમાં સોય છે

માણ જનને જાને લીધે તાવડ ભરે ઘણી થઈ હોય, નુકસિનતા પણ જગ્યાઈ ગોય, પણ એ કય દુનિયાને માટે થોડા નથી એક નાકના વાજમાં પાતાનું જીવન સોપીને માવનજને મેટથી પ્રવોગો કર્યા, પણ એમાં એને હમિયાં પરનાનું પડ્યું છે પણ એમાં વાંક દર્શનોના નથી, વાંક માનુસજનની અતીશયનો જ

મૂળગામી મનન

- And having found his instrument,
Forgets or disregards or more presumptuous still,
Denies the Power that wields it.

— William Cowper

નિર્સર્ગમાં બુદ્ધિ, હેતુ અને યોજના નથી એમ કોણ કહી શકે છે? મદાન્ય થઈને જે બુદ્ધિ નિર્સર્ગ વિષે આવો સંકુચિત અભિપ્રાય ધરાવે છે, તે બુદ્ધિ પણ નિર્સર્ગની જ કૃતિ નથી શું?

સૃષ્ટિમાં અસખ્ય જીવો પેદા થાય છે. એમને પોષણ મળે છે, એમનો વકાસ થાય છે અને એમનો નાશ થાય છે. અને એ બધું અમુક માંગલિક નિયમ કે ધર્મ પ્રમાણે જ થાય છે એ શું બતાવે છે? જ્યાં જુઓ ત્યાં વ્યવસ્થા છે, યોજના છે, ઔચિત્ય છે, આનુકૂલ્ય છે, સુંદરતા છે, ધીરજ છે, વિક્રમ છે. આ બધું મહા-બુદ્ધિ વગર સંભવે જ નહીં વતરપતિનું જીવન અને વિકાસ તપાસો સૂક્ષ્મકોટોનો જીવનધર્મ થોધી કાઢો. તારાના વિસ્તારનું અને એમના વિસટ સસનું ધ્યાન ધરો. હૃદયની ગૂઢ અને જટિલ ભાવનાઓના મહાસાગરમાં આવગાહન કરો જ્ઞાત અને અજ્ઞાત બધું જ અદ્ભુત છે, વ્યવસ્થિત છે, હેતુપૂર્ણ છે પાદર્શનો આકાર, વાદળોની અસ્પષ્ટ રેખાઓ, ઘાટકાંનું ઘટતર, શખલાનો મરોડ, પતંગિયાની પાખો, હિંસક જાનવરોની ભૂખ, સ્વાપદોની બીંક, દુષ્ટોનાં કાવતર્ય, અને દરેકને વ્યાપતી અલ્પ કે મહાનિદ્રા બધું જ હેતુપૂર્ણ છે. કેટલુંક આપણને ગમે છે, કેટલુંક નથી ગમતું કેટલાકથી આપણે રાજી થઈએ છીએ, કેટલાકથી અકબાઈએ છીએ એ આપણો જીવનધર્મ થયો 'આપણે અંશમાત્ર છીએ. અંશની લાગણીથી સંપૂર્ણની રચના કે યોજના ન મપાય, ન તપાસાય, ન મૂલવાય. ભૂખ વગર જેમ ખોરાક ન પચે, વિજ્ઞાતા વગર જેમ નિરીક્ષણ ન થાય, અનાંદ જગૃતિ વગર ઉન્નતિ ન સંધાય તેમ નમ્રતા વગર, પોતાની અલ્પજ્ઞતાના ભાન વગર વિશ્વરહસ્યની ગાંધી ન થાય, એટલું માનવ કથારે સમજ્યે?

જ્યાં જુઓ ત્યાં કેટલી સુંદરતા છે, કેટલી વ્યવસ્થા, કેટલી પરસ્પર અનુકૂળતા, કેટલી મિતવ્યથતા, કેટલું સામંજસ્ય!

ત્યારે શું નિર્સર્ગમાં ઉગ્રઉપદ્રવ નથી? છે અને નથી. જે દરેક પ્રવોગમાં અમુક વૈચિત્ર્ય હોય અને દરેકનો અનુભવ હેતુ ચૈતન્યનું કેન્દ્ર અથવા વ્યક્તિત્વ દરેક પ્રવોગમાં હોય, તો પછી ઉગ્રઉપદ્રવ ક્યાં રહ્યું? નિર્મર્જમાં સમૃદ્ધિ

છે, ધીરજ છે અને બુદ્ધિની અનતતા છે જેટલું ખરી પડે છે, અકાળે વિનષ્ટ થાય છે, અધૂરું રહી જાય છે, બાવણ બીજનો બોમ થઈ પડે છે, તે બધું શું એણે ગયું? ના હરિજન નહીં દરક વસ્તુ જેમ સકારણ છે તેમ નપ્રયોગન પણ છે નિસર્ગમાં વર્ષ કરું નથી

આપણી બુદ્ધિ અને તે મહાબુદ્ધિ વચ્ચે જાનિનું એકય છે પણ એશ્વર્યનું એકય નથી તેથી જ તે મહાબુદ્ધિનું આકલન કરવાને લામ બીડી થકીએ છીએ અને છતાં નમ્રતા દ્વારા જ તેમ કરવાની આશા રાખીએ

અને તે મહાબુદ્ધિ પણ શું પૂર્ણ વિકસિત થઈ છે? પૂર્ણ વ્યક્ત કે પ્રગટ થઈ છે? એનો નિત્ય વિકાસ થતો જ જાય છે એ વિકાસનો છેો ક્યારે આવશે એ હોત કહી શકે? એને છેો પણ શા માટે હોય?

વ્યક્તિનું કે વિશ્વનું જીવન પ્રવાહરૂપ હોય છે

આપણે માનીએ કે યૌવનમાં બાલ્યકાળ મટી જાય છે, અને વાર્ધક્યમાં બાલ્ય અને યૌવનનો લોપ થઈ જાય છે, પણ તેમ નથી હોતું બધી અવસ્થાઓ—વિકાસના ક્રમ પ્રમાણે જેટલી અવસ્થાઓ દ્વારા આપણે પસાર થયા હોઈએ તે બધી અવસ્થાઓ—એકીસાથે જ આપણામાં હોય છે કયાના અંત સુધી આવ્યા તો શું તેના આદિ મધ્ય નષ્ટ થયા? રાગ પૂરો થયો એટલે શું એના અસ્તિત્વ અંતરા નાશ પામ્યા? તેમ હોત તો રાગનું જ્ઞાન જ આપણને ન થાત જૂન પપ વર્તમાન છે નહીં મમુદ્રને મળી તોય એનો ઊગમ અને એનો મધ્ય વહે જ છે ને? નિસર્ગની મહાબુદ્ધિ વ્યક્ત થતી જાય છે વિશ્વતી જાય છે તોય એનાં પ્રાથમિક સ્વરૂપોનો આવશેય રહે જ છે હિંદુ ધર્મમાં જેમ તાતિ ધર્માણિ પ્રયમાનિ જાસન-થી માંડીને અદ્યતન વિચાર અને આચાર સુધી બધાને જ સ્થાન છે બધાનો આદર છે તેમ નિસર્ગમાં બધી સ્થિતિનો સમાસ છે ઠકઠકાણે સ્મૃત્ત રૂપમાં, તો કોઈ કેકાણે સૂક્ષ્મરૂપમાં

* * *

પુરુષસૂત્રમાં કહ્યું છે કે વિરાટ પુરુષને અસખ્ય માથા, અસખ્ય આંખો અને અસખ્ય પગ છે એ પરથી આપણે જાણવું જોઈએ કે વિરાટ પુરુષને અસખ્ય મન અને અસખ્ય હૃદયો પણ છે, કેમ કે એ બધું એકરૂપ છે આ અનંત મનોમા કોઈ પણ વિચાર સ્ફુર્ષો, કૃત્યના જગી કે લાચણીની ઊર્મિ ઊઠી, કે એ કોઈ ને કોઈ રીતે મૂર્ત થવાની જ એટલા માટે જ તો મનોવ્યાપાર પર જબરદસ્ત કાબૂ રાખવો પડે છે

જેટલા માનસિક પાપો હું કરું છું, તે બધા મારા આવરણમાં ભલે ન ઊતરે પણ કયાક એ આવરણમાં પરિણમે જ છે કોઈ પણ રીતે આપણા વિચારો આપણા મનોરથો અને કૃત્યનાતરંગો આપણે અવગ કે અદિપ્ત રાખી થકીએ એ આશા કે ઉમેદ વર્ષા છે

પાણીમાં પડેલું મીઠું જોઈ બધે ફેલાય છે, આકાશમાં ઊડેલી ઊમિ અનંત પુષી પહોંચી જાય છે, તેમ આપણી વાસનાઓ વિશ્વમાં ફેલાય છે અને વિશ્વને ઘડે છે અથવા નકે છે. એકલો આચાર પરનો કાબૂ બસ નથી, ચિચ્છિકિત તો સંકલ્પમાં જ રહેલી છે. આખું વિશ્વ અને એમાંનો એકેએક રજ સંકલ્પપ્રભવ છે તેથી સંકલ્પશુદ્ધિ એ જ મહાસાધના છે.

૨૧-૪-૨૭

૬

વાસ્તવવાદ વિઠ ધ્યેયવાદ

વાસ્તવવાદ અને ધ્યેયવાદનો ઝઘડો માત્ર સાહિત્યમાં જ નહીં પણ રાજનૈતિક ક્ષેત્રમાં પણ વખો છે. જ્યાં બે ભિન્ન વસ્તુઓ એકત્ર થઈ ત્યાં પરસ્પર વિરોધ થવો જ જોઈએ એવું માની લેવું એ એક મોટી ભ્રમ છે. કુટુંબમાં સત્તા કોની હોય; પિતાની કે માતાની?—આવો પ્રશ્ન ઉઠાવી કુટુંબનો નાશ કરવો અશક્ય નથી.

વાસ્તવવાદ અને ધ્યેયવાદ વચ્ચે વિરોધ ક્યાં છે? જે લોકોને કંઈ પુરુષાર્થ જ કરવો નથી તેઓ વાસ્તવવાદને આધારે ધ્યેયવાદનો વિરોધ કરતા રહે છે. ત્યાગ, બલિદાન, આત્મસંયમ, નિર્ભયતા વગેરે ચારિત્ર્યની ઉજ્જવળ આશુઓ નષ્ટ કરવા ધ્યેયવાદનો વિરોધ કરવો એ સહેલું છે.

જે લોકોને કેવળ કલાનો વિલાસ જ કરવો છે અને પોતાના જીવનમાં જતા પણ પરિવર્તન કર્યા વિના આદર્શની મોટી મોટી વાતો કરવી છે તેઓનો ધ્યેયવાદ નામનો જ હીય છે. પણ જે લોકોએ ન્યાયદાનમાં ભાગ લીધો છે, શિશુમૃત્તના ક્ષેત્રમાં વરસી સુધી પોતાના જીવનનો સર્વોચ્ચ સમય ગુજાર્યો છે, જે લોકો વ્યાપારઉદ્યોગમાં સફળ થયા છે અને રાજનૈતિકમાં જે લોકોએ દેશને જાગ્રત કરી આઝાદીનો માર્ગ બતાવ્યો છે તે લોકોનો ધ્યેયવાદ તમારા વાસ્તવવાદને ઓળખી ઘટકો નથી એમ કઈ રીતે કહી શકો?

સાચી વાત એ છે કે વાસ્તવવાદના કાદવમાંથી જ જીવનક્રમજ જન્મે છે. પણ ધ્યેયશી સૂર્યપ્રકાશ ઘડે જ, તેના આકર્ષણથી જ તે કમળ જીવનની સપાટીથી ઉપર આવે પોતાની કલ્યાણમય પ્રસન્નતા ખીલવી શકે છે. જે ગંદા પણ પુષ્ટિકારક કાદવથી કમળને અલગ કરવામાં આવે તો પાણીમાં તરવા છતાં તે સડી જાયે. પણ જે સૂર્યપ્રકાશથી તેને બધી રીતે વંધિત રાખવામાં આવે તો કમળનું અસ્તિત્વ જ અસંભવિત થઈ પડે. પછી તો તેના રંજ, રૂપ,

સુગંધ, તાજગી અને કોમળ પ્રસન્નતાનો પ્રશ્ન જ નહીં હિલો થાય. વાસ્તવવાદનો સ્વીકાર જરૂરી છે, સાથે સાથે ધ્યેયવાદની પ્રેરણા પણ પ્રાપ્ત સ્વરૂપ છે. બેઓને કીડા બની કાદવમાં જ રહેવું હોય તેઓ ભલે ત્યાં રહે. પણ ત્યાં પડયા પડયા ધ્યેયવાદની નિંદા કરી દેશની સ્વતંત્રતા અને ભાષાના ચૈતન્યનો દ્રોહ તો તેઓ હરગિજ ન કરે.

માર્ચ, ૧૯૩૬

૭

બુદ્ધિ અને તેનો વિકાસ

[પ્રશ્નોત્તરી]

પ્રશ્ન—બુદ્ધિ શી વસ્તુ છે? માણસમાં તે જન્મથી જ ઓછીવત્તી હોય છે અથવા પ્રયત્નથી વધારી શકાય છે? જે પ્રયત્નથી વધારી શકાતી હોય તો બુદ્ધિ વધારવા માટે શા શા ઉપાય કરવા જોઈએ?

ઉત્તર—બુદ્ધિ શી વસ્તુ છે તે કહેવું મુશ્કેલ છે. પણ તેની અનુભવ અને પરિચય દરેકને હોય જ છે.

સંભવ છે કે બુદ્ધિ એ વિશ્વવ્યવસ્થાનો મનુષ્યના અંતરમાં પડતો પડ્યો છે. ઈશ્વરનો સ્વભાવ, સૃષ્ટિની રચના, બંને સાથે માણસનો સંબંધ છે. એ સંબંધ બુદ્ધિ દ્વારા વ્યક્ત થતો હશે.

માણસનો જન્મ એ કંઈ એના જીવનની શરૂઆત નથી. તે તો જીવન-પરંપરાનો એક વચ્ચો ગાળો અથવા તબક્કો છે, જે મુકામ વચ્ચેની એક મજલ છે. પૂર્વકર્માનુસાર જ્યારે માણસ નવો જન્મ લે છે, ત્યારે પોતાની બુદ્ધિનું સાર-સર્વસ્વ એ સાથે લાવે છે. એટલે જન્મ વખતે જ બુદ્ધિધર્મમાં ભેદ હોય છે. જે માણસોમાં બુદ્ધિધર્મનો જે ભેદ જણાય છે તેમાં કેવળ પ્રમાણ અથવા પરિ-માણભેદ નથી હોતો, પણ પ્રકારભેદ પણ હોય છે. કેવળ વૈજ્ઞાનિકો નહીં પણ kindનો પણ ભેદ દેખાય છે. શરીર, આહાર, સ્વભાવ, વાસના, સોબત વગેરે અસંખ્ય વસ્તુની બુદ્ધિ ઉપર અસર થાય છે.

ગીતાએ સાંપ્રતિક, ચંત્રસિક અને તામસી એવો ત્રણ જાતનો બુદ્ધિનો ભેદ બતાવ્યો છે જ.

શરીર નીચેની અને શુદ્ધ રાખવાળી, અપચો અને બાદકોચ ટાળવાથી, બુદ્ધિનો નિરલસ વ્યવહાર કરવાથી, તેમ જ અભ્યર્થણીશક્તિથી બુદ્ધિને શુદ્ધ અને તેજ કરવાથી બુદ્ધિચક્તિનો વિકાસ અવશ્ય થાય છે.

બુદ્ધિનો વિકાસ જ્ઞાનેન્દ્રિયથી થાય છે તે કરતાં કર્મેન્દ્રિયો દ્વારા વધારે થાય છે, એટલું જ નહીં પણ કર્મેન્દ્રિયોની કેળવણીથી બુદ્ધિનો અનિશ્ચય દૂર થઈ તે નિશ્ચયાનુભવ થાય છે વૃદ્ધિ વર્માનુસારિની ।

શુદ્ધ હેતુપૂર્વક નિરુપૃષ્ઠ અને નિવિકારી જીવન ગાળવાથી બુદ્ધિ તેજ અને દૃઢ થાય છે હૃદયશુદ્ધિ થવાથી બુદ્ધિમા એકાગ્રતા પણ આવે છે અને એની વિકિરણ શક્તિ, Radiating શક્તિ પણ ખીલે છે

ઉપરાન્ત, ઈશ્વરકૃપાથી પણ બુદ્ધિ વધી શકે છે ગીતામા ભક્તની જ વ્યાખ્યા છે તે જ સ્થિતપ્રજ્ઞની પણ છે ભગવાન કહે છે 'સાચા ભક્તોને હું બુદ્ધિયોગ આપું છું, જેથી તેઓ પરમ સ્વસ્થ પણ પામી શકે છે'

મારે અહીં સ્પષ્ટ કરવું જોઈએ કે કેવળ તર્કચાતુર્યને હું બુદ્ધિ માનતો જ નથી કોઈ વાર તો તે બુદ્ધિનો એક વિકાર જ હોય છે

ઓક્ટોબર, ૧૯૩૬

૮

ૐ — પ્રણીતપાસના

[એક પ્રવચન]

ૐકાર એ આપણો મર્મકોશ એકાક્ષરી મંત્ર છે તેને પ્રણવ કહે છે તેનું દર્શન અને કાવલ ગભીર તેમ જ આહવાદક છે જપિઆએ આ પ્રણવનું સ્વસ્થ બતાવવા એક આખું ઉપનિષદ વાપર્યું છે, છતાં તેનું સંપૂર્ણ આકલન થવું નથી એ ઉત્તરો અર્થ થો? ૐ એટલે સનાતન 'હા' સદાય, અશ્વદ્ધા, નાસ્તિકતા બંધાને એક સ્મિતથી જ દૂર કરનાર તે પ્રસન્ન હા છે ૐ કહે છે, બ્રહ્મ છે, આ દુનિયા છે, ભૂત, ભવિષ્ય વર્તમાન બધું જ છે તેમનો પરસ્પર સંબંધ ગમે તેવો કંપો, બધું છે, અને તે એક જ છે, કશું નથી એમ નથી જ્યાં ૐ છે ત્યાં અસત્યને, અભાવને કે સદાયને સ્થાન જ નથી

એ જ સત્યનારાયણ છે એ જ આપણો પ્રિય સખા છે એના સહવાસમા આપણે બધે જ સુરક્ષિત છીએ જીવનમાં અનેક માર્ગો આપણને લલચાવે છે, દરેક પગનું શકાયી ભરેલું હોય છે, સર્વોચ્ચ આદર્શ કયો એની ઉમેશ મૂઝવણ રહે છે, ભણે ભણે ધર્મસંકટ આવે છે, પણ આ પ્રિયસખા ૐ અથવા શુદ્ધ સત્યનું શાસ્ત્રગ્રંથનું કચીને ચાલીએ એટલે કચરે મૂઝવણ રહેતી નથી સમાજસેવા કરવી છે? હા, પણ તે સત્યનો હાથ છોડીને નહીં દાન પરોપકાર કરવા છે? તે પણ સત્યને વફાદાર રહીને જ ચાલ્યો રચવા છે? જ્યાં સુધી સત્ય લઈ જાય ત્યાં સુધી જ બીજા બધાનો સહવાસ જોખમ ભરેલો હોઈ શકે, પણ બાળકને જમ તેની પરમ આપ્ત, પરમ કલ્યાણકારી તેની માતા જ હોય છે તેમ પ્રાણસને આ સત્ય

પરમ જ્ઞાન છે બાકી બધી વસ્તુ બાહ્ય હોય છે મેળવવી કે કેળવવી પડે છે, પણ સત્ય તો આપણી ઉત્પત્તિની સાથે જ છે, આપણા પહેલાનું તે છે વહુ સામરિયાના બધા જ માણસોની ગાઢાબંધિપૂર્વક સેવા કરે છે, પણ તેની તિથિ તો એક પતિને જ અર્પણ ઝંઝી હોય છે તેમ ગમે તે ભેજમા કામ કરતા હોઈએ, ગમે તે જોખમ ઉગવના હોઈએ, ગમે તે સાધના કરતા હોઈએ, એ પ્રિયસખાને, એ સંપાતન સાથીને હોડીને નહીં એ છે માટે દુનિયા છે એ છે તે જ ઉત્તર છે દૃષ્ટિ અતર્મુખ થયે ત્યારે ખાતરી થયે કે આત્મા એથી જુદો નથી સત્ય એટલે માત્ર વ્યવહારનું પ્રામાણિકપણ નથી સત્ય એટલે કઈ યથાર્થ કથન જ નથી સત્ય આપણી સાથે પ્રથમથી જ છે આપણી જેમ જેમ ઉન્નતિ થાય છે તેમ તેમ તે સત્યનું સૂક્ષ્મ અને સૂક્ષ્મતર દર્શન થતું જાય છે સ્થૂલ કે સૂક્ષ્મ સત્યના દર્શનથી વર્ણિત કોઈ છે જ નહીં તેથી જ બધાને માટે આશા છે, અને બધાના જીવનમા જવાનદારી છે તેનું દર્શન એ જ જીવનનો સાર છે, બાકી બધું નિસાર છે કેમ? ખાતરી નથી થતી કે બાકી બધું નિસાર છે? ખરખર કહુ છું બાકી બધું જ નિસાર છે આપણે તે હૃદયસ્વામીને દગો ન દઈએ તે આપણને મેઈ કાળે દો ૮ જ નહીં તે કલ્યાણકારી છે એ તેની સુદરતા છે, પણ એ કઈ તેની શિક્ષણ નથી સત્ય સત્ય છે એ જ એની શિક્ષણ દરક પ્રવૃત્તિનું અંતિમ ફળ, અંતિમ સમાધાન એ સત્ય જ છે

એનો અનુભવ થયા પછી કેમ એ જ આપણુ મહાસત્ય થઈ જાય છે તેનું રસુ એ જ આપણુ અખડ સમાધાન થઈ જાય છે

૧૯૨૪

૯

સત્યનારાયણવ્રત

૧

પ્રાસ્તાવિક

સ્વામી વિવેકાનંદ પોતાના ‘ઉદ્બોધન’મા કેટલીક સરળ વાર્તાઓ અને મળેદાર શબ્દચિત્રો આપેલા છે તેમા નીચેનું એક છે

“નનાનન હિ, ધર્મનું । નસ્પર્શી મંદિર તે મંદિરમા જવાના દુઃખ રસ્તાઓ પણ કેટલા! અને તે મંદિરમા શું નથી? વદાનીઓના નિર્ગુણ બ્રહ્મથી લઈને બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, મહાદેવ, દુર્ગા, સૂર્યનારાયણ ચાદા મામા અને ઉં ૨ ઉપર સવાર થયેલા અમેશ્વથી લઈને તે દેવ છઠ્ઠી શીતળા જેવા નાના મોગ દેવદેવીઓ સુધી બધું છે અને વેદ, વદાત, દર્શન, પુરાણ તત્ર વગેરેમા એટલો તો માન ભરવો છે કે જેમાની એક જ વસ્તુથી પામ ભવખન્ય નૂતો શકે અને એ મંદિર આ જ લોકોની ભીડ પણ કેટલી! તેનીસ કયોડ લોકો તે મંદિર તરફ ૧૦૨ છે

“અમારા મનમાં પણ કુતૂહલ પેદા થવાથી અમે પૂજે ચાલ્યા. પરંતુ જઈને જોઈએ છીએ તો આ શું? મંદિરની અંદર તો કોઈ જનું જ નથી બારણા ઉપર પચાસ માથા, સો હાથ, બે પેટ અને પચાસ ટાટિવાવાળી એક મૂર્તિ ઊભી છે અને બધા લોકો એ મૂર્તિનાજય આગળ આજોડે છે ‘આ છે શું?’ એમ એક જણને પૂછતા તેણે કહ્યું, ‘પેલા મંદિરની અંદર જે દેવદેવીઓ દેખાય છે તેમને દૂરથી જ નમસ્કાર કરીએ અને તેમની ઉપર એક બે ફૂલ ફેંકી દઈએ એટલે તેમની ખુબ ખુબ થઈ પણ અસલ પૂજા તો આ બારણા પરના દેવની જ કરવી જોઈએ અને આ જે વેદ, વેદાંત, દર્શન, પુરાણ, શાસ્ત્ર બધું તમે જુઓ છો એનું પ્રસંગોપાત્ત ગ્રવણ કરો તો વાંધો નથી’ પણ માનવો જોઈએ આનો જ હુકમ’

“અમે ફરી પૂછ્યું, ‘ત્યારે આ દેવાધિદેવનું નામ શું છે?’

“જવાબ મળ્યો ‘લોકાચાર એટલે કે રૂઢિ’”

આ છતાંદાર શબ્દચિત્રમાં સ્વામી વિવેકાનંદે હિંદુ ધર્મનું અમલી સ્વરૂપ બતાવેલું છે આ સ્થિતિ હિંદુ ધર્મની જ છે એમ નથી આખી દુનિયામાં બધા ધર્મોની આ જ સ્થિતિ છે શાસ્ત્રની પ્રગતિ ભલે તર્ક પ્રમાણે ચાલે, પણ લોકરૂઢિ તો હૃદયનો પ્રવાહ જ્યાં જાય તે દિશામાં જ વહે છે ખ્રિસ્તી ધર્મમાં તેમ જ મુસલમાની ધર્મમાં કેટલાયે સરકારો અને રિવાજો તે તે ધર્મના સિદ્ધાંતોથી જુદા જ છે હિંદુસ્તાનમાં દ્રિજ અને અદ્રિજ એવો સમાજનો મોટો ભેદ હોવાથી શાસ્ત્ર ધર્મ અને પ્રાકૃત ધર્મ એવા બે ચોખ્ખા ભેદ પડેલા આપણે જોઈએ છીએ દરેક વખતે ધર્મસુધારકોએ આ પ્રાકૃત ધર્મને સુધારી તેનો સરકૃત ધર્મ કરવાનો પ્રયત્ન કરેલો છે રૂઢ ધર્મ અને તેની રૂઢિઓ વખોડવામાં જ આપણે હમણા હમણા પ્રણ વર્ષો ગાળ્યા, પણ રૂઢ ધર્મ પાછળ સમૃદ્ધિ પ્રાપ્ત હોય છે તે આપણા ધ્યાનમાં ન આવ્યું દેશની ખામી અને ખૂબી, દેશની શક્તિ અને અશક્તિ આ રૂઢ ધર્મને જ આભારી હોય છે કોઈ પણ દેશનો શાસ્ત્રધર્મ તે તે દેશનો કેવળ આદર્શ અથવા સર્વોચ્ચ મહત્ત્વાકાંક્ષા બતાવે છે, પણ રૂઢ ધર્મ ઉપરથી જ દેશની યથાર્થ સ્થિતિ સમજી શકાય છે સમાજ જ્યારે વહેતા પાણીની માફક પુરુષાર્થી અને સ્વચ્છ હોય છે ત્યારે શાસ્ત્રધર્મ પથ્થર જેવો કઠણ બનેલો નથી હોતો અને રૂઢ ધર્મ પણ અપમાનિત નથી હોતો સમાજમાં ઉચ્ચવર્ગે અને આમવર્ગે જ્યારે અરસપરસ મળીને રહે છે ત્યારે શાસ્ત્રધર્મની ઉદાત્તતા રૂઢ ધર્મમાં ઝડી ઊતરે છે, અને જેમ કમળને કાદવમાંથી પોષ્ય મળે છે તેમ શાસ્ત્રધર્મને રૂઢ ધર્મમાંથી નિત્યનૂતન ભોજન મળે છે શાસ્ત્રધર્મનું તર્કશાસ્ત્ર બધું તીવ્ર હોય છે, શાસ્ત્રધર્મનું માનસશાસ્ત્ર બધું સૂક્ષ્મ હોય છે રૂઢ ધર્મ ભોનો હોય છે તે મનુષ્યસ્વભાવનું ઊંડુ પરીવર્તન નથી

૧. - ધર્મ બે વેળી પેઢે યજ્ઞવાલકે ૧૫ છે જ્યારે ૨. ધર્મ બાલ્યરાજની

પેઠે કુકુટવાદન હોય છે શાસ્ત્રના હત્તને તત્ત્વ રૂપી મોતી મળે છે કે નહીં તે જ્ઞેનું મુરકેલ છે, પણ દિના કૂકરને, તે બહુ ફરતો હોવાથી, સાચાનરસા સંસ્કાર રૂપી દાણા તો ખૂબ મળે છે

હાલમાં યુરોપમાં એન્થ્રોપોલોજી અથવા માનવવંશશાસ્ત્ર તરફ સંસ્કારી લોકોનું લગ્ન વધારે છે એની અસર અહીંયા પણ થઈ છે, અને અહીંયાના વિદ્વાન લોકો શાસ્ત્રબ્રાહ્મ એવા હિંદુ સંસ્કારો અને રિવાજોનું અધ્યયન કરતા થયા છે બગાળમાં રવીન્દ્રનાથ ઠાકુરે બાઉચ સપ્રદાયના નાહિત્ય તરફ લોકોની દૃષ્ટિ ખેંચી છે મૈસૂરમાં મિથિકલ સોનાપત્રીએ, મુંબઈમાં સર નારાયણ ચંદાવરકરે લોકરૂઢિની દૃષ્ટિએ હિંદુ ધર્મનું રહસ્ય શોધી કાઢવાનો પ્રયાસ આદર્યો છે યુરોપમાં માનવવંશશાસ્ત્રીઓ મુખ્યત્વે આવા તાપનો નોંધવાનું અને બિન્ન બિન્ન દેશોમાં ચાલતી માન્યતાઓની સરખામણી કરવાનું કામ કરતા આવેલા છે

સંસ્કારી તનાતન ધર્મનો રૂઢ ધર્મ પણ ભારે સંસ્કારી છે એનું અધ્યયન જુદી જ રીતે થતું જોઈએ કિંબલુના, હિંદુ સમાજના નેતાઓની દૃષ્ટિ પહેલેથી જ આ રૂઢ ધર્મ તરફ ગંધેલી હોવાથી તેમણે રૂઢ ધર્મના સ્વતંત્ર પ્રવાહને કોઈ પણ રીતે રોક્યા વગર તેને સંસ્કારી બનાવવાનો શુભ પ્રયત્ન પહેલેથી આદર્યો છે રૂઢ ધર્મના બધા દેવદેવીઓને પચાસતનના અવતાર કરી નાખ્યા, તેમનામાથી પ્રમુખ દેવદેવીઓને સપ્ત્રીણ તહેવારોમાં સ્થાન આપી દીધું, માસને બદલે અડદનો લોટ અથવા ભૂરુ કોળું મૂકી હિસક સંસ્કારોને અહિસક બનાવી દીધા અને જન સમસ્તને ઉન્નતિને પંથે દોર્યો

રૂઢ ધર્મમાં બહુ શુદ્ધતા શોધવા જ્યુ એ જ ભાર ભૂલ છે લોકોનો સ્વભાવ જોવો છે તેવો જ લઈ તેમાં ઉન્નતિનું એકાદ બીજ વાવી દેવું, લોકજીવનમાં અહિસાની એકાદ કાવ્યમય છટા ઉમેરી દેવી એટલું જ કામ ત્યા થઈ શકે એ જ દૃષ્ટિથી હિંદુ શાસ્ત્રકારોએ રૂઢ ધર્મ પર કથા અને કેટલા સંસ્કારો ચડાવ્યા છે અને તેને લીધે આજનું હિંદુ જીવન કેવું સંસ્કારી ને કાવ્યમય થયું છે એ આપણે સંસ્કૃતિની દૃષ્ટિએ તપાસવું જોઈએ આવું અધ્યયન ભગિની નિવેદિતાએ ઘણું કમું છે ફીલિંગ લોલે બ્રહ્મદેશ વિષે એ જ જાતના લખાણો લખેલા છે કિન્ડેડ સાહેબે એન્ડ્રો ઇન્ડિયન પદ્ધતિથી આ દિશામાં ઘણું લખ્યું છે પણ આપણે આટલાથી સતોષ ન જ માની શકીએ દરેક તહેવાર, રિવાજ અને સંસ્કાર આપણે તપાસવો જોઈએ અને તેમાં કમું રહસ્ય ચોકવવાનો પ્રયત્ન છે તે શોધી કાઢવું જોઈએ રૂઢિમાં દોષ નોંધવા એ કાંઈ અધરુ નથી પરંતુ સત્યની શુભ દૃષ્ટિ ગુણ વિવેચનથી સતોષ નથી માનતી પણ રહસ્ય જાણવા માગે છે આવી જ દૃષ્ટિએ આપણા દેશમાં ચાલતા વ્રત અને ઉત્સવોનો અભ્યાસ કરવાનો અમારો વિચાર છે તેમાં ગુજરાત અને મહારાષ્ટ્રના લોકપ્રિય અને પ્રમાણમાં અત્યંત નવીન વ્રત સત્યનારાયણના વ્રતથી જ શરૂઆત કરીએ

૨

૧. વ્રતરહસ્ય

મર્યાદા પરા નાહી યમો ।

સત્ય તોષિ પરબ્રહ્મ ॥

— મુક્તિધર

સત્યનારાયણનું વ્રત આ પ્રાંતમાં તેમ જ મહારાષ્ટ્રમાં બહુ જ લોકપ્રિય છે. ધર્મશાસ્ત્રોમાં આ વ્રતને સ્થાન નથી, પણ રૂઢિ ધર્મમાં સત્યનારાયણવ્રતનું સ્થાન બ્રિધું છે. આ વ્રતથી ઇષ્ટકામના સિદ્ધ થાય છે એવી હોમોની માન્યતા છે. આ વ્રતમાં સત્યનારાયણની પૂજા, કથાકાવલ્ અને પ્રત્યાદબલ્લભ એવા ત્રણ મધુર વિભાગ છે. કદાચ આ જ કાવ્યસર આ વ્રત પાછળ સત્યનો જે મહિમા ગદ્યો છે તે ઠકાઈ ગયો છે તે તરફ લોકોનું ધ્યાન ખેંચવા માટે આ કૌશલ પ્રયત્ન છે.

આ રહસ્ય વાચનાં પહેલાં સત્યનારાયણની કથા જોમને વાદ ન હોય તેમણે તે જાણી લેવી અત્યંત જરૂરી છે.

ધર્મ એ માનસીકદયની અત્યંત ઉચ્ચ એવી વૃત્તિ છે, અને તે મનુષ્યાના આખા જીવનને વ્યાપીને રહેલી હોય છે. આપણ જીવન જોમ ઉત્તમ, સામાન્ય અથવા હીન હોય છે, તેમ આપને ધર્મને પણ તેવું જ સ્વરૂપ આપીએ છીએ. બુદ્ધિપ્રધાન તાત્ત્વિક લોકો ધર્મવૃત્તિને તત્ત્વજ્ઞાનનું દાર્શનિક રૂપ ગણે છે, પ્રેમાત્મ નમ્ર લોકો ઉપાનયનનું રૂપ ગણે છે, કર્મપ્રધાન કલ્પારસિક લોકો પૂજાઅર્ચા વૈજેર તાત્ત્વિક વિધિ દ્વારા ધર્મવૃત્તિનું પોષણ કરે છે, જ્યારે સામાન્ય આ જાતનમુદાલ કથાકીર્તન દ્વારા જ ધર્મના ઉચ્ચ ત્રિવિધતાનું આકર્ષન કરી શકે છે.

ધર્મચરણના રૂપની ભાગ્યમાં પણ એ જ સિદ્ધાંત લાગુ પડે છે. ધર્મચરણનું રૂપ આંતરિક, અંતઃસ્થ અને ઉચ્ચ હોય છે. એ વસ્તુ જોમના ધ્યાનમાં નથી આવતી શકતી તેમના સતોષની ખાતર પૌરાણિક કથા દ્વારા બાહ્ય રૂપ બતાવવું પડે છે. ધર્મતત્ત્વો ગમે તેટલાં ઉચ્ચ હોય, પણ જો તે સમાજમાં રૂઢિ કરવા હોય તો તેમને સમાજની ભૂમિકા સુધી નીચે ઉતારવા જ પડે છે. ભગવાન તથાગતે ઉપદેશોનાં તત્ત્વો ઉચ્ચ, ઉદાત્ત અને નૈતિક હતાં, પણ જ્યારે તેમને દેવદેવતા, પૂજાઅર્ચા, મંત્રતંત્ર વગેરેનું તાત્ત્વિક સ્વરૂપ આપી મહાધ્યાન પંથ અવતર્યો ત્યારે જ તે તત્ત્વો અથવા તેમની અર્થ અર્થોએ શિયા ખંડને ગમે જિતયો. સત્યનારાયણનું વ્રત જો એવી જ જાતનું એક તાજુ ઉદાહરણ છે. સત્યનારાયણનું વ્રત છેલ્લાં સો વર્ષની અંદર જ નિર્માણ થયું છે એમ એક પુરાણધર્મશાસ્ત્રીની સાક્ષીએ જાહેર કર્યું હતું. ગુજરાત મહારાષ્ટ્ર વચ્ચેના વેપારનું અને નાનકડાં સંજોગોનું સ્મરણ જ્યારે તાજુ હતું ત્યારે આ વ્રત શરૂ થયું હતું. પણ આ વ્રતનો વિસ્તાર અને તેની લોકપ્રિયતા જોતાં લોકહૃદયમાં વસતું ધર્મનું સ્વરૂપ આ વ્રતમાં સુંદર રીતે મળી આવે છે એમ કહેવા માં વાધો નથી.

દુનિયાનો ઘણોખરો વ્યવહાર એ પપ્રાપ્ત લોભના હાથમાં હોય છે બહુજન સમાજની સત્ય પગની તારિય- ગાદી બહુ ઓછી હાય છે સસારમાં ગમે તેવી હાલિ સડન કરવા બેટનું પોરુષ સામાન્ય લોભના જોવામાં નથી આવતું સત્યાસત્યના મર્થ પણ વિધિનિયેવ રાખ્યા વગર ક્ષત્રિક અને દુરયમાન લાભને ખાતર લોકો વચનભંગ કર છે, નિષમ તોડે છે, જૂઠાને સાચું કરી દેખાડે છે કામનાસિદ્ધિને અર્થે સત્ય સાથે માણવાનું કનાર આવા અજ્ઞ લોભને સત્યની લગની કેવી રીતે લગાડવી અને સત્યમેવનથી જ આખરે તવ જામના મિથ્ય વાય છે એવી કાલ્પ અજ્ઞ લોકોના મનમાં કેવી રીતે દનાવવી એ એક બારે સનાતન પ્રશ્ન છે સાધુ સતોએ, કાષ્ઠ ઘડનારાઓ તેમ જ સમાજના નેતાઓએ અનેક રીતે પ્રયત્નો કરી જોયા છે સત્યનારાયણપુત્રપ્રવર્તકે આ પ્રશ્નની ઉચ્ચ પોતાની ઘમ્નિ અને મતિ અનુસાર સત્યનારાયણની પૂજા અને કયા દ્વારા લાવવાનો પ્રયત્ન કરેલો છે

(સત્યનારાયણની પૂજા લોકોમાં ચાલતી કરવામાં બે હેતુ સધાયેલા છે લોભ સત્યનું સેવન કરવું એ એક ઉદ્દેશ, અને સત્યનો મહિમા સમાજમાં નિરતર ગવા ન્દે એ બીજો ઉદ્દેશ આ પૂજાને ઉત્સવનું નામ આપ્યું નથી, વ્રત કહ્યું છે, : પણ આઠો ધ્યાનમાં લેવા યોગ્ય છે ઉત્સવમાં આપણે કોઈ ભૂત વૃત્તાન્તનું અથ કોઈ ધાર્મિક તત્ત્વનું ઉત્સાહપૂર્વક ત્રણ સ્મરણ કરીએ છીએ, જ્યાર વ્રતમાં આપ આપણું જીવન ઉચ્ચતર બનાવવા માટે કોઈ પણ દીગા શરણ કરીએ છીએ,

“ સત્યનારાયણની કયા નામગવાથી અને સ્વાલિષ્ટ પ્રસાદભાગ કરવાથી સત્ય નારાયણના ઉત્તર ઘણે ગણાય, તેને કાઈ વ્રત ગણી ન શકાય જેન સત્યનારાયણ નું વ્રત કરવું હોય તેણે પોતે સર્વ કાર્યે, સર્વ સ્થળે અને સર્વ પ્રસંગોમાં સત્ય અભ્યસરૂનો, અને તક મળતાં સર્વ લોકોને સત્યનું મહત્ત્વ સમજાવી સત્યનું કીર્ત કરવાની દીગા લીધી હોય તો જ તેને સત્યનારાયણનું વ્રત કર્યુંનું પુણ્ય મળે, બાર ન મળે ૧

દુનિયામાં બધા લોકો સામર્થ્ય અને સપતિ ઈચ્છે છે ધર્મ કહે છે, ‘ભૂત દયા અને સત્યાચરણ મારફતે જ તમને સાચું સામર્થ્ય અને સપતિ મળી શકશે આ જ સિદ્ધાંત પુરાણોએ એક સુદર રૂપક દ્વારા આપણા મન પર ઠસાવેલ છે પુરાણો કહે છે, સામર્થ્ય અને સપતિ એટલે કે શક્તિ અને લક્ષ્મી, અનુકર્ષ કૃપાપત્રની ઈચ્છા અને સત્ય એટલે કે શિવ અને સત્યનારાયણને આધીન રાં છે કેમ કે ઘમ્નિ એ શિવની પત્ની ■ અને સત્યનારાયણની પત્ની લક્ષ્મી છે પતિની આરાધના તમે કરો એટલે પત્ની તમારા પર જરૂર અનુગ્રહ કરે આ રીતે ધન, ધાન્ય સંતતિ, સપતિ વગેરે ઔદિક લક્ષ્મીની ઈચ્છા રાખનાર લોકોને સત્યનું એટલે કે સત્યનારાયણનું આરાધન કરવાનું આ વ્રતમાં કહેલું છે

હિંદુ ધર્મમાં અને હિંદુ નીતિશાસ્ત્રમાં સત્યનો વ્યાપક અર્થ કરેલો છે શ્રીવેદવ્યાસે મહાભારતમાં સત્યના તેર પ્રકાર કહેલ્યા છે હિંદુ શાસ્ત્રો અને પુરાણો

ઉઘલાવી જોઈએ તો છેક પરસ્પર ભિન્ન એવી ત્રણ વસ્તુઓનો સત્ય શબ્દમાં સમાવેશ થાય છે.

પહેલી વસ્તુ:— સત્ય એટલે યથાર્થ કથન. જે વાત જેવી હોય, જે સ્વરૂપમાં આપણે જાણતા હોઈએ, અથવા જે રૂપે બનેલી આપણે જોઈ હોય, જે સ્વરૂપમાં આપણે તેનું આકલન કર્યું હોય, તે તેવી જ રીતે યથાતથ કહેલી તેનું નામ સત્ય.

બીજી વસ્તુ:— સત્ય એટલે ઋતુમ્, સૃષ્ટિનો નિયમ અથવા કોઈ પણ મહાકાર્ત્તવ્ય વિધાન. ‘સત્યથી જ સૂર્ય ઊગે છે’, ‘સત્યથી જ વાણ વાય છે’, ‘સત્યથી જ પૃથ્વી વિસ્તરે (સર્વને) પારણ કરે છે,’ ‘સત્યથી જ આ લોક ચાલે છે,’ ‘સત્ય એ જ યજ્ઞની પ્રતિષ્ઠા છે,’ ઇત્યાદિ શાસ્ત્રવચનોમાં સત્ય એટલે અનુલ્લંઘનીય નિયમ, ‘એવો અર્થ થાય છે.

ત્રીજી વસ્તુ:— સત્ય એટલે પ્રતિજ્ઞાપાલન. સત્ય એટલે એક વાર મોઢેથી નીકળેલો બોલ પાળવો જ જોઈએ એવી ટેક; એક વાર કહેલું વચન આપણે ગળી ન જઈએ એવી ટેક. આ સત્યને માટે જ કહ્યું તેનાં કુંડળો આપી દીધાં, આ સત્યને માટે જ શશ વનવાસે ગયા, આ સત્યને માટે જ હરિશ્ચંદ્રે રાજદાન દીધું. કિંબહુના, માતૃભક્ત પ્રીડવોએ માતાનું વચન ‘સાચું પાડવા ખાતર એક દ્રોપદી સાથે પાંચે ભાઈઓએ ઘન કરવાનું નિદાપાત્ર ગણાનું કર્મ કર્યું.

(આજે આપણી સત્યની અને વફાદારીની કલ્પનાં વધારે વિશુદ્ધ થઈ છે. પોતાના દીકરાઓએ થું મેળવી આણેલું છે એ જાણ્યા વગર પાંચે ભાઈ સૈરખું વહેંચી લો એવું માતાના મુખેથી નીકળેલું વચન સાચું પાડવા આજ જે પાંચ ભાઈઓ એક સ્ત્રી સાથે પરણવા જાય તો આપણે તેમને સત્યદ્રોહી મૂર્ખ ગણી કાઢીએ. સ્વપ્નામાં બ્રાહ્મણને આપેલું વચન સાચું પાડવા ખાતર પ્રજાની માલિકીનું આખું રાજ્ય પ્રજા ઉપર કાળો કેર વર્તાવનાર એક તામસી બ્રાહ્મણને ખરેખર આપી દેનાર રાજાને આપણે રાજધર્મભ્રષ્ટ, શત્રુભ્રષ્ટ, યામર કરીધું, અસ્તુ. અહીં તો આપણે જૂની કલ્પના પ્રમાણે સત્યનારાયણકથાનું સ્વરૂપ ઉકેલવા નીકળ્યા છીએ.)

જનસમુદાયમાં જે વૃત્તિઓ ખાસ કરીને જોરાવર હોય છે: લોભ અને ભય. આ જે વૃત્તિઓનો લાભ વધે સત્યનાયણકથાકારે સત્યનો મહિમા ગાયો છે. સત્યનું સેવન અને કીર્તન કરો, એટલે તમને સંતતિ, સંપત્તિ વગેરે બધાં વાનાં મળશે, સંકટો દૂર થશે અને મનકામના પરિપૂર્ણ થશે; આ થઈ લાઙ્ગ્ય. સત્યને વીસરો, સત્યને છુપાવો કે તરત જ તમારા બાળભર્યા મરશે, ધનધાન્ય નાશ પામશે, જભાઈ ડૂબી મરશે; સજ્જ જે અન્યાયથી કોઈને કેદખાનામાં પૂરી દેશે, તો તેની સત્તા નાશ પામશે ને તેની ઉપર સર્વ પ્રકારના અનર્થો આવી પડશે; આ થયો ભય.

સત્યનું વ્રત બધાને માટે સરખું જ ફલદાયી છે. સત્યપાલન એ સાર્વવાસિક ધર્મ છે એમ બતાવવા સાડુ આ કથામાં બ્રાહ્મણ, રાજા, વાણિયા,

ગોવાગ્રિયા, અને કઠિયારાને આપેલા છે) અને ઉપર આપેલા સત્યના ત્રણે અર્થ સત્યવ્રતમા અભિપ્રેત છે એમ લાગે છે વાસિયો સાધુ અને તેનો જમાઈ કરેલી પ્રતિજ્ઞાઓ ભૂલી જાય છે તેથી તેમના ઉપર સત્યદેવનો ક્રોધ થાય છે તેના પરિણામ તરીકે ચંદ્રકેતુ રાજા પણ પરાક્રમુખ થાય છે આ દુર્દેવી લોકોની સ્ત્રીઓના કદમ્બમાં પ્રતિજ્ઞાપાલનની ધર્મશુદ્ધિ જાગ્રત થઈ એટલે તરત જ ચંદ્રકેતુ રાજાના કદમ્બમાં પણ ન્યાયશુદ્ધિ જાગ્રત થાય છે સાધુ અને તેનો જમાઈ ચોરભયર્થ દડી માધુ આગળ જૂઠું બોલે છે, માટે આપણા કથાકાર આ તેમના અસત્ય ભાષણને લીધે તેમના સર્વસ્વનો નાશ થયો એમ તેમનો અનુભવ આપી વિનાશના ભયદ્વારા તેમને સત્યનિષ્ઠ બનાવે છે કથાવતી પતિદર્શનના મોહને લીધે સત્યનારાયણવ્રતના નિયમ તોડે છે તુગધ્વજ રાજા પોતાના ઉચ્ચ વર્ણના ગર્વથી અને સત્તાના મદથી સત્યનો અનાદર કરે છે તેથી કથાવતીનો પતિ અને તુગધ્વજ રાજાનું સંજય નષ્ટ થઈ જાય છે, પણ તેમનો તે મોહ અને તે મદ નષ્ટ થતાવેત તેમને તેમનું સૌભાગ્ય ફરીથી પ્રાપ્ત થાય છે, એમ બતાવી કથા કાર લોકોને કહે છે ભાઈઓ, જે સાચુ હોય તે જ બોલો, પોતાનું વચન તોડી નહીં, તેમ જ સમાજના અથવા નિસર્ગના સર્વવ્યાપી નિયમો તોડી નહીં, તેમનું ઉલ્લંઘન કરી નહીં આ પ્રમાણે વર્ત્યો તો તમારુ ઔદિક અને પારલૌકિક કલ્યાણ જરૂર થશે, કેમ કે જે સત્યથી ચાલે છે તે

सर्वान् कामान् ब्रवाप्नोति

प्रेत्य सायुज्यम् आप्नुयात् ।

[આ લોકકાવ્યની અદર સત્યને સર્વસંગપરિત્યાગી દડીનું સ્વરૂપ આપેલું છે, એ પણ ધ્યાનમાં લેવા લાયક છે સત્યને અનુસરીને ચાલવાથી બધી વાસનાઓનો ક્ષય થઈ મનુષ્યમાં સંત્યસ્તવૃત્તિ ઠસી જાય છે, અને સત્યાચરણી મનુષ્યમાં અત સ્થ વૃત્તિઓનું તેમ જ બાહ્ય સમાજનું નિયમન અથવા દબા કરવાની દડીશક્તિ આવી જાય છે, એમ કવિએ બહુ સુંદર રીતે સૂચવેલું છે સત્યનારાયણની પૂજામાં સત્યનું સ્વરૂપ અને પ્રતિમા બતાવનાર કેટલાક શ્લોકો અત્યંત ઉદાત્ત છે, તે અહીં આપી શ્રીસત્યનારાયણની યથામતિ કરેલી આ ઉપાસના અહીંયા પૂજી

नारायणस् त्वमेवासि सर्वेषां च हृदि स्थित ।

प्रेस्व प्रेर्यमाणानां त्वया प्रेरितमानस ।

त्वदाज्ञा शिरसां घृत्वा भजामि जनपावनम् ॥

नानोपासनमार्गणां भावदूदं भावबोधक ।

त्वदधिष्ठानमाश्रेણ सैव सर्वविचारिणी ।

तामेव त्वा पुरस्कृत्य भजामि हितवाम्यया ॥

न मे त्वदन्यत् પ્રતાસ્તિ ત્વદન્ય ન હિ દૈવતમ્

ત્વદન્ય ન હિ જાનામિ પાલક પુણ્યરૂપકમ્ ॥

નમસ્તે દેવદેવેશ નમસ્તે ચરણીધર ।

ત્વદન્ય કોઽપિ પાપેભ્યસ્ ત્રાતાસ્તે જગતીતલે ॥

વાદિતાર્થફલપ્રદ એવા આ શ્રીસત્યનારાયણવ્રતનું, અને કથાનું આ રહસ્ય જે વાંચ્યે તેને જ શ્રીસત્યનારાયણનો કૃપાપ્રસાદ મળશે. તે સંસ્કૃત ભાષામાં લખેલું નથી અથવા આધુનિક છે એમ માની જે કોઈ એનો અનાદર કરશે તો તેનું સત્યનારાયણવ્રત નિષ્ફળ જાય. પણ જે કોઈ ધ્યાનમનનપૂર્વક આનું શાવણ કરી સત્યનારાયણનું વ્રત આચરશે તો તે

સર્વદુઃખેભ્યો મુક્તો ભવતિ માનવ ।

મર્વપાપવિનિર્મુક્તો દુર્લભ મોક્ષમાપ્નુયાત્ ॥

इह सच. फल भुक्त्वा परमे मोक्षमाप्नुयात् ।

घनघान्पादिक तस्य भवेत् सत्यप्रसादत ॥

वरिद्रो लभते वित्त, वद्रो भुच्येत बन्धनात् ।

મીતો મયાત્ પ્રમુચ્યેત, મયમેવ ન સન્નયઃ ॥

કલિયુગમાં ગમે તે માણસ ગમે તેવી સારીનરસી કામનાઓ સિદ્ધ કરવા માટે સત્યનારાયણવ્રત કરવા લાગ્યો, એ જેઈ શ્રીમહાદેવે કૃષ્ણપ્રાપ્તિના રસ્તામાં એક કીલક અને અર્ગલા નાખી દીધાં છે :

જે માણસ જિતેન્દ્રિય અને સત્યવાદી હશે તે જ તેનું ઉન્નીલન કરી આ વ્રતકૃષ્ણનું દ્વાર ઉઘાડી શકશે. इति चम् ।

૧૦

ગણેન્દ્રમોક્ષ

ઈશ્વર આપણો પરમ પિતા છે એમ તો સૌ કોઈ માને છે, પણ આપણે સૌ બાઈબાઈ છીએ એ વાતનો વિશ્વાસ સૌને નથી હોતો. સર્વોદયમાં માનનાર સત્યાગ્રહી 'વસુધૈવ કુટુમ્બકમ્'ના નિયમનું પાલન કરનાર હોય છે, તેથી તેને કોઈ શત્રુ નથી હોતો. એનો અર્થ એ નથી કે કોઈ એની પ્રત્યે શત્રુતા નથી રાખતું. એના શત્રુ ઘણા હોઈ શકે છે. ધર્મ અનુસાર ચાલનાર દરેક માણસ અધર્મથી ચાલનાર માણસના માર્ગમાં વિઘ્નરૂપ થઈ પડતો જણાય છે. છતાં સત્યાગ્રહી પોતાના મનમાં કોઈને વિશે પ્રેમ ત્રિવાણ બીજે ભાવ નથી રાખતો. જ્યારે તે પોતાના બાઈને કુવાસનાને વશ થયેલો જુઓ છે ત્યારે તેનો પ્રેમથી વિરોધ જરૂર કરે છે. વખત આવે પ્રેમ કટોર થઈ શકે છે પ્રેમમાં દુર્ભજતાની કે મોહની મુદતા નથી હોતી. પણ સત્યાગ્રહી વિરોધ કરતો છતાં પણ પોતાના બાઈનું હિત જ ઈચ્છે છે, અને પોતાનો વિરોધ તો પોતે કષ્ટ સહન

રીને જ વ્યવસ્થા છે પ્રેમમુદ્ધ-વિરોધ હમેશા સદા જ થાય છે જરા વાર ભલે લાગે, પરંતુ વિજય તો તેનો જ છે અને માયું જેઈએ તો પ્રતિપક્ષનો પર વિજય છે એ બિચારો જે કુવાલનાથી ઘેરોરે હતો તેમણી છૂટી ગયો —તેમણી પોતાના જાન્યારને ફરી પ્રાપ્ત કરી શક્યો જા પણ એક અસાધારણ છત છે સત્યાગ્રહનું મુદ્ધ ધર્મમુદ્ધ હોય છે તેથી તેનું પરિણામ સંકુલ જ હાય જરાયે બે મામલો પરસ્પર વિરોધી સ્વાર્થને વધ થઈને લડે છે ત્યારે એકની ડા અને બીજાની હાર થાય છે, ઈશ્વર તટસ્થ રહીને જુઓ છે અને કર્મની નિયમ નિયંત્રણ આપે છે પણ જ્યાં એ પદ સ્વાર્થને છોડી ધર્મનો આધાર લે છે ત્યાં પરમાત્મા પોતે તેનો પદ કરે છે, કામ પદમાત્મા હમેશાં સત્યનો પદપાતી હોય છે મ્મ વસ્તુ છે સ્વાર્થ છોડીને ધર્મનું પાલન કરવાની ધર્મનિષ્ઠ મનુષ્યની ઓટી પણ ઈશ્વર કઈ થોડી નથી મરનો ધર્મનિષ્ઠ તેમ જ તેનો વિરોધ મરનાર અનેનું હિત કરું એ ઈશ્વરની નીતિ છે, તેથી ધર્મસંગ્રામની અવધિ પણ બાધુ લાગી હોય છે ધર્મનિષ્ઠ પણ નિષ્પાપ થઈ જાય ત્યાર જ તેને સફળતા મળે છે અને નફાતાનો મુખ્ય ભાગ તો એ છે કે વિરોધીઓનો વિરોધ થમી જઈને બને ફરી પાંચવાના જેવા એકપ્રાણ ભાઈ-ભાઈ બની જાય આ જ સિદ્ધાંત પુણ્યમોક્ષ 'ગન્ધર્વમોક્ષ'ની મ્થામા બનાવવામા આયો છે

ઈન્દ્રના દરબારમા હાલ અને હાલ નામના બે ગવૈયા ભાઈઓ હતા તેમના હૃદયમા મન્સર પ્રવેશ નહોતો કર્યા ત્યાં સુધી તેઓ હામીમળીને રહેતા હતા પણ એમના દુર્ભાગ્યે એમના અંતરમા સ્પર્ધા વધી પડી બનેના મનમા એવો ભાવ ઉત્પન્ન થયો કે 'હું જ ગોષ્ઠ છું, તેથી ગોષ્ઠ સ્થાન મને મળવું જોઈએ' ઈન્દ્રે તેમને સમજાવીને કહ્યું, 'ઈશ્વરને ઘેર સી સરખા છે હું તો તમારા બેમા કથો ભેદ જોઈ શકતો નથી' છતાં પેલા ગવૈયાઓને સંતોષ ન થયો આખરે ઈન્દ્રે તેમને દેવદ ઋષિની પાસે મોકલી દીધા દેવદ મહાજ્ઞાની હતા, ત્રિકાળ-દર્શી હતા પણ પૂર્ણજ્ઞાની ઘણાપરુ મીની જ હોય છે ઋષિનું મીન જોઈને ઈર્ષા અને મન્સરથી ભરવા બંને ગવૈયાઓ કહેવા લાગ્યા, 'સાવ ગમાર છે કશું સમજતો નથી' મુનિએ મીન મૂકીને દયાભાવથી કહ્યું, 'કેવા મૂરખ છો! સ્પર્ધા અને અસૂધાથી તમારા ભેજ સડી ગયા છે તમારા ભાગ્યમા શું ભયું છે તે તમે નથી જાણતા જાણતા હોત તો આવડો મન્સર ન સેવત પર માત્માએ હરેક માલસનું ભવિષ્ય તેનાથી છૂપું રાખ્યું છે, છતાં કર્મનો સિદ્ધાંત ગમજવવાને ખાતર જરા કમોર થઈને હું તમારું ભવિષ્ય જોટવું ભાળી શકું છું તેટલું તમને સુણાવી દઉં છું ભાઈઓ થઈને પણ તમે એકબીજાનો મન્સર કરો છો એનું પરિણામ એ આવવાનું છે કે તમે સ્વર્ગમાથી નીચે પડશો અને ત્રિકૂટ પર્વતની પાસે પશુપોતિમા જન્મ લેશો એક થશે જગલનો હાથી અને બીજો

યથે સરોવરમાં રહેનારો મગર. ત્યાં તમે તમારા વેરને પશુભાવે પોષશો; ભાઈ-ભાઈ મટીને યત્રુ બની જશો.’

બસ, બંનેનો મદ ઊતરી ગયો. બંનેને શાલ્કિ પશ્ચાત્તાપ થયો. બંને ઋષિને પગે પડ્યા અને આજીજી કરવા લાગ્યા કે ‘આપ અમારા પર કંઈ દયા નહીં કરો?’ ઋષિએ કહ્યું, ‘કર્મનો નિયમ અટલ છે. એમાં કોઈની દયા કામ આવતી નથી. પણ સાથે સાથે કર્મનો નિયમ કલ્યાણમય પણ છે. તે જોટલો કઠોર તેટલો દયામય પણ છે. કર્મનું ફળ દંડપૂર્ણ નથી હોતું. બગડેલાને સુધારવાનું બળ એનામાં છે. તમારા બેમાંથી એકના હૃદયમાં પશ્ચાત્તાપ જાગ્રત રહેશે અને તે ધર્મને માર્ગે ચાલશે. આકૃતની વેળાએ તેને ઈશ્વરનું સ્મરણ થશે. બીજાના હૃદયમાં મત્સરનો અગ્નિ ભડભડાટ બળી રહ્યો છે. તે નીચે ને નીચે જ પડતો જશે. છતાં એનો પણ ઉદ્ધાર થશે. પોતાના ભાઈનો વિરોધ કરતાં કરતાં તેના હૃદયમાં ભાઈની શ્રદ્ધાનો સંચાર થશે, તેનામાં પણ આસ્તિકતા આવી જશે અને આસ્તિકતાને બળે તેનો પણ ઉદ્ધાર થઈ જશે.’

ભવિષ્યનો આટલો પડદો ખોલીને મુનિરાજ પાછા મૌનમાં ડૂબી ગયા અને ડાહ્યા તથા હૂહૂ સ્વર્કર્મવશાત્ સ્વર્ગમાંથી નીચે, પડી ગયા. એક થયો રાજાનો ડાથી અને બીજો પાસેના સરોવરનો મોટો મગર. બંને પોતાના પૂર્વજન્મને ભૂલી ગયા, પોતાનું ભાંડુપણું વીસરી ગયા. મગર ડાથીને ખાવા ઈચ્છતો હતો અને ડાથી મગરથી ડરતો હતો. ડાથી પોતાના પશુજીવન અનુસાર વિલાસમાં ચકચૂર થયો. યત્રુ કયાં છે અને યત્રુનું બળ કયાં રહેલું છે તે વાત વિલાસના નદામાં તે ભૂલી ગયો અને રૂપથીવનવતી લાલણીઓની સાથે સરોવરમાં ઊતર્યો. ગ્રાહને તો જોઈતું મળી ગયું. તેણે ગજરાજનો પગ પકડી લીધો. ગજા દૂટ્ટી જવાને ચીસ પાડવા લાગ્યો. લાલણીઓ પણ લાચારીની ચીસો પાડવા લાગી. પણ પાણીમાં ડાથીનું બળ કેટલું ચાલે? ડાથી જામીન તરફ દોડવા લાગ્યો અને ગ્રાહ પાણી તરફ ખેંચવા લાગ્યો—ગજો હાવપંતે તીરં ગ્રાહચાવપંતે જલમ્ । સદીઓ સુધી (દિવ્યવર્પમહત્તરમ્) બેનું એ યુદ્ધ ચાલ્યું. અંતે અવ્યક્તમૂર્તિ ગ્રાહે એ વિદ્યાજ ગજને પંકજત્વનમાં—ક્રીચડમાં ખેંચી લીધો. ‘હવે ગજને બચવાનો કોઈ આરો રહ્યો નહીં. હવે એક હૃદયરથ પરમાત્મા જ બચાવી શકે એમ છે એવું જ્ઞાન ગજને થયું. ગજરાજ ન તો શાસક ભણ્યો હતો કે ન તો વેદ-વિદ હતો. પણ ઉચ્ચ કુળમાં જન્મેલો હોવાથી તે નાસવણપરાયણ હતો. તેણે નાસ-વણનું-ધ્યાન ધર્યું: કવિએ એને ગીર્વાણવાણીમાં જોઠવી આપ્યું છે—

અગ્રાગ્રણાય દેવાય નિઃસ્પૃહાય નમો નમઃ ।

નમો જગત્પ્રતિપ્દાય ગૌવિન્દાય નમો નમઃ ।

વિસ્વેશ્વરાય દેવાય નિવાય હૃદયે નમઃ ॥

નારાયણાય પરલોચપરાયણાય ..

કાલાય લોકેનાયાય ।

હિતાત્મકાય આર્તિવિનાશનાય નમસ્કરોમિ ।

અચ્યુત આત્મવન્ત પ્રમુ પ્રપદે ।

સનાતન લોકગુરુ નમામિ ॥

શરણ્યં શરણાર્તના પ્રપદે ભક્તવત્સલમ્ ।

પ્રપદે મુક્તસગાના યતીના પરમા ગતિમ્ ॥

एकाय लोकनायाय परतः परमात्मने ।

नमः सहस्रक्षितसे अनन्ताय नमो नमः ॥

ધ્યાન પૂરું થતાં જ આત્મશક્તિનો આવિષ્કાર થયો; હૃદયમાં શાંતિનું પૂર ચડ્યું.

तावद् भवति मे दुःख चिन्तासंसारसागरे ।

માત્મકમલપત્રાસ ન સ્મરામિ જનાર્દનમ્ ॥

ગજરાજ પાણીમાં પૂરેપૂરો ડૂબી ગયો હતો. શ્વાસ લેવાની સૂંઠનો અણ-ભાગ પાણી પર રહ્યો હતો. તેનાથી એક કમળ તોડી લઈને ગળેન્દ્ર ભક્તિભાવે ઈશ્વરને અર્પણ કર્યું. કમળ તો અનાસક્તિનું પ્રતીક છે. કીચડમાં તેનો જન્મ છે; પાણીમાં તેનો નિવાસ છે; છતાં તે શુદ્ધ અને પવિત્ર રહે છે. પાણીમાં રહીને પાણીથી અલિપ્ત રહે છે અને પ્રકાશમાન પ્રતાપશાળી સૂર્યનું ધ્યાન ધરે છે. કમળની મુક્તિ પારણ કરીને ગજરાજે કમળ અર્પણ કરી દીધું, એટલે ભગવાનને ધાનું પડ્યું. પરમાત્માએ બંનેને કીચડની બહાર ખેંચી લીધા.

પૃથ્વી પર આવતાં જ ગ્રાહની શક્તિ અને તેની દુર્બલિ દૂર થઈ ગયાં. સ્વાર્થ છૂટી જવાથી તેને પણ પશ્ચાત્તાપ થયો. અપ્રમેય પરમાત્માએ બંનેનો ઉદ્ધાર કર્યો. ભગવદ્દર્શન થયા પછી કોની દુર્ગતિ થઈ શકે? બંનેનાં હૃદય પવિત્ર થઈ ગયાં. એક જ પરમધિતાતા આપણે પુત્ર છીએ, ભાઈભાઈ છીએ; સમમમાન છીએ; એક જ છીએ, એ વાતનું એમને ભાન થયું

दृढवद्धर्ममूलो वेदस्कन्ध पुराणशास्त्राढ्यः ।

ક્તુકુસુમો મોક્ષફલો મધુસૂદનપાદપો જયતિ* ॥

મહાભારતકાર લખે છે : ગળેન્દ્રમોક્ષની આ કથા સાભળવાથી દુષ્ટ સ્વપ્નનો નાશ થાય છે. કેમ ન થાય? ઈશ્વર ભલા બૂરા બંનેનો કલ્યાણકર્તા છે. બંને પોતાપોતાની રીતે તેની ચરણપૂજા કરે છે.

મુરાર્મુરરંચિતપાદપય સનાતન એકગુરુ નમામિ ।

મુર્તિ, ૧૮૨૨.

* ધર્મ જેનું દૃઢ મૂળ છે, આધ્યાત્મિક જ્ઞાન જેનું થક છે, પ્રાચીન ઇતિહાસ જેની સાખા છે, સ્વાયંત્યાગપૂર્વકનો પુરુષાર્થ જેનું પુષ્પ છે અને મુક્તિ-સ્વર્ગત્વા જેનું ફળ છે એવા પરમાત્મારૂપી કલ્યાણકર્તાને સદા જય છે.

સ્વાદસંયમ

['સ્વાદેન્દ્રિયના સયમ ઉપર આપણા શાસ્ત્ર બહુ બાર નથી મૂકતા દેખાતા, ' એવા ગાંધીજીના એક વચનથી પ્રેરાઈને કાકાસાહેબે સ્વાદેન્દ્રિય સયમ ઉપર કેટલાક સુંદર શાસ્ત્રવચનો મોકલ્યા છે તે મોકલતા તેઓ લખે છે 'આને જે શાસ્ત્રો વધારે રૂઢ છે તે વિશે બાધુજીની ટીકા સાચી છે મોટામા મોટું પુણ્ય બ્રહ્મભોજનમા છે એમ લોકોને સમજાવી રાજ ગિર્યાન્ન ખાનારા બ્રાહ્મણો સ્વાદસંયમની વાતો ન કરે એ સ્વાભાવિક છે ']

ગાંધીજીનું વચન બ્રહ્મચર્યને હેશીને હતું બ્રહ્મચર્યનો પાયો તો બાળપણમા જ નખાય, અને સ્વાદેન્દ્રિય સયમનો કોલ કર્યા વિના તો પાયો કાચો જ રહે એવું ગાંધીજીનું કહેવું હતું એટલો બ્રહ્મચર્યના ઉપર આપણે બાર મૂકીએ છીએ તેટલો જ બાર આરત્રથી જ સ્વાદેન્દ્રિય સંયમ ઉપર મૂકવો ભોઈએ એવું ગાંધીજીનું કહેવું હતું. 'શીતાનને પેટમાથી પ્રવેશ કરવું બહુ સહેલું પડે છે એ દાર પુલકુ નૂકરું કે બધા પાપને માટે બધા દાર ખુલ્લા મુકાયા એમ સમજવું'—એવું ગાંધીજીનું એક વચન અહીં ઠાકવા જેવું છે ।

કાકાસાહેબ પણ આ ઉત્તારાઓને અને કબૂલ કરે છે કે બાળબ્રહ્મચારીઓને માટે સ્વાદેન્દ્રિય સંયમ વિશે ગાંધીજી મૂકે છે તેટલો બાર શાસ્ત્રોમા નથી મુકાયેલા પણ સ્વાદેન્દ્રિયને બહેકાનવાથી કેવી અનર્થપરપરા થાય છે તે તો યતિને હેશીને કહેણું છતાં સૌએ હૃદયે ધરવા જેવું છે. એટલે કાકાસાહેબે મોકલેલા વચનો અહીં આપી દઈએ છીએ કહેવાની જરૂર નથી કે જ્યાં અતિ-આહારને વર્જ્ય કહ્યો છે ત્યાં સ્વાદેન્દ્રિયસંયમની જ વાત કરી છે, કારણ અતિ-આહારના મૂળમા સ્વાદ જ છે મ. ૭૦ હે. ૭]

અનારોગ્ય અનાયુષ્ય અસ્વર્ગ્યં ચાતિભોજનમ્
અપુષ્ય લોકવિદિષ્ટ તસ્માત્તત્પરિવર્જયેત્ ॥
નોચ્છિષ્ટ વસ્તુવિદ દદ્યાત્ નાદ્યાન્નૈવ તથાતરા
ન ચૈવાત્પસાન કુર્માત્ ॥

—મનુરમૃતિ

અતિભોજન એ આરોગ્ય, આયુષ્ય અને સ્વર્ગ ત્રણેને અશક્ય કરનારું છે, અપુષ્ય છે, જગતમા નિદાચેતું છે, એટલે ત્યાગ્ય છે

કોઈને એકું અજીહુ અન્ન આપવું નહીં, આડે વખતે ખાવું નહીં, તેમ જ અતિઆહાર કરવો નહીં

(વમસ્મૃતિમા નીચે પ્રમાણે વચનો છે

અન્નસંગાત્ વલ ર્પો વિપયાસક્તિરેવ ચ ।

કામ વોષ તથા લોભ પતન નરો દુઃખમ્ ॥

જિજ્ઞતેન્દ્રિયો ન સ્યાદ્ વિજિતાન્વેન્દ્રિયઃ પુમાન્ ।
જયેદ્રસન યાવજ્જિત સર્વં જિતે રસે ॥

અન્નનાં આસાન્નથી બળ, દર્પ, વિષયાગ્નિ, ક્રમ, ક્રોધ, રાગે અંતે અવશ્ય નરકપાત થાય છે. અન્ય ઈન્દ્રિય જીતેલો છતાં, જ્યાં સુધી રસ જીત્યો નથી ત્યાં સુધી તે જિજ્ઞતેન્દ્રિય નથી. જેણે રસ જીત્યો તેણે બધું જીત્યું.

મનુસ્મૃતિમાં બીજું પણ વચન છે :

एक काल चरेत् भैक्ष, न प्रसज्जेत विस्तरे ।
भैक्षे प्रसक्तो हि यतिर् विषयेष्वपि सज्जति ॥
अलामे न विपादो स्याल्लामे चैव न हर्षयेत् ।
प्राणयात्रिकमात्र. स्यान् मात्रा सगाद्विनिर्गतः ॥

એક ટાણુ ભિક્ષા માગી લેવી, ઘણું મેળવવામાં પડવું નહીં. ભિક્ષા મેળવવામાં આત્મકેન થતી વિષયમા પડુ પડે છે.

અલાભ થતાં વિપાદ ન કરવો, લાભ થતાં હર્ષ ન કરવો, ઘણા પ્રપંચનો પરિગ્રહ તથા કેવળ શરીરચાત્રા ચલાવવાનો જ પ્રપંચ રાખવો.

આગળ જતાં મનુસ્મૃતિ કહે છે :

अल्पान्नाम्यवहारेण, रह स्यानासननेन च ।
ह्रियमाणानि विषयैर् इन्द्रियाणि निवर्तयेत् ॥
इन्द्रियाणा निरोधेन रागद्वेषसंयेन च ।
अहितया च भूताना अमृतत्वाय कल्पते ॥

અલ્પાન્ન લઈને, એકાંત સ્થાન અને આસનથી, વિષયોથી ખેંચાતી ઈન્દ્રિયો-ને (વિષયમાંથી) વાળી લેવી

ઈન્દ્રિયોના નિરોધથી, રાગદ્વેષના સંયમથી, તેમ જ જૂનો વિષે અહિંસા કેળવવાથી અમૃતત્વ મેળવાય છે

૧૧ી વિષ્ણુસ્મૃતિ જુઓ.

ना स्वादयेद्रसं तत्र जिह्वया घर्मेवित् क्वचित् ।
अनेन विधिना कृत्वा पञ्चप्राणाहुतिं पूयक् ॥
शेष औषधवत्प्राप्त्य स्थित्यर्थं श्रुतिशामनात् ।
मुष्टामृष्टे न कुर्वीत रागद्वेषौ च चेतसा ॥
मिताशनो भवेन् नित्य भिक्षुर्मोक्षपरायण ।
कामदर्पादयो दोषा न भवन्ति मिताशिन ॥

ધર્મ જાણનારાઓ (અન્ન લેતા) જિહ્વાથી રસનો સ્વાદ ન કરવો, આ ત્રિપિથી પંચપ્રાણાહુતિ જુદી જુદી આપીને બાકીનું શ્રુતિના યાસન પ્રમાણે નિર્વાહાર્યું

કેવળ ઔપધવત્ આઈ લેવું, તેમા કશું કે ચડેવું, સ્વાદિષ્ટ કે સ્વાદ વિનાનું છે
એવો વિચાર ન કરવો, તેમ જ મનથી સગદ્રોષ ન કરવો

મોમપરાયણ એવા બિજુનો નિત્ય મિતાહારી રહેવું મિતાહારી માણસ કામ,
કોપાદિ દોષોથી મુક્ત રહે છે

ખાવામા કુંઝ અન્ન પસદ કરવું એ વિશે

હિત મિત્ર સદાઽશ્નીયાદ્ યત્મુલ્લેનૈવજીર્યતે ।

ધાતુ પ્રકુપ્યતે યેન તદન્ન વર્જયેદ્ યતિ ॥

સદા પશ્ય અને મિત્ર ખાવું, સહેલાઈથી પચાવી શકાય એવું જ ખાવું જે
અન્નથી ધાતુનો પ્રકોપ થાય તેવા અન્નનો યતિએ ત્યાગ કરવો

દત્તાત્રેય કહે છે

આત્મસમિતમ્ આહાર આહરેદ્ આત્મવાન્ યતિ ।

અત્યત્કુપિતસ્યાપિ સમાધિર્ નૈવ જાયતે ॥

જિતાત્મા યતિએ આત્માને અનુકૂળ આહાર કરવો અત્યંત કુપિત રહેનારને
પણ સમાધિ સિદ્ધ નથી થતી

વ્યાસ કહે છે.

નાહાર ચિત્તયેત્રાજ્ઞ ધર્મેમેક તુ ચિત્તયેત્ ।

સમગ્ર માણસે આહારનો વિચાર ન કરતાં કેવળ ધર્મનો જ વિચાર કરવો
શુતિવચન આ પ્રમાણે છે

ઔપચવત્પ્રાશ્નીયાત્રાજ્ઞસધારણાર્થ યથા મેદોવૃદ્ધિર્ન જાયતે ।

કેવળ પ્રાણને ટકાવી રાખવાને માટે ઔપધવત્ ખાવું, એવી રીતે ખાવું કે
જેથી મેદ એટલે કે ચરબીની વૃદ્ધિ ન થાય

પરાશરનો શ્લોક સ્પષ્ટ છે

અન્નદોષેણ ચિત્તસ્ય કાલુષ્ય સર્વદા ભવેત્ ।

કલ્પોત્કૃતચિત્તાના ધર્મ સમ્યક્ ન જાણતે ॥

અન્નના દોષથી ચિત્ત સદા કલુષિત થાય છે, અને કલુષિત થયેલા ચિત્ત
વાળાને ધર્મનું યોગ્ય જ્ઞાન થતું નથી

વાયુપુરાણમાં છે તાબૂલ વિશે

દ્વાવેતૌ સમવીર્યૌ તુ મુરઠ તાબૂલમેવ ચ

તસ્માત્ સર્વપ્રયત્નેન તાબૂલ વર્જયેદ્ યતિ ॥

મુરઠ અને તાબૂલ બંને સરખા પ્રભાવવાળાં છે, માટે મુરઠની જેમ તાબૂલનો
પણ યતિએ સર્વ પ્રયત્ને ત્યાગ કરવો

મનુસ્મૃતિએ સરસ દલીલ કરી છે :

इन्द्रियाणां तु सर्वेषां यद्येकं क्षरतीन्द्रियम् ।

तेनास्य क्षरति प्रज्ञा दत्ते: पात्रादिवोक्षम् ॥

જોમ ચામડાના પાત્રમાં (પાખાંડમાં) એક પણ કાણું પડ્યું નથી. પાણી ઝરી જાય છે, તેમ એક પણ ઈન્દ્રિય ખરી, કે માનસની આખી પ્રજ્ઞા ખરી જાય છે.

સ્મૃતિમાં વાનપ્રસ્થ વિષે એટલે સુધી કહ્યું છે કે

नाग्निशूयूषवा, शान्त्या, रत्नानेन विविधेन च ।

वाणप्रस्थो दिव याति, याति भोजनवर्जनात् ॥

અગ્નિમેવાધી, શમાધી, વિવિધ તીર્થના સ્નાનથી પણ વાનપ્રસ્થ સ્વર્ગે જતો નથી; ભોજનન્યાયથી જ જાય છે.

વાનપ્રસ્થ તો ઘરડો માણસ હોય, એ વિષયોનો ન્યાય કરે તે પહેલાં વિષયો-એ જ એનો ન્યાય કરેલો હોય છે. એક જગત રહે છે કેવળ રસેન્દ્રિય. તે તો જર્ણ જ કરે છે. તેનો સંયમ સીધી અગત્યનો છે એમ માનીને ઉપલો ૧૨૦૬ સ્થાવેલો હોયો જોઈએ.

મારે કમૂચ કરવું જોઈએ કે વિદ્યાર્થી બ્રહ્મચારી વિષે સ્મૃતિઓમાં ખાવાનો સંયમ કહ્યો જ નથી વધતું થતીર જોટલું માંગે તેટલું તેને ખાવાનું આપવું જ જોઈએ.—મયેચ્છ બ્રહ્મચારિણામ્ ગૃહસ્થો કાઈ મોક્ષમાર્ગી, અત્યંત સંયમી નથી હોતા, એટલે વાનપ્રસ્થ અને સંન્યાસી વિષે બોધનાં જ સ્વાદર્શનની વાતો આવે છે.

संन्यासेऽप्यस्तविताना यौवने विपर्ययिणाम् ।

વાર્ધક્યે મુનિવૃત્તીના યોગેનાન્તે ટનુત્પજામ્ ॥

(૨૬૫ રાજાઓનું વર્ણન કરતાં કવિ કહે છે તેઓ બાળપણમાં વિદ્યાભ્યાસ કરનારાઓ, યૌવનમાં વિષય સેવનારા, વૃદ્ધાવસ્થામાં મુનિવૃત્તિરાજા, અને અંતે યોગથી થતીર તજનારા હતા)

એ કાવિદાતની લીટીઓ પ્રમાણે જ તાપાસનું રીતે આપણો સામાનિક આદર્શ રહેલો છે, છતાં મોલ માટે કામ જીતવો અને કામ માટે રત્ન જીતવો જરૂરનો છે એ વાત આપણા શાસ્ત્રકારોએ ફરી ફરીને કહી છે.

વ્યાન કહે છે .

नाम एव मनुष्याणां गिवान ब्रह्मबोधने ।

तस्मात्त्वामं त्वजन्वीरो ज्ञानमाप्नोति मोक्षदम् ॥

કામ જ મનુષ્યને બ્રહ્મ જાણવામાં અંતર્યામી છે. એટલે કામને તજીને જ ધીરપુરુષ મોક્ષ આપનારું જ્ઞાન મેળવી શકે છે.

કાગળ પૂરો કરતા ક્રી શક્યચાર્યનું આ સુદર વચન યાદ આણું

શુદ્ધ્યાચિરં ચિવિત્સ્યતામ્
તદુદિત મિસ્રીપથ ગૃહતામ્ ।
સ્વાદન્ન ન તુ યાચ્યતામ્
વિધિવન્નાત્રાપ્તેન સતુષ્યતામ્ ॥

(શુધાને એક વ્યાપિ (રોગ) ગણવી અને એને માટે બતાવેલું ઔષધ તે બિશાન્ન લેવું પણ સ્વાદિષ્ટ અન્ન ન માગતા વિધિવન્નાત્ પ્રાપ્ત થયેલ અન્નથી સતોષ વાળવો)

૧૨

સખ્તપદી

વૈવાહિક જીવનના બધા આદર્શો સખ્તપદીમા સપૂર્ણપણે વ્યક્ત થાય છે જીવનનો આદર્શ ઊંચો અને ઊંચો બનાવવાની મહેનત કરનાર લોકોએ સખ્તપદીના મંત્રમાથી અનેક સારા સારા અર્ગ કાઢ્યા છે તે બધા સાચા છે, સ્વીકારવા જેવા છે, પણ તે બધાનો આધાર એ મંત્રોના સીધા શબ્દાર્થ ઉપર રચાયેલો છે

૧ ઓમ્ હ્રીં એકગદી મમ સા મા અનુવ્રતા મમ વૈવાહિક જીવન ચલાવવા માટે પતિપત્ની બનેમા ઉત્સાહ જેઈએ છે એકબીજાને પ્રેરણા આપનું ચેતન્ય જેઈએ છે સગાવડાયા, ઈષ્ટ મિત્ર, અતિથિ અભ્યાગત, વૃદ્ધો અને બાળકો, નોકરચાકર અને બીજાં આશ્રિતો બધાનો આધાર ગૃહસ્થાગમ ઉપર છે માટે ઘરની સમૃદ્ધિ સદા વધારવા માટે પતિપત્નીએ હમેશ તેમાર સ્વેચ્છા જેઈએ એમા પણ કમાણી કરવાની જવાબદારી પતિની છે, એટલે સુખદુઃખમા પોતાનો ઉત્સાહ ટકાવવા માટે એ પોતાની પત્ની પાસેથી સહાયતા માગે છે પુરુષાર્થ કરવાની જવાબદારી મારી છે પણ તારી સહાયતા હમેશ જેઈએ છે જીવનયાત્રામા કટા આવશે, કળે આવશે, માટે હુ આમળ ચાલીશ, તું મારી પાછળ પાછળ આવજો હુ જે વ્રતો પાળીશ તે તું પણ પાળજો આપણો આદર્શ એક સંજો તેથી જ આપણું જીવન એકરૂપ થશે એમ કહી પતિ મર્વવ્યાપી પરમાત્માને પ્રાર્થના કરે છે કે તે પતિ પત્ની બંનેને દોરે.

‘ઈશ’ એટલે પ્રેરણા એને જોરે જ ધરસસારનું ચાતુ ચાવવાનું

૨ ઓમ્ કુર્જ દ્વિપદી મમ હિન્ એટલે શમિ, શારીરિક તાપશ્વ વિવાદ સંબંધથી શારીરિક તેમ જ બીજી શમિઓ વધવી જેઈએ મોટા કુટુંબનો ભાર

ઉપાસ્યા માટે બનેલા મર્વ પ્રકારની તાત્કાલ આવશ્યક છે ગૃહસ્થાશ્રમમા પરસ્પર આકર્ષણ સાથે એકબીજાની યજ્ઞ વધારવાની પ્રવૃત્તિ પણ હાવી જોઈએ

૩. ઔ રામ્યાપાય ત્રિપદી મવ વિવાહનો ત્રીજો આદર્શ તે ધનધાન્યની મમુલ્લિ ગૃહસ્થાશ્રમ ઉપર બ્રહ્મચર્ય, વાનપ્રસ્થ અને સન્યાસ ત્રણે આશ્રમ જવપત્ર છે, એટલા માટે દરેક ગૃહસ્થીએ ધનધાન્યની સમૃદ્ધિ માટે પ્રયત્ન કરવો જ જોઈએ જેમ ધનધાન્યની આવશ્યકતા છે તે જ પ્રમાણે જ્ઞાન, કૌશલ્ય અને દરેક જાનતા શુભ મસ્ત્રાદિની આવશ્યકતા પણ છે, એ બધા માટે કુટુંબીઓએ હમેશા પ્રયત્ન વાન રહેજું જોઈએ

૪ ઔ માયોમવ્યાય ચતુષ્પદી મવ જે લોકો માને છે કે વિવાહ એ કેવળ અન્યોન્ય મુખ માટે જ છે તેમણે જાણુ જોઈએ કે પરસ્પર પ્રેમની ઊંડી ધાનસી, બધી જાનનું સામર્થ્ય, તેમ જ ધનધાન્ય અને જ્ઞાન કૌશલ્યની પ્રાપ્તિ એટલું મેળવ્યા પછી જ અને આ ત્રણે વસ્તુની જોગવાઈ અને વૃદ્ધિ કર્યા પછી જ માણસ સુખની કામના કરી શકે અને તેને શોભા પણ થઈ શકે છે માટે વિવાહના સાંત ઉદ્દેશમા સુખસમાધાનને મધ્ય સ્થાને મૂક્યું છે

જેમ ત્રિવિધ તેવારી કર્યા પછી જ મુખ ભોગવવા માટે માણસ તેવાર થઈ શકે છે, તેમ એ સુખમાવી ત્રણ જાનતા ઈષ્ટ પરિણામ નીકળવા જોઈએ

૫ ઔ પ્રજામ્ય વષ્પદી મવ પ્રજા એટલે સત્તાન અને સમાજ એમના હિતને માટે ગૃહસ્થાશ્રમ હોવો જોઈએ વિવાહના સત્તાન સરકારી હોય, કેળવણેલા હોય, તો જ માત્રાપોને ઈલ્લલોકમા અને પાલોકમા, કૌટુંબિક જીવનમા તેમ જ નનાતન સામાજિક જીવનમા સ્થિરતા પ્રાપ્ત થઈ શકે ઉપનિષદમા કહ્યું છે કે જે મનાન તરત કેળવણેલા હોય તે જ માત્રાપોને અને બીજા પિતરોને ઉત્તમ લોક મેળવી આપે છે, એમને સદ્ગતિ અર્પે છે વુત્ર અનુષ્ઠિટ શોભ્ય જાહુ ।

આના પછીનો આદર્શ વૈવાહિક જીવન માટે અત્યંત આવશ્યક છે એ આદર્શ નવવાય તા જ લગ્નજીવનની સફળતા સંધાય અને એની મુવાસ આખર નુધી દે

૬ ઔ જનુમ્ય ષટ્પદી મવ વર્ષમા જેમ એક પછી એક એવી છ જનુઓ આવે છે અને આખી સૃષ્ટિ એ જનુ પરત્વે પોતાના જીવનમા ફેરફાર ને છે, તેમ જ પતિપત્નીઓ પણ જીવનની જનુઓ જેમ જેમ ફેરે તેમ તેમ એકબીજાને નવી નવી ટંને અનુકૂળ થવું જોઈએ વેધારવહેવાગમા મૂળ મ્યારને જ વગગી રહેવાની વાન હોય છે જ્યાં આમા એકબીજાને અનુકૂળ થવાની વાન છે બાળપણના રમનિયારપણમા એકબીજા સાથે જેમ બને ભરી જાય છે તેમ જ પ્રીટ થતાવેત બને એકબીજાની પ્રીટ રનિતતાને અનુકૂળ થઈ જાય છે આના પછી જીવન સમૃદ્ધ થતા થતા એમા આર્થ ગભીરતા આવવા લાગી કે તરત બીજાએ પણ એને અનુકૂળ પ્રત્યક્ષ ગંભીરતા કેળવવી જોઈએ મૂંઝવણ વખતે

જે ધીરજ આપે, દુ ખ વખતે જે સાંત્વન આપે, પરાક્રમ કરવાના પ્રસન્ન આવે ત્યારે જે પ્રોત્સાહન આપે, વિજયમાં મુદ્રિતા વ્યક્ત કરે, અને ધર્માંવરણમાં પૂર્ણ રીતે માથ દે તે જ સહધર્મચારિણી છે અને જ્યારે જીવન પરિપક્વ થતા એક પક્ષ વિરમિત અનુભવે ત્યારે રામકૃષ્ણ પરમહમને એમના પત્ની શારદામાતા અનુ કૂળ થયા તેમ મોક્ષમાર્ગે પણ પત્ની સાધના-સહચરે થાય તો એ વિવાહનો પરિ પૂર્ણ ઉત્કર્ષ થયો ગણાય.

૭ ઝૂં મહા સપ્તપદી મઘ આખા જીવનમાં જેને અનુસરણ જ કરવાનું છે, તે અનુયાયી કે ગુલામ નરીકે ગણાઈ જવાની બીક રહે છે તે દૂર કરવા માટે વિવાહનો સર્વગ્રોહ અને વરમ ઉદ્દેશ પરસ્પર સમાનતાવાળા સંખ્યનો છે એ આમા સિદ્ધ કર્યું છે સખ્ય અથવા સમાનતા એ કોઈનો અધિકાર નથી જ્યાં એકથ છે ત્યાં મમાનતાની બિદ્દ હોઈ જ ન શકે સખ્યના મૂળમાં પરસ્પર આદર અને ભક્તિ હોવા જોઈએ પતિએ પત્ની સામે સ્વાભિમાન ન ફેલવતા, વ્યવહાર મા મુરખીપણ એની પાસે આવેનું હોય તોયે ભક્તની વૃત્તિ જ ધારણ કરવી જોઈએ આમ એકબીજાના ઉપાસક થવાથી જીવનમાં અપરિમેય આનંદ તો પ્રાપ્ત થાય જ છે, પણ અખંડ સહવાસ હોવા છતાં કોઈ પણ વખતે એ સંબંધમાં વાસીપણ આવવું નથી થાક કે કટાણો ચડતો નથી ઉપર રોજ રોજ આવતા છતાં જેમ પોતાની પ્રસન્નતા જાળવે છે તેમ વિવાહમાં પણ નવાં નવાં આકર્ષણો અને નવું નવું સમાધાન અખંડ મળ્યા જ કરે છે આવી નિત્યનૂતનતા પ્રસન્નતા અને જીવંતી શાંતિ જે સંબંધમાંથી પ્રાપ્ત થાય છે તે સમય જ સાચો વિવાહ છે એમથી જ બધી જાતની કષ્ટાસુ સરે છે વિવાહસભ્ય બાદિ, મધ્ય અને પરિણતિ ત્રણે સ્થિતિમાં સુખમય, શાંતિમય અને કલ્યાણમય કસી શકાય છે.

આવો આદર્શ સેવનારી પત્ની સેવા દ્વારા, નમ્રતા અને પ્રનમનતા દ્વારા કેવળ પતિની જ નહીં પણ સાસુમતતણી, નણદ ભોજઈની, બધાંની માનીની સમ્રાજી, થઈ જાય છે અને એના વાતાવરણને ઘીધિ મનુષ્ય અને દેવ બધા જ સંતુષ્ટ થાય છે.

ન્યુવાઈ, ૧૯૩૬

મૃદિની સંહારલીલાનો બોધ

સાચા જીવે મારી જીવે અપની

મેં હર જીવે મારી જીવે

—મીરાંબાઈ

મુગેપમાં સંહારલીલા વિષ્ણુનાથનો મહત્વ કરીને મુદુર્ગની જીવે જીવે જીવે
ગી છે એમિનિનિયા, ચીન, રૂપેન વગેરેના અનુભવ તાજ છે જ, મનુષ્ય જ્યારે
ધાન કરવા તેવા મદ જીવ છે, ત્યારે પ્રત્યક્ષ વિશ્વાસી જેટલું નુકસાન થાય
છે, તેના કરતા વિશ્વાસી વધવાથી જીવનાથના રૂપમાં જે નુકસાન થાય છે
તે કેટલું વધારે થાય છે તોપણ આ સૌ માનવી-આપત્તિઓ છે માનુષ્ય ચાહે
તો એમાંથી બચી શકે છે યજુને શરમે જીવે, મુદુર્ગમાંથી નાતી જીવે કે દેશાંતર
ગીને માનુષ્ય પોતાને બચાવી શકે છે પણ આ રસ્તો કાપરીનો છે, વીરોને
એ મનુષ્ય નથી

વીરોને પણ માનવીસંહારથી બચવાનો ઉપાય મળી શકે છે યજુના કરતાં
વધારે તેવારી કરીને અને ધણા બહાદુરોનું બિદહાન આપીને બાકીના લોકો બચી
શકે છે મનુષ્ય કરીને પણ મનુષ્ય મુદુર્ગનો ઉપાય કરી શકે છે અને ધણી પ્રાણ
લાભ નિવારી શકે છે

પણ જ્યારે કુદરતનો કોપ થાય છે, હરિ રૂં છે, ત્યારે બચવાનો કોઈ
ઉપાય રહેતો નથી ધરતીકપ, રેશ, પૂર, કોરિય, પ્લેન વગેરે રોગો અને દુષ્કાળ વગેરે
કુદરતી આપત્તિઓ જ્યારે આવી પડે છે, ત્યારે જે મનુષ્યસંહાર થાય છે
તેનાથી કોણ કેવી રીતે બચી શકે? જે વીર છે તેઓ જ બચી શકશે એવું તો
આપણે કહી ન શકીએ અને જેઓ કાપર છે તેઓ જ બચી શકશે એવો પણ
કોઈ નિયમ નથી કુદરતી આફત વીરોને ખાઈ જાયે અને સીઓ અને બાળકોને
છોડી દેશે એવો નિયમ પણ ક્યાંય નથી પવિત્ર લોકો બચી જાય છે અને
અપવિત્ર જ મનુષ્યને શરમે જાય છે એવું પણ ક્યાંય જણાતું નથી જ્યારે દારકા
નમુદ્રા દુર્ગ જ્યાંની હતી, ત્યારે ભગવાને પોતાના ચોડા શોધ ભક્તોને દારકા
છોડી જ્યાંનો આદેશ દઈને બચાવ્યા સજ્જનો પ્રત્યેનો ભગવાનનો આ પત્તપાત
આપણે યોગ્ય માનીએ કે ન માનીએ, પણ ભગવાને ફરી કદીયે એવો પત્તપાત
નથી કર્યો હવે તો જ્યારે જ્યારે આફત આવે છે ત્યારે ત્યારે તે કોઈ પણ
બિદહાવ વિના પોતાનું અધિકાર્ય કરી જ નાખે છે

હમણા જ નુર્કોના અંગોરામાં ભગવાનક—જેનાથી ભય પણ બચતીત મદ
જાય—એવા કુદરતી કોપ થયો. મહાપુલ્લ ભવે ગમે તેટલું ભયંકર હોય, એમાં

એક દિવસમાં, એક ૪૮ કલાકમાં ૪૫,૦૦૦ લોકોનો સંહાર સહેજે ન થાય *
 યુદ્ધમાં લોકો બોછામાં બોછા એકબીજા ઉપર ગુસ્સો થાય છે. યુદ્ધ લોકો બદલો
 લે છે, સંઘટ કયાંથી આવ્યું તે જાણીને તેનો ઉપાય જરૂર છે. પ્રાચીન કાળનાં
 ધર્મયુદ્ધમાં સૂતેલા યજુને જગાડીને, એના લાલચમાં યજુ ન હોય તો એને યજુ
 આપીને, એની પાસે રથ ન હોય તો પોતે રથમાંથી ઊતરીને, પહેલા સમાનતા
 લાવીને પછી સત્રિય લોકો યુદ્ધ કરતા હતા. પણ કુદરને ધર્મયુદ્ધનો એવો નિયમ
 કદી માન્યો નથી કે પાપો નથી ધરતીકપ કદીયે જોતો નથી કે દિવસ છે કે
 રાત, લોકો ધરમાં છે કે બહાર ફરે છે એ તો એક સાપમાં મોટા મોટા, ઊંચા
 ઊંચા મહેલોને જમીનદોસ્ત કરે છે. શહેરના નાના મોટા બધા મકાનોને એવી
 રીતે હલાવી નાખે છે કે જાણે એ સૌ ગજજાના મહેલ ન હોય!

ધરતીકપથી કેટલીક વખત કેટલાય મકાન પોતાનું મોં ફેરવીને અવળી
 દિશામાં જુઓ છે. નદીનો પટ ઊંચો આવેલો એ નદીને કાનની કપા ધકેલી
 દે છે. ક્યારેક જ્યાં જગલ હતું ત્યાં એક તળાવ બની જાય છે અને જ્યાં
 તળાવ હતું ત્યાં હિમાલય જેવડો પર્વતરાજ ઊભો થઈ જાય છે. મહેલાય છે કે
 એ જ રીતે પ્રાચીનકાળનો એક આખો ને આખો ખંડ આદ્યત્તિક મહાસાગરને
 તળિયે જઈને બેઠો છે. ભૂમધ્ય સમુદ્ર વિશે પણ એવી જ વાત મહેલાય છે.

પણ આ વખતે નુકો ઉપર જે આફત ગુજરી છે તે અજોડ છે. અપૂર્વ
 ધરતીકપ થઈને હજારો મકાનો બેસી ગયા, હજારો માણસો જમીનમાં દટાઈ
 ગયા. એટલામાં પાણીએ વિચાર કર્યો કે ‘હું થોડું જ કોઈથી ઊતરું છું’! હું પણ
 ચમત્કાર બતાવું!’ એટલે પાણીનું એવું તો પૂર આવ્યું કે રહાસમાં ઘાતા
 માણસો અને ઘોર તણાઈ ગયા. લોકો આ વખતે જીવ બચાવવાની ચિંતામાં
 હતા ત્યાં તો એક ગાંઠ ટૂંતરાની ફોજ ઉત્પન્ન થઈ.

પુરાણોમાં મહાન આપત્તિઓની યાદીમાં ઉદર છે, તીડ છે અને ધાનના
 ખેતરોને વેરાન કરનાર સૂડ (થોપટો)નો પણ ઉલ્લેખ છે.

અતિવૃષ્ટિ અનાવૃષ્ટિ શલભા મુસકા શુકા ।

પ્રત્યાસન્નાશ્ચ રાજાન યદેતા ઐતય સ્મૃતા ॥

પાદાતરમા કલ્પુ છે

સ્વચક્ર પરચક્ર ચ સર્વેતા ઐતય સ્મૃતા

સ્વચક્રનો અર્થ છે આતરિક બળવો, અને પરચક્ર એટલે વિદેશીઓનું
 આક્રમણ. એવી ઈતિ અથવા રામમાની સુતાની આપત્તિમાં પ્રજાઓ હવે
 કૃતરાઓની એક વધુ આપત્તિ ઉમેરી છે!

* આ લખાણ ત્યારે હિંદીશીમાં અને નાગાસાકી જેવા શહેરોનો ફાલ્ગુમા નાશ
 કરનારા આણ્ડોબાબની જાણ થઈ ન હતી!

જા રોડની ઉત્તરમાં કાનો સમુદ્ર છે એમાં પણ એ પેલછા પોલંબી નઈ એવું પણ એ એ તોડાન મથાવું કે જીવન (પાતી) ઉપર વિહાર કરનાર અનેક નોંમઓની એવે મૃત્યુને ભેટ કરી દીધી

હવે આ મહાન પ્રાણનાથ માટે કોના ઉપર ક્રોધ કરીએ? એનો ઈલાજ પણ શું કરીએ? જે માનવી સંસ્કૃતિના આપણે આટલા અભિમાની ભક્ત છીએ અને જેની રૂપા માટે આપણે ઘિર સાગે પ્રયત્ન કરીએ છીએ એની કુદરતની નજરમાં કઈ જ ક્ષિત નથી મધમાખીઓનો મધપૂરો, ઊંધાઈના રાકડા, સમુદ્રમાં થનારા પગલાના કીડાના ઝાડ અને માનવી મહામાયાઓ આ સૌની કિંમત પ્રકૃતિની દૃષ્ટિએ એકસરખી છે

મધમાખીઓનો મધપૂરો જે સરવતાથી જોવાડિયાનો છોકરા તોડી નાખે છે, તે જ સરવતાથી ઈતિહાસવિધાતા મોટા મોટા સામ્રાજ્યોને એક સામ્રાજ્ય માટીમાં મેળવી દે છે ઈતિહાસ કહે છે કે સમગ્રકદ અને બુખારાના પ્રદેશમાં આમુર્ષા અને નિરદર્શના કિનારે ત્રણે ખડોના વેપાર ચાલતો હતો અને એ મોટી આંતરરાષ્ટ્રીય સંસ્કૃતિનો ત્યાં વિકાસ થયો હતો પણ જ્યાં ભગવાને એ ફૂંક મારી અને આખી આવી કે રેતીની રેવ આવી અને સારી વસ્તી—આખી સંસ્કૃતિ—એની તળે એક લાખમાં દટાઈ નઈ પોંચી થલેર જ્વાલામુખીના અગ્નિમાં જે રીતે ભૂજઈ ગયું તે જ રીતે મધ્ય એશિયાનું એક સમૃદ્ધ થલ રેતીના સમુદ્રને સુકે તળેરે ડૂબી ગયું અને નદાને માટે નાથ પામ્યું ત્યાંનો જુલમી રાજા પણ મી ગયો અને લોચિત્તને માટે લડનાર લોચિત્તાઓ પણ દટાઈ ગયા નારી અને અન્યાયી, પ્રામાણિક અને અપ્રામાણિક, સ્વપક્ષી અને પરપક્ષી સૌ ધરતીમાં સમાઈ ગયા તમામ આગદ અને તમામ દુખ સદાચાર અને અનીતિ, જીવન અને કલહ—બધુંજે એકદમ યાત થઈ ગયું હજારો વર્ષોથી મનુષ્યજાતિએ જે પુરુષાથ કર્યો હતો તે આખો જીવંતજીતામાં સ્મૃતિસેષ થઈ ગયો સ્મૃતિ પણ ક્યાથી રહે? સ્મૃતિ સમજવા માં પણ કોઈ જીવતો તો રહેવો જોઈએ ને? એ સંસ્કૃતિ રેતીના સમુદ્રમાં ડૂબી જઈને વિઘ્નમૃતિની ખાઈમાં અલોપ થઈ ગઈ

હજારો વર્ષ પડી ભગવાને ફરીથી ફૂંક મારી અને આખી ઊંચટી વાવા લાગી રેતીના સાગરમાં ઓટ આવી અને સર્વ પ્રકારના પ્રાચીન નવચેર છતાં થયા જે સંસ્કૃતિની સ્મૃતિનો પણ નાથ થયો હતો તના ઘણા બધી ગયલાં આવડો લાય આવ્યા

જે ધરતીકપ અગોરમાં થયો તે જ જે ભૂમધ્ય સમુદ્રમાં થાત તો કદાચ એ સાગરના તળિયેની ભૂમિ ઊંચી આવત, મુસોલિનીનું ઘટાડી, આતાપુર્વનું તુર્કસ્તાન, ફાસનું અઝરિયા અને નેગસનું એગિપ્તિનિયા એ સૌ પાટીમાં દટાઈ જાત અને જ્યાં આજે તલ્લખનું સસ છે ત્યાં ફરી એક યોગે સમુદ્ર ગર્જના કરતો થાત તો તો પુરોષના સવાલો જ એકદમ બદલાઈ જાત અને જે આખા

મુનોપમાં જોતી કુદરતી ઉપાસવા પર જન તો ફાનીગમ અને નાગીગમ, આદિગમ અને અધિગમ બધાંને જાણ રહ્યાં છે અને નિદ્રાવશ થઈ જન મનુષ્ય જીવન કે જે પરતને આપીત છે એ મુજબ જાણ છે કે જોયા મુજબ વાળાદિન માટે, રાત્રેના જાગવામાં રાત્રી મનુષ્યમાત્રને માત્ર કે જે ઉપર છે એના વિચાર કરવાના વખતે જ જાણી પડે છે મુજબના માનુષ્યની નામે જ જામ પોતાનું ઉપાસનાં બાંધ અને લોકમયકૃત વિચાર બધાં કરવાને માટે જ વિચારનિર્દાઓ અંતરના ધરતીકથ મોડલી દીધા મનુષ્ય જે મુજબ બધાનું છે તે ઉપર જામ જાગવાને પોતાનું જા જામ કરી દીધું

માનવધિના મનુષ્યજાન છે તે પાંચ દેશમાંથી જે કુચીત કેટલું જાણી લેવાનું જાણની આજ રાત્રે જાણિયાનું મુજબ છે? અને જોઈની તારા જરૂર પડે મુજબ છે?

અત્યંત મનુષ્યના વાળા પછી જે બાળવામાં જાણીનો લીધ્યા તારા તે ફરી લીધ્યા માત્ર મનુષ્યના જાણીનોના જેટલી કે તેથી કે જેને વધારે કિંમત આપવી પડે? આ જ છે મનુષ્યની બુદ્ધિમત્તા!

‘આ સુધિમાં નીતિનું સાધારણ છે કે કેવળ આપણા અદ્યતન? મનુષ્યને જે કુચીત ન કરી પડે છે તે તેના દુરાચારનું પરિણામ છે કે કેવળ આસ્થિક ધર્મના છે? નથા સંધ્યા છે?’ આ તત્વાજ વાતારે મનમાં ઊપજે છે અને જ્યારે અંગોરા જેવા બીજા સંકટ અકસ્માત આવી પડે છે ત્યારે તો વધુ જોરથી મનમાં ઊપજે છે ત્રિધારના ધરતીકથ પછી જ્યારે જાણીતો મનુષ્ય કે, ‘આ બધાનું પ્રકોપની પાછળ મુજબ ભારતના માનવાપની સજા જોઈ છે’ ત્યારે બધા બુદ્ધિવાદી લોકોએ આશ્ચર્ય વ્યક્ત કર્યું રવીન્દ્રનાથ ઠાકુરને પણ કુચીત તારે કલ્પનું પડ્યું કે જાણીતું મનુષ્ય મુનિસંગત નથી એવા વહેમની સામે તેઓ લાંબા મત નથી થઈ શકતા એટલું જ નહીં પણ જાણીતું જેવા મહા પુરુષ દ્વારા જનતા ઉપર પ્રચારની જે ઊલટી અસર થાય અને દૂર કરવાને માટે એમને પોતા તે મત જાહેર રીતે પ્રગટ કરવાનું આવશ્યક લાગ્યું જાણીતું જા જાણીતું એક જ તત્વાજ પૂછ્યો કે, મુજબ ધુનિયામાં અંધાર નીતિનું રાજ્ય છે અને અંધાર અદ્યતન? જો, જે કોઈ પણ થાય છે તેનું કોઈ ને કોઈ કારણ લોવું જ જોઈએ અને દરેક માર્ગનું કોઈ ને મોં પડે ત્યારે લોવું જ જોઈએ, તો મુજબ આ માધ્યમ પ્રમેયની પાછળ પણ માનવી અપરાધનું કોઈ ને કોઈ કારણ નથી જ લોય?

જાણીતું જાણીતું ધરતીકથે અંધારને એમ નહોતું કહ્યું કે હું અસ્પૃશ્યતાદર્શી પાપનું જ ફળ છું જાણીતું પણ નહોતા માનતા કે અસ્પૃશ્યતા બિહારમાં જ છે અને બીજા પ્રાંતોમાં નથી—અને એ પણ નહીં કે બિહારનો ભૂકથ બિહારના જ પાપોનું ફળ હતો કુદરતમાં બધી વસ્તુઓ એકબીજાની સાથે અનુબદ્ધ

પેટ ત્રાટુ ન હોય તો માથું દુખે છે, ગઝઝત્તાની દાનત બનડવાથી પ્રજાને દુખ વેઠવું પડે છે મરકીના એક દંદીના મપકંમા આવવાથી આખા શહેરને કેલેગ કે એવી કાઈ બીમાનીના ભોગ થવું પડે છે હાથે ચારી કરી તો કોરો પીઠ પર પડે છે, એટલા માટે કે હાથ અને પીઠ એક જ શરીરના અવયવ છે કુદરતની સજ્જાઓ પણ જાણે સાંનિત્રિક સંબંધનો પાક ભસાવવા માટે જ ગમે ત્યાં પ્રગટ થઈ શકે છે કુદરતની આ રચના આપણે પૂરેપૂરી સમજી શકતા નથી તોપણ નીતિના સાંબીમ તત્ત્વોમાં આપણી મહા હોય છે તેથી જે વાત આપણે અનુભવથી સિદ્ધ નથી કરી શકતાં તેમ જ જેને વિરુદ્ધ તર્કથી કાપી પણ નાખી નથી શકતા તેને શાલાથી માની લઈએ છીએ ગાંધીજીએ જેઈ લીધું કે ત્રિપાઠનો ધરનીકષ એક અસાધારણ આકત છે એનો સંમંધ દેશના કોઈ સેંકડો વર્ષથી ચાલતા આવતા કોઈ જૂના અને અસાધારણ વ્યાપક પાપની સાથે હોઈ શકે છે એટલે જ એમણે પોતાની આગુક મહા તે વખતે પ્રગટ કરી

અને આપણે જરા વિચારીએ કે બાપ્ટનો અર્થ શું થાય છે? અકસ્માતનો અર્થ શું થાય છે? દેવ કોને કહે છે? જેનું કારણ તો છે પણ દેખાતું નથી તે છે અદૃષ્ટ જે ઘટનાનું 'કસ્માત' બચવા મરણ આપણે નથી થોધી શકતા પણ જેનું કોઈક તો કારણ હોવું જ જોઈએ એવા બનાવને આપણે અકસ્માત કહીએ છીએ

આ બનાવનાં માનવી અને કુદરતી કારણનો હિસાબ ક્યાં પછી પણ કેટલાંક કારણ રહી જાય છે 'અધિખાન', 'કર્તા', 'નાના પ્રકારનાં કરણ' અને 'વિવિધ વ્યાપાર' આ ચારે પ્રકારના કારણોનો હિસાબ થયા પછી જે કારણ અવશેષ રહે છે તે દેવ કહેવાય છે બાકીનાં ચાર કારણોમાં તો કાંઈ ને કાંઈ નૈતિક પ્રયોજન રહે જ છે, અને કેવળ 'અજ્ઞાત' કારણમાં જ 'નૈતિક હેતુનો અભાવ છે' એમ નિશ્ચિત કહેવું તે મુઝિસગત નથી પણ જો કોઈ કારણ વિશે આપણે આટલુંયે નિરાશય કહી શકીએ કે તે તદ્દન 'હનુહીન' છે તો તે પૂર્ણતયા 'અજ્ઞાત' નથી રહેતું!

ખેર! બુદ્ધિમત્તા તો એમાં છે કે આપણે દરેક મહાન પ્રસંગમાંથી કાઈ ને કાંઈ બોધ શીખી લઈએ, આપણા અને બે ખબર રહેવામાં જ બુદ્ધિની સફળતા ન માનીએ અહીં જ્યાર મુરોપનું મહામુદ્ધ ચાલી રહ્યું છે, પચાસ પચાસ હજાર લોકો કુદરતી દુર્ઘટનાથી આમ જ મરી જાય છે, એ વાતમાં મનુષ્ય માટે કાંઈ બોધ જ નથી એવું માનવું તે તો કતરખાનાની પાતે મજાથી ઘાસ ચરનારાં જાનવરોની ટિથિતમાં રહેવા જેવું છે મનુષ્યે વિચાર કરીને કાંઈ નહીં તો પોતાના મુદ્ધજ્વરને હટાવવો જોઈએ

સાર્વભૌમ જીવન-દર્શન*

દર્શનપરિપદના પ્રમુખપદે પોતાને જોઈને મને જોટલું આશ્ચર્ય થાય છે તેટલું તમને પણ કદાચ નહીં થતું હોય! કેલેજ છોડ્યા પછી ન તો મેં એ વિષયનો વધારે અભ્યાસ કર્યો છે, ન મેં એ વિષે કઈ સાહિત્યરચના પણ કરી છે જીવનના જુદા જુદા અંગોનું મહત્ત્વ જે સમજે છે તેના અભ્યાસમા અને ચિંતનમા દર્શનશાસ્ત્ર પણ આવે જ. એ રીતે મારો પણ દર્શનવિદ્યા સાથે સંબંધ રહ્યો છે પણ હું અહીં મારી યોગ્યાયોગ્યતાની ચર્ચા કરવાની જરૂર જોતો નથી પ્રમુખ બે પ્રકારના હોય છે—કેટલાક અગ્રમાન્ય હોય છે તો કેટલાક બીડ ભાગક હોય છે હું માનું છું કે અહીં હું બીજા પ્રકારનો પ્રમુખ છું અને તેથી પરિસ્થિતિપ્રાપ્ત કર્તવ્યને પોતાનો ધર્મ સમજીને તેની આગળ માથું નમાવવું અને યથાશક્તિ તે ખૂટ કરવું એટલી જ હું મારી ફરજ સમજું છું

હમણા હમણા મારો સંબંધ ત્રણ સાહિત્યપરિપદો સાથે જોડાયો છે—હિંદી, મરાઠી અને ગુજરાતી પ્રત્યેક મુખ્ય પરિપદ સાથે આવી વિભાગી પરિપદો પણ યોજવામા આવે છે આ પરિપદો માટે સામાન્ય લોકોનો કેટલો ઉત્સાહ હોય છે તે જોઈને મેં એ પરિપદોનું નામ અભાગી પરિપદો સમ્યું છે કેટલેક સ્વજોથી તો આવી પરિપદો બધા કરવાની સૂચના પણ થઈ છે પણ હું તે પસંદ નથી કરતો

આ બાનતમા મારો આદર્શ તો એ છે કે દરક વિભાગની પરિપદ ભરાયા પછી તેનો એક અલગ મંત્રી નીમવામા આવે હિંદી ભાષામા તે વિષયના સાહિત્યની આખા વર્ષ દરમિયાન કેવી અને કેટલી પ્રગતિ થઈ છે, એ વિષે શું શું લખાયું છે, તેમ જ તે વિષય ઉપર બીજા પ્રાતોમા કે પરદેશમા કેવી મૌલિક ફિતિઓ પ્રગટ થઈ છે, તેની એક વિગતવાર માદી તે તૈયાર કરે અને બીજા વર્ષની પરિપદ આગળ રજૂ કર

વિજ્ઞાન, દર્શન, ઇતિહાસ, સાહિત્ય, સમાજશાસ્ત્ર, નૃવંશશાસ્ત્ર (Anthropology), સજનીતિ વગેરે વિષયોમા જેમને રસ છે તેવા જૂના અને નવા સાહિત્યસેવકોનું જુદું જુદું સંગલન કરવા માટે જુદી જુદી પરિપદોના એવા કેટલાક ખાસ સભ્યો બનાવવામા આવે કે જેમની પામેથી કશી ફી ન લેતાં તેમને સભ્ય બનાવવા માટે કોઈ ગણ્ય માન્ય પ્વનિની તેમને માટેની ભવામાત્ર જ

* સપ્ટેમ્બર ૧૯૩૮મા સિમનામા મળેલા હિંદી સાહિત્ય સમેલનના દર્શન વિભાગના પ્રમુખપદેથી આપેલા હિંદી વ્યાખ્યાનનો અનુવાદ

પૂનતી નવાય મંત્રી આવા નબ્બો નાથે સંબંધ બાંધે અને જે તે તેમની પાનેલી કંઈ લખાવો થયે તા તે લખાવો સમેલનપત્રિકામાં પ્રસિદ્ધ કરે

આ બધા વિભાગોના મંત્રીઓનું મંડળ સમેલનપત્રિકાનું નત્રીમંડળ બને

આ રીતે જે નામ કંવામાં આવે તો ગ્રામ્યભાષા લિટીના બધા અંગોની ઉન્નતિ થયે, પરીમાવિભાગનું નામ પણ પરિપુષ્ટ બનયે અને ‘પ્રવારને અધિક માન્ય આપનું કે સાહિત્યને?’ એવા આત્મધાતી પ્રશ્નો આપોઆપ યાત્રા થઈ જાયે જે વિજ્ઞાન મદ્દ ગણિતી ચાલતો હોય તેને વિશેષ ઉત્તેજન આપી આગળ વધારવો જોઈએ

જ્યાં સમેલન આ રીતે લિટી સાહિત્યના અપ્રત્યયનું સ્થાપ કરયે ત્યારે તે ‘લિટીને ઓર્ગેનાઈઝ’ અથવા એન્જિનિયર બની જાયે (ઓર્ગેનાઈઝરને આપણે લિટી કે ગુણવત્તામાં શું કહીશું? વ્યાપ્ત કે પૂર્ણ?)

૨

માગ આશને જાનુનરીને જે આ પરિષદ ભરાઈ હોત તો ભીડ ટાળવાની ક્ષિત્તિ પણ હું આ સ્થાનનો કદી સ્વીકાર ન કરત પરંતુ આપણા સમેલનની તો હજી આગમિક દશા જ છે, એટલે મારા થોડા વિચારો અને સૂચનાઓ લિટી જનતા આ માગ રજૂ કરવાનો મને જે અવસર મળ્યો છે તેનો ગાળા પેવાના વિચારથી જ હું આ મથાને ઊભા રહેવાની પુષ્ટતા કરું છું

દર્શનશાસ્ત્રનો ઊંડો અભ્યાસ ન કરવાને મારણ જ કદાચ મારી દર્શન વિશેની રૂપના કંઈ જુદી થઈ નઈ છે વિદ્વાન દાર્શનિકો તેનો કાલો સ્વીકાર થયે તે હું જાણતા નથી પણ એ વિષે જે થોડો ચર્ચા પણ થયે તો તેથી મને સનીય થયે અને મારા એ વિશેના જ્ઞાનમાં કંઈક સુધારો અથવા વધારો થાય એવો પણ અભવ છે

દર્શન શબ્દ આનો કયાથી? એને દેકાણે તત્ત્વજ્ઞાનશાસ્ત્ર અથવા તત્ત્વ વિજ્ઞાન એમ ન કહ્યું? મ્હે છે કે બાત્મા વા ગરે દ્રષ્ટવ્ય શ્રોતવ્ય મન્તવ્ય નિર્દિષ્ટાસિતવ્ય ।

આ ઉપનિષદના વચનમાં આત્મજ્ઞાનની જે સાધના બતાવવામાં આવી છે તેના આગમિય વિભાગને (દ્રષ્ટવ્ય વિભાગને) જ દર્શન કહવામાં આવે છે

આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ માટે જે તત્ત્વચિંતન કરવામાં આવે છે તેને જ દર્શન કહેવામાં આવે છે તત્ત્વજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ માટે જે શાસ્ત્રવિચાર થાય છે તે જ દર્શન છે નેતાવિશેના મન પ્રમાણે બાર તરવો અથવા પ્રમેય છે જેનું તાત્ત્વિક જ્ઞાન હોવું જરૂરનું ગણાય છે તે જ્ઞાન ઉન્નતિકારક અને બધી ગ્રંથિઓનું છેદન કરનાર હોય છે આપણે એ બાર તરવોને જ દર્શનશાસ્ત્રના મુખ્ય વિષય ગણીએ — બાળ્યા, ઘસીર, ઈન્દ્રિય, અર્ગ, બુદ્ધિ, મન, પ્રવૃત્તિ, દોષ, પ્રેત્યભાવ, ફલ,

દુ:ખ અને અપવર્ગ એમાંનો દ્રવ્ય ગુણ કર્મરૂપી ‘અર્થ’ તો બાહ્યસૃષ્ટિ સાથે સંબંધ ધરાવે છે બાકીના શરીરથી તે આત્મા અને અપવર્ગ સુધીના બધાં મનુષ્યજીવન સાથે મબંધ રાખે છે

જૂના જમાનામાં દર્શનના આસ્તિક અને નાસ્તિક એવા મુખ્ય બે ભાગ ક્રવામાં આવ્યા હતા આ બેદ જરા સમજી લેવો જોઈએ આજે તો જેઓ ઈશ્વર અને ધર્મ ઉપર (અને કદાચ રૂઢિ પર) કાઢ્યા રાખે છે અથવા કાઢ્યા હોવાનું બતાવે છે તેઓ આસ્તિક કહેવાય છે અને જેઓ ઈશ્વર અને ધર્મ પ્રત્યે અવિશ્વાસ પ્રગટ કરે છે તેઓ નાસ્તિક કહેવાય છે અસલનો એનો અર્થ એવો નહોતો વેદ અને વૈદિક યાત્રો પર વિશ્વાસ ન હોવો એ જ નાસ્તિકતાનું લક્ષણ ગણાતું જે કોઈ માણસ ઈશ્વરમાં તો વિશ્વાસ રાખે પણ વેદોને ન માને તો તેને નાસ્તિક જ કહેવામાં આવતો પણ જેનો વેદોમાં વિશ્વાસ છે તે ઈશ્વરના અસ્તિત્વનો ઇનકાર કરે તોપણ તેને શુદ્ધ આસ્તિક ગણવામાં આવતો હતો. નાસ્તિકા વેદનિન્દક । જે કોઈ વેદોની બધી આજ્ઞાઓ ઉત્તમ અને ગ્રાહ્ય હોવાનું સ્વીકારે પણ તેનું અપૌરુષેયત્વ ન સ્વીકારે તો તેને પણ નાસ્તિકની જ ઉપાધિ મળતી

આસ્તિક નાસ્તિકની વ્યાખ્યાઓ હમેશા એકતરખી નહોતી, ન હોય પર લોકમાં જેનો વિશ્વાસ હોય તે આસ્તિક અને જેનો ન હોય તે નાસ્તિક, એવી પણ એક વ્યાખ્યા જૂના જમાનાથી ચાલતી આવી છે મારા વિચાર પ્રમાણે આ વ્યાખ્યામાં ઘણું તથ્ય છે પરંતુ એકની રૂઢ ક’પનાનો ત્યાગ કરી તેની આપણે તર્કશુદ્ધ અને યુક્તિમાન્ય વ્યાખ્યા કરીએ તો આત્માના અમરત્વનો જે સ્વીકાર કરે છે તેને મરણોત્તર જીવન, સામ્પ્રસાય અથવા પરલોકનો પણ સ્વીકાર કરવો પડે છે પરંતુ આ વિષે આપણે આગળ વિચાર કરીશું

મારી દૃષ્ટિએ તો જેનો આત્મામાં વિશ્વાસ છે તે આસ્તિક જ છે અને જે જડવાદી હોઈ આત્માને માનતો નથી તે જ નાસ્તિક છે

પહેલા તો આપણે શાસ્ત્ર પ્રામાણ્યવાળી વ્યાખ્યાનો વિચાર કરીશું હું શાસ્ત્ર પ્રામાણ્ય અને ગ્રંથપ્રામાણ્યમાં ભેદ પાડુ છું રૂઢ અર્થમાં આજે જેને ‘ગ્રંથપ્રામાણ્ય’ કહેવામાં આવે છે તેનો તો સાચા દાર્શનિકોમાંથી કોઈક જ સ્વીકાર કરશે જેટલાયે ગ્રંથો છે, તે બધા મનુષ્યના બનાવેલા છે જેના કર્તાને આપણે નથી જાણતા તેને આપણે ‘એનોનિમસ’ અથવા અપૌરુષેય કહીએ, પણ ગ્રંથમાત્ર મનુષ્યકૃત છે એમાં કશી રાંકા ન હોઈ શકે અથવા ગ્રંથોમાં જે ઉચ્ચ કોટિના પુરુષોએ રચેલા ગ્રંથો છે તેમાં ઈશ્વરપ્રસૂત તત્ત્વજ્ઞાન જરૂર ભરતું હોઈ શકે પણ ઈશ્વરે આપેલું જ્ઞાન મનુષ્યે ગ્રહણ કર્યું ત્યારથી જ તેમાં દોષ, અજ્ઞાન અને અપૂર્ણતા ભળી ગયા વરમાદનાં શુદ્ધ જલકણો હવામાં આવતાં જ તેમાં હવાના રજકણો ભળી જાય છે અને તે જમીન પર પડે છે ત્યારે તો જમીનના ગુણધર્મો

પણ તેમાં પ્રવેશે છે પત્રી એ પાત્રીને આપણે પૂરેપૂરું યુદ્ધ નહીં કહી શકીએ એવી રીતે ઈશ્વરદત્ત જ્ઞાન પણ જ્યારે મનુષ્યની વાણીમાં આવ્યું ત્યારે તે મનુષ્યની બુદ્ધિ અને મદદ નાથે સંસ્કાર રાખતું થયું તેમાં અપૂર્ણતા આવી જ ગઈ ઈશ્વરપ્રદીત વેદોને અને શાસ્ત્રોને પણ મનુષ્ય પોતાની ધીર ધીંગ વિકાસ પામતી શાસ્ત્ર-બુદ્ધિ દ્વારા જ ગ્રહણ કરી શકે ના? માટે દર્શનશાસ્ત્રના અભ્યાસમાં ગયનું પ્રામાણ્ય મ્હી મદદ કરી શકતું નથી

પ્રત્યક્ષાનુભવીના આદર્શમાં તો ઉપનિષદ, બ્રહ્મસૂત્ર અને ગીતાને જ વેદાન્ત દર્શન માટે પ્રમાણ માનવામાં આવ્યા છે એનો એવો અર્થ કરું છું કે ઉપનિષદના ઋષિઓના ધર્માનુભવ જ આપણે પ્રમાણ માનીએ છીએ તેઓ પોતાનો અનુભવ નીચી સાદી આર્થ ભાષામાં જીવી દે છે અને કોઈ કોઈ વખતે તો તેઓ જોમ પણ કહે છે કે જે કઈ અનુભવગી જામે કહ્યું તે જ અમુક વૈદિક ઋષિમાં પણ કહેવામાં આવ્યું છે— તત્ત્વ એવદ્ ક્વચા ગમ્યુક્તમ્

ઉપનિષદોમાં જે કહેવામાં આવ્યું છે તે અનુભવસિદ્ધ છે, અને તેથી તે પ્રમાણ છે ઉપનિષદોનો અર્થ ભગવાન બાદરાયણે બરાબર સમજી લીધો હતો ઉપનિષદોનું તત્ત્વજ્ઞાન તેમણે બ્રહ્મસૂત્રમાં શાસ્ત્રીય રીતે સંપ્રિત કર્યું માટે તેને પણ આપણે પ્રમાણ માનીએ છીએ અને એ જ ઉપનિષદોના દોહન રૂપે અને બ્રહ્મ સૂત્રોએ નિશ્ચિત કરવા નિર્ણયને આધાર શ્રીકૃષ્ણ જેવા જગદગુરુએ ગીતા દ્વારા જે જીવનકથા અથવા યોગશાસ્ત્રની રચના કરી તેને પણ પ્રમાણ માનવામાં આવે છે આ રીતેને અનુકૂળ જે જ્ઞાન આપવામાં આવે તે અનુભવમૂલક જ્ઞાન હશે, માટે એવી મર્યાદા બાધવામાં આવી કે જે પ્રત્યક્ષાનુભવીનો સમન્વય કરશે તે જ આચાર્ય થઈ શકે આચાર્ય કેવળ બુદ્ધિશાળી હોય એટલું જ પૂરું ન હતું

ઢાઢિનાતિ હિ શાસ્ત્રાર્યઃ । માચારે સ્થાપયત્યુત ।

સ્વયમાચરેત યત્તુ । સ માચાર્ય પ્રચસેત ॥

એનો અર્થ એ કે ધર્માનુભવી લોકોના વચનોને જે બાદરાયણ અને શ્રીકૃષ્ણ જેવા સર્વમાન્ય આચાર્યના કથનાનુસાર સમજે છે અને એ સિદ્ધાંતો પ્રમાણે યોક્તસમાજનો જીવનક્રમ થી આવે છે અને પોતે પણ તેને અનુસરે છે એવો તત્ત્વજ્ઞ, ધર્મકાર સમાજશાસ્ત્રી લોકગુરુ જ આચાર્યપદ પ્રાપ્ત કરી શકે

ગય કદી આગળ ન વધી શકે શાસ્ત્ર તો સદા પ્રગતિશીલ હોય છે મનુષ્યની બુદ્ધિ, અનુભવ, યુવના, તુરના અને મદ્દાંત વિકાસની સાથે સાથે શાસ્ત્રનો પણ હિતપ્રતિદિન વિકાસ થતો જાય છે મનુષ્યની આ બધી શક્તિઓ ઈશ્વરદત્ત હોય છે અને તેવી દરક શાસ્ત્ર મનુષ્યકૃત હોવા છતાં પણ ઈશ્વરપ્રદીત કહી શકાય આ નિર્દોષ પ્રમાણે જે જિવામાં આવે તો જે સાહિત્ય અથવા ધર્મગ્રંથ વિભૂતિમત્, શ્રીમત્ અને ળિજિત દેખાય તેને ઈશ્વરસભૂત જ મમજનું

ને પણ કોઈ વિશેષ ગ્રંથ ઈશ્વરના ખાત નિશ્વાસજ્યે છે એટલે તે નિર્ગત કોઈ થકે આ ભૂમિકાનો લુ, સનાતની હોવા છતાં પણ સ્વીકાર કરી શકુ નથી જેટલા ધર્મગ્રંથો અને શાસ્ત્રગ્રંથો છે તેમના પ્રતિ મને ઘણું માન વ્યભાવથી જ લુ તેમને જોઈ છુ તેમાંથી લુ જે કઈ ગ્રહણ કરી શકુ, શીખી તે કૃતજ્ઞતાપૂર્વક લઈ લઈ છુ અને જે નથી સમજાનું તે વિષે મારો નિર્ણય લેવાતો રાખું છુ, અર્થાત્ ન તો લુ તેનો સ્વીકાર કરુ છુ, ન વિરોધ લુ તો માનું છુ કે પ્રત્યેક દાર્શનિકનો આ જ દૃષ્ટિ અને ભૂમિકા હોઈ શકે છે

પરમાત્મા પર વિશ્વાસ રાખવો કે ન રાખવો એ પ્રત્યેકની પોતાની નિષ્ઠા, અને અભિરુચિ પર આધાર રાખે છે પરમાત્માને કેવળ ‘માનવાથી’ ન કોઈ પણ સાત્ત્વિકતા પ્રગટ થાય છે અને એને ન માનવામાં કોઈ ખાસ બહાદુરી કોઈ હિંદુસ્થિતિ આત્મતત્ત્વને માને છે અને પૂરેપૂરો યત્ન કરવા છતાં આત્મતત્ત્વ પર વિશ્વાસ નથી કરી શકતો તેવા નિઃશ્વાસને લુ તો નાસ્તિક નહીં જે આત્મતત્ત્વનો ઓછો થા વત્તો, સ્પષ્ટ થા અસ્પષ્ટ અનુભવ દરેકને છે, તેનો જે ઇન્કાર કરે છે તેને લુ નાસ્તિક અવશ્ય કહીશ તેવા મનુષ્યની ઇચ્છા, તેની શાલ્ય અને તેની જીવન પ્રત્યેની દૃષ્ટિ જ અલગ હોય છે મારી વ્યાખ્યા હો જેનોને નાસ્તિક નહીં કહી શકાય પોતાને અનાત્મવાદી કહેવડાવનાર કોને પણ લુ તો નાસ્તિક નથી ગણતો લુ તો એક માનું છુ કે તેઓ જ્યારે આત્માનો ઇન્કાર કરે છે ત્યારે તેઓ કેવળ અહ પ્રત્યક્ષનો જ ઇન્કાર કરે છે તેમની ધની ઉપાસના હોય જ અધિન્ય, અતર્ક્ય અને અવ્યાખ્ય આત્મતત્ત્વની જ સંસ્કૃતિ છે મારી આ ભૂમિકા બદલત આનંદ કોણલાપને માન્ય નથી, પણ હજી તેને છોડી શક્યો નથી

આત્મા અને પરલોકનો જેવો સબધ લુ માનુ છુ તેવો સબધ જેતા જે મુખ્ય પરલોકમાં નથી માનતો તે નાસ્તિક જ છે ‘મય લોક , નાસ્તિક પર ।’ મ જે માને છે અને સામ્પ્રદાય વિષે ‘લાઈફ આફ્ટર લેવ’ વિષે, મૃત્યુ પછીના સ્થિતિ વિષે, જેને શાલ્ય નથી તે નાસ્તિક છે મૃત્યુનો અતરણ હોવા છતાં ક જાતનું અખંડ, અનુસ્મૃત, ધારવાલિક જીવન થાય છે એ વાત પર જેને શ્વાસ નથી તે ધર્મધર્મિવેક ન જ કરી શકે તેના આચારમાં અને જીવનમાં વચાર સહેલાઈથી પ્રવેશ કરી શકે છે, કારણ કે તેની નાસ્તિકતા તેને બધી તના મોહથી ઘેરી લે છે અને તેની બુદ્ધિ લીધે થઈ શકે છે

પ્રજ્ઞા અને આસ્તિકતાનો સબધ જુદો ન પાડી શકાય એવો છે

પ્રજ્ઞાનાશાત્મકો મોહ તથા પર્યાયનાશક ।

તસ્માન્નાસ્તિકતા ચૈવ દુષ્ણચારક જાયતે ॥

મનુષ્યના મૃત્યુ પછી જે કઈ અવશેષ રહે છે, પછી તે જીવ હોય, સસ્કાર-જીવ હોય, વાસનાગ્રંથિ કે કર્મસમુચ્ચય હોય—જે કઈ પણ હોય તે નવો દેહ

પારમ્ ક્રોને પોતાનું કનુત્વ, જ્ઞાનુત્વ અને ભોક્તૃત્વ વધારવા માટે આ દુનિયામાં ફરી આવે છે, એવી આપણી સર્વમાન્ય અને ડઠ કલ્પના છે એને જ આપણે પુનર્જન્મ ક્રોએ છીએ અને આપણે એવો વિશ્વાસ છે કે આ પુનર્જન્મની પગપરા અપવર્ન અથવા મોજ સુધી એમની એમ નાચા કરે છે આ કલ્પના અઘાત્રીય કે બોલશાનિક નથી બુદ્ધિથી પણ તે સમજી શકાય તેવી છે પણ તેનો ટાંઠે બાનુબવ કરાવી શકે એમ નથી એટલે એને એક 'ભાષ્યપોષેલિત્વ' - વાદ અથવા અભ્યુપનમ જ કહેવો જોઈએ.

મનુષ્ય તેના મૃત્યુ પછી તેની સંતતિમાં જીવે છે અને પોતાના કાર્યનો વિન્નાત કંઈ છે એને પણ તેનો એક જાતનો માત્રપત્રય કહી શકાય જેવી રીતે લુપ્ત પોતાના બ્રીજ દ્વારા પોતાની સંતતિપગપરા કાયમ રાખે છે અને પોતાની જાતને નિત્યજીવી બનાવે છે, તેમ જ મનુષ્ય પણ પોતાની સંતતિ દ્વારા અનિત્યમર થઈને પોતાના નામપત્રયને તિલ્લ કંઈ છે

આપણી જિજ્ઞાસાનો વિષય એ નથી કે શરીર છૂટ્યા પછી તેના શ્વાસો વ્દ્યાનનુ શું થાય છે “શરીર નિષ્કેષ થયા પછી તેમાની પ્રાપ્તશક્તિ ક્યાં જાય છે ?” એ વિજ્ઞાનનો વિષય ભલે ગમે દર્શન શોધવાનો વિષય એ નથી તેના શરીરનું શું થાય છે બાધવા તેનું આપણે શું કરીએ છીએ તે તો આપણે જાણ જાણીએ છીએ “વાયુ અનિલમ્, મસ્માન્તમ્ શરીરમ્ એન્તુ તો સ્પષ્ટ જ છે એ સિવાય જે કંઈ સ્વભાવ, અધ્યાત્મ અથવા પરિસ્થિતિ બાકી રહે છે તેનું શું થાય છે, એ જ મુખ્ય પ્રશ્ન છે મનુષ્યે પોતાના સમસ્ત જીવનમા જે કંઈ સંસ્કાર મેળવ્યા હોય, જે જે ધર્મોનું અનુશીલન કર્યું હોય, તેમના સમુદ્ધ અથવા ગ્રથિનું શું થાય છે એ જ મુખ્ય વિષય છે આત્મા વિભુ છે તેના આવવા જવાનો, થવા ન થવાનો પ્રશ્ન જ નથી, પરમાત્મા પણ—જે તે હોય તો—વિભુ છે તેને વિશે પ્રશ્ન જ શું હોઈ શકે? પણ જે વ્યક્તિત્વ (પરિસ્થિતિ) રહ્યું, અને જે બધા સંસ્કારસમુદ્ધનો આધાર છે, મૃત્યુ પછી તેનું શું થાય છે એ જ માતૃનજાત માટે મહત્વનો પ્રશ્ન છે

મનુષ્ય જે એમ સમજી જાય કે તેના વ્યક્તિત્વનું કેન્દ્ર તેનું શરીર ભલે રહ્યું, પણ તે શરીરથી મર્યાદિત તો નથી જ, તેનો મોટો ભાગ તો તેના સાથીઓ, તેનો સમાજ, તેની પરિસ્થિતિ અને જે જે તત્ત્વો સાથે તેનો સંબંધ છે તેમાં હોય છે, તો તે એ પણ સમાજનો થશે કે મૃત્યુથી તેનો ઘણો જ અંશ નષ્ટ થાય છે શરીર છૂટ્યા તેનું કર્મસ્થિતિત્વ નષ્ટ થતું હશે, કદાચ સૂક્ષ્મ બનવાને કારણે તે વધતું પણ હોય, પરંતુ મૃત્યુથી એના વ્યક્તિત્વનો નાશ તો નથી જ થતો

રાજનું રાજત્વ તેનું રાજ્ય, તેનો પ્રજાસમુદ્ધ અને રાજ્યના કાયદા કાનૂનો અને એનું તત્ત્વ એટલા સુધી વિસ્તૃત હોય છે એટલું જ નહીં પણ સંધિ વિગ્રહ દ્વારા જે પડોશી રાજ્યો સાથે તે સંબંધમા આવે છે તેમાં પણ તેનું રાજત્વ વ્યક્ત થાય જ છે આ રાજત્વને એક પ્રકારનો પ્રવાહ જ ગણવો જોઈએ એનો ઉદ્ગમ

અનાદિ ઈતિ । આર્થો યના હોરો જૈર્દેગ એ તે કોણ જાણ કયા શક્તિના આર્થો - પુરુષાર્થના આર્થો વિચીન થવાના છે' નજનના મુન્યુથી નાજનના નાથ નથી થતા તને માત્ર નર્મ કન્દ બદલવું પડે છે અને તેથી જ હજારોમા રાજનના મન પ્રતિને લોકો ક. છે "The king is dead, long live the king"

પ્રત્યેક જામિના વ્યક્તિત્વની તારી જિંદગી આવી જ છે આપણે આપણા શરીરમા સીને છીએ તેના કરતાં કે યારે વિશેષ આપણા સજ્જોમાં, નમાન્યા, કાર્યામાં, સાકારોમાં, વાતનાઆમાં સાચીઆમાં, વિરોધીઆમાં, આપણી સંતનિમાં અને પાસવારી સનાનન અને અનન્ન કાગમા રહેલો છીએ જે જ્યારે આપણ કુનાર્થ થઈને અનન્નમાં વિચીન થઈએ છીએ સ્મૃતિનિ શેર બનીએ છીએ, ત્યાર જ આપણે નિર્વાણ આવવા મોલ મેજવીએ છીએ પ્રત્યેક મનુષ્યના જીવનની સમૃદ્ધિ કે સંતનિ એક તરખી નથી હોતી એવાયે હોતો પોતાના અદ્ય સંકપને લીધે પોતાના જીવનનો વિસ્તાર કે પનાતીત વધારી મૂકે છે જે એક સ્વપના એક કપ મુતી વિકાસ થામતી રહે તો તેમાં કશું આશ્ચર્ય નથી પરંતુ કૃતાગ થતાં જ્ઞાનમા તેની પરિતમર્ષિત થતા, તેને મોલ મજલો જ જોઈએ

મારી દૃષ્ટિએ સામ્પ્રસયનો આ જ સાચો અર્થ છે મનુષ્યનું યાત્રીક, માનસિક અને સંકપાત્મક મર્ગ જ તેના વ્યક્તિત્વનું તાલું રહસ્ય છે 'મયાનમ મયામૃતમ્' એનો પ્રવાહ ચાલતો રહે છે જ્યારે જરૂરસર આર્તભાવે યાજવડકથને પૂછ્યું કે શરીર, આત્મા આદિ બધાં તત્ત્વો જ્યારે વિવિધ પાત્રે છે ત્યારે પુરુષનું શું યાજ છે? ત્યારે યાજવડકથે એને એક બાજુ પર લઈ જઈને જે ગુદ રહસ્ય બતાવ્યું તેમા ધમ આ જ કર્મતત્ત્વનો ઉલ્લેખ હતો એવો રહસ્યગેદ ઉપનિષદકાળના ઋષિએ નોંધ્યો છે

જેને આ સામ્પ્રસય વિષે વિશ્વાસ છે તે જ મારા મન પ્રમાણે જ્ઞાનપૂર્ક ત્રિકાગ્રામીધિત રહી શકે છે તેની દૃષ્ટિ પણ વ્યાપક અને દીર્ઘ બને છે તેની સાત્તા સાર્વભૌમ હોય છે તે જ અજ્ઞામર હોય છે આ સૃષ્ટિમા જે વિચરે તત્ત્વ બધે વ્યાપક છે (અનુસ્યુત છે) તે જ આત્મા છે તેથી જુદો કોઈ પદાર્થ આત્મા નથી બધી સંખ્યાઓમાં જેમ એનો ગુણક તદા હોય જ છે તેમ આત્માનું પણ બધે અને બધામા અસ્તિત્વ છે તેના અભાવની કપના પણ ન કરી શકાય એની આસપાસ જ આપણુ વ્યક્તિત્વ અને આપણુ જગત પ્રગટ થાય છે અને આપણે આપણા વ્યક્તિત્વનો અનુભવ કરી શકીએ છીએ

જેઓ આત્માને નથી માનતા તેમને પણ આત્મા છો? તો નથી જ દેતો એટલે તેમનું પણ અગ્રોથ થવાનું નથી જેમનો આત્મામાં વિશ્વાસ નથી તેઓ તો આત્માની એક વિચિત્ર વ્યાખ્યા કરીને જ તેનો ઈનકાર કરે છે તેમને કદાચ એ ખ્યાલ નહીં હોય કે તેમના એ ઈનકારથી જ તેઓ આત્માનો સ્વીકાર કરે છે પછી ભલે તેઓ એ ન સમજે

અને આપણે કોઈને મનાવવાના પ્રાપ્તિ પદ્ધતિ શા માટે કરીએ? ઉપર અને આત્માના સંપર્કનું—સાચું—અનુભવની નકામી કોઈએ શા માટે કરીએ? શું ધોરણનું જ્ઞાન અને જ્ઞાન વાતન આપે એ સચી બેની મેં ઉત્પન્ન નથી કર્યું? આ આત્મા જ બધું જાણે છે, મેં જાણે છે, બધાનો ઉપયોગ કરે છે અને આત્મા, અનન્ત રૂપે નિરતર રહે છે માટે જ તે આત્મા છે. શી સમસ્યાએ આત્માની વ્યુત્પત્તિ આપે, આ ૧, આ + અદ્, ધાનુઓથી કરી છે આપે એટલે પ્રાપ્તિ કર્યું, આટલું એટલે જાણે છે, આ + અદ્ = ઉપયોગ કરવા, આ + અત્ = નિરતર ચાલ્યા કરવું.

આત્માના નામના આત્મા સુખ છે કે નહીં એ કહેવું કમ છે પણ આત્માની પ્રાપ્તિમાં આપણને આપણા પોતાનું કેન્દ્ર મળી જાય છે તે પછી જ બધું વિશ્વ યથાસ્થિત પ્રતીત થવા લાગે છે આપણા જીવનના બધાં મૂલ્યો (Values) યથાર્થ બને છે એવા મૂલ્યોપરિવર્તનમાં જ જીવનનું પરિવર્તન રહેવું છે—જીવન-સિદ્ધિ રહેતી છે એ પછી કોઈ ગ્રાંથિ નથી રહેતી, કશી શકા નથી રહેતી આત્મમાત્રા જ એ જ એક અદ્ભુત માધ્યમ છે, પરમ શક્તિ છે એ પ્રાપ્ત થવા પછી એની કદી જ્ઞાન નથી થતો અને તેથી જ બીજા બધી વસ્તુઓનો જ્ઞાન કરીને આત્મપ્રાપ્તિ માટે આત્મા અને આત્મા પ્રવળ કરવો જોઈએ તત્ત્વવત્ જાનીય આત્માનમ્ અન્યા વાચા વિમુક્ચય અમૃતસ્ય સત્ત્વ ॥

એ આત્માને જ અંતરાત્મા કહે છે, પરમાત્મા કહે છે, પરબ્રહ્મ કહે છે, આ માત્રમ કહે છે અને પુરુષોત્તમ પણ કહે છે, મનુષ્યમાત્રના હૃદયમાં તેનો નિવાસ હોઈને તેને નારાયણ પણ કહે છે વર્તમાન, ભૂત, ભવિષ્યનાં નર નારીસમૂહને નાર અથવા Humanity કહે છે એ નાર જ જોઈએ અપન છે, પ્રતિષ્ઠાનું સ્થાન છે તે જ નારાયણ God of Humanity છે મનુષ્યજીવનના સર્વાનુકૂળ સામાજિક આદર્શનાં વિચારથી તેને પુરુષોત્તમ કહેવામાં આવે છે અને તેના વ્યાપકપણને લીધે તેને નારાયણ કહે છે આત્મા તમાજ સાથે, મમતિ સાથે, આપણા 'નાર' સાથે એકરૂપ થતા આપણા મર્યાદિત વ્યક્તિત્વ નષ્ટ થઈ જાય છે આપણી 'પરિવર્તિત' ઓગળી જાય છે અને નારાયણ સાથેનું સામુજ્ય આપણે મેળવીએ છીએ એ જ બધી વ્યક્તિઓનું ચિર સામ્યગમ્ય છે જે એને માનતા નથી તેમના જીવનમાં ભવ્યતા, દૃઢતા અને પૂર્ણતા આવવી શકતી નથી અર્થવ્યાપી વૈષ્ણવી શક્તિથી તે વર્ણિત રહે છે મારા આગળના વિવેચનની દૃષ્ટિએ આસ્તિક નાસ્તિકનો આ ભેદ સ્પષ્ટ કરવાનું જરૂરી હતું મારા કે મારે આગળ ઉપર એ સિદ્ધ કરવું છે કે 'જેવું આપણું દર્શન હશે તેવો જ આપણો ધર્મ હશે, અને આપણું સમાજશાસ્ત્ર પણ તેને અનુકૂળ જ રહેવાનું'

હું તો માનું છું કે આપણે અત્યાર સુધી આપણાં દર્શનોનો પૂરો લાભ નથી લીધો પ્રત્યેક દર્શન જીવનની એક પૃષ્ઠ દૃષ્ટિ (View of life) છે અને

જેવી દૃષ્ટિ તેનો જીવનક્રમ (scheme of life) પણ હોવો જોઈએ આપણે સામાજિક બંધારણ (social structure) પણ તેને અનુકૂળ જીવન બાંધવું પડશે

મેં ઉપર જણાવ્યું છે તેમ ઉપનિષદોમાં આત્મવૌર ઋષિઓની તાત્ત્વિક શોધો અને ધર્માનુભવ છે મનુષ્યે વિચાર્યું કે બધા અનુભવો તો એકરૂપ હોવા જોઈએ—પણ ભણે તે જાણે તે શબ્દોમાં વ્યક્ત કેમ ન થયા હોય—તેમનું સ્ટેટમેન્ટ (અભિવ્યક્તિ) જાણે તેટલું ભિન્ન કેમ ન હોય આ એક જ વિચારે ભગવાન બાદશાહને ઉપનિષદોના આધારે શ્રદ્ધાસૂત્રોમાં એક સળંગ તત્ત્વવિદ્યા નૂચી

હવે પ્રત્યેક અનુભવનું વિજ્ઞાન કે શાસ્ત્ર—science બનવું જોઈએ અને પ્રત્યેક શાસ્ત્રની સાથે તેની જીવનપ્રેરક અને જીવનચાલી કયા art of life પણ હોવી જોઈએ ઉપનિષદોમાં જે અનુભવ અને વિચાર જોવામાં આવે છે તેનું જ શ્રદ્ધાસૂત્રે વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર બનાવ્યું અને એ બંનેને આધારે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે એક સર્વાંગ-પરિપૂર્ણ જીવનકળા અર્થાત્ યોગશાસ્ત્ર અદ્ભુત રૂપે રચીને આપણને આપ્યું એને આપણે ભગવદ્ગીતા કહીએ છીએ

પણ જે આપણા સમાજવ્યવસ્થાપકોએ પોતપોતાના દર્શન સાથે એને અનુકૂળ એવી સ્મૃતિ પણ આપી હોત તો આપણે વ્યક્તિ તથા જીવન તથા સામાજિક જીવન કુતાર્થ થાત

આપણા પ્રત્યેક દર્શનની સાથે તેની પોતાની કઈ ને કઈ સાધના પણ હોય છે જીવન પ્રત્યેક દર્શનની સાથે, તેના આધાર પર જેનો વિકાસ કરવામાં આવ્યો હોય એવી, તર્કશુદ્ધ અને ધ્યેયમિત્તિ માટે શક્તિશાળી સમાજવ્યવસ્થા અથવા સ્મૃતિ આપણી પાસે નથી

જનોની અર્થવ્યવસ્થા મેં જોઈ છે તેમાં મને જનદર્શનનો તર્કશુદ્ધ વિનિયોગ ક્યાંય દેખાયો નથી દ્વેષ, અદ્વેષ, વિશિષ્ટાદ્વેષ આદિ ભિન્ન ભિન્ન દૃષ્ટિવાળા વેદાન્તીઓએ પોતપોતાની અવતર સ્મૃતિઓ નિર્માણ કરવાનો કયાગ પ્રયત્ન કર્યો જણાવ્યો નથી જે અદ્વેષવાદી છે તે સમાજમાં ધર્મનીચલાવ શી રીતે સહન કરી શકે? જે અદ્વેષવાદી હોય તે વર્ણવ્યવસ્થા સ્વીકારી શકે કે નહીં? એવા પ્રશ્નો ન કોઈએ કર્યા ને ન કોઈએ તેના જવાબ આપ્યા અદ્વેષની સાથે અધિમરબેદનો સિદ્ધાંત બધાંજનોને આવે છે કે નહીં એનો પણ કોઈએ નિર્ણય કર્યા નથી પરિણામે આપણી દર્શનચર્ચા કદી પણ જીવનચર્ચા થઈ શકી નહીં, અને આપણી સ્મૃતિઓ પણ દર્શનશુદ્ધ ન બની

પ્રાચીન કળામાં પ્રસ્થાનત્રયીની જે એકવાક્યતા કરી દેખાડે તેને જીવનદર્શનાચાર્ય ગણવામાં આવતા આ આદર્શ અવશ્ય સાચો હતો પણ હવે તો આપણે તેને જીવનદર્શનાચાર્ય કહીશું જે આપણા બધાં દર્શનોનો મહત્ત્વ સમન્વય કરી, એ સમન્વિત દર્શનોને અનુસરીને એક કોણીબદ્ધ સાધનાક્રમ તૈયાર કર અને તે સાથે એક

સાર્વભૌમ સ્મૃતિનું પણ સૂચન કે આવી વ્યક્તિને આપણે દર્શનાચાર્ય ન કહેતા જીવનાચાર્ય કહીશું

બીજી દૃષ્ટિએ વિચારીશું તો ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ એ ચારે પુરુષાર્થની જે વ્યવસ્થા બતાવે, એ ચારેનું તારતમ્ય અને અધિકાર નક્કી કરી જીવનમમન્યવનો માર્ગ બતાવે તે જ જીવનાચાર્ય બને આપણી દર્શનવિદ્યા અને જીવનકળા એમા જ સાર્થક થયે આત્મવિદ્યાને, બ્રહ્મવિદ્યાને, અનુસરતું યોગશાસ્ત્ર, જીવનસાધના અને નામાર્ગિક સ્મૃતિ મળવાથી વ્યક્તિગત તેમ જ સામાજિક મનુષ્યજીવન સુસંસ્કારી અને મધ્યસ્થ બનશે

આપણા તત્ત્વજ્ઞને સમાજને કદાચ માયાદૃષ્ટ માન્યો હશે પરંતુ સમાજ બને જાતિ તત્ત્વકપે તો એક જ છે જે જાતિ નિત્ય છે તો વ્યવહારદૃષ્ટિએ સમાજ પણ નિત્ય છે તેને પણ તત્ત્વજ્ઞાનનું પ્રમેય બનાવવું પડ્યું તેની ઉપેક્ષા કરવી એ તદ્દન આત્મવાદી ગણાવું જોઈએ

જ્યારે માર્ગ માર્ગે પોતાનું સામ્યવાદી સમાજશાસ્ત્ર દુનિયાને આપ્યું ત્યારે તેને સંપૂર્ણ બનાવવા માટે તેનો પાયો કયા દર્શન ઉપર આધાર રાખે તે પણ તેણે બનાવ્યું જે તે આત્માનો સ્વીકાર કરી શક્યો હોત તો તે વર્ગવિગ્રહ ઉપર આટલો બધો ભાર ન જ મૂકી શકત તેનું દર્શન સાચું હોય કે ખોટું, તેણે દર્શનશાસ્ત્રને તાત્ત્વિક ચર્ચાની મરુભૂમિમાંથી બહાર કાઢી તેને સામાજિક જીવનનો આધાર બનાવવાનો જે માર્ગ બતાવ્યો છે તે એની મોટામાં મોટી સેવા છે ગાંધીજીએ સત્ય અથવા આત્માને પોતાની જીવનવ્યવસ્થાનું કેન્દ્ર માની લીધું અને તે સિદ્ધાંતને પરિપૂર્ણ અર્થિસાને જીવનસાધના તરીકે સ્વીકારી, આથી તેમના જીવનદર્શનમા સર્વસદ્ભાવ, સર્વસમન્યવય, અને સર્વોદયની જ વાત આવી શકે સત્ત્રિ વિવિધતા હોવા છતાં પણ તેમા એકતા કમ સ્થાપી શકાય તે બતાવવું એ તેમનું જ કામ

હવે આપણે આપણા દર્શનશાસ્ત્રને પણ સામાજિક કે આપણું પડ્યું કોઈ પણ વિચારવ્યવસ્થા અને તત્ત્વજ્ઞાન જે સાર્વભૌમ હોવાને કારણે વ્યક્તિગત તેમ જ સામાજિક જીવનના બધા અંગપ્રત્યંગો પર અને તેની દરક બાજુ પર પ્રભુતા પાડી શકે છે, બધાની સતોષકારક ઉપપત્તિ અને સમન્યવય કર છે અને રાજનીતિ, ધર્મનીતિ અને અર્થનીતિને શાસ્ત્રયુક્ત બનાવે છે, તે જ ખરું દર્શન છે

આ દૃષ્ટિએ વિચારીએ તો વ્યક્તિવાદ પણ એક દર્શન જ છે એનાથી ઊંચે સમાજવાદ પણ એક બીજું દર્શન છે સામ્યવાદ કે સમષ્ટિવાદ તેનું જ એક બદલાયેલું સ્વરૂપ છે

નત્ય, અર્થિકતા, શરીરકામ અને સ્વદેશી વગેરના આધાર પર જે સત્યાગ્રહી વ્યવસ્થા ગાંધીજીએ દુનિયા સમક્ષ રજૂ કરી છે તે પણ એક સાર્વભૌમ દર્શન જ છે એને આપણે સત્યાગ્રહદર્શન કહી શકીએ એને સર્વોદયદર્શન પણ કહી

શકાય સામ્યવાદમાં તથા એમાં જે કંઈ ગામ્ય અથવા બેદ જોવામાં આવે છે તે સ્પષ્ટ કરવા સારુ ગાંધીવાદને આપણે ગીતાની પરિભાષામાં સામ્યયોગનું નામ આપી શકીએ આ દર્શનમાં વ્યક્તિવાદ અને મમાજવાદનો આત્મિક વિરોધ નષ્ટ પામીને બનેનો સુભગ સમન્વય થાય છે

‘જીવનના બધા પ્રશ્નોનો ઉકેલ કેવળ બળથી જ થઈ શકે છે, બળપ્રયોગ અને બળસાગરકન એ જ જીવનની ચાવી છે’ એવું માનનાર બળદર્શનના અનુયાયીઓ છે

જીવનની બધી પ્રવૃત્તિઓ ધન વડે જ ચાલે છે ધન જ જીવનકમનું છેવટનું નિર્ણાયક તત્વ છે એવું માનનારા ધનજ્ઞ લોકોનું ધનદર્શન ચાર્લ્સદર્શનથી કંઈ ઓછું લોકપ્રિય નથી

આજે તો કળા પણ એક સ્વતંત્ર જીવનદર્શન તરીકે પોતાને રજૂ કરે છે પણ આપણે તેની અહીં ચર્ચા નહીં કરીએ

હવે તો કેળવણીનું દર્શન પણ પોતે એક સાર્વભૌમ દર્શન હોવાનો અનુભવ કરવા લાગ્યું છે શિક્ષણે હવે સામાજિક અને આધ્યાત્મિક જીવનની બધી ગૂંચો ઉકેલવાનો દાવો કરવા માડ્યો છે કેળવણીનું શાસ્ત્ર કહે છે કે બળ દ્વારા અથવા શાસનનંત્ર દ્વારા કે પ્રાચીન ગૂઠ ધર્મોની ઉપાસના દ્વારા જે આજ સુધી સિદ્ધ ન થઈ શક્યુ તે કેળવણી દ્વારા સંપૂર્ણપણે સિદ્ધ થશે કેળવણીમાં નિરીક્ષણ, પરીક્ષણ, પ્રયોગ નથા સાધના વડે જ્ઞાન, કૌશલ અને બલ પ્રાપ્ત થાય છે શિક્ષણશાસ્ત્રનો આધાર તેની બોધશક્તિ, ધીરજ, સેવા, બલિદાન અને ઈશ્વરપ્રાર્થિયાન ઉપર ધોય છે કેળવણીને અંગેનું શાસ્ત્ર નાતિવક રીતે રાજ્યશાસનનું વિરોધી છે કેળવણીના શાસન વડે જે આદર્શ અરાજક વ્યવસ્થા (Ideal state of Anarchy) સ્થપાયે તે જ મનુષ્યજીવનની પ્રતિષ્ઠાને અનુકૂળ અને મનુષ્યોને શોભ્ય એવી સમાજવ્યવસ્થાને માટે સંપૂર્ણ હશે જે મર્મ કાવદા મરવાથી, ધર્મશાસ્ત્રની આભાથી, કળાના અનુનયથી કે બળપ્રયોગના ડરથી નથી થતું તે શિક્ષણ દ્વારા સંપૂર્ણ નિષ્પ થાય છે દુનિયામાં એવું કોઈ કાર્ય નથી જે કેળવણીના પ્રયોગ માટે દુરાભ્ય હોય કેળવણીને આપણે મત્યાગ્રહનું પૂર્ણ દર્શન કહી શકીએ છીએ મત્સ્ય કે કેળવણી દ્વારા આખા સમાજની સેવા મરનાર સેવક સત્ય, અહિંસા અને આત્મબલિદાન થી જ પોતાનું કાર્ય મિદ્ધ કરે છે

પોતાની શક્તિનું પૂરપૂરું ભ્યાન થતા કાવડી, (જેને હું રિનયા કહું છું) કહેશે કે ‘સત્તાની હું દાસી નથી, કાવદાની મિત્રી નથી, વિવાનની સખી નથી, કળાની પ્રતિહારી નથી, અર્થશાસ્ત્રની ગુલામ નથી હું તો ધર્મનું પુનરાગમન છું મનુષ્યના દૈવ્ય, બુદ્ધિ અને બીજી બધી ઈન્દ્રિયોની સ્વામિની છું માનસશાસ્ત્ર અને નમાજશાસ્ત્ર મારા બે પગ છે, હુન્નર અને કળા મારા હાથ છે, વિવાન માટું મસ્તિષ્ક છે, નિરીક્ષણ અને તર્ક મારી આખી છે, ઈતિહાસ અને ગાથાઓ મારા ગાન છે, સ્વાતંત્ર્ય મારો મ્વાસ છે, ઉત્સાહ અને ઉદ્યોગ મારા ફેરવા છે, ધીરજ

મારુ ધન છે, મારા મારુ ચેતન્ય છે, સર્વોદય મારો પ્રતાપ છે એવી હું જાગૃત છું—જાગૃત છું મારી ઉપાસના કરનારને કોઈનું મો જોવા નથી પડતું તેની બની ઈચ્છાઓ માન વડે જ નૃપત થયે ભવિષ્યની હું સમ્રાજી છું મારા વડે જ મનુષ્ય પરિપૂર્ણ અને કૃતાર્ગ બનશે ’

દર્શનશાસ્ત્ર એ નાર્વબોમ વિદ્યા છે કેવળ તત્ત્વચર્ચા પૂરતી તેને આપણે મર્યાદિત ન કરી મૂકીએ છવન પર તેનો પૂરપૂરો પ્રભાવ પડવો જોઈએ અને એ દર્શનની મિલિ માટે આપણે તત્ત્વજ્ઞાનાર્થદર્શનનું કપ જ બદલી નાખવું જોઈએ, એટલું જ મારુ અહીં કહેવું છે

હું મારા વિચારોનો જાણ વિસ્તાર નથી કરી શક્યા તેમનું સમર્થન કરવાનો ધમ મને અવકાશ નથી મળ્યો એ તરફ માત્ર આગળી ચીંધીને જ મારે સતોષ માનવો પડતો છે હું લાચાર હતો એવાનો આદેશ માથે ચઢાવીને અહીં આવ્યો જે વિચારોથી પ્રેમઈને હું તત્ત્વજ્ઞાનની શોધ કરું છું તે વિચારોને આપની આગળ રજૂ કરીને સતોષ માન્યો છે

મત્ત પર ધીમહિ ।

૧૫

ઈશ્વરની કૃપા

[એક પ્રવચન]

દીનનદુ સહરન દેવ સતનહિતકારી ।

ઈશ્વરના નામો અનંત છે, પણ દેવરને પોતાને તેમાંથી જે મોઈ સૌથી વધારે પમદ હોય તો તે ‘દીનનદુ ખહર’ એ જ નામ હશે, ‘સતનહિતકારી’ એ જ હશે દીન જાતોનું આ દુર કરવું એમા જ પરમાત્માનો આનંદ રહેલો છે પોતાના બાકોની એવામા આખો વખત ગાળવો, પોતાને ભૂલી જવું એમા જ જેમ માતાનો આનંદ રહતો છે તેમ સંતોના હિતમા સદાને માટ પરોવાઈ રહેવું એમા પરમાત્માની પ્રમનતા છે

પરમાત્માનો આ સ્વભાવ કોણે જોઈ લીધો? એક આધિજા સાધુએ દુનિયા તરફ જે આધિજો હોય તે જ આવી દિવ્ય વસ્તુ જોઈ શકે ને! દુનિયા દૃષ્ટિ ખોયા વગર આવી દિવ્ય દૃષ્ટિ આવે નહીં વ્યવહારની દૃષ્ટિ ખોયા વગર પારમાર્થિક દૃષ્ટિ ખીંચે નહીં દહાડે એક સૂર્ય ઊગે છે તેને આધાર આપણો બધો વ્યવહાર ચાલે છે, પણ તે જ મરણે અસખ્ય તારાઓ અને નક્ત્રો આપણે માટે અતોષ થઈ જાય છે, વ્યવહારનો એ સૂરજ આશમે ત્યાર જ અનેક તારાઓ,

અનેક સૂરજે દેખાવા લાગે છે—ત્યારે સૃષ્ટિના અનંત વિસ્તારનું કંઈક ભાન થાય છે અને તેના રહસ્યનું કંઈક જ્ઞાન થાય છે.

વ્યવહાર કયે છે, ‘સ્વાર્થ અને તે સાધવા માટે ચલાવેલો કલહ, એમાં જ જીવનની સફળતા છે. જેણે સ્વાર્થ અને કલહ છોડ્યા તે ડૂબી જ ગયો, તે રસાતાળ ગયો જ સમજવો.’ અનુભવનો પ્રકાશ પણ સાક્ષી પૂરે છે, ‘હા, એમ જ છે. હમેશાં એમ જ થતું આવેલું જોવામાં આવ્યું છે. આ સફળ વ્યવહાર અને તેના ઠોસ અનુભવ વિષે જે આંધળો થઈ ગયો છે તે જ કપી શકે કે ‘ઈશ્વર પરોપકારી સંતોનો પક્ષપાતી છે, દીન જનો જ એને વહાલા છે. ઈશ્વરની કૃપા તેમને માટે જ અવતરેલી છે.’

પણ એ ઈશ્વરી કૃપા કોઈને મક્કત મળતી નથી. ઈશ્વર કંઈ ગરીબોને ખેરાત કરનાર દાનશૂર થઈ નથી. ચાચકની ભીડ ભાંગીને તેને ભિખારી બનાવવો, તેના આત્મામાં ગદ્યધન આણવો એ ઈશ્વરની રીત નથી. ઈશ્વર તો કર્મધ્વજ છે. થોડું પણ સત્કર્મ હોય તો જ તે કૃણ આપે. તપશ્ચર્યાની કંઈક કસોટી કર્યા વગર તે પલળતો જ નથી. ભીડને પ્રસંગે પણ તે ભાજનું પાંદડું માગવા જ જિભો રહે છે. અને કર્મનો નિયમ એવો છે કે થોડુંક પણ શુભ કર્મ કર્યું હોય તો તેનું પરિણામ વિશાળ આવે છે. એમાં આશ્ચર્ય જેવું કશું નથી.

આપણે હમેશાં પાપને માનતા આવ્યા છીએ, પાપનો વિસ્તાર જ જોતાં થીખ્યા છીએ, પણ સાચું જોતાં પાપ અસત્યરૂપ—માયારૂપ—છે એની શક્તિ કેવડી? પુણ્ય જ બળવાન છે. પુણ્ય જ વીર્યવાન છે. પ્રજાશનું એક કિરણ જેમ ઘન અધિકારને વીંધી નાખે છે તેમ પુણ્ય—શુભ કર્મ—કર્મરાશિને વીંધીને સાત્ત્વિકતાનો ઉદય કરાવે છે.

એ જ વાત કવિએ ગાઈ છે કે ઈશ્વર સંતનિધિતકારી છે, દીનનદુઃખહરન છે. જે દુનિયાની દૃષ્ટિએ આંધળો હોય તે જ એ સમજી શકે, જે આવો આંધળો હોય તે જ દુનિયાને દોરી શકે.

ફેબ્રુઆરી, ૧૯૨૬

ઈશ્વરની આસ્તિકતા

ઈશ્વરના અસ્તિત્વ વિષે લોકોએ ઘણુ લખ્યુ છે અને દરેક લખનાર માને છે કે પોતે ઈશ્વરનુ અસ્તિત્વ પૂરેપૂરુ સિદ્ધ કર્યું છે પણ ઈશ્વરના પોતાના આસ્તિકત્વ વિષે કોઈએ વિચાર જ કર્યો નથી અસ્તિક અથવા નાસ્તિક એ વિશેષણો માણસને જ લનાડવામાં આવે છે જે ઈશ્વર ઉપર વિશ્વાસ રાખે તે આસ્તિક, અને ઈશ્વરના અસ્તિત્વ વિષે જેને વિશ્વાસ બેસતો નથી, તે નાસ્તિક એવો સામાન્ય લોકોનો અર્થ છે આવી હાલતમાં ઈશ્વર આસ્તિક છે એ વાક્ય રચના જ લોકોને મૂઝવણમાં નાખે એવી છે, છતાં ઈશ્વરનુ આસ્તિકત્વ એ એક સાચી વસ્તુ છે અને એમાં જ માણસને મોટામા મોટુ આશ્વાસન મળે એમ છે ભ્રમોએ આજ સુધી ઈશ્વરને બાદશાહ જેવો માન્યો છે, અને સર્વસમર્થ તરીકે વર્ણવ્યો છે કર્તુમ્, અકર્તુમ્ અને અન્યથાકર્તુમ્ શક્તિ તો એની જ છે, એ જે શક્તિ જેમ ધારે તેમ ઘઈ જ જાય છે એની ઈચ્છાને રોકનાર કશુ જ નથી એમ ભ્રમો બહુ ઉત્સાહપૂર્વક કહે છે

તેઓ ભૂલી જાય છે કે ઈશ્વર સર્વસમર્થ હોવા છતાં પોતાનુ સામર્થ્ય વાપરવા માગતો નથી એ ઈચ્છે છે કે માણસ પોતાનુ સામર્થ્ય પોતાની મેળે કેળવે, વીટો (veto) અને સર્ટિફિકેશન (certification) ની સત્તા પોતાના હાથમા હોવા છતાં એ ન વાપરવી એમાં જ ઈશ્વરનો આનંદ છે એ સર્વસમર્થ છે, છતાં સર્વસહ રહેવામા જ એ પોતાના કૌશલ્યનો અનુભવ કરે છે એ બધું સહન કરે છે અને ધીરજપૂર્વક અનંતકાળ સુધી રાહ જુઓ છે અનંતવીર્ય હોવા છતાં, બ કે અનંતવીર્ય હોવાને કારણે જ એ અનંત ધીરજ પાસુ કર છે અને માણસને બધી રીતે સ્વનત્ર રાખી એની સમવડે અને પોતાની પાસે આવવા દે છે

વેપારીઓ કોઈ તજજ્ઞાનને કરજ આપ્યા પછી ધીરજ ખૂટે એટલે કહે છે, કે “રુઝ જોખમમાં નથી, પણ મુદત જોખમમાં છે અને મૂડી કરતાં અમારે મન મુદત વધારે મહત્વની છે પૈસા જો વખતસર ન મળે, તો એ ગયા જેવા જ છે” ઈશ્વરને ત્યાં મુદતનો સવાલ જ નથી હોતો એના ચોપડામા દિસાબ અનંતકાળનો જ હોય છે અને કોઈ પણ માણસ વિષ પોતાની મૂં જોખમમા નથી એ એનો દૃઢ વિશ્વાસ હોય છે

માણસ પોતાના પર વિશ્વાસ રાખે એના કરતા ઈશ્વરનો માણસ ઉપરનો વિશ્વાસ વધી જાય છે

આ વસ્તુ સમજવા માટે મનુષ્યજીવનની વિવિધતા સમજી લેવી જોઈએ.

મામત જોટો દેખારી આત્મા એક બાજુ વિષયો તરફ દોડનારુ ધરીર, અને બીજી બાજુ ઈશ્વર તરફ અખંડ ખેંચાણ ચલાવનાર આત્મા એ બેનો ક્ષીણો નસાર તે મનુષ્યજીવન એ જીવનમાં શરીર અને આત્મા વચ્ચે, વાસનાઓ અને ભક્તિ વચ્ચે, પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિ વચ્ચે સત્તાતન જલજલ રહે જ છે અને એ મલગાણામાં કુર્બાન મામન ઘણી વાર હારીને નાતીપાશ ઘાસ છે ત્યાર અને થાય છે કે “આપણે માટે ઉન્નતિનો માર્ગ છે જ નહીં આપણે કોઈ કામે નહીં યકવાના જ નથી પ્રયત્ન કર્યે લાભ થો?”

અમ દરજા મામન પોતાના પરનો વિશ્વાસ ખોઈ બેસે છે, એની મલ્લાનું દેવાનું નીચે છે, ત્યાર પાસ ભજવાન અને અપનાવે છે અને વિષે નિરાશ થતો નથી એની આત્મશક્તિ ઉપર વિશ્વાસ રાખે છે અને કહે છે, “હું હજી ત્યાં જોઈશ મજા આ મામનને ઉપરતે વધે અને એ જાણમાંથી નીકળી આવી દેકરીએ નહીં માંડશે હું ચાલ જોઈશ એના અનેક ભવ સુધી ત્યાં જોઈશ એ આજે મને ભૂલી ગયો છે, પણ એને મારું સ્મરણ થયા વિના રહેવાનું નથી અત્યારે જે રહે જા છે એમાં એને મજા પડે છે, પણ એની એ મજા ટકવાની નથી એ ત્યાં કલગશે, અને અંતે મારી પાસે આવશે જ એ હમણા સૂતો છે, પણ હું તો જાગું છું હમણાં એના મનમાં મારે વિષે લલિત નથી પણ હું એને ત્યાં છું મારા મનમાં એને વિશે ભક્તિ છે (હા ઈશ્વરની એ ભક્તિ જ કહેવાય) એનામાં પોતા વિષે જે વિશ્વાસ નથી, તે મારામાં એને વિષે છે એની કદર શક્તિ, એની આ મલ્લાનું ઉપર મારો જે વિશ્વાસ છે એ જ અને અંતે તારફે પોતાની દરક વામના અને દરક કૃતિદ્રાગ એ મને આજે ભલે પચાસ કરતો હોય, પણ હું નિરાશ થવાનો નથી અંતે એ મારો જ છે એ કોઈ પણ કામે મારાથી - ૨ જવાનો જ નથી અને ૧ એને ખોવાનો નથી’

ઈશ્વરનું આ વલણ — ઈશ્વરની આ નિષ્ઠા એ જ જીવનની અસ્તિત્વતા છે ઈશ્વર આત્મિક છે તથા જ દુનિયા ટકી છે અને દુનિયા આગળ સાધનક્રમ મોજૂદ છે અસ્તિત્વતા એ જ ઈશ્વર છે

નાસ્તિકતા

માનવને અમુક વસ્તુ પર શબ્દ ન બેસે તો ત્રિવારો શું કર? શબ્દ ન હોય છતાં છે એમ કેમ કહે? તેમ કરું એ અમત્ય ઉપશાન્ત બીમ્બ દબ ન ગણાય?

‘જે વસ્તુ પર તમારી શબ્દ બેને છે એ વસ્તુ મારા અંતરને મુદ્દ સ્પર્શ નથી કરતી એથી હું રાજી નથી મને એ વાતનું દુઃખ છે તમારું સમાધાન મને મળ્યું હોત તો હું રાજી થાત માટે મૂંઝવણ સમજી તમે મારી દયા ખાઓ મારામાં શબ્દનો ઉદય થાઓ એવી તમે પ્રાર્થના કરો મારા પર ચિંતાઓ થા માટે?’

‘તમે તો માનો છો ને કે મારામાં પણ અમર આત્મા છે ત્યારે મારે વિષે તમે નિરાશ કેમ થઈ શકો? આત્મા હોય તો એનો ઉદય થવો જ જોઈએ મારામાં અજ્ઞાત હોય તો મોક જાણે એ દૂર થવું જ જોઈએ

‘જ્ઞાનની શક્તિમાં તમે માનો છો ને? સર્વકથ જ્ઞાન મારા અજ્ઞાતનો જો નાશ કરી ન શકે તો જ્ઞાનનો એ પરાભવ જ થયો ગણાય ને? જો તમે મારી નાસ્તિકતા પર ચિંતાઓ, મારો દ્વેષ કરો, અને મને ત્યાગ્ય ગણો તો તો સનાતન આત્મા અને પરમમત્ત જ્ઞાન વિષે તમે નિરાશ જ થા ગયાઓ પછી તમે શી રીતે આત્મિક ગણાઓ? તમે પણ નાસ્તિક જ થા ને!’

નાસ્તિકતા અને આસ્તિકતા એ શબ્દો આપણે હાલના ચાલતા, વિચાર કર્યા વગર વાપરીએ છીએ ખટુ જોતા એવા તે સહવા નથી છ એમ જે માને છે તે આત્મિક, અને જ્યોત્તમ માનનારા તે નાસ્તિક, એ આ બે શબ્દોનો મૂળ અર્થ છે દુનિયામાં ઘણી વસ્તુઓ છે, અને એથીયે ઘણી નથી ભૂતો નથી એમ હું માનતો હોઉં તો ભૂતો વિષે હું નાસ્તિક છું હિસાથી મનુષ્યજાતિનું કયામ કોઈ પણ રીતે થવાનું નથી એવો મારો દૃઢ વિશ્વાસ હોય તો હિસા વિષે હું નાસ્તિક છું સરકારી કેળવણીથી જ્ઞાનભાર ગમે તેવો વધતો હોય તોરે ચારિત્રશક્તિ અથવા દેશદાન દૃઢ કરવામાં એની જરૂર મદદ નથી થતી, ઉલટી એ કેળવણી વિનષ્ટ થઈ જાય છે, એવો મારો પાકો અભિપ્રાય હોય તો સરકારી કેળવણી વિષે હું નાસ્તિક છું મારાથી જોમના અભિપ્રાય જુદો છે તેઓ જરૂર કહી શકે કે મારા વિચારમાં દોષ છે, વિકૃતિ છે એમની આસ્તિકતા વિષે મારો પણ અભિપ્રાય એવો જ હોઈ શકે, હોવો જોઈએ

આત્મિકતા અને નાસ્તિકતા એ બંને શબ્દોનો આવો વ્યાપક અર્થ કર્યા પછી નાસ્તિક શબ્દવાચી ગાળ દીવા જેવું થવું નથી, અને આસ્તિક શબ્દવાચી વખાણ થતો નથી બને શબ્દો તટસ્થ છે

પણ ભાષામાં નાસ્તિક શબ્દનો અર્થ આટલો વ્યાપક નથી જૂના લોકોએ વેદને ન માનનાર તે નાસ્તિક એવો અર્થ કર્યો હતો નાસ્તિકો વેદવિદ્ધક । મ્હેંછ, કાફિર હીધન વગેરે શબ્દો જેવી જ નાસ્તિકની કિમત હતી નાસ્તિકનો વધારે શાસ્ત્રશુદ્ધ અને વ્યાપક અર્થ ‘પરલોક વિષે અગાધા રાખનાર’ એવો છે ન સાપરાય પ્રતિભાતિ વાલ પ્રમાચન્તમ્ વિરામોદ્દેન મૂઢમ્ ।

‘અય લોકો, નાસ્તિ પર’ इति मानी पुन पुनर्वंगमापद्यते मे ॥

સાપરાય એટલે કે પરલોક નથી, પરમમગલ તત્ત્વ નથી, ઇંદ્રિયાતીત વસ્તુને જાણવાનું સાધન નથી, ભોજેન્વર્ધથી પર એવુ સતોષ મેળવવાનું અન્ય તત્ત્વ નથી, એમ જે માને છે તે નાસ્તિક છે

સામાન્ય વ્યવહારમાં ઈશ્વર નથી એમ છડેચોક કહેવાની જે હિમત કરે છે અને જે મમાજમાન્ય ફેટિઓ હિમતપૂર્વક તોડે છે તેને જ નાસ્તિક કહેવામાં આવે છે આ વ્યાખ્યામાં જેઓ નથી આવતા તે બધા અસ્તિક કહેવાય છે આ માન્યતા પ્રમાણે જોટલા અસ્તિક ગણાય છે તે બધા જો સાચા જ અસ્તિક હોત તો આજે સન્યયુગ છે એમ કહેવામાં જરાયે અતિશયોકિત ન થાત સમર્થ ચમદાસ સ્વામીએ એક ઠેકાણે કહ્યું છે તેમ

देवा वेगळें वाही नाही । ऐसंचि बोलती सर्वही ।

परंतु त्याची निष्ठा काही । तैसीच नसे ।

જોટલાક લોકો માટે આજે ધર્મનિષ્ઠા અને ઈશ્વરનિષ્ઠા એ રાજનિષ્ઠા જોટલી જ ઔપચારિક થઈ ગઈ છે ઈશ્વર નથી એમ કહીને સમાજમાં બદનામ થવું અને પોતાના ચિત્તને અસ્વસ્થ કરી મૂકવું એના કરતાં ઈશ્વર છે એમ માનીને જ થાલો ને ! એમાં આપણું શું બગડે છે ? એ પુષિ જ જ્યાં ત્યા દેખાય છે ઈશ્વર છે એમ માને તો માણસના જીવનમાં અમુક ફેરફાર તો દેખાવા જ જોઈએ અમુક ગામમાં મ્હેંજ છે, અમુક ઓરડીમાં સાથ છે, જોકમાં મારા આટલા કપિયા છે, અથવા કોરટમાં ન્યાયાધીશ બેઠો છે એવી માન્યતા સાથે જ તે તે ઠેકાણે આપણા આચરણમાં જેવો ફરક પડે છે, તેવો જ ફરક જો ઈશ્વર છે એમ માનવાથી આ પૃથ્વી પરના નિવાસ દરમિયાન આપણા જીવનમાં પડે તો તે મહા, નિષ્ઠા અથવા અસ્તિકતા સાચી

ઘણી વાર ઈશ્વર નથી એમ કહેનાર પ્રામાણિક અને નમ્ર નાસ્તિકમાં સામાન્ય અસ્તિકો કરતાં વધારે નિષ્ઠા હોય છે આવી હાલહતો પણ શુદ્ધ નાસ્તિક જ્યારે કહે છે કે ઈશ્વર નથી, ત્યારે એનો અર્થ એટલો જ હોય છે કે ‘ઈશ્વરની મેં શોધ કરી છે, એનું સ્વરૂપ અકળ છે, એની માયા અગાધ છે, એનું આકલન કરવાને માનવી થામિ અસમર્થ છે, એને વિષે હું તો કશું કહી શકતો નથી’ ઈશ્વરની ખોજમાં રહી આટલો અનુભવ જો મેળવી શક્યો તેને અસ્તિક કહેવા શો બાધ ? यस्यामत तस्य मनम् ।

પણ ઈશ્વર છે કે નહીં, તેનું સ્વરૂપ કેવું છે એની દાર્શનિક ચર્ચામાં બિરવાની જરૂર નથી છે? હૃદયમાં અખંડ સ્ફુરતા આત્મનત્વ ઉપર જેનો વિશ્વાસ છે તે આસ્તિક છે દરેકના હૃદયમાં આત્મારામનો વાસ છે, દરેકના હૃદયમાં આછીવત્તી મજબૂતતા રહેલી નથી છે, પાપીમાં પાપી માણસ પણ બિંદુ બિંદુ પુણ્યને અને પવિત્રતાને નથી ઝખે છે એવી શ્રદ્ધા તે આસ્તિકતા દુનિયા ગમે તેટલી પીડાની હોય, ડાઘે ને પગલે સાધુઓ પચસ્ત થતા હોય, દુર્જનો ઉન્મત્ત થઈને અધિમાર ભોજવતા હોય, તોયે અન્તે ધર્મનો નથી વિજ્ય છે, એકે એક હૃદયમાં સજ્જનનાનો નથી ઉદય થવાનો છે, એવી જો શ્રદ્ધા તે આસ્તિકતા પાવિત્ર્યને પમદ કરવું, નિખાલસતાની કદર કરવી, અને સદાચારથી પ્રાપ્ત થતી નિયતિમાં સતોષ માનવો એ દરેક હૃદયનો ધર્મ નથી છે અને એ ધર્મનું ગમે તેટલા કાળ સુધી ગ્રહણ થયું હોય તોયે એ ખગાલ તો નથી નથી થવાનું, અને એ ધર્મનો સંપૂર્ણ અન્ત પણ કોઈ કાળે નથી થવાનો, એવો નથી 'દૃઢ ભગોસો' તેનું નામ આસ્તિકતા. માના હાથમાં બાળક જેમ પોતાને સુરક્ષિત માને છે તેમ નત્યના ખોળામાં આપણે હમેશ સુરક્ષિત છીએ એવી શ્રદ્ધા તે આસ્તિકતા અને સત્યનો ટોડ મોઢાનાથી થઈ શકવાનો નથી, સત્ય અપગ નથી, દુર્બલ નથી, તેનો તદા વિજ્ય નથી છે, સત્ય કોઈને હાથે રક્ષણની અપેક્ષા કરતું નથી, પોતાના અમોઘ સામર્થ્યને કારણે સત્ય પાસે અખૂટ ધીરજ છે, એ ધીરજમાં જ એનો વિજ્ય છે, એવી સત્ય વિષેની દૃઢ ભક્તિ એ પરમ આસ્તિકતા છે

પેટાનકરણે મારી ખાનાર વાઘમાં પણ ભૂતદયા સુપ્ત રીતે વસે નથી છે એવી શ્રદ્ધા તે આસ્તિકતા શક્તિ કે સહસ્ર યુગ પર્યંત ટકનારા સ્વાર્થને વશ થનાર માનવજાતિમાં પણ મુખ્ય પ્રેરક તત્ત્વ પ્રેમ નથી છે અને અંતે એનું જ સામ્રાજ્ય જગતમાં ચોમેર સ્થપાવાનું છે, એવી સૂક્ષ્મ રીતે તજતગતી, કડવામાં કડવા અનુભવની પરપરા પછી પણ હોલવાઈ ન જતી અદભુત શ્રદ્ધા એ જ મુખ્ય આસ્તિકતા છે એ હોય તો પછી સગુણ કે નિર્ગુણ ઈશ્વરને માનો અથવા ન માનો ઈશ્વરની વિભૂતિ એક માનો કે અનેક માનો, શાસ્ત્રોની મૂર્તિપૂજા કરો કે એને બાતી નાખો એનું જાતું મહત્ત્વ નથી

ત્યાં જોતા આસ્તિકતા અને નાસ્તિકતા એવો ભેદ કરવો નથી વ્યર્થ છે દરેક હૃદયમાં આસ્તિકતા તો રહેલી છે જ એ કેટલે દરજ્જે સુપ્ત છે અને કેટલે દરજ્જે જાગતી છે, વ્યાપક છે, જાદ છે, એ જ મહત્ત્વનો સવાલ છે શિક્ષક જ્યારે કોઈ વિદ્યાર્થીને કહે છે કે તને આ વસ્તુ કદી આવડવાની નથી ત્યારે શિક્ષક નાસ્તિક બન્યો બીક, લાલચ કે બાહ્ય રસ ચખાડ્યા વગર છોકરાઓ નરી જ્ઞાનપિપાસાથી ધરાવે બહુવાના નથી એમ શિક્ષકો અથવા માબાપો માને તોપણ તેઓ નાસ્તિક નથી પોતાના સિધ્ધાંતોના વખાણ ન કરીએ છાતીએ ચોડવા માટે એમને રાજગેજી પટ્ટીઓ ન આપીએ તો તેમનામાં શૌર્ય પ્રગટવાનું નથી

એમ માનનાર સેનાપતિ નાસ્તિક છે સેનાપતિ લડે છે એ વડો સેનાપતિ થવા ખાતર, પણ સૈનિક લડે છે તે દેશ ખાતર, સ્વધર્મના પાલન ખાતર, એ સેનાપતિના ધ્યાનમાં નથી આવતું બહારનો દબ અને આચારનો આડબર બતાવ્યા વગર પોતાની પાર્શ્વિકતાનો ચેપ લોકોને લાગવાનો નથી એમ માનનારે ધર્મોપદેશક ધર્મ પર જીવનારો છતા નાસ્તિક જ છે અમુક લોકોમા શાન્તતેજ કોઈ કાળે આવવાનું નથી, અમુક પ્રજા કે વર્ગ હમેશાં ગુણામીમા જ રહેવાને ગરજાયેલા છે, એવો મૂઠગ્રાહ પણ નાસ્તિકતાનું જ એક રૂપ છે

અરે, માયાવી નાસ્તિકતા કેટલાંકે રૂપો ગ્રહણ કરે છે! માદરે માણસ અપભવે ઓળખતો છતાં તે સેવીને આટલાથી કર્યું બગડવાનું નથી એમ જાણે મનને મનાવે છે ત્યારે એ નાસ્તિકતા જ કેળવે છે છાનું કરેલું ધાય પોતાને કે બીજાને નડવાનું નથી એમ માનનાર પ્રતિષ્ઠિત માણસ નાસ્તિકતાને સેવે છે સદ્ગુણ અને લાયકાતને કોઈ ખુસ્તકર્તા ન મળે તો તે એણે જવાના છે એમ માનનાર કૃપણ પણ નાસ્તિકતાને જ વરેલો છે અને આજે આખી દુનિયામાં સર્વત્ર ફેલાયેલી નાસ્તિકતા તો ‘ધૂનતા, દુષ્કારી, કષ્ટ, અને ધુષ્ટતાનો જ વિજય છે’ એમ માનવાની વૃત્તિ છે દુનિયાની રાંક અને સહનશીલ પ્રજાઓ અનતકાળ લગી અન્યાય સહન કર્યા જ કરશે, કોઈ કાળે સામી થવાની જ નથી, ઈશ્વરના અવતાર થઈ ગયા તે ગયા, ઈશ્વર હવે મરી ગયો નહીં તો કુભકર્ણની નિદ્રામા તો પડ્યો જ છે, હવે એનાથી ડરવાનું કશું નથી, એવી જ વ્યવહારુ માન્યતા સત્તાધારીઓમા ધર કરી બેઠી છે એ પણ નાસ્તિકતાનો તાજે અવતાર જ છે સત્યયુગ એની મેળે ઊગવાનો છે, એને માટ આપણે કયો પ્રયત્ન કરવાની કશી જરૂર નથી, એવી આશા બાધવી એ પણ જુદી જાતની છતા નાસ્તિકતા જ છે એ ભૂલવું ન જોઈએ

આવી સૂક્ષ્મ એટલે શુદ્ધ દૃષ્ટિએ જોતાં, મનુષ્યહૃદયમાં નાસ્તિકતા કેટલી વ્યાપેલી છે એનો કઈંદ્ર ખ્યાલ આવશે પણ એ સપૂર્ણ ખ્યાલ આવ્યા પછી પણ શ્રિદેવ સામ્રાજ્ય કરતાંયે મોટી એ નાસ્તિકતાનો આપર અંત આવવાનો છે એવી ખાતરી જો આપણમા ન હોય તો નાસ્તિકતાની ફોજના સિપાઈ આપણે ન થઈ યકીએ નાસ્તિકતા એ બળતણુના ઢગલા જેવી છે અને આસ્તિકતા તો દેવતાની ચિનગારી સમાન છે બળતણ ભીનું છે ત્યાં સુધી એ ટકવાનું માણુમજાતની બેદરકારી એ નાસ્તિકતાની ભીનાય છે એ ગઈ એટલે હોળી સળગવાની જ એક લાકડું બળે તે બીજાને બાળે છે, અને એમ પોતામાથી જ અગ્નિને ખાદ્ય પૂરુ પાડી પોતાને બરમસાત્ કરે છે

માલા અને ધીરજ એ અગ્નિને આપાનું થી છે

આત્માની કૃપના

આત્માની કૃપના કરવી એ બહુ મુશ્કેલ કામ છે કહ્યું છે કે યોગયુગ્મ પડ્યાં અને સ્પર્શ સામેથી ઘસાવેલા વીંગ બને નૂર્પમાણ ભેદીને જાય છે, એટલે કેડા જતા તમે? એમને તો આત્માનું જ દર્શન થતું હશે દુઃક વીરમ્મા આત્માનું કઈક દર્શન—કઈક અખી—મનવાથી જ શક્ય બને છે કેમ કે એ આત્માની જ શક્તિ છે વાલ્મીકીમાં વણાં જીવન વેણી નાખવાની શક્તિ આત્મામાંથી જ ઉદ્ભવી શકે છે સર્વસ્વના ન્યાન કેવળ નિરાશાથી થઈ જ ન શકે અથવા નિરાશાથી થયા હોય અને છતાં સાચો ન્યાન હોય તો એ વિકૂળ નથી જવાનો દરક વાક્ય પછી જેમ પૂર્ણવિરામ આવે છે તેમ દરક સંસ્કૃતિને પરિણામે આત્માનું દર્શન થાય જ છે બોજન પછીની નૃપ્તિ એ જે આનંદક હોય તા નર્મય પછીની શાંતિ આત્મદર્શનકર હોય જ

એક વાર લાગુ કે સદ્ભાવ એટલે જ આત્મા, તત્સ્વતા એટલે જ આત્મા, પરમ શાંતિ એટલે જ આત્મા છતાં દરેક માણસમાં સદ્ભાવ નથી હોતો, પણ આત્મા તો સર્વવ્યાપી છે, સર્વાનંદપ્રીતિ છે સદ્ભાવને જ આત્મા કેમ મહેવાય? આત્મા સર્વવ્યાપી છે, પણ સર્વત્ર સરખો પ્રગટ થવો નથી જા દરક દેખાણે છે એ વિષે શકા નથી જેને આપણે સદ્ભાવશૂન્ય ગણીએ છીએ દુર્જનતામાં જ જે આનંદ માને છે એવો માણસ પણ દુર્જનતાનો પૂજક નથી હોતો એ દુર્જનતાનો દાન હોય છે, દોસ્ત હોય છે આપણે સમભાવપૂર્વક તપાસીએ તો દુર્જન માણસ પાસે પણ દુર્જનતાની મર્યાદા હોય છે આથી વધાર ન જ જતું એવું કોઈક ધોરણ એની પાને હોય જ છે હુ છું એના કરતા વધાર દુર્જન નથી એનો આનંદ અથવા સમાધાન દરકના હૃદયમાં વસે છે જે વસ્તુસ્થિતિના ક્ષેત્ર કરતાં શક્યતાનું ક્ષેત્ર અમર્યાદ મોટું હોય તો દરક માણસ આત્માથી જ સમાધાન અને પછી સદ્ભાવ એ જ આત્મા એમ સ્પષ્ટ મળી શકાય

માત્ર સદ્ભાવનું વ્યાપક સ્વરૂપ જાણવું જોઈએ

આપણા ઈશ્વરનું સ્વરૂપ

“સૈકાઓ થઈ ઈશ્વર આપણને નડ્યો છે, હવે એને પેન્થન આપીએ તો કેવું? વિજ્ઞાન અને ઇતિહાસની મદદથી આપણે આપણું જીવન હવે સારી રીતે ખીલવી થકીશું માણસજાતના બાલ્યકાળમાં ઈશ્વરરૂપી ચાલતગાડીની આવશ્યકતા હતી ઈશ્વરે એ રીતે માણસજાતની ઘણી સેવા કરી છે એ સેવા માટે આપણે હમેશને માટે તેના કૃતજ રહીએ પણ હવે આપણે આપણો વ્યવહાર આપણે પોતાના જ હાથમાં લઈએ એ માત્ર

“ઈશ્વરની બાબતમાં બીજી એક મુશ્કેલી છે ઈશ્વર સ્વતંત્ર નથી શાસ્ત્રકારો, ધર્મગુરુઓ, ઉપદેશકો અને દરક જાતનું જૂઠાણ ચલવનાર લોકો ઈશ્વર પર પોતાનો કબજો કરી બેઠા છે એટલે ઈશ્વરનો ઉપયોગ આમત્રજાતે માટે ન થતા, પ્રાચીન કાળને નબાવવામાં જેમનો સ્વાર્થ છે એમને માટે જ મોટે ભાગે થાય છે જેમ ગુલાબ સાથે એના કાંટા આવ્યા વગર રહેતા નથી, જેમ જમફળ માધી એના બિયા છૂટા પાડવા મુશ્કેલ છે, તેમ ઈશ્વર સાથે તેને નામે સ્થાયેલા શાસ્ત્રો, તેને નામે ચરી ખાનારા બાવાઓ અને ફકીરો, તેનો ઈજારો લઈ બેઠેલા પંડિતો, મુનિઓ, પાદરીઓ અને મુલ્લાઓ, તેના કેફથી જડ થયેલા સંન્યાસીઓ અને ભગતડાઓ, અને તેની મૂડી હોઈયા કરનાર મંદિરો અને મકો, બધા આવી જાય છે તત્તકને હોમવો હોય તો જેમ ઈદ્રને પણ એની સાથે હોમવો જ જોઈએ, તેમ માનવજાતિમાં અજ્ઞાન, વહેમ, સંકુચિતતા, અનુદિ અને ઝંઘડા ચલાવનાર એ બધું ચડાળચક્ર હાકી કાઢવા માટે ઈશ્વરને પણ હોમવો પડે તો જરૂર હોમી દેવો જોઈએ

“ઈશ્વર છે કે નહીં એ તાર્કિક ચર્ચામાં પણ અમે પડવા માગતા નથી ધર્મશાસ્ત્રની ચર્ચા જોટલો જ એ રુક્ષ વિષય છે ઈશ્વર ઉપયોગી પ્રાણી છે કે નહીં એનો જ અમે વિચાર કરવાના અમારી ખાતરી થઈ છે કે ઈશ્વરનો હવે ઉપયોગ રહ્યો નથી અને તેથી ઈશ્વરને હવે અમારા જીવનમાં સ્થાન આપવા અમે નેવાર નથી જૂના જમાનાના એક નાસ્તિકે ભલે કહ્યું કે “ઈશ્વર ન હોય તોયે સમાજ ચલાવવા ખાતર આપણે કૃત્ત્વનિક ઈશ્વરની યોજના કરવી જોઈએ એ સસ્તામાં સસ્તો પોલીસ છે એટલે સત્યની દૃષ્ટિએ ઈશ્વર નથી એમ સિદ્ધ થાય તોયે ઉપયોગની દૃષ્ટિએ આપણે ઈશ્વર ઊભો કરવો જોઈએ” આજે તો અમને બરાબર એવી ઊલટુ લાગે છે કે ઈશ્વર છે કે નહીં એ સવાલ તો કોરે જ મૂકીએ, પણ એ છે એમ સિદ્ધ થાય તોયે આપણે એનો ઇનકાર કરવામાં જ સાર

તે માનજીવનના મેઝમાં ની એન તરીકે ઇશ્વર જેવો એ પ્રજાના પાત્રીન નથી, પણ નામાર્થિક અનેમાનના પ્રજામેય અજ્ઞાનતા અને બુદ્ધિવિનાશી ન તા ઉપર ન જીવનારા વિવિધ વસ્તુના ન અકર્મી આપણા થઈ જતા છે એવા તમને આવ ની છુને પણ તમને ન જાણે

આ તમા અમાનને નવા નવા વિચાર પૂરા પા ના અજ્ઞાન વિદ્વાનોના અભિ પ્રાપ્તિ ના ઉપર ઈશ્વર આપણો છે જેમ સમાપ્તી પ્રજા વચ્ચે દલી સીતાની મુનિ ના દી રી રાંના વિચાર થતો તેમ મિથ્યા ન જાણનાની અતી દી દી જાનમમાં નાવી પ છે ઈશ્વર અમાના નથી હા તો કોઈ કોઈ અકર્મી નથી ના નો મુકી ના છે ન પણ એકા ન કરાવ ર એ જેખમમાં ન નાવી પ ન પણ જેવા ઈશ્વરન જાણવાનો હવો ન છે જેમલ ઈશ્વર પર પાના ન મનુ જમા ન છે તેવા ઈશ્વર વિ ને સામી પૂ છે ઈશ્વર વિ ને સ્વભાવ નાપ છે ઈશ્વરનું જે જીવનચરિત્ર કે સમાપ્તિ આપે છે ત એટલા બે ન છે તે પ રી તો ઈશ્વરના સ્વીકાર સ્વભાવ ભાર વાધો ઉપન થાય છે ઈશ્વર ની ત તો નાવ હો નો ન જેખમમાં આપી છે જ મ સ્વરૂપ ન છે ન ' શ્રવિક મમના નિ નોના પ્રથા વલી વાચીન ન કથિત ધર્મ પર મારી મજા જમી' તેમ ઈશ્વરના ઇનમ કરના પારમાર્થિક લાગે ન છે કે ઈશ્વરની નામનું સ્વભાવ વાચીન ન અમારી નામનિમ્તા દુ થઈ છે

ઈશ્વરનો નામા ન પામવા એ શ્રવિક ઈશ્વરની સ્વભાવ સમાપ્તિ નિ મમામાથી ઈશ્વરન બવાવવાની અવી ન જરૂર પી હા ન ત આપણુ

ઈશ્વર નું તત્ત્વ જાણ છે મારી પાત્રી તમ જાણી હો એન જમ વર્ણવી હા ન ત જાણતો નથી પણ લાગે આજ ની ઉપાસના છે ત તો ઈશ્વર ની ન નાવો ઈશ્વર તમ આ ભવ જાણો તો તમ બલી લા નહિ તા તમાર માં મહાન વિનાશ નિમલા છે

તમા એ માવા ઈશ્વર છે શ્વા? અને આપણા જીવન સાથે એનો સબધ કો? આપણા બધા પ્રિય આદર્શાન આ પોષ છે કે શોષ છે? એ પ્રજાના સહાયક છે? પ્રજાનો રત છે? પ્રજાના તાર છે? અને જે એવો એ હોય તો એને મ આજખવો? માના શી રીત ઉપયોગ કરવો? ઈશ્વરના હજારદારોથી એન જાણીએ તો ન ત આપણન બચાવી શક તમ છે

તમા ઈશ્વર છે શું? એનું તો સ્પષ્ટ છે કે જા ઈશ્વર નવું કઈ હોય તો ત આપણા તમા ન છે ઈશ્વરનું નવું કૃષ્ટ નામ ત અતર્થમી છે આપણા હૃદયમાં અનેક વજા અને જાતની મગલ આમજાઓ જન્મ છે તે સ્વેચ્છા પના જેવી નથી લાગતી પણ વ્યવહારની આ દનિયા કરતા વધાર નાવી અને વધાર અગત્યની લાગે છે આપણા જીવનનો મુખ્ય ભાગ ખાનું પીધું ને ના કંઈ એ નથી પણ જે પગ મગલ કલ્પનાઓ અને આદર્શ આપણા

હૃદયમાં વસે છે ને આપણા જીવનને દોરે છે તે જ છે. અનાદિકાળથી માણસજાત આદ્યેનિ સેવતી આવી છે. એ આદ્યો જિન્ન લોવા છતાં એકરૂપ છે એવો અનુભવ થાય છે. જ્યાં ભેદ દેખાય, જ્યાં વિશેષ દેખાય ત્યાં શુદ્ધીકરણની ક્રિયા એકદમ પ્રવેશ કરે છે અને પછી સમ-વ્યવસ્થિત એ આદ્યો વચ્ચે મેળ બેસાડી આપે છે. એ આદ્યો, એ શુદ્ધીકરણની ક્રિયા, અને એ બધાનો મેળ — એ બધું એકરૂપ જ છે એવો અનુભવ થાય છે. આ આખું વિષય, અથવા બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો આપણું તમામ મનુષ્યજીવન, કોઈ સત્ય ઉપર રચાયેલું છે એવી આપણને આખંડ પ્રતીતિ હોય છે. કોઈ પણ ક્ષિયગ્રહી વસ્તુતઃ એ પ્રતીતિનો ઇન્કાર નથી કરી શકી; પછી તાકિલ ભાષા ગમે ને કહે. એ પરમ સત્ય પર, એ અમર આખંડ સનાતન સત્ય પર રચાયેલું જે કંઈ છે તે શુદ્ધ જ હોવું જોઈએ, એના સ્વભાવમાં મેળ જ હોવો જોઈએ, એનામાં અનંત વિવિધતા હોઈ જાયતા એનામાં સંભવે જ નહીં, એમ આપણને લાગ્યા કરે છે.

આ જે આપણી અમર લાગણી છે, એમાં જ આપણને ઈશ્વરી તત્ત્વ જડવાનું છે માણસે ઈશ્વર જેટી ઝાકથો છે કે ઈશ્વરે માણસને જેટી ઝાકથો છે, એ સવાલનો આર્થ જ નથી. કેમ કે એ બંનેમાં ભેદ જ નથી. માણસમાં ઈશ્વર છે અને ઈશ્વરમાં જ માણસ છે. પછી કોણ કોની કૃતિ ગણાય? આપણે તો ઈશ્વરનું સ્વરૂપ જાણવાને નીકળ્યા છીએ, અને એની ઉપયોગિતા આપણે માટે સિદ્ધ કરવા માગીએ છીએ. જે જીવન સત્ય હોય તો ઈશ્વર સત્ય છે. જે જીવનમાં કંઈ રહસ્ય હોય તો ઈશ્વર પરમ મંગલ છે. જે જીવનમાં નુષ્ઠિ અને અનુષ્ઠિ બંને તત્ત્વો રહેલાં હોય તો આદર્શની હસ્તી છે. આદ્યો એ વાસ્તવિક ચીજ છે, મનુષ્યજીવનનો પરમ ઉત્કર્ષ, સર્વ આદ્યોની કૃતાર્થતા, સર્વ જાતના વિરહનો અંત, સર્વ અશાંતિની શાંતિ, સર્વ મુસાફરીનો મુકામ, અને છતાં સર્વ આકાંક્ષાઓની વિરંતન અનુષ્ઠિ તે જ ઈશ્વર છે. જે ઈશ્વર બધી ચીજે પ્રાપ્ત થયો હોય તો તે ઈશ્વર રહે નહીં. એટલે જ ઈશ્વરનું સાચું નામ અનંત છે.

એવા ઈશ્વરનો ઇનકાર કરવો એ પોતાના જીવનનો ઇનકાર કરવા સમાન છે; એકેએક ઉચ્ચતાનો, ઉદારતાનો, ઇનકાર કરવા સમાન છે. અને તમામ પ્રામાણિક ઇનકાર પાછળ જે સત્યની શોધ રહેલી છે, જે પ્રામાણિકપણું રહેલું છે, જે ઉન્નતતા અને એકાગ્રતા રહેલી છે, તેનો પણ ઇન્કાર કરવા સમાન છે.

એ ઈશ્વરને જેમ પોતાનું નામ નથી, આપણે એને નામ આપ્યું છે, તેમ રૂપ પણ નથી, આપણે એને જે રૂપ આપીએ તે ધારણ કરવાનું સામર્થ્ય એનામાં છે. દેહમાત્રમાં જેમ ફેરબદલ થયા જ કરે છે તેમ એ ઈશ્વરના રૂપમાં આખંડ ફેરફાર થવો જ જોઈએ. જેમ બાળક સૂર્યકિરણ મૂઠીમાં પકડવાનો પ્રયત્ન કરે છે છતાં સૂર્યકિરણ મૂઠીની અંદર કેદ થતું નથી, તેમ માણસ ઈશ્વરને પોતાની સગવડ ખાતર પોતાના સ્વભાવને લીધે એકરૂપમાં બાંધવાનો પ્રયત્ન કરે છે ત્યારે ઈશ્વર એ રૂપમાં

બધાઈ જવાની, રૂપાઈ જવાની ના જ પાડે છે જ્યાં સુધી એને બાધવાનો આપણે પ્રયત્ન ન કરીએ ત્યાં સુધી તે આપણો જ છે, અને ત્યાં સુધી જ આપણો છે ત્યારે શુ માણસના આદર્શ એ જ હિંસ્વર ?

આદર્શ એ હિંસ્વર એમ કહેવા જતા હિંસ્વર બહુ સહેલો અને સોધો થઈ જાય છે હિંસ્વર એથી માલો છે હિંસ્વર એ જ માણસનો આદર્શ છે એ વાત નાની છે અને આદર્શ વિષેની ક પના શુદ્ધ અને વ્યાપક કરીએ તો આદર્શ એ જ હિંસ્વર છે એ પણ ખરું છે પણ પરમ આદર્શ મનુષ્ય કૃત ન હોય, એ સ્વયંભૂ હોય. એ માણસનો આદર્શ ખરો, પણ એને લીધે માણસ એ માણસ છે નહીં કે માણસને લીધે આદર્શ જન્મ્યો છે આદર્શને લીધે મનુષ્યજીવન સત્વપૂર્ણ થાય છે પણ આદર્શનું સંપૂર્ણ આકલન માણસને ન જ થઈ શકે જેનું સંપૂર્ણ આકલન થયું તે આદર્શ મટયો કેમ કે એ સાત્ત થયો આદર્શ તો અનન્ત જ હોય

૨-૮-૭૧

૨૦

પ્રભુ જાગત હૈ તૂ સોવત હૈ

આત્માને જિગ નથી, જાતિ નથી જેઈએ તો આપણે એને નરજાતિ કહી શકીએ અને મરજમા આવે તો નારીજાતિ પણ કહી શકીએ અને જાતિમાં એ તો સરખો જ છે સંસ્કૃતમાં કે આપણી ભાષામાં આત્મા નરજાતિ મનાય છે જ્યાં ગ્રીક ભાષામાં તેમ જ જાર્મી ફારસીમાં અને ઉર્દૂમાં પણ એ નારીજાતિ મનાયો છે

વૈષ્ણવોના ભક્તિ સંપ્રદાયમાં પરમાત્મા એટલે કૃષ્ણકૃષ્ણ અને જીવાત્મા એટલે ગોપી એમ કહીને ભક્તિનું સ્વરૂપ અને એની ઉત્કટતા સ્પષ્ટ કરવામાં આવે છે એમ જોવામાં આવ્યું છે કે, અત્યાત પ્રમ, એકાગ્ર નિષ્ઠા અને સંપૂર્ણ આત્મસમર્પણ, આ નુસો સીંજાતિમાં વિશેષ રૂપે વ્યક્ત થતા હોવાથી, જીવાત્માનું પરમાત્મા તરફનું ખંચાણ ગોપીની કૃષ્ણભક્તિના રૂપક દ્વારા જ બરાબર વ્યક્ત થઈ શકે છે

હવે જેમ પુરુષ સીની પ્રાપ્તિ માટે પ્રયત્ન કરતો રહે છે, તે જ પ્રમાણે પરમાત્મા પણ જીવાત્માને પોતાની પાસે ખંચી લઈ, એનો ઉદ્ધાર કરવા માટે પોતા તરફથી અખડ પ્રવાસ ચલાવે જ રાખે છે જે કાંઈ પણ અંતરાય હોય તો તે જીવાત્માની ઉત્કટતાનો અભાવ, ગદ્ગદ અથવા બેખબરીનો જ હોય છે, અને પ્રેમી પરમા મા જીવાત્માની સ્વતંત્રતા સાચવવા એટલો બધો ઈંદેજર હોય છે કે, પોતાની અલોકિત આનુરતા પણ કોરે મૂકી જીવાત્માના હેવામાં મુગુસા જાગ્રત થાય ત્યાં સુધી ધીરજપૂર્વક રાહ જોતા રહેવાનું જ એ પસંદ કરે છે

પોતાની તાલાવેલીની એની પાસે એટલી કિંમત નથી હોતી, જેટલી જીવાત્માની આગાદીની એને હોય છે

ધણી વાર એવી રીંકા ઊઠે છે કે, ઈશ્વરપ્રાપ્તિ માટેની જીવાત્માની તાલાવેલી વધારે હોય છે કે જીવાત્માને પોતાની પાસે જેવી લેવાની ભગવાનની સાધના વધારે હોય છે?

અહીં કોઈ મનમાં એવી શકા ન આણે કે પૂર્ણપુરુષ, નિરુપદ અને નિત્યનૃપ્ત પરમાત્મા પોતે જ સાધના કરનાર સાધક થી રીતે બની શકે પરમ કારુણિક અને સર્વસહ પરમાત્મા સાધક જ છે અને એની સાધના અનત રીતે અખડ ચાલતી જ હોય છે એ જે સાધક ન હોત તો માણસને સાધના કયાથી મૂળત, અને એ ચલાવવાની શક્તિ પણ કયાથી મળત? વિચાર કરતા આતરી થઈ જાય છે કે, જેમ બાળકની માનુભાવિ કરતાં માતાનો અપત્યપ્રેમ વધારે ઊંડો હોય છે, અથવા શિષ્યની ગુરુભક્તિ કરતા ગુરુનું શિષ્ય વાત્સલ્ય વધારે ઉત્કટ અને વધારે સમગ્રણ્ય હોય છે, તે જ પ્રમાણે માણસની દર્શનલાલસા કરતા ઈશ્વરની ભક્તિનિષ્ઠા વધારે હોવી જ જોઈએ અસંખ્ય વાર, અનેક જન્મ માણસે ઈશ્વર વિમુખ કર્મો કરવામા ગાળ્યા હોય, તોયે ઈશ્વરની પીરજ કોઈ કાળે ખૂટી જ નથી

જ્યારે જીવાત્મા ઘોર નિદ્રામાં પડેલો હોય છે, ત્યારે ઈશ્વરના સાન્નિધ્યનું ભાન એને કયાથી જ હોય? પણ જ્યારે એ ઘોર નિદ્રા ઓસરી જાય છે અને પ્રભાનની મીઠી ગુલાબી અને પાતળી ઊંઘ હોય છે, ત્યારે એને ઈશ્વરના અસ્તિત્વની અને એની પ્રેમજ સાધનાની અસ્પષ્ટ જાળી અવારનવાર થવા લાગે છે કવિવર રવિબાબુએ નીચેના ભજનમાં એ સ્થિતિ વર્ણવી છે

ગોપી પોતાને જ ઉદ્દેશીને કહે છે

“જ્યારે એ તારી પાસે આવેને બેઠો, ત્યારે નું જાગી નહીં હે હતભાગિની, તને કેવી ઊંઘ આવી હતી? શાત અને સ્તમ્ભ શાંતિની વેળાએ તે આવ્યો, એના હાથમા વીણા હતી, એનું સંગીત સાંભળીને હું જાગી નહીં, પણ માત્ર સ્વપ્ન માત્ર એના ગભીર રાગથી તરબોળ થઈ ગયું અને માત્ર સ્વપ્ન અસાધારણ સુખમય બન્યું

“જાગીને જોઉં છું તો પોતાની સુગંધથી પાગલ બનાવનાર દક્ષિણનો મલયાનિલ અંધારાના પોલાણને ભરી કાઢી મૂસવે છે

“શું માત્ર દુર્દેવ કે મારી બધી ચત્રિઓ આમ જ એજે જાય છે? તે પાસે હોવા છતાં પાસે નથી હોતો! એનું સંગીત સંભળાય છે, એની સુગંધ માથુ ભરી દે છે, અને છતાં એની માગ્નાનો સ્પર્શ માત્ર મારા હૃદયને મળતો નથી શું કરું? કેવી કાળનિદ્રા મને ઘેરી મૂકે છે!”

જે લોકોને ઈશ્વરના અસ્તિત્વનું ભાન જ નથી અને જેઓ કેવળ એક નિરપવાદ રિવાજ તરીકે જ ઈશ્વર ઉપર વિશ્વાસ રાખે છે અને ઈશ્વર વિષે

બોલે છે, તે મો જા જાનનું નિઃસ્વ નહીં આપનાવી શકે માત્ર । જ્યાં બધી રીતે હારી જાય છે, ત્યાં જ વખતે એને એકાદ શાસને માટે ઈશ્વરનું નાનું સ્મરણ થઈ હશે નહીં તો રોજ ઈશ્વરની નિયમિતપણે પૂજા કરતાં છતાં જાન સવારસાજ ઈશ્વરનું નામ જાણવાતા અને જાણવાતા છતાં એવા લોકોના જીવનમાં ઈશ્વર પ્રવેશ જો નથી હોતો જાતી ધોર નિદ્રામાં ઈશ્વરના સાન્નિધ્યની અસંખ્ય નિશાનીઓ મળતી હોય તોયે એ એને શા કામની? જાગળ જતા જ્યારે માત્રમ અતર્કિત થાય છે અને એના જીવનમાં ઈશ્વરના સદેહસાજ પ્રવેશ થાય છે, ત્યારે જ નાવો ઝડપે ઝડપે થાય છે ઈશ્વરના મુગિયાં જે માણસના જીવનમાં જ્યાં નરખા પસ પડતી જાય, તો તે ત્યાં પોતાનું ધર્મ કરી વાર રહે જ નહીં સાવનાને જાભાવે ભડેને માત્રમ । મેં તેજી નફરતમાં રહે, ઈશ્વરના સાન્નિધ્યની નિશાનીઓ એની નજર પડવાની જ, ઈશ્વરી કૃપાનો અનુભવ એને વખતોવખત થવાનો જ પછી તો આપણે મોટા બધા નાધનાર્જક કેમ છીએ એવી ચીઝ ચીને માત્રમ પોતાની નિર્ભરતા કરવા લાગે છે અને પછી એ આત્મનિદા જ એ જાતની મારના બની, માત્ર । પારેડી પ્રગતિ કરાવે છે

જડજીવનને જે શાંતિની ઉપમા અપાય તો ઉપર વર્ણવેલી પાતળી સાંદ્ર ઊંઘના વખતને બ્રાહ્મચૂર્ણ જ કહવું જોઈએ

હવે તો ઊંઘનું જોર ઓછું થયું છે, હવે થોડું જ વખતમાં જગાશે અને જાગૃતિનું મુખ મળ્યા । એ વિષ મનમાં શકા આવવાનું કારણ નથી

૨૦-૧૦-૪૦

૨૧

જીવનનું શાસ્ત્ર

કોણ જાણે શાથી આજનો જમાનો ધર્મથી ગભરાયલો ફા છે ધર્મને નામે દેશો લટક્યા છે ધર્મને નામ એક વર્ગે બીજા વર્ગ પર જેકુકમી ચલાવી છે ધર્મને નામે જાતનો દીપ હોડવી નાખી અજાન અને વાતમોનો અધમા અજાણે તેમ જ જણ્યે ખૂન ફેલાવવામાં આ રો છે ધર્મને નામ કોઈ મોઈ વાર જીવન નાર શૂન્ય અને ખાટુ બનાવવામાં આ પુ છે ધર્મને નામે માણસની પ્રગતિ સફળતાપૂર્વક અટકાવવામાં આવી છે શાસ્ત્રધર્મ અને ફલિધર્મ કાવતરું કરી દુષ્ટધર્મ ગ્રેમધર્મ માણસાઈનો ધર્મ અને વિશ્વમાગ-યનો ધર્મ એ બધા જ ઉચ્ચ ધર્મનો ધારી વાર ઉચ્છેદ કર્યો છે એ સાચું છે પણ આ બધો ઉત્પાત કરનાર ‘ધર્મ’ એ ખરખર ધર્મ નથી પણ માણસની સંકુચિતતા માણસનું ઝનૂન અને માણસનું અજાન ધર્મને નામે અધર્મ ફેલાવે છે ધર્મ એટલી જલદ અને તેજસ્વી વસ્તુ છે કે એની

શમિ જેઈ ઓની ઓથે પોતાનું કામ કદાવવા દરેક તુદ્ધ વૃત્તિ મથે એમાં આશય નથી માનવદ્રોહી વૃત્તિઓ ધર્મનો આકાશ લે છે એટલા ખાતર એ આગય તોડવાથી પેલી બધી અગુલ વૃત્તિઓ નષ્ટ થવાની છે અથવા ભૂખે મરવાની છે એમ માનવાનું કશું કારણ નથી માત્ર આપણે ધર્મ જેવી કલ્યાણમય વસ્તુને ખોઈ બેનવાના ઈશ્વર, આત્મા, પરલોક, પુનર્જન્મ વગેરે પદાર્થો વિષે આજે આપણે એકમત થઈ શકતા નથી એ કારણે એ બધાનો સમાવેશ કરનાર ધર્મ એ વસ્તુ જ ત્યાગ્ય છે એમ ઘણા લોકોને થઈ જાય છે

ધર્મની બાનતમા ઉપર જે અનર્ગ પરપરા અથવા સંલિધતા બતાવવામા આવી છે એ બધા દોષો વિજ્ઞાનશાસ્ત્રને પણ બહુજ લાગુ પડે છે પણ તેટલા ખાતર કોઈએ વિજ્ઞાનનો ત્યાગ કર્યો નથી જેમ જેમ દોષો જાણાય તેમ તેમ વિજ્ઞાનને સુધારી લેવા તરફ જ ડાહ્યા લોકોની પ્રવૃત્તિ રહેલી છે વિજ્ઞાનનો બચાવ કરનારા ગણે છે, વિજ્ઞાન કોઈ ગ્રાને વળગી રહેતું નથી એ તો અનુભવે નિશ્ચય થયેલી વસ્તુને જ ગ્રહણ કરનાર સત્યનિષ્ઠ, સત્યપરાયણ શાસ્ત્ર છે

પરં ધર્મનું પણ એમ જ છે આજ સુધી થઈ ગયેલા વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓના ગ્રા ઉપર વિજ્ઞાનનો જેટલો આધાર, એથી સાચા ધર્મનો ધર્મશાસ્ત્ર પર જરાયે વધારે આધાર નથી એ પણ અનુભવે નિશ્ચય થયેલી વસ્તુને વળગનાર સત્યપરાયણ, સત્યનિષ્ઠ શાસ્ત્ર જ છે ભેદ જ જેવો હોય તો ધર્મશાસ્ત્રની સત્યનિષ્ઠા ભૌતિક શાસ્ત્રો કરતા કઈક વધે છે એમ કહી શકાય

જૂના વખતમા રાજાને નામે ઘણાં યુદ્ધો થયા છે રાજાની વિશ્વવામના નૃપત્ત કરવા માટે મોટા મોટા સૈન્યો કોઈની રાજ્યકન્યા લૂટવા નીકળ્યા છે અને ખુવાર થયાં છે રાજાઓ અને રાજ્યશો સર્વકાળે પ્રજાને આશીર્વાદાય જ નીવડ્યા એમ કોઈ કહી ન શકે પણ એટલા માટે રાજ્યતત્ત્વ જ ન હોય જેઈએ, સમાજ વ્યવસ્થાનો જ નાશ કરવો જેઈએ એમ કોઈ કહેતું નથી, પણ શાસન સંસ્થાની ઉતારોત્તાર સુધારણા થતી જાય છે અને એને ઉચ્ચ ભૂમિકા પર પહોચાડવામા આવે છે, તેનું જ ધર્મનું પણ થવું જેઈએ

આત્મા, ઈશ્વર, પરલોક અને પુનર્જન્મ એ બધા પદાર્થો ધર્મની મૂડી છે તે વાત ભરે ખાચી હોય, પણ એને જ આધિયા થઈને વળગી રહેવાનું ધર્મ કહેતો નથી ધર્મ એટલે જીવનવ્યવસ્થા પ્રજાનું ધારણ જેથી થઈ શકે, પ્રજા પરસ્પર સહકાર કરી પોતાનો ઉત્કર્ષ સાધી શકે તે ધર્મ, એમ જ હમેશા ડાહ્યા લોકો કહેતા આવ્યા છે જે કોઈ વ્યવસ્થાથી, વિચારપદ્ધતિથી અને આચારવ્યવહારથી પ્રજાનું બધી રીતે ઉત્તમ કલ્યાણ થઈ શકતું હોય તેને ધર્મ કહેવામા આવે છે ધર્મ એટલે જીવનમીમાંસા, જીવનવ્યવસ્થા, જીવનદૃષ્ટિ જેમ વૃક્ષમાં જીવનરસ રહે છે અને વૃક્ષને ટકાવે છે, કૃતામ કરે છે, તેમ મનુષ્યસમાજને ટકાવનાર અને ઉન્નતિને પથે લઈ જનાર જે કોઈ તત્ત્વ હોય, જે કોઈ સંજીવનીરૂપ જીવનરસ હોય તે

ધર્મ આ હેતુ અથવા પ્રયોજનથી વિરુદ્ધ એવું જે કઈ મિલ્લ થાય તે ધર્મ નથી. ધર્મને નામે એ ચાલતું હોય તોયે એને ધર્મમાંથી હાકી કાઢવું જોઈએ 'પ્રભવાચાર્યાય નૂતાના ધર્મપ્રવચન હૃતમ્ ।' તમામ પ્રાણીઓના વિધાસને અર્થે, ઉદ્ધવને અર્થે, પ્રાણિને અર્થે ધર્મની હસ્તી છે 'ધાર્મણાઽ ધર્મમ્ ઇત્યાદુર્ધ્વ ધર્મો ધાર્મયતે પ્રજા ।' એ જ ધર્મનું ખરું સ્વરૂપ છે ધર્મ એટલે જ સંસ્કૃતિ ધર્મ એટલે જ વ્યાપક સમાજશાસ્ત્ર

માનુસમાં બધી સર્વોચ્ચ વૃત્તિ જ્યાંથી આવે છે ત્યાંથી જ ધર્મ પણ આવેલો છે ધર્મ એ મનુષ્યમાત્રના સ્વભાવમાં રહેલી વસ્તુ છે ધર્મનો વિરોધ કરી એને દેખાડે જે કઈ સ્થાપવા માટે માણસ પ્રયત્ન કરે છે એમાં પણ ધર્મના જ તત્ત્વો ગૂંઘરા હોય છે ધર્મથી માણસ શી રીતે છટકી શકે?

એનું ખરું છે કે ધર્મ નામે બોલનારા બધા જ લોકો પાસે ધર્મનો આવો વિજ્ઞાન અને વિશુદ્ધ અર્થ નથી હોતો ધર્મને નામે આજે અમુક બળો સમાજમાં મમ્મ કરે છે, તેમાંથી ધણાખરાનો નાશ કરવો એ શુદ્ધ ધાર્મિકોનું અને પ્રામાણિક ધર્મવિગેધીઓનું નમાન કાર્ય છે તેથી પ્રથમ એટલું થવું જોઈએ કે ધાર્મિકોએ 'નમ્નિક' શબ્દથી ભડકી જવાનું છોડી દેવું જોઈએ, અને ધર્મવિરોધકોએ પણ જેટલા ધર્મના હિમાયતીઓ છે તે બધા જ વહેમી છે, સ્વાતંત્ર્ય અને પ્રગતિના વિગેરી છે પ્રગતિ-ચાલના શત્રુ છે એ જાતનો વહેમ છો ? દવો જોઈએ

આજની નમાજીવવસ્થામાં જેટલા ધર્મનો વાગે છે અને આજના સમાજ શાસ્ત્રમાં જેટલો જોનારો છે તેટલો જ ધર્મની બાબતમાં પણ દેખાઈ આવે છે તેથી આપણે બધાનું મુખ્ય કાર્ય એ બને વસ્તુને શુદ્ધ કરી એનો વધારમાં વધારે ઉપયોગ કરવાનું છે જાન કોઈ પણ વસ્તુ શુદ્ધ કરવાની હોય તો એનો ઉપયોગ કરી જોવો એ જ એનો ખરો પ્રારબ છે

નમાજ એટલે શું, નમાજની વ્યવસ્થા શું જાતની હોવી જોઈએ, એ વ્યવસ્થા કયા તત્ત્વોને આધારે થાય, કયા તત્ત્વોના હાથમાં એ રહે, એ બધું દરેક જમાનાએ સ્વતંત્ર રીતે વિચારવું પડે છે પણ એ બધું નક્કી ગતિ પહેલા જીવન શું છે, એનો ■ થ યો માણસજાતને કયા જવું છે, શું મેળવવું છે એ નક્કી થવું જોઈએ કેટલાક કહે છે, એ બધું નક્કી કર્યા વગર પણ આપણે જીવી શકીએ છીએ જીવન અને જીવન એટલો જ આપણો જીવનસંજી છે પરંતુ એ જ રીતે જાન સુધી ચાલના આ થ છે પણ પરંતુઓનો માર્ગ અને માણસનો માર્ગ એક જ નથી પરંતુઓ પોતાની મને બગડતા નથી ને સુધરતાયે નથી માણસમાં બને શક્તિ છે અને જે વિચારને અંતે, શોધને અંતે એમ નક્કી થઈ જાય કે જીવનું ને ફાવડું એ જ માણસજાતનો પણ આદર્શ છે, તો તો એ જ આપણો પુરુષાર્થ એને આધારે જે જીવનક્રમ નક્કી થાય તે જ આપણો ધર્મ વ્યક્તિ, કુટુંબ અને સમાજ એ બધાનો વિચાર કરી જે કઈ પુરુષાર્થ આપણે નક્કી કર્યો હોય તે સિદ્ધ

કરવા માટેનો ઉપાય તે જ ધર્મ જે દુનિયામાં આપણે આવ્યા છીએ તે દુનિયાને નમગ્રપણે ઓળખી લઈ તેમાં આપણું સ્થાન શું અંતિમ પ્રાપ્તવ્ય શું એ નક્કી કરી આપે અને ત્યાં સુધી ચલોચલાનો માર્ગ બતાવે તે ધર્મ

ધર્મની આ ક પના પ્રમાણે અનેક ધર્મોનો વિચાર કરવાનો રહેશે ના. માકસે પણ એક ધર્મ બતાવે છે લેનિને એ જ ધર્મનું કપાતર કરી આપ્યું છે ગાંધીજી એથી સાવ જુદો જ ધર્મ બતાવે છે બેના બાદશામાં ઘણા સામ્ય છે, પણ ગાંધીજીમાં ભાગે તદ્દાવત છે જર્મન ફિલસૂફ નિત્શને પણ એક ધર્મ જ વિસ્તારી બતાવ્યો એ બધા ધર્મો તપાની મનુષ્યજાતિને માન્યો ધર્મ બધી રીતે પોષક છે, ક્યો ધર્મ મનુષ્યજીવનમાં ઊંચતો શકે અને બધાનું કલ્યાણ માધી શકે એ માણસે પ્રથમ જોવું જોઈએ અમાર ધર્મ જ જોઈતો નથી, એમ કહેને પણ ધર્મમાંથી છટકી શકાતું નથી એ પણ એ જાતનો ધર્મ જ થઈ જાય છે અને બાકીની અકળામણથી એ ભૂમિકા ગ્રહીત કરી હોવાથી એ ધર્મ અધૂરો, કાવો, અગવડ ભરવો અને મૂળ ઉદ્દેશને હાલુનારો થઈ પડે એ બીક રહે છે ધર્મ એ જીવનનું સંપૂર્ણ સાત્ર હોવાથી એનો ઊંડા વિચાર થવા જોઈએ

૩૦-૧-૩૩

૨૨

ધર્માચાર્ય કે સાહિત્યાચાર્ય

આજનો મારો વિષય પસંદ કરતા મન સાથે માર ક્રેટવીજ ગડમથલ મરવી પડી પ્રથમ મારો વિચાર હતો કે ભારતની અનેક ભાષાઓ, બોલીઓ, અને તેમનો પરસ્પર સંબંધ એ જ વિષય આજે લવો રાષ્ટ્રભાષા હિંદીના પ્રચારાર્થે હિંદુસ્તાનના ભિન્ન ભિન્ન પ્રાંતોમાં ફરતાં ભાષાના સંવાદનું જે દર્શન થયું, અને એની પાછળ રહેલા પ્રાતાભિમાન, ભાષાભિમાન, લોકશિક્ષણ અને સજ્જવહીવટ પગલે ઉત્પન્ન થતા અનેક પ્રશ્નોના જે ઉકેલો સૂઝયા તનું દૂકમાં વિવેચન કરવાના મારો વિચાર હતો આપણા સાહિત્યકારોએ, પ્રવારોએ અને લોકસેવકોએ આ સંવાદનો ઊંડો અભ્યાસ કરી રાજકર્તાઓને યોગ્ય દિક્ષા સૂચવવી જોઈએ, કેમ કે નજીકના ભવિષ્યમાં આ વિષય મોઘી વધાર અગત્યનો થવાનો છે

પણ મને થયું કે આ વિષય સાહિત્યનો છે તે રતા રાષ્ટ્રપ્રશ્નનો અને રાષ્ટ્રસાધનનો વધારે છે, એટલે સાહિત્ય તથા સીધો સંવાદ ધરાવતો બીજો કોઈ વિષય લેવો જોઈએ તેમાંય હમણા કે હક વિચારા માહત્તા બીડ કરતા હતા તેમને એક વાર સદ્ગતિ આપવી જ જોઈએ એવી લાગણી થવાથી આજનો આ વિષય મેં લીધો છે

કેવા કેવા વર્ગો અથવા લોકો જનસમુદાય ઉપર અસર પાડે છે, પ્રભુત્વ ભોગવે છે, એનો વિચાર કરતાં પ્રથમ નજર આગળ આવ્યા ધર્માચાર્યો; અને એમની પાછળ પાછળ પ્રથમ કંઈક રાંકોચથી, ત્યાર પછી થોડા આત્મવિશ્વાસથી, અને પાછળથી ધુન્તાથી આવતા દેખાયા સાહિત્યાચાર્યો. એટલે સામાજિક જીવનમાં તેમ જ રાષ્ટ્રજીવનમાં એ બંને કોટિના લોકોનું સ્થાન કેવું છે એ જરા તપાસી લેવાનું મન થયું. ધર્મધુરંધર અને સાહિત્યધુરંધર બંનેને આપણે આજકાલ આચાર્ય કહીએ છીએ, પણ બંને સાથે આચાર્ય શબ્દ એક જ અર્થમાં નથી વપરાનો. ધર્માચાર્ય પોતાના જ્ઞાન અને પ્રતિજ્ઞાથી તેમ જ તેઓ વિશિષ્ટ જીવન ગાળતા હોવાથી તે દ્વારા સમાજ ઉપર અધિકાર ભોગવે છે; જ્યારે સાહિત્યાચાર્ય પોતાની વિદ્વત્તાથી અને પ્રતિભાથી મુખ્યત્વે શબ્દસૃષ્ટિ ઉપર અધિકાર ભોગવે છે. બંને અધિકારી તો ખરા જ, પણ દરેકનું ક્ષેત્ર જુદું. દરેક ધર્માચાર્ય બનતા સુધી શાસ્ત્રની મર્યાદાને અને પ્રાચીન પરંપરાને જાળવવાનો આગ્રહી હોય છે, જ્યારે સાહિત્યાચાર્ય શબ્દતરવ ઓળખતો હોવાથી અભિરુચિની અને ઔચિત્યની સૂક્ષ્મતા જાળવવાનો આગ્રહી જણાય છે. રસમૃદિનો એ બ્રહ્મા પૂર્વપરંપરાને ઓળખતો છતો સ્વાતંત્ર્યનો જ ઉપાસક હોય છે.

આચાર્ય શબ્દની જૂની વ્યાખ્યા જોતાં એ શબ્દ એક વખતે ઉમદા ને વ્યાપક અર્થમાં વપરાતો હતો.

આચિનોતિ હિ નાસ્ત્રાચ, આચારે સ્થાપમત્યુન ।

સ્વયમાચરતે મસ્તુ, તમાચાર્ય પ્રવક્ષતે ॥

તમામ શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કરી, એમાંથી શાસ્ત્રકારોનો હેતુ તારવી, એ શાસ્ત્રોની દૃષ્ટિ જે લોકાચારમાં સ્થાપી આપે છે અને એ પ્રમાણે ચાલવાથી શાસ્ત્રશુદ્ધ જીવન કૃતાર્થ કેમ થાય છે એ બતાવવા પોતે તે પ્રમાણે જીવી એનો દાખલો બેસાડે છે તે આચાર્ય. કેટલાં ભવ્ય છે એ આદર્શ! ઈતિહાસ દ્વારા દેશ પરદેશના ભૂતકાળની પરંપરાઓનો ક્રમ જે જાણે છે, વર્તમાનકાળની લોકરિથિતિની વિવિધતાથી જે વહેંચે હોય છે, ભવિષ્યકાળમાં સમાજ કેવું વલણ લેવાનો છે એની પણ જેને ચોક્કસ ઝાંખી હોય છે એવો ત્રિકાળદર્શી પુરુષ મનુષ્યજીવન ઉપર અસર પાડવાનો જ. આમ રાષ્ટ્રજીવન ઉપર જે અસર કરે છે તે આચાર્ય; પોતાના જીવન-ચિનન દ્વારા અને પોતાના અધ્યયન-વિવેચન દ્વારા લોકજીવન ઉપર જે બેવડી અસર પાડે છે તે આચાર્ય કહેવાય છે.

સમસ્ત પ્રજાના ધારમ્, ભરમ્, પોષમ્, રક્ષમ્ ને વિકાસને માટે જે જવાબદાર છે એવા ધર્મતત્ત્વની સત્તા વાપરીને પ્રજાજીવનનું જે નિયંત્રણ કરે છે તે ધર્માચાર્ય. એવા ધર્માચાર્યોએ મોટા મોટા સમ્રાટો કરતાંય વધારે સત્તા ભોગવી છે. તેનું કારણ એ કે તેઓ ઊંડા સમાજશાસ્ત્રજ્ઞો હતા. તેઓ લોકમાનસ જાણે અને લોકહિત જાણે છે એ પણ જાણે. પરિણામે તેઓ લોકહૃદયના સ્વયંસમ્રાટ બની ગયા હતા.

પ્રાચીન કાળમાં એવા લોકોએ મનુષ્યજાતિના ઘડતરમાં મોટામાં મોટો ફાળો આપ્યો પણ એવા સ્વયંભૂ ધર્મ પુરુષોની પરપરા અને ગાદી સ્થાપવાનો પ્રયત્ન મિથ્યા હોય છે. દરેક તારી વસ્તુનું જેમ અસદૃશ અનુકરણ થાય છે, તેમ ધર્માચાર્યનું પણ અનુકરણ થવા લાગ્યું. અમુક માતૃસ મૂળ ધર્માચાર્યનો દીકરો છે, કુટુંબી છે કે શિષ્ય છે એટલા માટે જ એ એની ગાદીએ આવે તો તે બાધાવારનું અનુકરણ કરી શકે અને અમાનનું બાહ્ય નિયમન પણ કરી શકે, પણ એમાંથી જીવનનો કે ચૈતન્યનો વિકાસ ન જ થઈ શકે જો બાહ્ય નિયમનથી તમાજનો ઉદ્ધાર થઈ શકત તો રાજ્યત્તાઓ તે કથારનોય કર્યો હોત રાજસત્તા પોતાની મર્યાદા જાણે છે, અને અમુક ધર્મ મુખી લોકોએવા રીતે અટકી જાય છે પરંપરાને આધારે બનેલા ધર્માચાર્યો એથી વધારેની અજ્ઞા સખી દબ સેવે છે અને નિષ્ફળતાને નોતરી લે છે.

આ ધર્માચાર્યો જેવા જ સમર્થ પણ વધારે દીર્ઘદર્શી અને નમ્ર એવા લોકો, તે સતો સતોએ મમાજનિયત્રણનો આગ્રહ છોડી દીધો તેમણે પોતાને જ નિઃજિત કરવામાં પોતાની બધી શક્તિ વાપરી, અને વાલી દ્વારા અને પોતાના આચરણ દ્વારા જેટલી વિચારપ્રચાર અને ધર્મપ્રચાર થઈ શક્યો તેવો કરીને સતોય માન્યો ધર્માચાર્યો સ્વભાવે જ કર્મકાંડી હોય છે, કેમ કે એમને બાહ્ય નિયત્રણ સાથે વધારે સબધ હોય છે સતો કર્મકાંડને ગોણું કરી કર્મયોગ, સદાચાર અને બ્રહ્મિમાર્ગને જ આગળ કરે છે તેથી તેઓ વધારે ફાવે જાય છે.

ધર્માચાર્યોએ અને સતોએ લોકો પર અત્તર કરવા માટે પોતાના જીવનની મદદમાં નાદિત્યની સેવા લીધી ધર્માચાર્યોએ શાસ્ત્રો, ભાષ્યો અને ટીકાઓ લખ્યા અને સતોએ સતોત્રો ને કવનો સ્વચ્છ માદિત્યની જીવન પર ઘટી આ અત્તર જેઈ કેટલાક માદિત્યકુશળ લોકો સંતોનું અનુકરણ કરવા લાગ્યા પોતાની ભાષાશક્તિ વાપરી સંતવાણીનું તેઓએ આગાદ અનુકરણ શરૂ કર્યું એટલે બોળા સમાજે માન્યુ કે તેઓ પણ સતો જ છે વાણીનું અનુકરણ થઈ શકે છે, પણ રહેણીનું, ઉદારતા જીવનનું અનુકરણ થી રીતે થઈ શકે? એટલે એવા સાદિત્યવાચાર્યોએ પોતાનું મનપદ ટકાવવા માટે દબ શરૂ કર્યો અને કહેવા લાગ્યા કે 'અમે તો સાક્ષાત્કારી પુરુષ છીએ, અમે બાધનથી પર છીએ અમારા ઉપદેશ પ્રમાણે તમે ચાલો અમારુ આચરણ તમારા અનુકરણ માટે નથી ન દેવચરિત્ત ચરત અમે ગમે તેમ વર્તીએ તોયે શુદ્ધ છીએ અમે કહીએ તેમ જાવો અમે વર્તીએ તેમ નહીં વર્તતા ' લોકો પણ માનવા લાગ્યા મુક્તાસ્ત ન વિચારણીયચરિતા । પણ આવો દબ કેટલે સુધી ચાલે?

પ્રચારના સાધનો જે જીવન ને કવન, આચાર ને વિચાર, ચારિત્ર્ય ને માદિત્ય, તેમાંનું બીજુ સાધન કઈ ઓછું અતરકારક ન હતું કવન, વિચાર અને સાદિત્યની મદદથી જ ધર્મનો બહોળો પ્રચાર થયા છે પ્રસિદ્ધ ધર્માચાર્યો અને સતો સાદિત્યશક્તિવાળા હતા તેમણે નહીં તો તેમના શિષ્યોએ તેજસ્વી સાદિત્ય

પેદા કર્યું છે જાણીશું એ ગણાતા કુરાનની લોકોચારના મિલ્લ કરવા માટે એવી પણ એક દલીલ વપરાઈ છે કે તેની એક પણ આશયને તોલે આવે એવી એક તો કાવ્યકૃતિ બનાવી આપો! ઉપનિષદો, બાઈબલ, બુદ્ધના ધર્મસંવાદો, જૈન ધાર્મિક સાહિત્યના અનો, મતવાંચી એ બધું ઉત્તમ સાહિત્ય જ છે

સાહિત્યશક્તિને જેરે ડાળું સતોળું છીછરું અનુક્રમ જ્યારે વધી પડ્યું ત્યારે લોકો બેનાથી અક્રાધા સાહિત્યશક્તિ અને સંતપણું નોખા નોખા છે, એમ લોકો જેવા લાગ્યા છતાં સાહિત્યનું આકર્ષણ વધવાથી સામાન્ય લોકો ભાષા આગળ જીવનને ગોઠવે જાવવા લાગ્યા એટલે કેટલાક સાહિત્યવાદીઓ દ્વિતીય આગળ આવી કહેવા લાગ્યા કે ‘અમે તો કેવળ સાહિત્યના ઉપારક છીએ ત્રીજા જીવનનો દારો અમે કંતા જ નથી અમે કેવળ વિચાર ને કંપનાના પ્રચારક છીએ એથી વધારેની જવાબદારી અમારે માથે અમે લીધી જ નથી અમે તદ્દન નામાન્ય કોટિના માણસ છીએ સ્વાન્નગુણાય લખીએ છીએ તમને એમા મજા પડતી હોય તો ભલે જો આનંદ લેજો’

જેટલે દરજ્જો આવા વલણથી આવા નાણિયારોએ દબ દૂર કર્યો અને જીવનમાં સ્વચ્છતા આપી તટલે દરજ્જો તેમજ સમાજની સેવા જ કરી

પણ કોઈ પણ નિર્ણય નક્કર મામૂલત પણ દબ દૂર કરવાનો દાવો કરી શકે છે વાસ્તવવાદને નામે દીકરા જીવનના પ્રવારક થવું સહજું છે એમા ભારે પુરુષાર્થની જરૂર નથી નાણિયની સજાવટથી ભોગપ્રધાન જીવનને સહજે રૂપાળું બનાવી શકાય એટલે એવું માનિત્ય લોકપ્રિય થતા વાર લાગવાની નથી

ધર્માચાર્યની સારથા તા ધીર ધીર અપ્રતિષ્ઠિત થઈ ગઈ સનોનું જીવન
જોકાની, જાભાવાત્મક અને અકલ્પની જાણવા લાગ્યું એટલે માહિત્યાચારી વધારે
આગળ આવ્યા માહિત્ય ઉપરથી નાહિત્યમર્જાની યાગ્યતા માપવાની વૃત્તિ લોકોમાં
રહેલી છે જ, એટલે સાહિત્યવાચોને બહુ હાવતુ આવ્યું

સાહિત્યનો પ્રભાવ જેમ વધ્યો તેમ કલાનુભવ વિશેષ ખીલ્યું અને સાહિત્ય દ્વારા કેવું પોષિત હિન્દ અને રોચક ભોજન પીરસાય છે એનો વિચાર કરવા કરતાં કેવા રૂપાળા વાસાણમાં આ પીરસાયેલો તરફ વધારા ધ્યાન આપવા માંડ્યું કલા રહેલી છે એમનાના significant formમાં, ચમત્કૃતિજનક ઘટસ્થિતિના કે આકારમાં કલા રહેલી છે, એમાં જ એની પ્રધાનતા છે એમ કલાકારો કહેવા લાગ્યા પશ્ચિમમાં સાહિત્યનાર્થો સમાજને કેવી પ્રસ્તા આપે છે એ જાણે ગોણ વસ્તુ બની ગઈ ખરું જોતાં કલાનો મર્મ એના ટાણપગોળામાં છે, selectionમાં છે, ખરી કલા ચમત્કારી નિરીક્ષણ અને ચમત્કારી વિવરણમાં છે Power of perception અને power of expression એમાં જ કલાતત્ત્વ રહેલું છે બનેલા હસ જેવી વેગધ્ય શક્તિ જ મુખ્ય છે

હવે આ વૈદગ્ધ્યશક્તિ, selectionની દૃષ્ટિ અથવા હમનૃતિ કેવળ મુખ પરમાત્મ પણ હોઈ શકે છે, અને હિતપરમાત્મ પણ હોઈ શકે છે સાહિત્યા-નાયોએ પોતાની એ શક્તિ પોતાના તેમ જ જગતના હિતને આજે વાપરવી જોઈએ પણ બધા જ સાહિત્યાચાર્યો તેમ નથી ક્રૂતા જેમ ધર્માચાર્યો જીવનદુર્બળ થઈ ગયા તેમ સાહિત્યાનાયો પણ જીવનશિથિલ થવા લાગ્યા એટલે લોકગુરુ થવાની પોતાની યોગ્યતા ખોઈ તેઓ નટ, વિદ અને ગાયક બેવા કેવળ લોકગુરુ થઈ પડ્યા

ધર્માચાર્યોએ અને સાહિત્યાચાર્યોએ આમ મોટી મોટી આશા બતાવી, અસાધારણ અધિકાર ભોજવી લ્યાગે અન્તે નિરાશા કરી ત્યાગે લોકો ફરી તપાસવા લાગ્યા કે ધર્મ એટલે શું, સાહિત્ય એટલે શું?

તમામ જીવસૃષ્ટિનું—મનુષ્યજીવનનું તેમ જ મનુષ્યોત્તર જગતનું ભણું કેમ થાય, બધાનો વિકાસ કેમ સધાય એનો વિચાર કરનાર, અને એ પ્રમાણે જીવનને દોઢનાર તત્ત્વ તે ધર્મ યાસ્વાત્ પારણમયુક્ત સ ધર્મં इति નિદર્શય એમ મહાભારતે કહ્યું એ જ વિચાર ટૂંકાવીને ફરીથી એણે કહ્યું, યત્ સ્યાત અર્હિસાસયુક્ત સ ધર્મં इति નિદર્શય એકબીજાનો નાશ કરવા પ્રવૃત્ત થઈએ તો કશું રહે જ નહીં બાહ્ય જગતનો તો નાશ થયે જ પાડુ એની સાથે પોતાના હૃદયનો પણ નાશ થશે એટલા જ માટે અહિંસાને ધર્મનો પાયો ગણ્યો છે ધર્મનું એ વિવાન જીવન માટે છે, જીવનના વિકાસ માટે છે

ધર્મમાં ધાર્મી વસ્તુઓ અતીન્દ્રિય, અલૌકિક હોય છે માટે ધર્મની પ્રેરણા તથાગતો પાસેથી જ, અવતારી પુરુષો પાસેથી જ મળી શકે છે એમ મનાયું હતું હવે ધર્મમાં અતીન્દ્રિય અને અલૌકિક ગૂઢ એવું થોડું કશુંક તો ગ્રહવાનું જ છતાં જીવનનો જેમ જેમ ઊંડો અભ્યાસ અને સામાજિકર થતો જાય છે તેમ તેમ ધર્મનું સ્વરૂપ પણ બુદ્ધિશાસ્ત્ર અને નિશ્ચિત થતું જાય છે

આહારશાસ્ત્ર અને વિહારશાસ્ત્ર, શૌચાચારનું શાસ્ત્ર અને લોકાચારનું શાસ્ત્ર, અર્થશાસ્ત્ર અને સમાજશાસ્ત્ર, માનસશાસ્ત્ર અને વ્યવહારશાસ્ત્ર, રાજશાસ્ત્ર અને વિનયશાસન (કેળવણી), જીવનસાધના ને કલોપાસના, વિગત ને અધ્યાત્મ એ બધું મળીને ધર્મનું ક્ષેત્ર થાય છે એ જ જીવનશાસ્ત્ર છે એવા જીવનશાસ્ત્રમાં પારગત જીવનાચાર્યા હવે આપણને જોઈએ છે

કેટલાક સાહિત્યાચાર્યો કહે છે કે ‘રાજકારણ માથે બામાડે કશો સબધ નથી, અમે તો સાહિત્યના વિરલ વાતાવરણમાં વિચરીએ છીએ’ કેટલાક પામર ધર્માચાર્યા પણ એટલે જ બીકલું વૃત્તિથી કહે છે કે ‘રાજકારણ તાલે અમણે કરી લેવાડેલ’ અમે તો પારલૌકિક કલ્યાણનો વિચાર કરનારા રહ્યા, આ નફવર અને માયાગ્ર જીવનમાંથી મુન્ન કેમ થવું એનો જ રસ્તો બતાવનાર રહ્યા’ બને જોખમમાંથી ભાગનાર લોકો છે જોખમથી જાણે ભાગે તેમનામાં દેવત કેટલું રહેવાનું?

તેમની પ્રવૃત્તિમાં કેટલું જીવન વ્યય થવાનું?

જીવનાચાર્ય નમસ્ત જીવનનો વિચાર કરે છે તે જીવનવીર હોય છે, અને જે એને નાચા ધર્મની પ્રાપ્તિ થઈ જાય તેમ જ જે એનામાં સાચી નાહિત્યશક્તિ પ્રગટ થાય તો એ જીવનવીર, જીવનમગ્ન થઈ જવાનો જીવનાચાર્ય થવાથી જે નાહિત્યાચાર્ય થયા એવા એક લોકોત્તર પુરુષ આપણી વચ્ચે વિચરે છે તે છે સ્વીન્ડનાથ દાસ્ત જીવનાચાર્ય થવાથી જેઓ ધર્મસંસ્થાપક થયા છે એવા પણ એક અઘોરિક પુરુષ આપણી વચ્ચે વિચરે છે અને તે છે મહાત્મા ગાંધી બંનેની વિભૂતિઓ જિન્ન છે છતાં લોકોત્તર છે

જીવનદાસ હજી પૂણપણે ઘણું નથી તેથી હજી નવા નવા પ્રયોજોને આવકાશ છે જીવનદાસ કોઈ કાંઈ સંપૂર્ણ થવાનું નથી એટલે એમાં પ્રયોગવીરતાને અનાત કાળ સુધી આવકાશ ગેવાનો સાહિત્ય પરિષદો દ્વારા ભાષા ખીલવી શકાય, સાહિત્યનું નવ વિશુદ્ધ કરી શકાય, પણ જીવનદાસીઓ નિર્માણ ન જ થઈ શકે ધર્મ પરિષદો દ્વારા ધર્મસંસ્કરણ થઈ શકે પણ જીવનાચાર્યો ન જ પેદા થાય અથોકે ધર્મપરિષદો ગોઠવી અકબરે પણ એ જાતનો પ્રયત્ન કર્યો આજે દેશ દેશાનરની પ્રજાઓ પણ સાધર્મપરિષદો બોલાવે છે પણ ત્યાર જીવનાચાર્યો એ કામ હાથમાં નેધે ત્યાં આવી પરિષદોની પ્રવૃત્તિઓ વિના જ નવધર્મમન્વય નિહ થયે, અને લોકોમાં સવધર્મસમભાવ કેળવાયે, અને પછી નાહિત્ય પણ પોતે શુદ્ધ થઈ મનુષ્યસ્વરૂપને સમૃદ્ધ કરશે

૨૩

કાળનો મહિમા

“બાપુ કાળમાહાત્મ્યથી એની મેળે થકાકાગે થક, તમે શા માટે ઉતાવળ ને છો? અને િને વગની રહેનાર પ્રજાનો શા માટે બુદ્ધિભેદ કરો છો?” એમ કેંગવાક લોકો સુધારકા આગળ દલીલ કરે છે “કાળ જબરદસ્ત છે, નિયમા જે રેન્ડર જેઈએ છે, તે કાળ પોતાની મજે કરાવે છે એના પર બાપુ છોડી દો નાહક ઉતાવળે સુધારા કરવાના ફાફા મારો મા અસ્પૃશ્યતા આજે જે ઉપમા છે તે ઉપમા તે ટકવાની નથી એ અમ પણ જાણીએ છીએ આજે જેવી છે તેવી સોજસો વર્ષ પહેલાં હતી એમ પણ અમ કહી ન શકીએ, એ બધું કાળમજે બદલાવાનું જ કાળને પોતાની ખનિએ ચાલવા દો નાહક તમાજને છેડીને આ ભાગી ગયેલા ગમાજના વાંક કડકા શા માટે કરો છો? અને નવા નવા અગ્રણ શા માટે વહોરી લો છો?” આ જાતની દલીલ આજકાલ કેંગવારે લોકો ક છે આ દલીલમાં વજૂદ નથી, એ સહેજ વિચાર કરવાથી પણ સમજાયે

પર આ દલીલ પાછળ સનાતન હિંદુ ધર્મની અમુક પિછાણ રહેલી છે સનાતન હિંદુ ધર્મ કાગમાણાન્ય ઓળખ્યું છે જેમ કાળ બદલાય તેમ પોતાનું કંવેર બદલવું જોઈએ એ જીવનધર્મ છે એ પ્રમાણે નહીં ચાલીએ તો કાગના ભોગ થઈ પીએ છીએ એ જાણવાથી જ સનાતન હિંદુ ધર્મ નિત્ય નૂતન અને ચિરજીવી થયો છે સનાતન ધર્મ જાણે છે કે, 'ઉતાવળે આત્રા પાકે નહીં' સનાતન ધર્મ એ પણ જાણે છે કે 'જે થોભી ગયા તે ગુજરી ગયા સમજવા' સાધુજી વાવતી હાથ ત્યા સુધી જ ટાર રહી થકે છે ગતિ અટકી કે તે પડી ગઈ પ્રત્યક્ષ દેવોના રાજ્ય ઈન્દ્રે કર્ણ જ છે કે જે બેસી રહે છે, એનું ન સીધ બેસી રહે છે, જે ઊંચો તેનું નસીબ પણ ઊંચું થયું જ, જે સૂઈ રહ્યો, એનું નસીબ પણ મૂઈ રહ્યું જે ચાલવા માડ એનું નસીબ પણ ચાલે છે માટે ચાલો, ચાલો, ચાલવા માંડો જે ચાલે તે જ પહેલે આપણા જ્ઞપિમુનિઓએ જીવનને યાત્રા કહી છે કેમ કે જીવનમા જવાપણ, ચાલવાપણ જ હોય છે સનાતન હિંદુ ધર્મ ગંગા નદીની પેઠે અખંડ વહેતો આવ્યો છે એટલા માટે જ એ તાજે, વેગવાન અને ચિરતન રહ્યો છે સનાતન હિંદુ ધર્મ વેદને પ્રમાણ માને છે, આધારરૂપ માને છે, પણ વેદ પાસે જ ખત્કી નથી રહેતો વેદની જ નવી આનુષ્ઠિતિ જે સ્મૃતિ, અથવા ધર્મશાસ્ત્ર તેને પણ તે સ્વીકારે છે ત્યા પણ એ થોભે નહીં ઇતિહાસપુરાણોને યાચમા વદ તરીકે સ્વીકારી એમને પણ ધર્મની નવી પ્રેરણા આપવાનું કામ સોંપ્યું પુરાણો પછી તત્રો આપ્યા, એમને પણ હિંદુ ધર્મમા સ્થાન છે જ આ બધા ફરફારમા ઘણા નારા ફરફારો હતા, તો કેટલાક ભારે ખરાબ ફરફારો થયા દરક જમાનાની મૂંઝવણ મરખી હોતી નથી બુદ્ધિ સરખી હોતી નથી અને ઈલાજે પણ સરખા હોતા નથી કોઈક કોઈક વાર અમુક રોગ મટાડવા માટે જે દવા કરીએ, તે દવા જ મૂળ રોગ કરતા ભૂડી નીવડે છે અને પછી તો તે દવાની દવા કરતા જ દમ નીકળી જાય છે તત્રના માર્ગમા એટલો તો તડો પેઠો કે ધર્મ અને સદાચાર પોતે જ એની ગત્કીમા ઝૂંઝળાઈ જાયે કે કેમ? એવી જામરદસ્ત બીક પેદા થઈ એ બધો સડો ધોઈ કાઢવાનું કામ ધમરુધારક સતોએ ક્યું લેખુલ ધર્મની આખી પ્રવૃત્તિ, જૂનો સડો ધોઈ કાઢી, ધર્મને ભગ્નિના ઉજાળવળ આસન ઉપર બેસાડવા માટે હતી તેથી જ સતવાણી પણ સનાતન હિંદુ ધર્મમા આધારરૂપ ગણવા લાગી જે કોઈને ધર્માનુભવ થયો છે, તે સંત હિંદુ ધર્મ માટે પ્રમાણ છે અને અનુભવમાત્ર ગમે તે મળે અને ગમે તે સ્થળે સરખો જ હોવો જોઈએ માટે કોઈ નવો માણસ અનુભવની વાત લઈને આવે ત્યાર સનાતનનીએ જૂના અનુભવ સાથે એને સરખાવી જુએ છે દરેક જમાનાની ભાષા જુદી, વિચારપદ્ધતિ જુદી, કોઈનો અનુભવ કાચો હોય, કોઈનો અધૂરો હોય — એજાગી હોય કોઈને પોતાનો અનુભવ બરાબર શબ્દોમા મૂકતા આવડે નહીં અને કેટલાક તો સાબજનારની શક્તિ જોઈને જ બોલનારા

હોય છે આ મગને જ અનુભવ અનુભવ વરો ડેર જણાય છે એ ફેર જાયવા તમારન નુરીનું અનુભવનું ન આપણુ બતાવવાની અકવાકયતા રી આપવાની જવાબની ધમમોની છે

જેમ સૃષ્ટિમાં વિભિન્ન તત્ત્વ મધ્યે લાગુ પડે છે તેમ ધમના મામા ના પાપ વિમલ જેવી વસ્તુ છે જા હિંચર આપણને, માણસને જાન આપે છે તે કન કમે જા આપે છે માણસને મુનિ મો છે, તે પાપ કમે કમ જા મો છે આ જે કમનુ મગન તત્ત્વ છે એન જ મામા મામ પે છે

જેઓ ને છે કે હિંચર અમાગ બાપદાદાને બધું જાન આપી રાખ્યું હતું, માને બાપદાદા મના આપણાથી આજ વધાય જ નહીં તબા નનાતની તો નથી જ ખગ સનાતની હોય છે તે ગતિમાન ધમપ્રવાહમા માને છે હિંચર એક વખતે સ્ત્રિમુનિઓને અને પેગમરોને પ્રગા આપી અને હિંચર સૂઈ ગયો, એમ માનવાની તેઓ ના પાડ છે હિંચર બધાના હૃદયને સ્થાને પ્રતિષ્ઠિત છે એનો અવાજ સાંભળવા જેટલી અંત મરણની શુદ્ધિ કરી હોય તો એ અવાજ જમે તેને અજાણ્ય એવો છે એમ સનાતન ધર્મ માને છે અને તેથી જ ધર્મશાસ્ત્રના અમરગદને ન વગગી રહેના પુરુષોને નાસ્તિક કે ભ્રષ્ટ મ્હા શૂળીએ વાઝવાની, બાળી નાખવાની કે સગનાર કગ્વાની એટલ પથરા મારીને દાર કરવાની ભૂલ સનાતન ધર્મ મરી નથી સનાતન ધર્મમા મળમાલા મને અગત્યનું સ્થાન છે મામાલાભ્ય એ સનાતન ધર્મની ખાનિયત જ છે

*

એવે જેઓ મગમાલાભ્ય ઉપર નિર્ભર રહવાનું સૂચવ છે તેઓ સનાતન ધર્મની નાડ સમજીને સનાતન વૃત્તિથી જ બોલ છે પણ મગમાલાભ્ય ઉપરનો વિશ્વાસ બે પ્રકારનો હોય છે એક આસ્તિક, બીજો નાસ્તિક. એકનો વિશ્વાસ આત્મા ઉપર છે બીજનો જગત ઉપર માણસ જે કશો પુરુષાર્થ મર નહીં અને કેવળ કાળના પ્રવાહમા તણાતો જાય અને કહ કે હું કાલોપાસક છું કાળને વફાદાર છું તો તે નાસ્તિક છે તે જડાણનો ઉપાનક છે તે મરણધર્મી છે લાકડાનો જે ટુકડો પાણીમા તણાતો જાય છે એ પ્રવાહધર્મી છે જીવનધર્મી નથી નદીના પ્રવાહમા બે પથરા પ થા હોય એમા જે એ સપાટા તો તે લાકડાનો મ્કો ત્યા ને ત્યાં જ પડયો રહે અને સડવા કર સડવામા એને વાવો નથી પણ પોતાની મેજે એ આજ વધે નહીં કોઈને એની દયા આવી અને પાણીમાં તરતા તરતા એની પાસે જઈ એને વાત મારી કે ધક્કો માર્યા તો તે આગળ વરવાનો અને વાચા હોય તો કહવાનો કે જુઓ કાળનું માલાભ્ય કે હું કવી પ્રગતિ કરુ છું કોઈ લોભી માણસ એ જ પ્રવાહમા તરતો હોય અને એને પોતાની ચક્રિનો સગ્રહ કરવો હોય તો એ લાકડાના કકડાને જેઈને સજી થવાનો એ તે પાનિયા ઉપર સવાર થશે અને

પોતાની નગવડ પ્રમાણે એને પ્રગતિને પણ લઈ જશે એમા સવાલ થતાંની જ પ્રગતિ ગણા. મરખું પાત્રિયું પ્રવાહના ઉત્તમ પાને પડયુ તોય શું, અધવચ પડયુ તોય શું, અને નદીના મુખ આગળ ભરતીજોટની મક્કા ખાતું જોત થતું રહ્યુ તોય શું? એને માટે પ્રગતિ છે જ નહીં મદદને પ્રગતિ યાની? એ તો પોતે કહોવાઈ જા. અને જે બનીને બીજને માટે અથવા ખાતર બની બીજને પોષે એ જ એની ભવિષ્યતા.

પુરુષાર્થીની સમાજ, મરેજો નમાજ, પરત્ર થયેજો સમાજ ઉપર બતાવેલા લાગણના પાટિયાની પેઠે કાલમાહાત્મ્ય પાવે છે એ જાડખી લોઈ નાસ્તિક છે, એનું જીવન વર્ષ છે એને જોઈને ઈશ્વર પણ રુએ.

કામાહાત્મ્ય વિષેનો પુરુષાર્થી આસ્તિક વિશ્વાસ બાધી જુદો હોય છે એ ઈશ્વરને ઓળખે છે ઈશ્વર મજબૂત છે ઈશ્વરની સૃષ્ટિ સંલેનુક છે એ સૃષ્ટિનો ક્રમ ચેતન્ય અને વિમનને માટે છે એમ સમજી કાલપ્રવાહનો ઉપયોગ એ ચેતન્યના વિકાસને અર્થે કરે છે.

નદીના પ્રવાહમા પડનાર બાહોશ તારો જાણે છે કે પોને સીધો સામે કાંઈ પહોચવાનો નથી પાણીનો પ્રવાહ એને નીચે લઈ જવાનો છે સામે કાંઈ પહોચતાં, વાંતે એને એમદ કોત બે કોથ પ્રવાહમા ઘસાવું પલ પડે પલ એનો કૃતસકલ્પ છે કે હુ ભરે નીચે પલ સામે કાંઈ પહોચવાનો જ છુ એ કાંઈ લાકડાનું પાત્રિયું કે શબ નથી કે પ્રવાહધર્મમા પોતાના ચેતન્યધર્મને અજલ્યાર ન કરે રસ્તામા પથરા આવે તો એ ચૂંપવો જુલેચૂકે આ બાજુને કાંઈ જ પહોચી જય તો ફરી પાણીમા ઝપલાવશે નીચે વધાર ધમણવું ન પડે એટલા માટે પોતાની શક્તિ મઈક અંશે પ્રવાહની સામે પણ વાપરે, અને મોટે ભાગે ત સામા જંદા તરફ જવામાં જ વાપરે, અને અંતે સાંમા કાઠા ઉપર પહોચે ત્યારે જ આરામ લેશે પ્રવાહમા છીએ ત્યા સુધી આરામ લેવાય નહીં થાક ખવાય નહીં એમને એમ ચાલવામા જ થાક મળે છે, એનો લાભ લઈને આગળ જ વધાશે એક વાર સામો કાઠો ગાંઠવો પછી જોઈએ એજો આરામ લઈ ઉપલાણે વાલી શકાય અને મોક્ષમદિ પહોચી શકાય બાહોશ તારાની કારોયાનતા જુદી, એની ધીરજ જુદી, અને શનની કારોયાસના કે ધીરજ જુદી.

પ્રાર્થનાકાળથી બધાય ધર્મરુધારકો કાળમાહાત્મ્યને ઓળખતા આવ્યા છે અને તેઓ ધર્મને નવા સસ્કારો આપતા જયા છે તેઓ કાળનો લાભ લે છે મળને શરણ નથી જતા.

પાશ્ચાત્ય દેશોમા કાળપુરુષની કલ્પના બહુ સુંદર રીતે મરવામા આવી છે મહાપુરુષ એક યુવાન છે એ આખા શરીર ચરબી કે માખણથી તરબોળ છે અને આખા દોડયા જ મરે છે કોઈ એને પકડી થકતું નથી પોતાની ચોટથી મેઈ પકડે નહીં એટલા માટે એણે માથાનું બરાબર મુઝા મ્યું છે ફક્ત ઈશ્વરની આજ્ઞાએ એણે કપાળ ઉપર જુલુકું લાખ્યું છે કાળને પકડવો હોય તો તે પાસે આવે એ

પહેલા ૪ લાખ લંબાચીને એ જુવઈ જાનું તો કાગ લાથમાં આવ્યો એક કામુ વૃંચ કે એ લાથમાંથી છટક્યો જ એના વાજ પાછળ ઊડ્યા નથી કે પકડી શકે

કાગનું આ ચ્વલ્ય જે બોજમે છે તે જ કાવમાહાત્મ્ય જાણે છે, કાગને પોતાનો કંઈ છે, અને ના પાનેથી બધાં વગ્દાનો મેળવે છે

અગ્રેજ નરકાં આભારી કને એમાં બ્રાહ્મણ સાથે ઢેરને બેસવાની છૂટ આપી બ્રાહ્મણને જેવો લાજ લેવાનો લોભ છૂટે નહીં ઢેરને દૂર બેસવાનું મ્દેતાં તે માને નહીં, એટલે લાવારીથી એણે આભરછેટ છોડી દીધી સમનમીને પણ સાથે બેસી નયો, ઘેર જઈ નાહવા જેટલો પુરુષાર્થ નથી બીજા વડે એમ મીઠું ઓછું છે એના લાજ લેવા ચલવાનો અને કહેવા લાગ્યો કે કનિકાગ આ પો છે, ધર્મનું પાવન મુશ્કેલ થયું છે વ્યાન મુનિએ કહ્યું જ હતું કે મનિમાત્રમા મ્દેચ જોશવ થયે એ ત્રિમાત્ર મુનિનું વચન અન્યથા કેમ થાય? આ ક્રમે આ ભામાહાત્મ્યે કિયુન બ્રાહ્મણે યોગે ગરુડપ્રથતા છોડી, રીડો થયો એવી આપણી અત્યાજ સુત્રીની પ્રાપ્તિ છે આમા હિંદુ ધર્મનો વિલય કયાં થયો એ સમજાતું નથી મનિમાત્રા મે ભાગ, જગત્તનું બંધન થાયે એ જ જે સનાતન હિંદુ ધર્મ હોય તો વાન જુદો આમાં ખરું જોતાં શરમભગવી નાસ્તિકતા જ છે તરકારી અમલદારના અન્યાય આગળ નમનું પડે ત્યારે 'સજા એ વિષ્ણુનો અવતાર છે' એવી દલીલ આભાર કરવી, કોઈ ધનવાન કે દેથી સજા સ્વેચ્છાચારથી સમાજને બગાડે ત્યારે 'સનરવજા નહીં દોષ ગુનાઈ એવું વચન ટાંચું અને ધર્માભિમાની લોભેના દોષો ઠાકવા માટે કહેવું કે ધર્મના વિલયને અર્થે અધર્મ કરવો પણ તો તેમા દોષ નથી, એ બધા નાસ્તિકતાનાં જ લાગ્યો છે આ રીતે લાવારીથી ફેફાર કરવા પડે, સ્વામિ લીરે, બીકને લીધે, ખોટા અભિમાનને લીધે, પરિવર્તનો કયાં હોય તો તેનું શોય ધર્મને અચાય નહીં, તેને કાવમાહાત્મ્ય તરીકે વર્ણવાય નહીં મનુષ્ય તમાજ એ કઈ જાટ પંચભૂત નથી એ કઈ વનસ્પતિસૃષ્ટિ નથી, એ કઈ પશુ ચોનિ નથી કે એની મેલે કુદરતને બળે લાવારીથી આપોઆપ જે ફેફાર થાય તેથી સતોષ માની શકાય મનુષ્યજાતિને ઈશ્વર સ્થળ અને કાળ બનેમા દૂર સુધી જોવાની દૃષ્ટિ આપી છે પશુપક્ષીઓને, તિર્યંચોનિને કુદરતે દિક્કદૃષ્ટિ આપી છે, કાંઠદૃષ્ટિ જાગી આપી નથી કાંઠદૃષ્ટિ માણસને જ છે અને તેથી માણસને કાલને વશ ન રાખતા કાગનો તલમચી, કાગનો સાથી બનાવ્યો છે માણસ મનની અવગણના ન જ કરી શકે એ જોવું ખરું છે એટલું એ પણ ખરું છે કે શબની પેઠે એ કાગને આધીન પણ ન રહે માટે કાળગ્રસ્ત કે કાળગ્રસ્ત ન થતાં કાળજ થવું, કાળસલાય થવું અને અંતે કાળકૃત થવું એ ભાગ્ય માણસને માટે નિર્ભયું છે મનુષ્ય મહિમા કાવમહિમાથી ગ્રસ્ત નથી મનુષ્યમહિમાનો અધિકાર કાવમહિમા કરતા વધારે છે

સમસ્ત મનુષ્યજાતિના ચેતન્વદ્ય નારાયણે—સમસ્ત મનુષ્યજાતિના ચરમ આર્દ્રાદ્ય ભજવાન પુરુષોત્તમે—પોતે જ્યારે કહ્યું કે તું કાળ છું ત્યારે એ કાળ

જુદો, અને નામદ માણસને ઠોરની પેઠે ધસડીને લઈ જનાર જામરદસ્ત કાળ એ જુદો એક કાળ ઉપર વિજય મેળવવાનો હોય છે જ્યારે બીજા કાળની ઉપાસના કરવાની હોય છે

૧૧-૭ '૩૩

૨૪

તત્ત્વ અને વ્યવહાર

“તમે તો આદર્શલોકના રહેનારા રહ્યા વ્યવહારમાં આવ્યા આદર્શો ચાલે નહીં સંજોગોને કબૂલ રાખે ને વ્યવહારને તાચવે તો જ આ દુનિયામાં માણસ નભી શકે” આપુ કહેનારાઓ ડગલે ને પગલે મળે છે આ ‘વ્યવહાર,’ આ ‘સંજોગો’ થી વસ્તુ છે એ આપણે હમેશાં જોવું જોઈએ

વ્યવહાર એક સત્ય વસ્તુ છે, પણ તે કઈ હમેશાં સારી જ વસ્તુ નથી હોતી! મંદવાડમાં ગુકસ્તાનકારક વસ્તુ પણ ખાવાનું મન થાય છે આ વાતના સત્ય તો છે જ, પણ તેને વશ થવામાં કોઈ નથી અને પુરુષાર્થ પણ નથી

ઘણી વાર તત્ત્વ એ ઉપર લઈ જનાર વસ્તુ હોય છે, જ્યારે વ્યવહાર એ નીચે લઈ જનાર વસ્તુ નીચે છે જે વચ્ચે સનાતન સગ્રામ ચાલતો આવ્યો છે જે વચ્ચે સમાધાન અથવા માડવાળ કરવાના અનેક પ્રયત્નો દુનિયામાં થતા આવ્યા છે પણ વ્યવહાર અતિ દુશગ્રહી છે સમાધાનની શરતો તત્ત્વપક્ષ કબૂલ રાખે, પણ વ્યવહારપક્ષ મળતી જાય તેમ તેમ વધારે રાહતો માગ્યે જ જાય છે, અને અને તત્ત્વનું ખૂન કરીને જ જાય છે માટે તત્ત્વપક્ષે હમેશાં સતર્ક અને જગૃત રહેવું જોઈએ અને વ્યવહાર સાથે કોઈ કાળે કાયમની સમાધાની ન જ કરવી જોઈએ

તત્ત્વ અને વ્યવહાર વચ્ચેના આ સનાતન યુદ્ધમાં આપણે કયો પક્ષ સ્વીકારવો? કયા પક્ષ તરફ સંધાનુભૂતિ ધરાવવી? કયા વાવટા નીચે ભરતી થવું? — એ જીવનનો મોટામાં મોટો સવાલ છે જિંદગીમાં વ્યવહારપક્ષનું અસ્તિત્વ કબૂલ રાખ્યું જ છૂટકો પણ વ્યવહારપક્ષ છે એટલું કબૂલ રાખવું જુદું અને તેના હિમાયતી બનવું જુદું વ્યવહારપક્ષ શઙ્ખાતમાં હમેશાં સૌમ્ય, મમજુ અને સુંદર સ્વભાવ વાળો ભાગ્યે છે, અને તેથી જ આપણે તેને વશ થઈએ છીએ પણ એક વાર વ્યવહારપક્ષ તરફ મત આપ્યો, હાથ ઝિંચો કર્યો કે તેનું સામ્રાજ્ય આપણા માથા ઉપર થયું જ સમજવું અને શરૂ થયા પછી તો વ્યવહારની જોડુકમી બેશબેર વધતી જ ચાલવાની

વ્યવહાર એટલો જતુર છે કે તત્ત્વનું ખૂન કર્યા પછી પણ તે તેનું મહદું સાચવી રાખે છે કે લેવી તત્ત્વપક્ષના લોકો ભ્રમમાં રહે કે તત્ત્વ પછી જીવનું

છે વચાર હમેશા કહે છે, “નામનો રાજ ગમે તે હો, મને તેની દરકાર નથી તારા માગે પોતાની ચાહે એટલે બસ ”

આને આપણા સમાજમાં તત્ત્વવાદી કહેવા છે અને વ્યવહારવાદી કહેવા છે? તત્ત્વનિષ્ઠ હોમેની સમ્યા જ્યારે સપ્તમાં વધે છે ત્યારે દેશ ચડે છે વ્યવહાર-વાદીઓએ કોઈ કામે કોઈ સમાજનો કે સમૂહનો ઉદ્ધાર ક્યો નથી

૩-૨૨

૨૫

અંધભક્તિ

રાજકીય, સામાજિક અથવા ધાર્મિક ચર્ચા જ્યારે ચાલે છે ત્યારે સામા પક્ષના ગમે તે માપસને આપવાજોગ એક જાણ ભાષામાં બહુ બધજેસતી છે એક માણસ બીજાને દેકો બાપે અથવા આમુક રૂઢિને વળગી રહે એટલે પછી તેના વર્તન પાછળ બધે ગમે તેટલું વિચન રહેું હોય, ગમે તેટલી સ્વતંત્ર દલીલો રહેવી હોય તોપણ તેને અનભક્ત કહેવામાં કયો વાધો આવતો નથી જેટલા અનુયાયી તેટલા બધાય અધ, જેટલા ધર્મચુસ્ત તેટલા બધાય અધ, અને યાજ્ઞને માનનારાઓને તો વળી અધનારે અધ માનવામાં આવે છે આ શબ્દ સુધારાવાળાઓએ ભાષામાં દાખલ કર્યો, છતાં પુરાણમનાભિમાનીઓ પણ એનો ઓછો ઉપયોગ નથી કરતા તર્ક વાપરે તે નાસ્તિક, અને ભાવનાને પ્રધાન ગમે તે મહાજડ! ટીકા કરવાની આવી સહેલી મુઝિ શોધાયા પછી આપણ જાહેર જીવન સ્વરૂપે તો તેમાં થી નવાઈ? સામનામાં ‘તું આધનો’ ‘તું આધનો’ શીને આજ સુધી આપણે શું મેળવ્યું? સ્વાર્થ, દ્વેષ અથવા મત્સરને લીધે દેશમાં મહેલા કુસંપમા અધપણનો આરોપ રખે પોતાને વચગે એવી બીકનો એક વધારો જ થયલો છે અને સમાજનો જ્યારે એક નિયમ જ બની ગયો છે કે નાસૌ મુનિયસ્ય મત ૮ મિત્રમ્ । જે પોતાનો જુદો મત યાકે નાતો તે યાકો ન જ કહવાય!

ત્યારે શું દુનિયામાં અધભક્તિ અથવા અધઅનુયાયિત્વ જેવી વસ્તુ છે જ નહીં? ના, એમ નથી આપણા દેશમાં અથવા કોઈ પણ દેશમાં સર્વત્ર અધભક્તિ તો એટલી બધી છે કે જરા અધભક્તિ નથી ન્યા પણ હોમેને અંધભક્તિનો આભાન થાત છે! છાપવાની કળા નીકળી તે દિવસથી લેખકોનો અને વિચારકોનો દુનિયામાં સરકો રૂટલો છે, પણ તેમના વિચારોને આપણે સૂદમ રીતે તપાસીશું તો એક જવાબમાં બહુ બહુ તો બે તરફ જ નવી કપનાઓ ઉદભવેલી માલૂમ પડશે બાકી સામાન્ય લોકો તો જૂની કપના લઈને અથવા તો બીજાની કપના

લઈને પોતે એને જે રીતે સમજ્યા હોય તે રીતે મૂકી દે છે માણસ જે પોતાના મન નિર્મળ કરીને પોતાના વિચારો અને પોતાના મતો તપાસશે, તેમનું મૂળ શોધવા નીકળશે તો તેમા તેનો 'પોતાનો' હિસ્સો કેટલો ઓછો છે તે જોઈને તેને ચરમાવું જ પડશે

જે વસ્તુ—પછી તે બીજા પાસેથી સાબળેલી હો અથવા અને કોકોના મતનો એકત્ર વિચાર કરીને તારવેલી હો—પોતાને ગળે ઊતરી છે તેને પોતાની કહેવામાં કશો બાધ નથી મુકિલડે પોતાના સિદ્ધાન્તો ઉપરો વર્ષ પહેલા નિષ્ક્રમ કરી બતાવ્યા છે, છતાં દરેક જુવાન વિદ્યાર્થી પોતાની મેળે તે સિદ્ધાન્તોની શુદ્ધતા સ્વીકારે છે ત્યારે તેને કોઈ મુકિલડનો અંધ અનુયાયી કહેવું નથી, જેમ તેમ કરીને મટ્રિકમા પામ વવા ખાતર મુકિલડનાં પ્રમાણો વગરસમજાવે જ ગોખી કાઢનાર વેદિયાને ફાવે તો અંધ અનુયાયી ભલે ગણો

શાસ્ત્રમા અમુક વચન છે તેથી તે માનવું જ જોઈએ એમ કહેનાર અંધ અનુયાયી છે શંકરાચાર્યના મોઢી અમુક સિદ્ધાન્ત નીકળ્યો છે માટે તેની મીમાંસા ન જ થઈ શકે એવું માનનાર અંધ અનુયાયી છે શાસ્ત્રની ચર્ચા જ ન થઈ શકે એમ પ્રતિપાદન કરનાર અંધ અનુયાયી છે રાજની ગાદી ઉપર કોઈ નહીં બેસે એટલે તેનામાં બધું સગત્વ આવી ગયું એમ માનનાર અંધ અનુયાયી છે સરકારે કાયદો પતાર કર્યો એટલે તે ન્યાય હોવો જ જોઈએ એમ માનનાર અંધ અનુયાયી છે ગોરી ચામડીવાળાઓએ વચન આપ્યું એટલે તે પળાશે જ એમ માનનાર અંધ અનુયાયી છે સરકારી રિપોર્ટમાં છપાવેલી હકીમતમા ભૂલ ન સંભવે એમ માને તે અંધ અનુયાયી છે સ્મૃતિઓમાં જે જે લખેલું છે તે તે બધું ત્રિકાળને માટે છે એવી દલીલ કરનાર પણ અંધ અનુયાયી છે ગોખવેલો કલ્પ, તિલકે કલ્પ, શંકરાચાર્યે કલ્પ અથવા ગાંધીએ કલ્પ એટલા જ માટે તે માની લેનાર પણ અંધ અનુયાયી જ છે આદ્યશંકરાચાર્યે કોઈ વિષય કલ્પ ન હોવું કે હુ કલ્પ છું માટે જ મારું માની લો નહીં તો પોતાની પ્રસ્થાવનાઓમાં દરેક વાક્યની અદર તેમણે દલીલ ન કરી હોત 'અગ્નિ ચીતન છે એમ તો મુનિબા કહે તોપણ આપણે તે કેમ માનીએ?' એમ પોતે શંકરાચાર્યે જ ચોખ્ખું કહેવું છે

('જિજ્ઞાસા નાસ્તિ નાસ્તિક્યમ્' એમ મત્સ્યપુરાણ કહે છે) તિલક અને ગાંધીજીનું પણ હમેશાંનું કહેવું એ જ છે કે અમારા વિચારોના દાસ નહીં બનના, અમે જે કહીએ છીએ તેનો પૂર્ણ વિચાર કરી જે તમારે ગળે ઊતરે તો જ તે સ્વીકારજો, દેશ, કાળ અને વર્તમાનનો વિચાર કરી જે સિદ્ધાન્ત ગળે ઊતરે તે જ અમવામાં મૂકજો તમારા વિચાર અને તમારા આચાર વચ્ચે ભેદ ન હોવો જોઈએ એમ નહીં કરો તો તમારામાં કાચરતા આવી જશે, તમે કૃપા બની જશો, અપમાન બની જશો

ક્રોધ પુરુષ, શાની પુરુષ અથવા તપસ્વી પુરુષ જે કહે છે તે તપોજ્ઞમાં ઉગ્રવી દેવા જેવું નથી હોતું એમ માનવું તેનું નામ શાસ્ત્ર સત્યચરો તારવના

પોતાના અનુભવ તરીકે જે કહે છે તેનો આદરપૂર્વક વિચાર કરવો એનું નામ
ગાદા મનસ્થિતિ જ્યાં વિકાર અને મોહથી મુખ હોય એવે સમયે બીજાનો
શુદ્ધ અચાનક જે કહે તેને અનુસરવાની વૃત્તિ તેનું નામ કાદા સાચને આંધ નથી,
શુદ્ધ પ્રેમ અને શુદ્ધ કરુણાથી કોઈનું કદાપિ નુકસાન થતું નથી, ઈશ્વર જોઈ કાળે
કોઈનો ન્યાય કરતો નથી, એવી એવી મનુષ્યહૃદયની જે વિશ્વજનોન અને
સાર્વભૌમ ભાવનાઓ છે તેની દૃઢ પ્રતીતિ એનું નામ ગાદા

આગ્રહમાર્ગોની વાણીને આગળ પાછળનો વિચાર કર્યા વગર વ્યાકરણના
ધાતમા મોપી દેવાની વૃત્તિ તે અધકાદા. ફરિને યુક્તિની કે નીતિની કમોટી લગાડવાની
ના પાડતી એનું નામ અધકાદા દેશમેવાનો માર્ગ નીતિમુખ હોવા છતાં તે રાજમાન્ય
છે કે નહીં એના વિચારમાં અટવાવું એનું નામ અધકાદા જે અત્યાર સુધીમા થયું
નથી તે હવે પછી કોઈ દિવસ થવાનું નથી એવી મનની જોડે ગાઠ વાળી બેસવું
એ અધકાદા આપણે કર્યું ન કરીએ, સ્વાર્થત્યાગ કે પુરુષાર્થનું નામ સરખું ન
કાઢીએ તોપણ સ્વરાજ્યસૂર્ય એની મેળે ઊગશે એમ માની બેસવું એ અધકાદા
બજામાં, મોટામાં, હોટેલોમાં કે સરકારી નિશાનોમાં અત્યજેને અડકવામા વાંધો
નહોં, પણ રાષ્ટ્રીય શાગાઓમા અત્યજે જોડે ભણવામા માત્ર સનાતન ધર્મનું
સનાતનત્વ મટી તે ડૂબી જાય છે એમ માનવું એ પણ અધકાદા પોતાના
છાપાઓમા ચાકૂતીઓ અને અનગવિલાસની જાહેરખબરો છપાતી હોય છતાં પોતે
લખેલા અમમ અને બ્રહ્મચર્યાના લેખોની સમાજ ઉપર અસર થશે એમ માનવું
એ અધકાદા દહાડે દહાડે દેશનો આર્થિક ત્યાગ વધતો જતો હોવા છતાં દેશ
આનાદ અને નમુદ્ધ થતો જાય છે એમ માનવું એ અધકાદા અને ગોરાઓ
દહાડે દહાડે વધારે ને વધારે ઉદ્ધત થતા જાય છે એવો અનુભવ પણ પળે પળે થતો
હોવા છતાં ધારાસભામા બેઠાંને દેશહિત કરી શકાય, સ્વરાજ્ય પણ મળી શકે એમ
માનવું એ પણ અધકાદા જ છે

આવી આવી અધકાદામાથી ઊગરી જવું એ દરક માણસની સૌથી પહેલી
ફરજ છે સમાજના નેતાઓ, મુત્સદ્દી લોકો અને ધર્મગુરુઓએ આવી અધકાદા-
માથી ઊગરી જવાની વિશેષ જાગૃત છે, કેમ કે તેઓ અધ રહે તો સમાજની દશા
અત્યંત નીચમાના યથાઘા જેવી થવાની ઈતિહાસ અને તર્ક એ શાસ્ત્રોની બે
આખો છે એના વગર એકલા પડીને જે કોઈ ધર્મોપદેશક બની જાય તો તે અધ
કહેવાય અને એવાની પાસે ધર્મનિર્ણય માટે જવું એ દૃષ્ટિની શોધ નીકળતાં
અધાપો સ્વીકારી લેવા સમાન છે

કાળી ચૌદશની રાત્રે—બરાબર મધરાતે જો નાક કાપ્યું હોય તો બીજો દિવસે સવારે સોનાનું નાક ઊગે છે' એમ લોકવાર્તા કહે છે. 'જો કોઈ મનુષ્ય કલ્યાણ કરી છે તેની દુર્ગતિ થતી નથી' એમ ભગવદ્ગીતામાં કહ્યું છે સામાન્ય માણસનો આ બંને વચનો પર સરખો જ અવિશ્વાસ હોય છે, કેમ કે બંને વચનોનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ કોઈને નથી બચાવમા ભોળો માણસ કહેશે કે 'નાક ન ઊગે તો વાક આપણો જ્યોતિષ પ્રમાણે કાળી ચૌદશ નક્કી કરવામાં ભૂલ થઈ હશે, અથવા બરાબર મધરાતની શણ હાથ નહીં આવી હોય, તેથી સોનાનું નાક ન ઊગ્યું પૂર્વજ્ઞેનાં વચનો ખોટાં પડે જ નહીં આપણી જ કઈક ભૂલ હોવી જોઈએ' શાધાળુ માણસ કહેશે, 'કલ્યાણકારી ધર્મરાજ પર ભલે આકૃત આવી પડી એ સાચી આકૃત જ ન હતી બાહ્ય લાભાલાભની કિંમત શી? સાક્ષાત્ ભગવાનનો સહવાસ અખંડ મળ્યો એના કરતા જુદી સદ્ગતિ વળી કઈ હશે? કષ્ટ વેઠવાં પડે એને તો કાયરો જ વિપત્તિ ગણે કલ્યાણકારીની દુર્ગતિ થવાની જ નથી એ ભગવાનની ખોળાધરી'.

પ્રાકૃત માણસ આ બંને બચાવથી અસતુષ્ટ રહે છે એની દૃષ્ટિએ બંને વચનો પરનો વિશ્વાસ આધિબાપણની સરખી જ નિશાની છે દબનું પડ કાઢી નાખીએ, ઔપચારિક ધર્મનિષ્ઠા દૂર કરીએ તો આવા પ્રાકૃત લોકોની સંખ્યા જ આજના જગતમા વધારે દેખાશે.

છતાં ઉપર કહેલા બે વચનો અને તે ઉપરની ગાળા ૨ સરખા જ ગણી શકાય? પહેલું વચન ભૌતિક જગત વિષે ખોટો નિયમ બાંધે છે, જ્યારે બીજું વચન એક આધ્યાત્મિક સિદ્ધાન્તનું પ્રતિપાદન કરે છે પહેલા વિધાનની સત્યતા તપાસવા માટે જે જાતની કસોટી જોઈએ છે તે જાતની કસોટી બીજું વિધાન માગતું નથી માણસને નવું નાક જોઈએ જ શા માટે? એ સોનાનું હોવાની શી જરૂર? કાળી ચૌદશ સાથે એને શી લેવાદેવા? મધરાતમાં એવી તે કવી જાદુઈ અસર છે? જ્યોતિષ પ્રમાણે કાળી ચૌદશ નક્કી કરવી, અને મધરાતની શણ બરાબર સાચવવી, એ વસ્તુઓ અદરી ભલે હોય, પણ અશક્ય તો નથી જ પ્રત્યક્ષ અનુભવ વગર આવી વસ્તુ સાચી મનાય જ નહીં અને આવો વિચિત્ર અનુભવ કરાવતા પહેલાં એ વચનમા કથો બુદ્ધિપ્રયોગ કે વજૂદ છે કે નહીં એ જ પ્રથમ તપાસવું જોઈએ આવું વચન સાબળ્યું કે તરત તેનો પ્રયોગ કરી જોવો એવો બેવકૂફ સાચી સૃષ્ટિમાં તો કોઈ મળે નહીં.

બીજુ વચન આધ્યાત્મિક છે નામો માણસ ઉપકાષ્ટ કરે કે ન કરે, અથવા અપકાષ્ટે કરે, તોયે એનો ડયો વિચાર કર્યા વગર બધા જ પ્રત્યે જોયો સજ્જન તાથી વર્તે છે એવા કૃષ્ણાકાગી આર્ય પુરુષોને આત્મિક સમાધાન મળે છે એ તો પ્રત્યક્ષ અનુભવની વાત છે બાહ્ય આપત્તિઓ એના પર ગમે તેટલી આવી પડે, પોતાના હૃદયની મહત્તા જ એને અખૂટ આનંદ આપે છે તેથી એ અવસ્થા નથી થતો નમાજ પણ જાણે છે કે આપત્તિમા પણ આવો માણસ દીધો ઠીક છે એના ચારિત્રની અગર વધુ ને વધુ થતી જાય છે એની બુદ્ધિ પ્રસન્ન રહે છે અને તેથી એની દુર્ગતિ થતી નથી આવો પ્રત્યક્ષ અનુભવ ધારો કે ન થયો તોયે શું? દુરાચરણ ક્યા આર્ય હૃદયને પત્તદ પડે? ગમે તે પ્રલોભનમાં પણ પોતે દુરાચરણ તરફ વળ્યો નહીં એ સમાધાન જ એને બાળે શાંતિ આપનાડુ હોય છે બદલો લેવા ખાતર પણ જ્યાં માણસ કંઈ હીન કૃત્ય કરે છે ત્યારે તેની આત્મ પ્રતિષ્ઠા હસાય છે. સમાજ એને ભલે વખાણે, એ સામાજિક પ્રતિષ્ઠાની કિંમત હૃદયની નાપસદગી આગળ ડચી જ નથી આત્મપ્રતિષ્ઠા ખોઈને માણસ સામાજિક પ્રતિષ્ઠા મેળવે ત્યાં એ એને સદતી જ નથી માણસ ભલે ગમે તેટલા આવેશથી પોતાનો બચાવ કરે, પણ એને પોતાને જ એ બધું પોતું પોલું લાગે છે તેથી જ કૃષ્ણાકાગીની દુર્ગતિ નથી થતી. એ વસ્તુ સ્વયંસિદ્ધ છે એમ હૃદય કબૂલ કરે છે એ વચનનો ભાવાર્થ હૃદયધર્મ માટે એટલો બધો સમરસ છે કે હૃદય એ વચનને દર વખતે અનુભવની કસોટી પર પણ ચડવવા માગતુ નથી

ધાર્મિક શદ્ધાઓ નોંધેલા વચનો અને વહેમના વચનો વચ્ચે જાતીન આસ માનનું અતર હોય છે આજનો પ્રાકૃત જમાનો કેટલીક વેળા ધાર્મિક શદ્ધા સાથે ધમ્મિ નામે ચાલતા તમામ વહેમોને ટકાવવા માગે છે અને એના માદા ફળ અનુભવીને અનાતા, લોચકને સામો હીંચકો આપી વહેમો સાથે ધાર્મિક શદ્ધાને પણ ઉગાવી દેવા માગે છે

હાથની કોણી વતી બે વેંત જાતીન ખોટવાથી પાતાળ દેખાય છે એ વચનની, અને આદર્શ બ્રહ્મચારી સપૂર્ણ નીરોગી અને પ્રસન્નપ્રજ હોય છે એ વચનની પ્રાકૃત લોજો સરખી જ દટ્ટ કરે છે, તેથી કાઈ એ બે વચનો સરખી કોટિના થઈ શકતા નથી ઈધિક સાથે માનસિક બ્રહ્મચર્યનો અનુભવ મરનાર લોજો આજે એટલા ઓછા છે કે બ્રહ્મચર્ય વિષેનું વિધાન ઘણા લોકોને અતિશયોક્તિભર્યું જણાય તો એમા નવાઈ નથી પણ જ લોકોએ એ દિશામા કઈક સગીન અને લાભો અનુભવ કર્યો છે તેઓ પોતાના અનુભવ પરથી અનુમાન બાધી એ વચનને સપૂર્ણપણે સ્વીકારવા તૈયાર હોય છે તેઓ કહેશે કે ધર્મણ વિનાનું ચત્ર તૈયાર કવું જેમ મુશ્કેલ છે, પણ જેમા ધર્મણ ઓછામા ઓછું હોય એવા નવા નવા ચત્રો વધુ ને વધુ સફળતાપૂર્વક તૈયાર કરી શકાય છે, તેમ સપૂર્ણ બ્રહ્મચર્યની કોટિએ પહોંચેલો વેદધારી મળી આવવો દુર્લભ હોય તોયે તેથી એને વિષે કહેવાયેલા વચનને આવ આવે એમ નથી

નિર્મિતમાં અનંતરોરિ રિપેના નિષ્કાન્તો લેખ નિર્વિષા' તત્ત્વ ૧૧૫ છે, તેમ સ્વર કોરિ રિપેના આધ્યાત્મિક સિદ્ધાન્તો પણ તત્ત્વ છે ૯૮ છે

પ્રારંભ અને શાસ્ત્ર વચ્ચેનાં માધ્યમ અને વિશેષ જ્ઞાનમાં લઈ આપમે ધર્મ-સંસ્કૃતિમાં પ્રગુણ થઈ જોઈએ મંદ અગ્નિ ઉપર લેખ રાખ વગે છે અને એ અગ્નિને મીમે મીમે જૂનારી માર છે, તેમ ધર્મમાં દાખલ થયેલા નસખ વહેમો મારને ગૂંજારી માર છે વગેરે આજ્ઞાનમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે જ્ઞાન વિરોધી, તત્ત્વ રિપેની પ્રખર વિજ્ઞાતાને અજાણે એ ટકે છે વહેમ એ શુદ્ધ નિરિક્ષતા ૯૮ છે બેદરકાર વેદ લેખ નમે તેથી દવા નમે તે દરમિયાને બેવફૂરી કે બેદ મીથી આપે છે તેમ લેખને સત્યનો, સાચી ધાર્મિકતાની પી નથી જોતી એવા મૂઠ લોમે ૯૮ વગેરેનાં જાનના આપે છે, અને ખાસ આજ્ઞાતનથી દાનિ મેળવવા માં નાર દુર્જન દદમો એવા વહેમોને સ્વર છે જેને સાજ થઈ છે તે લેખ પાતાની ત્રિવિધ સાથે દવાની પણ પૂરપૂરી વિશ્લિષ્ટ કર છે, તમ લેખે ધાર્મિકતા કેળવવી છે, સત્યકર્મી આરા પ મળવું છે તે દરક મામ ૧ એએક માન્યતાને બુદ્ધિ અને અનુભવની કતી ૧ પર કસ્યા વાર નહીં રહે

ધર્મ વિશે આપણો સમાજ એટલો બધા બેદરકાર થયો છે કે લોકોને અનાતન મહાઓ પ્રેરવાની પી નથી, અને સમાજની જાનકર્મિ અને પ્રાપ્તકર્મિને કોતરી ખાનાર અસંખ્ય વગેરે વગેરે ૧ મહવાની પણ પી નથી જોતી સમાજમાં અને જ્ઞાન કરીને નિષ્પાપ અને મહેનતુ આમવર્ગમાં જે અકર્મકર્તા, નિષાદા અને ઘટપલ આવી ગયા છે તેનું કારણ જેટલે અંધે ભૂખમરો છે તેટલે ૯૮ અંધે અજાણા અને વહેમો છે એ દુર દરીને ધમતરકરક લ્યાં સુધી નથી મ્યું ત્યાં સુધી ગમાજનું સંજ્ઞન થવાનું નથી ભૂખમરો લાગીશું તો ૯૮ લોકો આપણા ઘઘે સાંભળવા તૈયાર થયે પણ જ્યાં તેમ સાંભળવા તૈયાર થાય ત્યાં વહેમોનો નાશ કરનારી અને મહા નિષેધવનારી વેદવાણી એમને સભળાવવાને સભળાવનાર તૈયાર રાખું જોઈએ આપણો આધ્યાત્મિક દોરી ન થકે

ધર્મસંકટમાં શું કરવું?

આપણી આનંદ ધર્મસંકટના અનેક પ્રસંગો ઉભા થાય છે, ત્યારે શું કરવું એ સૂચનું નથી જાતું વિચાર કરના હુ એમ નિર્ણય પર આવ્યો છું.

મણસ વળા નુધી નીવથી ભુમિમ ઉપર છે ત્યાં સુધી બે માર્ગમાંનો એક જ માર્ગ વિચિત્ર હોય છે, પણ માણસ જેમ જેમ ઉપર ચડી જાય છે તેમ તેમ સર્ગની બાહ્ય સૂક્ષ્માભૂષમતા (શોભાશોભતા) બધું મહત્વની નથી રહેતી અનેક માર્ગો સમ્યા ૪ યોગ્ય હોય છે તે વખેને કઈ વૃત્તિથી પ્રેરણાને અમુક માર્ગ પર્ગદ કરીને છીએ એના પર બધું આધાર હાય છે કેમ કે આવે પ્રસંગે પ્રેરક વૃત્તિ જ કર્મનું તાર હોય છે માણસી જગતમાં કર્મનું પતિપાત નાહુ શું અને નમરુ શું?

આ સ્થળે હિમાવશના એક સંન્યાસીનું વચન યાદ આવે છે, 'સત્ત વર છાજે' સત્ત - તે મારુ નીતિની મીમાંના જાણી વધારે હિંમતમાં જઈ ન વહે.

ઉચ્ચ કળા, ઉચ્ચ નીતિતા, અને ઉચ્ચ નીતિમત્તા કલાપર, ધર્મિક અને સંતથી જુદી પાડી ૪ ન થાય જે કલાત્મિક ઉપર આપણી શ્રદ્ધા હોય એટલે કે જે કળા સિકે આપણી મહત્ત મેળવવા પૂરતી તપસ્યા કરી હોય તે જવાબ કહે છે કે 'આ વિચિત્ર સુંદર છે' ત્યારે તપન જ નથી પ્રયત્ન કે વિનય વગર આપણે તે વિચિત્રમાં સુંદરતા નિહાળી શકીએ છીએ સ્વાદમાં ઈષ્ટ શું અને અનિષ્ટ શું - એટલે કે પોતાને શું 'નમારુ' અને શું 'ન નમારુ' એ આપણે સુંદરતા પાનેથી જેટલું શીખીએ છીએ તેટલું જ મા પાસેથી પણ શીખીએ છીએ.

[મને યાદ છે હુ નાનો હતો અમે રામદુર્ગમાં રહેતા માતી માએ ગુલાબનું એક નરન સુગંધી ફૂલ મને સૂંઘવાને આપ્યું મને તેની વાસ ગમી નહીં. માએ મને ઈપકો આપ્યો અને કહ્યું, 'આની સુગંધ અનુભવી શકતો નથી?' કેવો 'વનમાણન'! બન તે જ સમયે હુ ગુલાબને હૃદયથી સુગંધી માનતો થઈ ગયો, મને ગુલાબમાં અપૂર્વ આનંદ આવવા લાગ્યો આશ્ચર્ય રાખું છું કે તમે મને દુનિયાથી અજાણ (Freak) નહીં ગણી કાઢો.]

સતી—જીવતા સતી આપણને જે માર્ગ બતાવે તે જ યોગ્ય માર્ગ આપણામાં જેટલે દરજ્જે સંતપણું આવ્યું હોય તેટલે દરજ્જે આપણી સ્ફૂર્તિ એ જ ધર્મી રૂપ આ માન્યતામાં અચળકતા નથી, અનવસ્થા નથી બાહ્ય બંધન નથી એવો વ્યવસ્થા નથી એમ નથી જીવનમાં બધે કયાં બાહ્ય નિયમન હોય છે?

જીવનની વ્યાખ્યા અશક્ય છે જીવનને નિયમબદ્ધ કરવું અશક્ય છે જીવન સ્વતંત્ર (સ્વચ્છ) છે તેમ નીતિધર્મ પણ સ્વતંત્ર છે નીતિને માપસથી જુદી ન જ પડાય. 'Morality is subjective' એ વિધાનનો આ નવો અર્થ છે.

ત્યારે શું સામાજિક નીતિ જેવી કોઈ વસ્તુ છે જ નહીં? એવું નથી સમાજ એ એક અર્પિત રચના છે જેટલે દરજ્જે એની અંદર આત્માઓ પ્રવેશ કરી તેટલે દરજ્જે તેની પોતાની નીતિ છે જ પણ વ્યક્તિગત નીતિ, સંતાની નીતિ અને સમાજની નીતિ પરસ્પર વિરોધી નથી હોતી, એક જ હાથ છે

આ નીતિમીમા ॥ પાશ્ચાત્યોએ ખીલવેલી નીતિમીમાતા જેવી લાગે છે, પણ તત્વત તેનાથી તદ્દન ભિન્ન છે

પાશ્ચાત્ય નીતિ પાછળ દ્વેષ છે કિનીયાઈ નીનિસ્સમર્થિ એ તેમનું મૂત્ર છે અદ્વૈતમાં નીતિને સ્થાન નથી 'Morality is the law of conduct towards others' એ પાશ્ચાત્ય તત્વજ્ઞાનની વ્યાખ્યા છે આપણે કહીએ, 'Morality is the law of self-realisation' આ વ્યાખ્યા ધ્યાનમાં રાખીએ અને આત્માનુભૂતિનું સ્વરૂપ સમજીએ એટલે ધર્મસંકટ કોઈ કાલે આવે નહીં

સત્તા હિ મન્નેહપદેષુ વસ્તુવુ ।

પ્રમાણ બ્રહ્મવરણ પ્રવૃત્તય ॥

૩૦-૧૨-'૨૦

૨૮

મંગલ મંદિર જોલો !

જીવન અને મરણ વિષય જીવનનાં જ બે પાત્ર છે, પરમાત્માની બે વિભૂતિઓ છે એમાં જીવન એ માણસની કકોર કસોટી છે મરણ એ તે સમાવાન અને પરમ કાચુલિકની દયા છે મૃત્યુ સમયે માણસને જે જે વેદના થાય છે તે મૃત્યુને લીધે નહીં મૃત્યુમાં તો ઊંધ જેટલી જ મીઠાશ છે જે વેદના થાય છે તે જીવનને લીધે થાય છે જીવન પોતાનો કબજે છોડવા માગતું નથી, અને એ લોભની તાણાતાણીમા વેદના પેદા થાય છે મૃત્યુ પામે ધીરજ છે, એ જીવનને પોતાનાથી બનવું કરવા દે છે જ્યારે જીવન હારે છે અને પોતાનો આગ્રહ છોડે છે, ત્યારે મરણ પોતાની પાંખો ફેલાવીને પ્રાણીને પોતાની છત્રછાયા તળે લે છે

માણસ જીવનને સુખસ્વરૂપ માને છે, અને મરણને મહાસંકટરૂપે જુએ છે, પણ કુદરતમા જેમ દિવસ પછી રાત્રિને સ્થાન છે, એની ઉપયોગિતા અને સૌંદર્ય છે એટલું જ નહીં પણ વૈભવ પણ છે, એ જ રીતે મરણમા પણ ઉપયોગિતા, સૌંદર્ય અને વૈભવ છે ઉપયોગિતા કદાચ આપણે તરત ન સમજી શકતા હોઈએ, પણ મરણની ભવ્યતા અને એની ઉપકારક સુંદરતા તો સહેજે ધ્યાનમા આવવી જોઈએ આકળે માણસ એ કંબી શકતો નથી એ કઈ મરણનો વાંક નથી

ધામેડો મનુર વિગામ માટે નાચીકૂટીને લોથપાથ થયું બાજક ઉઘની
 સો મા ભાઈ જાય, પામેજુ દુઃ જાતીનમા વવાઈને નવી પાત્રા રૂઝે વા માટે
 વૃમમાનાનો મનઘ છોડી દે, એ પ્રમાણે જ માલને જીવન પુરુ કરી અનાદ્ય બાવે
 એનો ત્યાગ કરતા થીખું જોઈએ, અને નવી તક મેળવવાના પરવાનાડપે માલને
 વધારી લેવું જોઈએ

જે માલસ પામે પ્રમન્નતા હોય તો એને જીવતા પણ આવડે, તેમ જ
 જ્ઞાન અને થોભા નાથે જીવન પુરુ પણ કરતા આવડે, અને જેમ બાહ્યની
 પરિવામે માલસને બુમાનનો ઈલાજ કે ચદ્ર મળે છે, એવી જ રીતે જીવનને અગ્ને
 મરમની કૃતાર્ગતા મેળવવા એ નૈવાર રહે

‘મગલ મંદિર ખોલો’ આ ગ્રીનરનિહરાવ દિવટિયાનું સુંદર ભજન મૃત્યુને ઉદ્દેવી
 ને લખેજુ છે, એ ન જાણવારી કેવડાક જાયકો મગલ અને મંદિર ઘડને લીધે વિરા
 જેવા મગલ જણાતા પ્રસંગે જાય છે વિવાહને મંગલ અને મૃત્યુને અશુભ કે અમંદ
 માનનારા સમાજને માટે આ પસંદગીમાં ઔચિત્યનો ભંગ છે એ દેખીતી વાત છે

તે લોગે માને છે કે જીવ જીવ વચ્ચે ખરું આકર્ષણ આ મૌખ્યનું આ મૌ
 જ હોય જોઈએ એ આકર્ષણ આધ્યાત્મિક હોઈ તેમાં વિકાસ કે પાવિત્ર તત્વને અવ
 કાશ જ નથી, તેઓ વિવાહને એક લાચારીનું પગ ગણે છે હિન્દિયાના પાતાનું
 જો બનામ. વાનના પ્રખ્યાત નીવડે એને ધર્મમાર્ગે વાજવા નાર વિગામ

અમરજોકનો અધિકાર પ્રાપ્ત થાય જે બાકી બધા જે કોચવાતે મને મરણને ત્યાં આવે છે, તેમને પામર જાણી મરણ ફરી ફરી જીવનક્ષેત્રમાં પાછા કાઢે છે—ધકેલી દે છે

જે મરણને ઓળખે છે અને જિજ્ઞાસી અને ચાહે છે, એને જ જીવવાનો સાચો રસ્તો અને સાચો આનંદ જડે છે

૧૫-૭-'૩૬

૨૯

મીચ કે મીત ?*

[આપણે ઈચ્છીએ તે પહેલાં જ મરણ આવે છે તેથી લોકો મરણનો શોક કરે છે] વાસ્તવિક રીતે જોતાં તો મરણ એ ઈશ્વરે આપણને આપેલું ઉત્તમ વરદાન છે મરણ ન હોત તો આપણી શી દશા થાત? અનંતકાળ સુધી જીવ્યા જ મરણ? જીવ્યા જ મરણ? એમાં માણસ ઊંચાન ન થઈ જાય? કોઈ ઠેકાણે તો એનો અંત આવવો જોઈએ પેલી લોકવાર્તામાં લાંબી વાર્તાના રસિયા રાજાએ કદી પૂરી ન થાય એવી વાર્તા માગી લીધી ચતુર વાર્તાકારે પહાડ જેવડા ધાત્યના કોઠારમાં એક ઝીણ કાણુ રહી ગયું હતું તેમાંથી અનાજ વૂટવા તીડનું ટોળું આવ્યાની વાત શરૂ કરી અને ચલાવ્યું ‘પછી એક તીડ આવ્યો અને એક દાણો લઈ નયો, ત્યાર પછી બીજો તીડ આવ્યો, કાણામાં ધૂસી એ પણ એક દાણો લઈ ગયો’ પછી નવો તીડ આવ્યો, તે પણ એક દાણો લઈ ગયો આમ ત્રીજી આવતા જાય અને દાણા લેતા જાય રાજાએ છ મહિના સુધી સાંભળ્યું અને અકળાઈને પૂછ્યું કે હજી તીડ મેટલા બાકી રહ્યા? વેર વાળવા બેઠેલો વાર્તાકાર કહે, મણુમાં પહેલો ખૂણી પણ પૂરી નથી થઈ, કોઠારમાંથી એક વૈંત ભેટલી જ જગ્યા ખાલી થઈ છે, હજી તો પહાડ ભરાં છે રાજાએ ફરી ધીરજ કેળવી બીજા છ મહિના સાંભળી લીધું પછી તો નક્કર આવવા લાગ્યા તીડ અને દાણા, તીડ અને દાણા રાતે સૂઈ જાય તોય સ્વપ્નામાં તીડ અને દાણા અતે કરાર પ્રમાણે આખું રાત્ર્ય વાર્તાકારને આપી દઈ એણે વાર્તા સાંભળવાની જવાબદારીમાંથી છુટ્ટી મેળવી લીધી! વાર્તા બંધ થઈ તોય મગજમાં તીડ અને દાણાના ભણકારા લાંબા વખત સુધી ચાલતા જ હતા જે અનંતકાળ સુધી જીવવાનું માથે આવી પડે તો આપણે પતા પેલા રાજાની પેઠે સર્વસ્વ અર્પણ કરી મોત માગી થઈ છૂટ મેળવી લેત

બીજી બાજુ નપાસતા અનંતકાળ માટે ચોભી જ જવું, એક વાર મરી ગયા તે કાલમને માટે મરી જ ગયા, ફરી કોઈ કાળે જીવવાપણુ લોચ જ નહીં, એ

* હિંદીમાં મીચ=મૃત્યુ અને મીત=મિત્ર

જનના મોતથી પણ ઓછી નહાતામણ ન હોય કાળાપાણીએ ગમેલો કેદી પદ્મવીર વડે પાછો આવી રહે છે મોતે નવેલાને માટે એટલીયે સહન નહીં એ વળી કેવી સજા ! કાળ પાપ માટે માપન આવી સજા વહોરી લે ! એવી દલીલ કરી કેટલાક કહે છે, મોત જે નામુદ્ મુક્ત માટે જ હોય તો એ સમજાય એવી વસ્તુ છે હજાર વર્ષ, બે લાખ વર્ષ, ગમે તે મુત નાખો પણ એને બંને પાડા આ વહાલા મૃત્યુથી આવાવની કાઈક તો ગોપલ ગખો વેદાંતી લોકો ધરીર છૂટયા પછીનું મુનજીવન કેટલું નક્કર છે, કેટલું નવંતત્ર્યવંતત્ર છે, એનાં સુંદર વર્ણનો આપણે, પણ એ ચિંતિની તો મ પતા જ મરવી રહી

જેઓ પુનર્જન્મમા ખરખર માને છે, તેમને માટે તો મત્સ અને ઊંધ વચ્ચે તત્ત્વન ક્યો ભેદ નથી કોઈ યાત્રેલો માણસ સુવા માગતો હોય તો આપણે હાથમાર કરી નથી મૂકતા, એને મૂવાની તૈયારી કરી આપીએ છીએ, એની ઊંધમાં ખરેલ ન પહોરે એવી સ્તનવડ કરી આપીએ છીએ મરણોત્તર જીવન વિષે જે મેઝી જ ખાતરી હોત, તો મરવા પડેલાની સ્થિતિથી અકળાયા વગર એના છુટકારાની બધી તૈયારી આપે એને જરી આપત યાકયા છતા જેઓ કામ મર છે એવા મિત્રોને જેમ આપણે સુવાનો આગ્રહ કરીએ છીએ તેમ જ મરવાના હકદાર લોકોને આપણે વધુ જીવવાની તકલીફ ન લેવાની ભલામણ કરત મરણની બીજ અને જીવવાની હોશ એ ખરુ જિતા મરણોત્તર સ્થિતિ વિષેના આપણા અજ્ઞાનને લીધે છે પુનર્જીવન વિષેની આપણી કાલ્પની એ કમોટી છે

એક જાણે લખ્યું છે, મરવામાં જે એક લહેજત છે એનો જે માણસને પ્રથમથી ખ્યાલ મળે તો લોકો ઊંઘીઊંઘીને મરવા દોડ ખરખર મરવામા દુખ નથી લેને મરણનું દુખ ગમીએ છીએ એ ખરુ જિતા કદ સાથે જીવવાનું દુખ છે એ જાણે અસહ્ય થઈ જાય છે ત્યાર મિત્રની પેઠે મરણ આવીને છુટકારો મર છે દુખ જીવનનું હોય છે, મરણનું નહીં

અને જીવન તો વાપરવા માટે છે સત્કાર્ય મહત્કાર્યમા જીવન જે ન વપરાય તો એ જીવવામા સ્વાદ શો ? અણસમણુ પ્રાણીઓને બુદ્ધિપુરસ્કર જીવતા આવડનું નથી એટલે કુદરતે એમને જીવવાની હાથ આપેલી છે એ જિજીવિષા કેળવવી નથી પડતી પ્રાણીમાત્રમા એ હોય જ છે પ્રાણીમાત્રનો ચિકાર કરવાને દવાયનું મરણ આપણી પાછળ દોડનું આવે અને આપણે ચિકારી કૂતરાથી બીધલા હરણ કે સસલાની પેઠે એની આગળ જીવ લઈને દોડવા કરીએ એ માણસની પ્રતિષ્ઠાને શી રીતે છાજે ? મરણ આવે કે એને માટે આપણી પાસે સ્વાગતમણા તૈયાર હોવી જ જોઈએ જીવનનું કર્તવ્ય સમજનાર માણસ માટે જ મનુ ભગવાને કહ્યું છે

નામિનન્દેત મરણ નામિનન્દેત જીવિતમ્ ।

કાલમેવ પ્રતીક્ષત, નિર્દેન મૃતકો યયા ॥

મૃત્યુનું તર્પણ-૧

‘મરણ ઈષ્ટ છે કે અનિષ્ટ?’

વિચાર કરવા યોગ્ય વગર બધા જ કહેશે કે મરણ નિશ્ચય અનિષ્ટ છે પરંતુ શું આ જવાબ સાચો છે? માણસને પોતાનું તથા પોતાનાનું મરણ ભડે અનિષ્ટ લાગનું હોય પણ તેને ત્રાહિતોનાં મરણ વખતે ખામ દિલગીરી થતી હોય તેમ દેખાનું નથી.

અને વ્યાપક દૃષ્ટિએ જોઈએ તો માણસ આહાર માટે, ધિકાર માટે કે મનોવિનોદ માટે જોડવા પશુપક્ષીઓ મારે છે તેટલાનું મરણ તો તેને મન ઈષ્ટ જ હોય છે જ્યારે આપણે કોઈ તડી ગયેલી વસ્તુને નડકે સુકાવા મૂમીને છીએ ત્યારે તેમા થયેલા છવોનું તો આપણે મરણ જ ઈચ્છીએ છીએ જ્યારે આપણે પીવા માટે પાણી ઉકાળીએ છીએ ત્યારે પણ આપણે તેમાં રહેલા અત્સખ્ય જાનુઓ તો મરી જાય એમ જ ઈચ્છીએ છીએ દાહારો જ્યારે જાનુનાથક (એન્ટિસેપ્ટિક) દવાઓનો ઉપયોગ કરે છે ત્યારે તે પાવદમ કે સોપવાસ નહીં પણ કરોડો જાનુઓનો સહાર જ ઈચ્છે છે.

આ દૃષ્ટિએ જોઈએ તો આપણે હમણે ને પગલે મરણ જ ખોજતા હોઈએ છીએ, મરણની મદદ લઈએ છીએ અને તેને માટેની બધી મનાલો તૈયાર કરી રાખીએ છીએ.

હવે આપણે માણસ-માણસ વચ્ચેના વ્યવહારનો વિચાર કરીએ પુરોપના મહાપુરુષમા આજે શું ચાલી રહ્યું છે? જર્મન લોકો લડનવાલીઓનો સહાર કરવા માગે છે અને બ્રિટિશ બોમ્બ જર્મનોનું મત્તાનાથ વાળવામા જ આનંદ માને છે તો પડી કોણ કહી શકે કે બધા લોકો માણસનું મરણ અનિષ્ટ જ માને છે? જ્યારે કોઈ ન્યાયાધીશ કોઈ ખૂની માણસને ફાંસીની સજા કરવા વિચારે છે ત્યારે તે ખૂની માણસ તથા તે ન્યાયાધીશ—બન્ને—મૃત્યુના જ પ્રેમી હોય છે ખૂની માણસે પોતાના દુરમનનું મરણ ઈચ્છ્યું તેથી ન્યાયાધીશે, સમાજના પ્રતિનિધિ બનીને, ખૂનીનું મરણ ઈષ્ટ માન્યું એકનું કાર્ય સમાજદ્રોહ ગણાવું અને બીજાનું સમાજસેવા આટલો કેર હોવા છતાં બન્ને મૃત્યુના જ ઉપાસક તામિત થયા તેમા જરા પણ શકા નથી.

*

અને શું માણસ પોતાનું મૃત્યુ હમેશા અનિષ્ટ જ સમજે છે? નિરાશ બનીને આત્મહત્યા કરવા તૈયાર થયેલા દુર્દેવી માણસ પાસે જઈને પૂછો કે તે પોતાનું મૃત્યુ અનિષ્ટ માને છે કે ઈષ્ટ? અને જોમની બોજેન્દ્રિયો તથા જ્ઞાનેન્દ્રિયો નકામી

થઈ ગઈ છે, પણ જેમને સમાજ તથા પ્રાણ રજ આપતા નથી તેવાં ઘરડાંબુઠ્ઠાઓને પૂછ્યો તો તેઓ પણ કહેશે કે અમે તો રાતદિવસ પરમેશ્વરની ઓ જ પ્રાર્થના કરીએ છીએ કે તે હવે અમને મોતનો આરામ આપે અને ઘેમી જીવ પણ કેટલીય વખત ઈચ્છે છે કે પોતાના પ્રિયતમની અંતિમ પીડા દૂર થવાનો, મૃત્યુ ઓ જ એક માત્ર ઉપાય હોય તો તે નિષ્ઠાવાન મિત્ર(મૃત્યુ)ને મોકલવામા ભગવાન એક ક્ષણનો પણ વિનાંબ ન કરે

[મહાદેજ શિદેના એક સરદારને દુશ્મનોએ તોપની સામે ખડો કરીને ઉઘાવી દીધો તે ઇન્નભિન્ન સ્થિતિમાં કિલ્લાની દીવાલની નીચે પડ્યો, પણ તેનો પ્રાણ નીકળતો ન હતો. અસહ્ય પીડાથી ટેશન થતો તે ઈચ્છતો હતો કે રસ્તે જતા કોઈ દયાળુ મુઝાફરની મદદથી પોતે મૃત્યુનો સાક્ષાત્કાર કરી લે આવો એક પશ્ચિ મિત્ર મળી જતાં તેણે તેની પાસે સ્વાભિમાનપૂર્વક મરણ દાનની યાચના કરી. કાપર બનીને જીવનદાન માગનાર ઘણા હોય છે, પણ હેરાન થવાથી મરણ દાનની યાચના કરનારા આવા લોકો પણ કોઈ કોઈ વખત નીકળે છે.]

અને અમેરિકાની એક વ્યક્તિએ, જેને ન હતા ડાઘ કે ન હતા પગ, જે ન તો બોલી શકતી હતી કે ન સાંભળી શકતી હતી અને જન્માધ તો હતી જ એવી પોતાની દીકરીનું લગભગ ત્રીસ વર્ષ મુધી પ્રેમથી પાલન કર્યા પછી પોતાની પાછળ એ હેરાન થશે એ બીચ્છી ખૂન કર્યાનો કિસ્સો તો દુનિયામા મથકૂર બન્યો છે આખી દુનિયામાં એ કન્યાને પોતાના પિતા સિવાય બીજુ કોઈ મનથી ન હતું. જ્યાં પિતા ઘરડા થયા ત્યારે તેને લાગ્યું કે, 'હવે મારી દીકરીને સાચવનાર કોઈ જ નથી હું આને કોને સોપુ? આ અસહાય દીકરીને કોણ સંભાળશે? એને નથી કોઈ સગુ કે નથી કોઈ મિત્ર' ખૂબ વિચાર કરતા તેને લાગ્યું કે એક એવો પરમ મિત્ર છે કે જે કોઈનું ખડન કરતો નથી, કોઈને પાછું મોકલી દેતો નથી તેને ઘેર સૌને આમત્રણ છે, સૌનું સ્વાગત છે, મૌને માટે સ્થાન છે પિતાને નિશ્ચય કર્યો કે મારી દીકરીને તે ઉદારહૃદય નિષ્ઠાવાન મિત્રના ડાઘમા સોપી દઉં જે પ્રેમથી તેણે પોતાની દીકરીને ત્રીસ વર્ષ મુધી પાળીપોળી તે જ પ્રેમથી જોણે પોતાના ડાઘે તેને મૃત્યુના ડાઘમા મોપી દીધી રાજદમ્પતીએ પિતા ઉપર ખૂનનો આરોપ ચડાવ્યો પિતાને પેલા પરમમિત્ર સાથે કયા આલુબનાવ હતો કે તેનાથી દૂર રહેવા માટે પોતે અતત્પનો આશ્રય લે? પોતે આખો કિસ્સો જણાવી દીધો ન્યાયનિષ્ઠુર ન્યાયાધીશોએ પણ તેને નિર્દોષ ઘાતીને અને તેના ગુનાને લમ્પ બાબત ગણીને તેને છોડી દીધો.]

અને દુનિયામા મરણ ન હોય તો નવા નવા પ્રાણીઓ જન્મ પણ ન લેત, જન્મ અને મરણ એ એક જ સિક્કાની બે બાજુઓ છે મરણ છે એટલે જ દુનિયામા જન્મ ઉપાર પાસાં મળી રહે છે મરણ પ્રત્યે કોઈ અમુગમો ન સેવે,

મરણ સામે કોઈ ફરિયાદ ન કરે તે સૌનો મિત્ર છે, તે સર્વસમર્થ છે, તેણે કોઈને કદી પણ નિરાશ કર્યા નથી

*

નવાઈની વાત એ છે કે પોતે મરણથીયે છે એમ દરેક જાણતું હોવા છતાં જોઈ મરણને ઓળખતું જ નથી સામાન્ય લોકો મરણથી ઓટલા બધા દુઃ છે કે મરણ એ ખરેખર શી ચીજ છે તેનો કોઈ પૂરતો વિચાર જ કરતું નથી મૃત્યુ વખતે શરીરમાં અસહ્ય વેદના થાય છે તે કારણે લોકો મરણ પ્રત્યે અણગમો સેવતા હોય છે આપણને થયેલો રોગ મટાડવાને આપણી પાસે આવેલા ડૉક્ટરને દુષ્ટ ગણવો એ જે ન્યાયી ગણાય તો જ, કોઈ માણસને રોગ, ઘા, નિરાશા કે એવો કોઈ આઘાત અસહ્ય બને છે ત્યારે તેની પીડા દૂર કરવાને મૃત્યુ આવે છે તેને દોષિત ગણવું એ ન્યાયી ગણાય ચિતાને કારણે, અપમાનને કારણે, નૈતિક અથવા પતનને કારણે અથવા કોઈ રોગને કારણે જ્યારે કોઈ માણસ લગભગ આખી રાત પોતાની પથારીમાં આળોટયા કરે છે અને આખરે દયાળુ નિદ્રા આવીને તેને આરામ આપે છે ત્યારે કાંઈ એમ નથી કહેતું કે નિદ્રા જ એની દુશ્મન છે એક અંગ્રેજ કવિએ તો પોતાના નિદ્રાસ્તોત્રમાં નિદ્રાને ‘મનુષ્યની દયાળુ આયા કે ધાત્રી’ (Kind nurse of men) કહી છે મરણને જે ઈન્સાફ આપવો હોય તો તેને મનુષ્યનો પરમસખા કહેવો જોઈએ મોટા મોટા ધન્વતરિઓ તથા માનસશાસ્ત્રજ્ઞો જે શાંતિ અને સૌન્દર્યના માણસને આપી શકતા નથી તે આ પરમસખા નિશ્ચિત અને સ્થાયી રૂપે બસે છે

લોકો કહે છે, ‘આ રીતે મરણનું કાવ્યમય વર્ણન કરવાથી તે ઓછું પ્રિય બની શકવાનું હતું?’ જવાબમાં એટલું જ કહી શકાય કે મરણ એટલું અનિવાર્ય અને નિશ્ચિત છે કે તેની મિફારસ કરીને તેનો સ્વીકાર કરાવવાની જરૂર જ નથી અમારે તો ફક્ત દુઃખ દુઃખ વચ્ચેનો મોટો તફાવત બતાવવો છે જીવનથી છૂટા પડવાનું આવે તે વખતે માણસને જે દુઃખ થાય છે તે દુઃખ જુદુ છે અને મૃત્યુ થતાં પહેલાં જે શારીરિક વેદના થાય છે, તેનું દુઃખ જુદુ છે બન્ને માટે મરણને માથે જવાબ આપવાપણ ન હોવું જોઈએ મરણ તો પોતાનું સેવાકાર્ય કરી દે છે અને મનુષ્યને દુઃખમુક્ત કરે છે, એટલું જ અમારે બતાવવાનું છે

*

ગીતામાં કહ્યું છે કે વપરાતાં કપડાં જૂના થતાં જેમ આપણે નવા કપડા લઈએ છીએ તેમ એક દેહ છર્ણ થવાથી તેને છોડીને મનુષ્ય બીજો દેહ પારણ કરે છે, એમાં વળી દુઃખ શાને?

અમે માનીએ છીએ કે આ આશ્વાસન સૌને માફક નહીં આવે જેની બધી શારીરિક તથા માનસિક શક્તિઓ ઉત્કૃષ્ટ હાલતમાં હોય એવો કોઈ નવનવાન માયો જાય છે અથવા કોઈ દુર્ઘટનાથી મરણ પામે છે ત્યારે ફેંકી દેવાયેલું વસ્ત્ર પુરાણ હતું એવું આશ્વાસન આપણે શી રીતે લઈ શકીએ? અભિમન્યુ જ્યારે કોઈ

પુત્રમા માર્ગો નથી ત્યાં અર્જુન કોમ યાત્રી શક્ત ખરો કે તેના દીકરાનું શરીર
જીવંતીમાં થઈ ગયું હતું તેથી તેણે પોતાનું શરીર છોડી દીધું, ત્યાં પોતાનું શરીર
ઝેરપું જીવંત થયેલું ન હોવાથી હજી સુધી પોતાનો દેહ પડ્યો નથી.

વસ વિના કોઈ પણ જીવાત્મા રહી જ શકતો નથી એવો વિશ્વાસ ઉત્પન્ન
થાય તેમા જ ખરું આશ્વાસન મળી શકે ફક્ત દેવાણેનું વસ્ત્ર જીવંત હોય કે નહીં
તે ફક્ત દેવાત્મા બીજું વસ્ત્ર (દેહ) મનનાર છે જ, પ્રાણીમાત્રને માટે દેહ એ નિશ્ચિત
વસ્ત્ર છે એવો વિશ્વાસ એ જ આશ્વાસન બની શકે

હવે આપણે બીજી દૃષ્ટિએ વિચાર કરીએ

આપણી મોતની કલ્પના શી છે? આપણે ઇચ્છીએ છીએ કે એક વખત
શરીર છૂટી જાય પછી ફરી વાર શરીર ધારણ કરવાનું જ ન આવે કબીરે સાચું
કહ્યું છે કે માણસને મરના પછી આવડવું જોઈએ મરવાનું જ છે તો એવી રીતે
મરીએ કે ફરી જીવવાનું જ માથે ન આવે જેમને મૃત્યુતી બીક છે તે જ જીવન માગે
છે જેમણે દૈનિક જીવનનું, દેખાડી અવસ્થાનું સ્વરૂપ પૂરેપૂરું જાણી લીધું છે તે
તો જીવનથી દૂર, મૃત્યુથી નહીં તેવા લોકો કહે છે, 'મયા મરીએ તો ફરી જન્મ
લેવો પડે. દુનિયામા કોઈ વીજ ખરાબ હોય તો તે દેહધારી જીવન છે'
બીજા લોકો જીવનનાં બવનમાથી મુક્ત થઈને નિર્વાણની સાતિમા પ્રવેશ કરવા
ઈચ્છા રાખે છે

પરિણામે 'જીવન શું છે?' એવો સવાલ આપણી સામે ઊભો થાય છે

'જીવન એ સાધના છે કે અંતિમ સત્ય?'

જ્યાં સુધી આપણે જીવનને ઓળખીએ નહીં ત્યાં સુધી આપણે મૃત્યુને
પણ ઓળખી શકવાના નથી નાનપણથી જ આપણે માનવા લાગીએ છીએ કે
જીવન અને મરણ પરસ્પર વ્યવર્તક છે, પરસ્પર વિરોધી છે 'પ્રકાશ જાય કે
તંત્ર જ અંધારુ થાય એ જ રીતે મરણ આવે એટલે જીવન સમાપ્ત થયું,
(આ ઉપમા જાણીજોઈને અહીં ઊલટા રૂપમા મૂકી છે એ સુલટા રૂપમા મૂકી જ
ન શકાય 'જ્યાં અંધારુ નથી ત્યાં પ્રત્યક્ષ છે, અથવા જ્યાં મરણ નથી ત્યાં જીવન
છે,' એમ આપણે કેવી રીતે કહી શકીએ?) ખરી રીતે વિચારીએ તો મરણની
જીવન ઉપર ત્રીજી જ અસર દેખાતી નથી આખોને મન આખના પલકાસાની જેટલી
કિંમત છે તેટલી જ કિંમત જીવનને માટે મરણની છે મરણ એ વિશાળ
જીવનમા નથી ત્રીજી મુકેલી ઊભી કરતું કે નથી તેમાં ઉમેરો કે ઘટાડો કરી શકતું
જીવન એ તો હમેશા ચાલુ જ છે અનેક મૃત્યુ આવે તોપણ જીવનનો પ્રવાહ
ખડુ અડી નાટમની જેમ ચાલુ જ છે અવારનવાર મૃત્યુનો પડદો પડતો રહે છે
તે ઈંદ જ છે, નહીં તો નાટક બોળાવ બની અકલાવે

મરણ નિશ્ચિત છે એમા તો કંઈ શક નથી જ. પણ, ‘મરણની ઉપયોગિતા શી? જે તે ઉપયોગી હોય તો ઋતુચક્રની જેમ તેનું આગમન નિશ્ચિત સમયે કેમ નથી થતું?’

(ગણિતમા સ્વેટ બદલવાની જે ઉપયોગિતા છે તે જ પ્રકારની ઉપયોગિતા મરણની છે. ગણિતનો દાખલો કરતા કરતાં જ્યારે એક સ્વેટ ભરાઈ જાય છે, ત્યારે આગળને માટે જેટલા આકાશ કામના હોય તેટલા નવી સ્વેટ ઉપર લખી લેવામા આવે છે અને પછી મૂળ સ્વેટ પરનું બધું લખાણ ભૂસી નાખવામા આવે છે જે આપણે આમ ન કરીએ તો તે સ્વેટ ફરીથી કામમા ન લેવાય અને ગણિત પણ આગળ ન ચાલે એક જીવનમા અપણે જે કમાવા હોઈએ તે બધી સગવડ ત્યાં ને ત્યાં જ છોડવો પડે છે, પરંતુ આપણને જે કાંઈ આતરિક લાભ ધાય છે તે લઈને આપણે આગળ ચાલીએ છીએ ‘પરસ્મીપદી’ લાભ આ જીવન માટે છે, ‘આત્મનેપદી’ લાભ જન્મજન્માતર સુધી ઉપયોગી છે ‘પરસ્મીપદી’ લાભોનો ‘ગોલ્ડે વધતો જ જાય તો માણસને જીતજીતામા ઘરપણુ આવી’ જાય અને નવા નવા મનુભવો મેળવવાની તેની શક્તિ નાશ પામે આ ભારે દુખમાંથી મુક્ત થવાનો એકમાત્ર ઉપાય મરણ છે)

•

જીવન અને મરણનો વિચાર કરતા કરતા આપણે પુનર્જન્મ સુધી આવી પહોંચ્યા હોકો સામાન્ય રીતે એમ માને છે કે જેવી રીતે પાણી, દૂધ, ચોખા વગેરે પદાર્થ એક વાસણમાંથી બીજા વાસણમા આપણે ભરીએ છીએ તેવી રીતે જીવાત્મા એક શરીર છોડીને બીજા શરીરમાં પ્રવેશે છે કેટલાક લોકો એમ પણ માને છે કે આ જીવાત્મા નિત્ય છે, અનન્ત છે બીજા કંઈ છે કે જીવાત્માઓ તો આત્મસાગરનાં માત્ર મીઠા છે એક ઘણા સમયેલા ‘પટામણ’નું જેટલું સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ છે તેટલું જ સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ જીવાત્માનું છે આકાશ બધે દેખાણે એકરૂપ જ છે ઘટકાઘનું વ્યક્તિત્વ, આમજનું ન હતું પણ, ઘટના આકારથી ઘોડા મમય પૂરતું ઉત્પન્ન થયેલું હતું

બીજા લોકો આવા આકાશને શૂન્ય કહે છે અને ઘટને સંસ્કાર-સામુદાય કહે છે પરિણામે તેઓ આત્માનો સ્વીકાર કરતા નથી વેદાન્તી પણ આત્માના જીવત્વને માયારૂપ માને છે જે આત્મા સર્વગત હોય તે, શૂન્ય હોય કે બ્રહ્મ, વ્યક્તિત્વની દૃષ્ટિએ એક જ છે અને જ્યારે જીવાત્મા માયારૂપ જ છે ત્યાર મરણની તેના ઉપર કયા અસર હોવાનું કાસ જ નથી

•

મરણ થતાં આ વ્યક્તિત્વ કયા ચાનું જાય છે? તે વિષય પોતમાં જાય છે, ઇંદ્રલોકમા જાય છે કે ચંદ્રલોકમાં જાય છે એમ કહેવું એ તો બચ્ચાને પટાવવા જેવું છે અને જ્યારે માલુમ પડે કે આ તો એક કંપના જ છે ત્યારે તે

કૃપના છોડી દેવાને બદલે તેને રૂપક બનાવીને આપણે તેમણી કોઈ ને કોઈ દાર્શનિક કે આધ્યાત્મિક અર્થ કાઢવાની પ્રવૃત્તિ કરીએ છીએ શુદ્ધગુણિ તો કહે છે કે જેવી ગીતે મોગનો કે સાકરનો ગાંડો પાણીમાં પડતાં ઓગળી જાય છે તેવી જ રીતે મનુષ્યનું વ્યક્તિત્વ તેની આસપાસ સંકળાયેલા સામાજિક જીવનમાં વિલીન થઈ જાય છે માણસે જે કંઈ ભણું કે બૂરું કર્યું હશે તે, તેના ધારીરિક, મનશિક કે આધ્યાત્મિક ગોંડ, તેનો આત્મા હતાં તેની સમાજ ઉપર જે કંઈ અસર થઈ હશે તે જ તેનું મરણોત્તર જીવન મરણ પહેલાં માણસ મુખ્યત્વે પોતાના શરીરમાં રહીને પોતાના વ્યક્તિત્વને સમાજમાં અથવા વિશ્વમાં નાંખે તેટલું વધારી શકે છે મરણ પછી તેનું શારીરિક કેન્દ્ર નષ્ટ થાય છે, પરંતુ જ્યાં સુધી તેને તેના વ્યક્તિત્વની સ્મૃતિ રહે છે ત્યાં સુધી તેનું જીવન ચાલુ રહે છે તેના જે સારાનરસા કર્મની સમાજ ઉપર અસર રહે છે તે તેનું મરણોત્તર જીવન છે

કડીના દિવસોમાં ઓરડી બંધ કરી તેમાં આપણે એક સગડી મૂકીએ છીએ એટલે ઓરડાની હવામાં જે ગરમી આવે છે તેના કરતાં સગડીની ગરમી વધારે હોય છે તે જ તેનું વ્યક્તિત્વ છે જ્યારે સગડીના કોલસા ખલાસ થઈ જાય છે ત્યારે તેની પૂરેપૂરી ગરમી ઓરડાને મળી રહે છે આમ થતાં બન્નેની ગરમી સરખી બની—જે ગરમી સગડીના કોલસામાં હતી તે આખા ઓરડામાં પ્રસરી ગઈ સગડીની ઉષ્ણતાએ ઓરડાના જેટલું વ્યાપક સ્વરૂપ ધારણ કર્યું અને પોતે મોક્ષ પ્રાપ્ત કર્યો સગડીના કોલસા મરી ગયા, પણ તેમાંની ગરમી ઓરડાની ગરમીના રૂપમાં જીવતી રહી છે એ જ સગડીના દેવતાનું મરણોત્તર જીવન છે

આપણે ઓરડાના બારીબારણા ખોલી નાખીએ એટલે અદરની ગરમી બહારની હવામાં ભળી જાય છે એ જગમી ગમે તેટલી થોડી હોય તોપણ તેનો લાભ આખા વાતાવરણને મળે જ છે

મનુષ્યના મરણ બાદ, તેનો જીવાત્મા કહો કે સંસ્કાર-સમુચ્ચય કહો, તેનું વ્યક્તિત્વ વાતાવરણમાં અથવા તો પરિસ્થિતિમાં વિલીન થઈ જાય છે અને આખરે તે જ આખા સમાજમાં સંસ્કૃતિના રૂપમાં રહી જાય છે સંસ્કૃતિ તમામ સંબંધ વ્યક્તિઓનું મરણોત્તર જીવન છે, તેથી સંસ્કૃતિને સમાજનો આત્મા કહી શકાય અસંખ્ય જીવાત્માઓ એકઠા થાય એટલે આપણને સામાજિક વિરાટાત્મા મળે છે વ્યક્તિની કીર્તિ એ જીવાત્માની છાયા છે સમાજની પ્રતિષ્ઠા અને તેની શક્તિ એ સામાજિક આત્માનું વ્યક્ત સ્વરૂપ છે

આ સામાજિક આત્માની સેવા આપણે જીવન મારફતે જ કરી શકીએ મરણ એ તો જીવનનું એક આવશ્યક પાસું છે, તેથી મોડો આવ્યે આપણને જે મરતા ન આવડે તો આપણ જીવન સીધું અને વ્યર્થ બની જાય મરણમાં દર વખતે જીવનદ્રોહ નથી હોતો, કેટલીયે વાર મરણમાં જીવનની પરિપૂર્તિ અને સાર્થકતા જ હોય છે

જે લોકો મોકો આને મળાને અપનાવતા નથી તેમનું જીવન નિસ્તેજ, બાલક અને વર્ષ થતી જાય છે ત્યાર બાદ તેમને માટે, 'સમગ્રીયણિ તત્ત્વમ્' નામનું ગાનન કિર્તનનું એક ક્રમ છે, 'તે જીવ' એવું છે તેનું તત્ત્વ વ્યક્તિત્વનું માર્ગ છે, અને પાછાથી જ દારીદ્ર્ય મરણ બાદ છે તે તેની વિશાંતિ છે'

(દિગ્દર્શન, ૧૯૪૦)

૨૧

મૃત્યુનું તર્પણ-૨

જીવનું ચારું કે મરણું?

એક નિર્ણય પા માધિક સંબંધી હોય છે "તમારા 'મૃત્યુનું તર્પણ' નામનો યોગ મેં ખૂબ પાનપૂરક શરૂઆત એમાં એક પણ વાચક બંધુ નથી જે મને માન્ય ન હોય અથવા જે મુ પાને ન લાગે મને લાગે છે કે કદાચ પુનઃ જન્મની બાબતમાં પણ તમારા અને મારા વિચારો એક જ છે હવે તવાય એ છે કે, એના માટે, તેમ જ પ્રત્યેક હોય તમા બીજાનો જન લઈને પણ, જીવવા માટે આપણે આપણે કેમ રાખીએ છીએ? 'બાપ લોકો આમ જ છે અથવા બીજા લોકો પણ આમ જ છે એવું એમ પવ કરીએ,' એવો જવાબ તત્ત્વ નિર્ણય અને તત્ત્વપરત્યક્ત વ્યક્તિને સાચા અપનાવતા નથી પ્રત્યેક વિચારધીર વ્યક્તિને માન્ય હોય એવી મીમાંસાની પુ આજ્ઞા હવે મુ

પણ લોકો આ સ્થાને નિર્ભયક ગમશે મામૂલી મામલો હોય કહેશે, 'શું જીવવાને માટે પણ તાત્ત્વિક નયમનની જરૂર છે?' આવી દીપ કરનારા લોકો સંસ્કારીજ્ઞા સ્થાનેની નબીરતા સમજી શક્યા નથી પરંતુ ખૂબી તો એ છે કે, એમના પ્રશ્નમાંથી જ સંસ્કારીજ્ઞને એક પ્રશ્નનો જવાબ મળી રહે છે

મો ૧ બા ૧ના લોકો માને છે કે, અમે જન્મ લીધે તે અમારા ૧૫ની વાત હતી જ નહીં અમે આ દુનિયામાં એ કારણે આપણે કે અમારે જીવવા સિવાય બીજે માર્ગ જ ન હોય આમાં અમારી કેવળ લાગણી જ હતી જે અમને પુણ્યમાં આણું હોત તો આ ૧૫નો વિચાર કરીને અમે જન્મ લેવાની જ ના પાડી હોત' આ દૃષ્ટિમાં બારે વિચારદોષ છે 'અમે જન્મ ન લેત' એવું મેનાર વ્યક્તિના વ્યક્તિત્વનો અદરજ પ્રત્યક્ત થાય છે' મતભાવ ઉદરભાગી નીચીનીને દુનિયામાં આપણ બાદ વ્યક્તિત્વનો પ્રારબ થાય છે એવું સમજનારા લોકો કેવળ 'વર્ગચતુ' છે અદરદૃષ્ટિ છે ખરું જોતાં મામાપની કાર્યચતુથી જ વ્યક્તિત્વનો પ્રારબ છે તેમણે પરસ્પર મોતપ્રોત બનવાનો સંક પ કર્યો ત્યારથી જ બાનકના વ્યક્તિત્વનો ઉદય થયો, અને તેથી કબૂલ કરવું પડે છે કે, વ્યક્તિ આ દુનિયામાં સ્વેચ્છાથી જ આવે છે

તે લોકો પૂર્વજન્મમાં માને છે તેમણે તો ક્યૂંકરું કર્યું જ પડ્યું કે, જન્મ લેવાની ઈચ્છા વિના જીવાત્મા દેહને ધારણ કરી જ ચડતો નથી.

ધોડા તત્ત્વજ્ઞાની કવિ એમ પણ કહે છે કે, આ દુનિયામાં નવા જીવને ધારણના સંકલ્પ સાથે જ માણસ જન્મ તેમ જ મૃત્યુ બન્નેને એક સાથે આમંત્રણ આપે છે. માનવિતાના વિકસરે લીધે જ જે શરીર પેદા થયું છે તે પૂરેપૂરું નિર્વિકારી ન જ બની શકે, પરંતુ કોઈ પણ માનવના બળથી શરીર તેમ જ મન નિર્વિકારી બની જાય તો તે અમર પણ બને.

પોતાને માટે મરણની તૈયારી કરીને જ બે વ્યક્તિઓ નવા જીવનને જન્મ આપી શકે છે, અથવા ખરું તો એ છે કે, બે વ્યક્તિઓનો સંકલ્પ એક બનીને, મોટા પ્રમાણમાં સ્વેચ્છાથી, તેઓ નવો જન્મ ધારણ કરે છે.

માણસ પોતાની ઈચ્છા, પોતાની વાસના કે પોતાના સંકલ્પને કારણે જ નવો જન્મ લે છે એ વાત માની હોય, તો જ્યાં સુધી આ જિજ્ઞાસિયા (જીવવાની ઈચ્છા) ખતમ થઈ નથી ત્યાં સુધી માત્ર આત્મહત્યા કરવાથી અથવા તો અનશ્નન કરવાથી માણસ જીવનથી નિવૃત્ત બનતો નથી.

‘હિદ્માર્ગિ રોજીત્ત્વ’ એ ન્યાયે તેને ફરીથી જન્મ લેવો પડ્યો વળી આત્મહત્યા કરવામાં ચિત્તનુત્તિમા જે વિકૃતિ પેદા થાય છે તેનો તેણે ડિમાબ ચૂકવવો પડ્યો કેવળ આત્મહત્યા કરવાથી જીવનનો સંકલ્પ નાશ પામતો નથી બોલ અને વેદાન્તી લોકો આથીરે બાગળ જઈને કહે છે કે મરવાનો સંકલ્પ પણ એક સંકલ્પ હોવાને કારણે બંધન પેદા જ છે અને આપણે ફરીથી જન્મ લેવાને માટે બંધાયેલો છીએ જન્મ અને મૃત્યુ એ બન્ને એક જ સિક્કાની બે બાજુઓ છે એ વાત જેઓ સમજી ગયા છે તેઓ આત્મહત્યા કરીને બચી જવાની ખોટી આશા સેવતા નથી વાતનાક્ષય તથા સમ્યક્દૃષ્ટિ દ્વારા જ જીવવાનો સંકલ્પ અને ઈચ્છા એ બન્નેનો નાશ થાય છે (મરવાની ઈચ્છાને બોલ લોકો ‘વિભવ નૃણા’ કહે છે અને તેમાં નૃણાના બધા દોષો ખતાવે છે) તત્ત્વજ્ઞ પુરુષ મારી રીતે જાણે છે કે આ શરીર, એક રીતે જેઈએ તો, આત્માનું કારાગૃહ છે અને તે જ શરીર જગત તેમ જ પ્રયત્નશીલ વ્યક્તિને માટે કારાગૃહમાંથી મુક્ત થવાનું સાધન પણ છે. આત્મહત્યા કરીને આપણે માનીએ છીએ કે આપણે કારાગૃહનો નાશ કર્યો, પરંતુ ખરી રીતે તો આપણે મુખિ પામવાના સારામા સારા સાધનનો જ નાશ કરીએ છીએ. દવાની શીશી ફોડી નાખવાથી આપણે ઓછા રોગમુખ બની શકીએ છીએ?

જીવવાનો કે મરવાનો ઉપદેશ તત્ત્વજ્ઞ નહીં કે જ્યાં સુધી આ શરીર મુખિ માટેનું સાધન થઈ શકે તેમ છે ત્યાં સુધી અનિવાર્ય હિસા સહન કરીને પણ તેને જિવાડવું જેઈએ જ્યાં આપણને માલૂમ પડે કે આત્માને પોતાના વિકાસમા શરીર અડગમુક બને છે ત્યાં આપણે તેને છોડવું જેઈએ, કારણ કે એવી સ્થિતિમાં જગત આત્મા પોતે જ શરીરનો ખાલ કર્યા સિવાય પોતાની સાધના ચલાવે છે.

(ઉપનિષદોમાં અન્નની નિરુક્તિ (સમજૂતી) બે રીતે આપી છે. (૧) 'માણસ દ્વારા જે ખવાય છે' (અદ) અથવા (૨) 'જે માણસને ખાય છે' તે અન્ન છે. ખાહાર જ્યાં સુધી સાધનરૂપ છે ત્યાં સુધી તે શરીરને પોષણ આપે છે. જ્યારે ખાહાર શારીરિક, માનસિક અને આધ્યાત્મિક પુષ્ટિની સાધના છોડીને કેવળ ઈન્દ્રિય-ગુપ્તિ અને વિવાસનું સાધન બની જાય છે ત્યારે તે પોતાને ખાનારને જ ખાઈ ખાય છે. 'અવતે, અતિ વા દત્તિ વન્નમ્'—'જે ખવાય છે અથવા જે ખાય છે તે અન્ન છે.')

વેદાન્તના ઉપદેશક હમેશાં એક ઉદાહરણ આપે છે કે, 'જે પગમાં કાંટો ડાલી જાય તો બીજે કાંટો હાથમાં લઈને પગમાંનો કાંટો કાઢવો જોઈએ; અને [માં સફળતા મળ્યા પછી બન્ને કાંટા ફેંકી દેવા જોઈએ. જે હાથમાંનો કાંટો હોંઘેલો ફેંકી દેવામાં આવે તો પગમાં પેડેલો કાંટો નીકળશે નહીં.'

જ્યાં સુધી જીવવાનો (કે મરવાનો) સંકલ્પ છે ત્યાં સુધી આપણને આત્મ-ત્યાગ કરવાનો જ્યાં પણ અધિકાર નથી.

બંગાળમાં એક જગાએ પાણી ખરાબ હોવાને કારણે રોગચાળો ફેલાયો હતો. થાં લોકોની સેવા કરવા માટે સંન્યાસીઓનો એક જથ્થો જઈ પહોંચ્યો. તેમણે ખૂબ હાદુરીથી લોકોની સેવા કરી, પણ તેવા દરમિયાન તેઓ પેલા ખરાબ તળાવનું પાણી પીતા હતા. પોતાના માટે તેમણે પાણીનો સ્વતંત્ર બંદોબસ્ત કર્યો હતો. જે તેઓ એવો સ્થાપ કરત કે, 'જ્યાં હજારો માણસોને નિર્દોષ અને શુદ્ધ પાણી મળી શકતું નથી થાં આપણને આપણે માટે અલગ વ્યવસ્થા કરવાનો થો અધિકાર છે? જે પાણી [મના હજારો અને લાખો લોકો પીએ છે તે જ પાણી આપણે કેમ ન પીએ?]' તો પોતાના મનમાં પૂરેપૂરી સહાનુભૂતિ હોવા છતાં તેઓ લોકોની સેવા ન કરી શકત; 1 તેઓ પોતે જ બીમારીના ભોગ અને બીજાઓની સેવા લેનારા બની જાતા.

અને જે એ સંન્યાસીઓ સેવાભાવ ભૂલી જઈને પોતાનો જન બચાવવાને માટે [મારીના સ્થાનથી ગાઉ દૂર ભગત તો જીવતા રહેતા છતાં પણ તેમનું જીવન ક્ષય બનત. જ્યાં સુધી જીવોને સેવા કરી શકાય છે ત્યાં સુધી જીવવાનો પ્રયત્ન રવો અને જ્યાં બલિદાનથી જ સેવા થઈ શકે છે ત્યાં જીવવાનો મોહ છોડી દઈને રીરનો ખ્યાલ કર્યા સિવાય સાધના કરવી એમાં જ જીવનસાફલ્ય છે.

જે કોઈ પણ પરિસ્થિતિમાં જીવવા જ ઈચ્છે છે તેની શરીરનિષ્ઠા ખુલ્લી જ . પણ જે શરીરથી ગભરાઈને અથવા મરવા ખાતર જ મરવા ઈચ્છે છે તેનામાં લુ વિકૃત સ્વરૂપની શરીરનિષ્ઠા છે, એ આપણે સમજવું જોઈએ. જીવન એ ખમય પણ નથી અને એકલું ભારરૂપ પણ નથી; જીવન એ તો એક સાધના , એટલું દર્શન જોને થયું તે જ સાચો દર્શનશાસ્ત્રી છે. જે મરણથી ડરે છે અથવા

તેને મરણ ન જોડે છે, તે બન્ને જીવનનું સ્વયં જાણના નથી. જેવી રીતે ઉન્મેષ અને નિમેષ એ બન્ને ક્રિયાઓ એકી જાતે ન જોવાની એક ક્રિયા પૂરી થાય છે તેવી રીતે જીવન તેમ ન મરણ એ બન્નેનો વ્યાપક જીવનમાં અંતર્ભાવ થાય છે.

એપ્રિલ, ૧૯૪૧

૩૨

મૃત્યુનું તર્પણ-૩

હૃત્યામહ તથા સત્યામહની દૃષ્ટિએ

‘મૃત્યુનું તર્પણ’ એ મથાળાના બે લેખ વાંચીને એક મિત્રે વિનોદમાં પૂછ્યું “કંઠાસાધિત, તમે આમ મૃત્યુની પાઠ્યા કેમ પડ્યા છો?”

મેં એટલા ન વિનોદથી જવાબ આપ્યો, “કારણ કે મારી અજાણમાં તે મારી પાઠ્યા ન પડે! પણ તમે તો મારા કરતાં પણ મૃત્યુના મોટા ખેરખા લાગો છો. મૃત્યુ તો એટલે ઘોરે આખી દુનિયાની પાછળ પડ્યું છે. અને મારા જેવું એક ન માણસ મૃત્યુની પાછળ પડ્યું નેટલામાં તો તેની દયા ખાઈને મારી સામે દરિયાદ કરવા આવ્યા!”

આ તો માત્ર વિનોદનો ન વાત થઈ પરંતુ હિંસાની વાત એ છે કે, માણસ મૃત્યુથી એટલો બધો ડરે છે બોલે છે કે એનું ચિત્ત તો શું તેનું નામ પણ તેનાથી સહન થઈ શકતું નથી. માણસની એવી ઈચ્છા રહે છે કે પોતાના માથા ઉપરનું દેવું, પોતે કરેલાં પાપ અને પોતાનું મૃત્યુ—એ ત્રણેનું બને ત્યાં સુધી સ્મરણ પણ ન થાઓ પરંતુ, ખરી રીતે તો આ ત્રણેનું વિચારમુખ સ્મરણ રહે તેમાં ન જીવનની ગદગત છે મૃત્યુ કે જે નિશ્ચિત છે તેને આપણે ન ઓળખીએ તો આપણે પોતાની જાતને શિખિત અથવા બુદ્ધિમાન કેવી રીતે કહી શકવાના? >

જે બ્રહ્મિ મૃત્યુનું અખંડ સ્મરણ રાખીને ન જીવે છે તે પોતાના જીવનનો દુરુપયોગ નહીં કરે, પરંતુ જે મૃત્યુનું સ્વરૂપ નથી સમજતો અને માત્ર આપણો જ ન મનમાં રેવે છે તેનું જીવન તો એક અખંડ અને સતત મરણ ન બની રહે છે આત્મા શું છે, પરમાત્મા શું છે, જીવન શું છે, ધર્મ શું છે, સમાજ શું છે, નાગરિકોનું કર્તવ્ય શું છે— એ બધા સવાલો મનુષ્યજીવનમાં જેટલા મહત્ત્વના છે તેટલા ન મહત્ત્વનો સવાલ છે મરણ શું છે? અને તેના પ્રત્યે આપણી વૃત્તિ કેવી રહેતી જોઈએ?

આ તો રોજની વાત થઈ, પરંતુ આજકાલ તો મૃત્યુની મોસમ છે પંચંગ, ઈન્ડિયન-ગ્રે, કોલેરા, ફૂકાજ વગેરે જ્યારે વ્યાપે છે ત્યારે મૃત્યુની હમય અચ્છી યોય છે પરંતુ એ મમથે એટલું તો સારું છે કે બધા ન મનુષ્ય પ્રાણી મૃત્યુથી

બચવાનો પ્રયત્ન કરે છે પણ એથી ઊલટું આજના આ ત્રિખંડવ્યાપી યુદ્ધમાં તો માણસે જ સંહારથીયે ચલાવી છે માણસે એવો તો સંહાર માગ્યો છે કે પ્રલય કાળનું તાડવનુત્ય ચલાવનાર સામાન્ય ભગવાન યિવજી પણ તેની પાસે પાઠ લેવા લાગ્યા!

અને જો મૃત્યુની શક્તિ વિશે જાટલો અંધ વિશ્વાસ માણસમાં ન હોત તો માણસ, માણસોને મારવા માટે, સ્વયં સ્વયંથી જાટલો મસાલો એક્ટો ન કરત જે દિવસે માણસનો મૃત્યુની શક્તિ પરથી વિશ્વાસ ઊભો જાય તે દિવસે મનુષ્યજાતિનો જીવનક્રમ જ બદલાઈ જાયે યુદ્ધમાં મૃત્યુનો જે સાક્ષાત્કાર કરવામાં આવે છે તેનાં બે પાતા છે—એક છે મારવું, અને બીજું છે મરવું જે દિવસે આપણે મરવાના ગુણદોષ સારી રીતે સમજી જઈશું તે દિવસે આપણે નિર્ભય વીર બનીશું—સાચા ક્ષત્રિય બનીશું અને જે દિવસે આપણે મારવાના ગુણદોષ સમજી જઈશું તે દિવસે આપણે હત્યા કરવાનું છોડી દઈશું અને સાચા સત્યાગ્રહી બનીશું

મનુષ્યજીવનમાં જ્યાં સુધી એક તરફ લોભ, મોહ અને અહમ્કાર તથા ઈર્ષ્યા, અસૂયા વગેરે દુર્ગુણો છે ત્યાં સુધી બીજી બાજુ માણસને માટે ચિંતાનો અને સાધનાનો મુખ્ય વિષય છે, અન્યાયનો પ્રતિકાર અને આ પ્રતિકાર આખરી સ્વરૂપમાં જે જ રીતે થઈ શકે છે—હત્યાગ્રહથી અને સત્યાગ્રહથી હત્યાગ્રહમાં મારવાની તત્પરતા અને મરવાની તૈયારી કેળવવી પડે છે જ્યારે સત્યાગ્રહમાં માત્ર મરવાની બંનેનો સંબંધ મૃત્યુની સાથે આવે જ છે, તેથી આજના જમાનામાં હિંસાવાદીઓને તેમ જ મહિંસાવાદીઓને મૃત્યુનું તર્જણ કરવું જ પડવાનું, એટલે કે, મૃત્યુનું સ્વરૂપ યથાર્થ રીતે સમજી લઈને મૃત્યુથી આપણે કેવી રીતે લાભ ઉઠાવીએ અને મૃત્યુનો દુરુપયોગ કેવી રીતે ઓટકાવીએ, એ વિચારવું પડશે જીવવું અને મરવું એ જીવનનાં બે પાસા હોવાથી એ બંનેને એક સાથે ઓળખી લેવા એ જીવનસિદ્ધિને માટે ખૂબ આવશ્યક છે

*

એક વખતે એક ફ્રેંચ વિદ્વાન સાથે જીવન વિષે ચર્ચા છેડી હતી તેમણે કહ્યું, *Living is killing* ‘કોઈને મારીએ નહીં તો આપણે જીવી ન શકીએ’ એમણે મારે વક્તૃત્વથી બતાવ્યું કે આપણે શ્વાસ લઈએ છીએ એમા પણ હત્યા કરવી હો છે ખાઈએ છીએ એમા પણ હત્યા છે—પછી તે ભલે ઘનસ્પતિની હોય કે શુ પત્ની માછલા વગેરેની તેમણે એ પણ બતાવ્યું કે સમાજનો એક વર્ગ બીજા વર્ગને તરોવીને જ જીવી શકે છે એ પણ હિંસા જ છે દરેક ક્ષેત્રમાં પોતાના નિહાત વી રીતે લાગુ પડે છે એ બતાવીને અંતમાં ખૂબ જોસથી તે બોલ્યા, *Therefore say, Living is killing*

આ નિહાતનો કેવળ પ્રતિપાદ થઈ શકે એમ ન હોય મેં તેમની વાતનો વીકાર કરીને કહ્યું, *No doubt, ‘Living is killing’ is the supreme*

fact of life; and you have proved it (અર્થ) એનો અર્થ મારવું થાય છે એમાં તો શક નથી જ જીવનનું એ સાચું સ્વરૂપ છે અને આપે તે વિદ્ય મ્યું છે) But that does not mean that it is the *end* of life (પરંતુ જીવનનું સ્વરૂપ એ કાંઈ જીવનનો ધમ નથી) જીવનનો ધર્મ આપે મારી પાસેથી સમજતો પડે. Killing the least is living the best (ઓછામાં ઓછું માગુ - ઓછામાં ઓછી વિદ્યા કત્વી એ જ જીવનની કૃતાર્થતા છે - એ જ જીવનધર્મ છે) Ahimsa is the fulfilment of life It is the fruition of life.

મૃત્યુ વિચાર જીવન કૃતાર્થ નથી થઈ શકતું એ વાત સાચી છે પરંતુ તેને માટે તો વિચારપૂર્ણ, સમય આપે, પોતાના પ્રાણ અર્પણ કરવા પડે છે બીજાઓને મારવાથી જીવનનિષિદ્ધિ પ્રાપ્ત થતી નથી થોડા પ્રમાણમાં, યોગ્ય રીતે, થોડા પ્રસંગે, પોતાનું બચાવવાનું - અંશતઃ કે પૂર્ણતઃ મૃત્યુનો સ્વીકાર કરવો - એમાં જ જીવનની સાચી સફળતા છે માંગવાથી, હિંસા કરવાથી જીવનની જટિલતા વધે છે, જીવનની બાંધે વધારે અટકાવો બને છે જે હલ્યા કરે છે અને જેની હલ્યા થાય છે એ બન્ને જીવન-ધર્મથી દૂર ને દૂર જાય છે પરંતુ જીવન અને મૃત્યુનું સ્વસ્થ સમજી જે લોભે અધિનાનુભૂતિ ધારણ કરીને મૃત્યુનો પૂરો લાભ ઉઠાવી જાણે છે તે જ સાચા જીવન-સ્વામી બને છે જે માત્ર જીવનો જ રહે છે અને જીવતા રહેવા માટે જ ઓછી વસ્તી ભલાઈ-બુલાઈ કરવા પ્રેરાય છે તે જીવનસ્વામી બની શકતો નથી જીવનસ્વામી તો એ જ છે કે જે પોતાના જીવનને કુશળ ખેડૂતની જેમ મૃત્યુની મદદથી વિશ્વ યાપારના ક્ષેત્રમાં વાવી શકે

એટલા માટે, જે વખતે જાણે એક બાજુ હલ્યાની વિફળતાનો અનુભવ મેળવવા માટે મનુષ્યજાતિએ સીધી મોટી, વિરાટ અને બીજા પ્રયોગશાળા ખોલી છે, અને બીજી બાજુ સત્યાગ્રહનું દેવી તત્ત્વ દુનિયામાં ચલાવનાર એક પ્રયોગવીર આપણી વચ્ચે છે તે વખતે હિંસા અને અહિંસાની ચર્ચા કરતા પહેલાં, આપણે સમજી લઈએ કે, મૃત્યુ થી ચીજ છે

વિચાર કરીને, ધ્યાન વિતન કરીને બીજા પડે છે ઈષ્ટ પ્રયોગ કરીને આપણે મૃત્યુના સ્વરૂપને ઓળખીએ મૃત્યુ આ દુનિયામાં શા માટે મોહાય છે, મૃત્યુનું જીવનધર્મ શું છે - એ બધું આપણે સારી રીતે સમજી લઈએ

ઓક્ટોબર, ૧૯૪૧

મરણોત્તર જીવનની રૂપરેખા

સ્વર્ગનરકનાં ઇતિહાસભૂગોળ પુરાણમાં બહુ વાંચવાને મળે છે જેમ હિંદુ-સ્તાનની પેલી પાર તિબેટ છે, દક્ષિણમાં વંકા છે, સાત સમુદ્રોની પાર અગ્નેજના શ્વેતદ્વીપ છે, તે જ પ્રમાણે વાદળાની પેલી પાર આકાશમાં સ્વર્ગભૂમિ એટલે કોઈ દેશ હશે અને ત્યાં દેવો રહેના હશે એવો ખ્યાલ પુરાણોનાં એ વર્ણનાં પરથી જીપજે છે. પૃથ્વી પરના દેશો તેના પૃષ્ઠ પર પાસે પાસે આવેલા છે સ્વર્ગના ઈન્દ્રલોક, ચંદ્રલોક, ગોલોક, વિષ્ણુલોક વગેરે વડાપ્રોમાના રેક, નૂનક કે કેબિનો પ્રમાણે કે રેલવેના ઇન્ટરકલારના ડબ્બામાંનાં પાટિયાં પ્રમાણે કે મુંબઈની ચાલોમાંના મજલાઓ પ્રમાણે ઉપરનીયે હશે એટલો જ ફેર.

નાગલોકનું એથી જરા જુદું ને વિચિત્ર છે પાણીમાં બૂરીને નાગલોકમાં જઈ થકાય છે એ થી રીતે બનતું હશે તે ધ્યાનમાં આવતું નથી. અને નરક પૃથ્વીની નીચે તો ખૂબ પસ ક્યાં હશે ને ત્યાં કેમ જવાનું હશે એનો તો ખ્યાલ જ આવતો નથી. પૃથ્વી ગોળ છે એ નક્કી થયા પછી અમેરિકા પાતાળની ભૂમિ છે એમ આપણે કહેવા લાગ્યા તો પછી ચમલોકની સ્થાપના ક્યાં કરવી?

આ સર્વ લોક કાલ્પનિક છે એવું ફરી ફરી સિદ્ધ કરવા બેસવાના દિવસો હવે રહ્યા નથી એ બધી દુનિયાઓ વિનાશવાન લોકોના મનમાંથી ક્યારની ઊઠી ગઈ છે. પરંતુ મરણોત્તર જીવન કેવું હશે એનો ખુલાસો મન રોજ રોજ માગે છે. સામાન્ય વિદ્યાસી લોકોને ઇલલોકમાં જે સુખોપભોગ થઈએ છે તેમની જ સુધા રેખી આવૃત્તિ તે જ આપણા પુરાણોનું સ્વર્ગ એમ કહેવામાં કશો વાધો નથી. માણસની કશ્પના પણ બિચારી જઈ જઈને કેટલેક પલેચવાની હતી? જે જેમુ હોય, અનુભવ્યુ હોય તે જ વસ્તુઓના ભિન્ન ભિન્ન અવયવો એકઠાં કરવાથી સ્વર્ગાદિ લોકનું કોલ્ડું તૈયાર થાય છે. પૃથ્વી પર મનુષ્ય જાતજાતનાં મધુર પીણા—શરબતો અને આસવો—પીએ છે, સ્વર્ગમાં એ સર્વના પ્રતિનિધિ તરીકે માધુર્યની પરિસીમા જેવું અમૃત કલ્પ્યુ. પૃથ્વી પર વિદ્યાસી લોકો સર્વને ભોગ્ય એવી વારાંગના ઓળું સેવન કરે છે, સ્વર્ગમાં તેમને સ્થાને અપ્સરાઓની યોગ્યતા થઈ પૃથ્વી પર વિપવસેવન કરનાર માનવોને વ્યાધિ, જરા અને મરણ ભોગવવા પડે છે સ્વર્ગ એ કાલ્પપ્રદેશના જેવું કાલ્પનિક હોવાથી ત્યાં એ ત્રણે ઉપાધિ નથી એમ સ્વર્ગ-વિદ્યાતા કલ્પકોએ નક્કી કર્યું. સ્વર્ગમાં વ્યાધિ નથી તેમ જ આધિ એટલે માનસિક શિન્તાઓ પણ નથી એવું પૌરાણિક ભૂગોળશાસ્ત્રવેત્તાઓ કહે છે. પરંતુ ત્યાંનો ઇતિહાસ એથી વિરુદ્ધ પુરાવો આપે છે. સ્વર્ગનો રાજા ઈન્દ્ર ભોગસીસુ નૃપાળોની જેમ હમેશ બી બીને જીવે છે કોઈએ પણ તપશ્ચર્યા આદરી કે તેનું સિદ્ધાસન ડોલવા

માંડે છે. કોઈ બળવાન બંદો જાગ્યો કે તેની આગળ નું જ ઈન્દ્ર થા એવી એની ઓફ ખગી જ. અને અંદરખાનેથી પોતાના સુકુમાર પ્રદરમ્બો (અપ્સરાઓ) મોકલવા પસ પાછો એ તૈયાર જ છે રોજના નવા નવા દાવ ચલાવીને તેને પોતાનું રથાન સંભાળુ પડે છે. આથી જુદો આધિ વર્ષી કેવોક રહેતો હશે?

ને બાકીના દેવો પણ કંઈકે નિશ્ચિન્ત રહે છે? ના તેઓ અમૃત પીએ છે ને અખંગઓના નાચ જુઓ છે ગાવુંબજવવું ને સર્વ ઈન્દ્રિયોને નૃપત રાખવી એ સ્વર્ગમાં અખંડ ચાલે છે પરંતુ આવા ગળપણથી ભાગી જતું મોટું પાછું સ્વાદવાળું દરવાને જ જાણે ત્યાં તીખા તીખા સૂકના લાડુ પણ રાખ્યા છે દેવોમાં સરખો દરજજો નથી દરેક જણને પોતપોતાના પુણ્યના પ્રમાણમાં 'ઓ', 'બી' કે 'સી' કયામ મળવાનો અને સ્વર્ગ નામની હોટલમાં જેનો જેટલો પુણ્યથ જમા તેટલા પ્રમાણમાં તેને સુખ ભોગવવા મળવાનું બેંકમાંની સિલક ખલાસ થઈ કે સ્વર્ગના માલિકો પ્રાણીને નીચે ધકેલી દેવાના જ. દેવોને માટે દરજજો એ જ મોટી ચિન્તા. પોતાનાથી જેનું આત્મન હેઠે તેના તરફ નુચ્છતાથી જોવું, અને ઉપરવાળાની અદેખાઈ કાઢવી. આવી મત્તરપોષક તીખી તમતમતી વ્યવસ્થા સ્વર્ગમાં ન હોત તો સ્વર્ગનું અખંડ સુખમય જીવન છેક જ કટાળાજનક થયું હોત!

રાજદરબારી વિલાસો પરથી માણસને સ્વર્ગની કંપના મૂઝી, તેવી નરકની કંપના સૂઝી ઠારાવાસની ચાતનાઓના અનુભવ પરથી. અહીં પણ પ્રત્યક્ષ અનુભવની બહાર કંપના બહુ પડેલી થકી નથી પીડા આપવાને અથવા વેર વાળવાને જે જે ઉપાયો આ લોકમાં લેવાય છે તેનું જ નરકમાં સુધારાવધાત સાથે આરોપણ થયું છે અહીંના સુખોપભોગમાં જેમ રોજ, જરા અને મરણ એ એક મોટી મુશ્કેલી છે તે જ પ્રમાણે ચાતના દરવાની લોથ પૂરી કરવામાં પણ એક મુશ્કેલી છે. મારનાર માણસને ક્યારે થાક લાગ્યો કે તેને ક્યારે દયા ઊપજશે એ કહી શકાતું નથી, આ એક મોટી અડચણ તો ખરી જ પરંતુ એ બાબતમાં મન અને શરીર રીઝા થઈ શકે છે પરંતુ માર લાણ અને હાલિહના અતિરેકથી જેને પીડા દેવાની છે તે બેશુદ્ધ થઈને પડે અથવા મરીયે જાય તેનો ઈલાજ શો? બન્ને રીતે તે આપણી પડોવ બહાર જવાનો, તેનો ઉપાય નથી પરંતુ નરકમાં એવી મુશ્કેલી નથી ત્યાંના યમજૂનો ધવાદારી હોવાથી તેમને થાક, કટાળો કે દયા અહીં શકતાં જ નથી અને ત્યાંની ચાતનાઓ ગમે તેટલી ભયંકર હોય તોપણ માણસ બેશુદ્ધ થઈને પડતો નથી કે પૂરો પણ થતો નથી મરીને જ નરકે જવાય છે એટલે ત્યાં ચાતનાથી ફરી મરવાપણ કયાથી હોય?

સ્વર્ગનરકની લોકકંઠ કંપના આમ માણસના અનુભવ પરથી જ ઊભી કરેલી છે એટલું સમજવા પછી તેની ઝાંઝી કિંમત રહેતી નથી. પરંતુ મનુષ્યજીવનથી ચડતું જીવન હોવું જોઈએ, તેમ જ મનુષ્યજીવનથી હીન, અર્થશૂન્ય અને વિશેષ સત્તાપ આપનારું જીવન પણ હશે જ એવું મનનું વલણ કાયમ રહે છે

એટલે મરણોત્તર જીવન, પારલૌકિક જીવન, સ્વર્ગલોક, મૃત્યુ વગેરે વસ્તુઓ થી છે, એ પોતાના મનસાથે ફરી એક વાર વિચારવાની ઈચ્છા મનુષ્યજાતને વારવાર થાય છે એક દેહ છોડ્યા પછી તત્કાળ અથવા કાળાંતરે, આ જ પુણી પર કે અન્યત્ર, મનુષ્ય કોટિમા કે અન્ય કોટિમા જન્મ લઈ જવ નવો દેહ ધારણ કરે છે અને નવો અનુભવ મેળવવાનું શરૂ કરે છે આ સર્વસામાન્ય લોકરૂપના સાથે કોઈ પણ જાતની તન્નારમા ક્રિતયા વગર આપણે જુદી જ રીતે એ બાબતનો વિચાર કરીશું

કોઈ પણ માણસ પોતાના પૂર્વજનું શ્રાદ્ધ કરે છે ત્યારે કોનું શ્રાદ્ધ કરે છે, શાનું શ્રાદ્ધ કરે છે? આત્માનું? ના આત્મા સર્વવ્યાપી એટલે વિભુ છે તેને મરણ નથી, સ્થાનાંતર કે લોકાંતર નથી એટલે આત્માના શ્રાદ્ધનો તો સવાલ જ રહેતો નથી દેહનું કરે છે? ના દેહનું પણ નહીં દેહની તો રાખ કે માટી થઈ જાય છે કદાચ દેહ ઈતર પ્રાણીઓનો આહાર બની તેમની સાથે એકરૂપ પણ થઈ ગયો હોય. મૃત દેહને ખાનારાં કોલાં, વરુ કે ગીધર્મનું આપણે શ્રાદ્ધ કરતા નથી અથવા તો દેહ મા કીડા પડી તેનો જ એક મોટો દેશ વસ્તો હશે, તેમની નૃપ્તિ સાદુ પણ કઈ આપણે પાણી રેડતા નથી કે પિંડ મૂકતા નથી

બાકી રહ્યો મરનારની વાસનાઓનો સમુચ્ચય અથવા પાછળ રહેલા લોભેના મનમા રહેલો તેને વિષેની ભાવનાઓનો સમુચ્ચય આ બે વાસનાત્મક અને ભાવનાત્મક દેહ દ્વારા મનુષ્ય મરણ પછી શેષ રહે છે એ બેમાથી એકનું કે બંને દેહોનું શ્રાદ્ધ સંભવે ખરું

મરણ પામેલો પૂર્વજ મહા શૂર, કૂર, ખાઉપરો કે આળસુ હોય તો તેનો વાસનાસમુચ્ચય કે લિંગદેહ વાધના કે વરુના શરીરમા જન્મ ધારણ કરશે એવી લોકકલ્પના છે જે તે એકલગંધરો હશે તો વાધની યોનિ પામવાનો સમાનશીલોનો સહ કરવાની વૃત્તિવાળો હશે તો વરુની યોનિ તેને માટે વધારે અનુકૂળ થવાની શ્રાદ્ધ કઈ આ વાધ વરુનું નથી થતું નહીં તો તેમને નામે ખીરલાડુ આપણે કરવાને કોઈ વેદશાસ્ત્રસપન્ન બ્રાહ્મણને આપણે બોલાવીએ તો તેને જ આપણા પૂર્વજે ખીરલાડુને બદલે પરાદ કરી હોઈયા કરી બેસે એવો ખેલ બની જાય અને શ્રાદ્ધમા એક કળે પશુહન્યા વતી તેને બદલે બ્રહ્મહન્યા થઈ જાય

[માનવપિતા મનુ બગવાને કહ્યું છે કે મા સ મજયિતામ્રુત મલ્ય માસ દ્વિહાદમ્પહમ ઇતિ માસલ્ય માસત્વમ્ । 'જેનું માસ હું અહીં ખાઉં છું તે (સ) મને (મા) પરલોકમા ખાતે, તેથી માસને માંસ કહે છે' એ ન્યાયે શ્રાદ્ધનો વિચાર કરીએ તો દુનિયામા બધે શ્રાદ્ધ જ ચાલી રહ્યું છે એમ કહેવું જોઈએ]

પૂર્વજે પૈકી ગમે તે પોતાના મર્મ, વાસના અને સસ્કારને અનુરૂપ ગમે તે યોનિમાં ગયો હોય અને ત્યાં જૂની વાસનાઓની નૃપ્તિ કરતા નવી વાસનાઓનું બંધન રચતો હોય, આપણને તેની સાથે કઈ લેવાદેવા નથી આપણે પૂર્વજ પોતાનો દેહ છોડીને ગયા છતાં આ લોકમાંથી તે સપૂર્ણ નાશ પામ્યો નથી તેણે કર્યા

નારાયણના કર્મો, તેણે પ્રેરેલી નારીનગની પ્રત્યક્ષતાઓ, અને તેણે માનવરવચાવના વિમલમાં દ્રવ્યો ઉમેરે એ બધું આ લોકમાં મોજૂદ રહે છે

તેની સાથે જેમનો સમીપ હતો તે સનાતનના ધર્મ મિત્ર વગેરે લોકોની સ્મૃતિમાં અને ભાવનામાં તે મનુષ્ય પદ્ધતિની જેમ જ જીવે છે એવું જ નહીં પણ દિવસાનું વન તેના અવશેષ રહેલા સ્મૃતિગત જીવનમાં ફેરફારો પણ થા છે મરણ પછી તેની વનનિ એ જ દેશમાં ન રહેતા સ્મૃતિરૂપે, કાર્ણરૂપે અથવા પ્રેરણારૂપે તે જોડા સમાજમાં વ્યાપેલો હશે તેવા સમસ્ત નમાનમાં તેની વાત છે, અને એ જીવનને અનુવર્તીને જ તેનું ગાલ સંભવી ધરે શિવાજી પ્રાસંગ જેવો પુણ્યવૃક્ષો રાજ્ય મોસ પામ્યો ત્યારે કે આ દેશમાં અથવા બીજા દેશમાં તેણે ચાલુપુરુષની જન્મ લીધો હોય એ તેની નવી ચાલ—કેરિયર—નું આપણે ગાલ ગતા નથી પરંતુ આપણે આજે આપણા દૃષ્ટિમાં શિવાજી મહાદેવ વસીને જીવે છે, અને ત્યાં મોના થાય છે, વિભૂતિરૂપે વધે છે, તેમનું ગાલ કરીએ છીએ ગાલ મરેલા જીવોનું નથી થતું, પરંતુ દેહત્યાગ કર્યા પછી જે અંધ સમાજમાં જીવત રહે છે, મમાન દ્વારા પ્રતિષ્ઠા રહે છે, વિકાસ પામે છે અને પુરુષાર્થ કં છે તમનું જ થઈ શકે છે આ મગ્ધોત્તર સામાજિક જીવન તે જ સાચુ પારદૈર્ઘ્યિક જીવન જાતપમાના છ લગભગ શાસ્ત્રકારોએ ગણાવેલા છે અસ્તિ જાયતે મથતે અપક્ષીયત પરિણમતે મિથ્યત—તે બધા આ જીવનને પશુ લાગુ પડે છે તેથી એ જીવન મ પતિક નથી પરંતુ વાસ્તવિક છે, વ્યાપક છે દીર્ઘજીવી છે, પરિણામ ારી છે એ જ પારદૈર્ઘ્યિક જીવન એ જીવન સુંદર, ઉન્નતિકર, શુભકર હશે તો તે જીવનું સ્વર્ગ છે એ જ જીવન જે સમાજનો અંધ પાન કરનાર હશે, આર્યત્વનો ધ્વંસ કરનાર હશે તો તે જ નરક આમ વિચાર કરતા દરક જીવનું સ્વર્ગ-નરક તના મરણ પછી થઈ શકે છે, પરંતુ તે જીવ તો આ લોકમાં જ ઓતપ્રોત રહેવાનો

મુમુક્ષુમાન લોકો માને છે કે માલસ મરણ પામ્યા પછી બર્જક નામના એક સ્થાનમાં રહેને શ્વામતની—અંતિમ ન્યાયના દિવસની વાટ—જુએ છે બધા પ્રાણીઓ મગ, અને આછીનો બધો વિરાટ નાટક પૂરો થાય તે બિવાય અનિમ નિવેદને સાડુ બધા ડાહ્યા રહી શકે નહીં તે હિસાબના ચોષ ॥ પણ બધે થઈ શકે નહીં હિસાબ પૂરો થાય, બધા લોકો (નટો) નાટકને અંતે ભેળા મળે છે તેમ એકલા થા, બધો ભેદ હટાડો થાય તો જ બધાની સમક્ષ નિવડો આપી શકાય નિવેદાની આખર જેમને ભાગે સ્વર્ગ (બહિસ્ત) આવ તે કાયમ સ્વર્ગમાં મોજ રહે ને જેમને ભાગે નરક—જહન્નમ (દોહન) આવશ તે અર્બડ વદનામાં ખલબદત રહેશે આ નિર્ણય થાય ત્યાં સુધી બધા મરણ પામેલાઓએ બર્જકના વેઈટિંગ રૂમમાં બેતી રહેવાનું છે બર્જક કર્મભૂમિ ન હોય છતાં ત્યાં મનુષ્યની સ્થિતિમાં ફેરફાર, તો થતો જ રહે છે કમ કે તેમના પાપપુણ્યનો આંકડો બેઠકાની અનામતની જેમ અથવા વપારમાં રોકેલી મૂનીની જેમ વધતો ઘટતો રહે છે

મેં જો મારા જીવતા ઓછાદ કૂવો બાંધો હશે તો જેમ જેમ લોકો તે કૂવાનો ઉપયોગ કરતા જશે તેમ તેમ મારે નામે ભર્જકમાં એનું પુણ્ય (સુવાબ) વધતું જશે મેં જો ઓછાદ તદ્દન નવા જ પ્રકારનું સત્કાર્ય કર્યું હશે અને લોકો તેનું અનુકરણ કરતા થયા હશે તો સદૃશ્યના નવીન લેખની શોધ કરનાર તરીકે પણ માટું અનુકરણ કરનારના પુણ્યમાંથી કઈક અંશ (ચોંટી) મને ભર્જકમાં મળતો રહે છે એમણ અને કેને એ ભાઈઓની વડવામાંથી મનુષ્યજાતિમાં યોગ્ય બંધુલત્વા થઈ હતી તેથી હવે મનુષ્યકોટિમાં કોઈ પણ ખૂન કરે છે તો ખૂનનો રસ્તો ચાલુ કરનાર બંધુલાની કેનને નામે દર વખતે કઈક પાપાંથ જમા થાય છે જ પરલોકમાં પેન્ટ એન્ટ ભલે ન હોય પણ ન્યાયના ચોપડા બસબર જાગ્રત રહે છે

ઉપર જણાવેલી ભર્જકની કલ્પના અને આપણી પારલૌકિક જીવનની કલ્પના બંને લગભગ સરખી જ છે

જેને આપણે કીર્તિ કહીએ છીએ તે સાચું જોતાં આ પારલૌકિક જીવનનું પ્રતિબિંબ ૮ પારલૌકિક સુદીર્ઘ જીવન સાથેનું પ્રમાણ કાઢતાં જન્મમરણના ખૂટા-આ વચ્ચેનું આપણું સુખદુઃખાત્મક ઔદિક જીવન બહુ નાનું અથવા દૂર્લ્ભ કહેવાય પરંતુ પુરુષાર્થની દૃષ્ટિથી જોતાં એ જીવન બહુ મહત્ત્વનું છે કારણ કે એ જ કર્મભૂમિ છે ભોગની દૃષ્ટિથી જોતાં આ દેહજાત જીવન અત્યંત અલ્પ અને નુશ્વ છે એટલા સારું જ પોતાના નફાનુકસાનનો વિચાર જ કરી શકે છે તેણે ઔદિક સુખો પર બહુ દૃષ્ટિ ન રાખતા પારલૌકિક યથાશરીરની અને તેમાં મળતાં કીર્તિ રૂપી સુખોપભોગની અને લોકો મારફતે અખંડ મળતી રહેતી કૃતજ્ઞતાની જ વધારે કાળજી રાખવી જોઈએ આ લોકમાં જો આપણે સત્કર્મો કરીશું, લોકોને સત્પ્રેરણા આપીશું અને સર્વ માનુષી પાછળનાનો વિસ્તાર કરીશું તો મરણ પાછળ એ બધું વધતું રહી આપણું મરણોત્તર જીવન પરિપુષ્ટ અને લોકોન્નતિકર થશે

આપા આ જીવનનો પ્રાકૃત લોકોને ખ્યાલ નથી હોતો તેથી જ તેમને સ્વર્ગનરકના મહાનિક ઇતિહાસ અને ભૂગોળની લાલચ બતાવેલી હોય છે, અથવા લાલચ કહેવા કરતાં વસ્તુસ્થિતિનું જ એક બાળગ્રાહ ચિત્ર રજૂ કરેલું હોય છે એમ કહીશું તોપણ ચાલશે

મરણોત્તર જીવન શાને સાપ્તમ્ય કિંચે નોંધ

૧ મનુષ્ય મરણ પછી પણ પોતાના વિચાર, પોતાની ભાવના, પોતાના સહકર્મો અને પોતે પ્રેરવા પુરુષાલેખે થોડે સમયગાળા જીવત રહે છે એ મરણ પછીનું જીવન મરણપૂર્વના જેટલું જ મહત્ત્વપૂર્ણ હોય છે તે પરિપુષ્ટ પણ થાય અને ક્ષીણ પણ થાય એ જીવન સમાજેન્નતિકરક હોય તો મનુષ્યનું તે જ સ્વર્ગ સમાજને તે નીચે પાડનારું હોય તો તે જ નરક પથથાભૂતાત્મક દેહ કરતાં સમાજરૂપી દેહમાં વાસ કરી મનુષ્ય અતિદીર્ઘ જીવન પ્રાપ્ત કરી શકે છે,

અને જીવન માટેનો અધિકારી થાય છે એ મત્સ્યોત્તર જીવનનું વ્યક્તિરૂપી આરમા માં, અદ્વૈતરૂપી આરનામાં પ્રતિબિંબ પડે છે તે જ કીર્તિ, તે જ યથા

૨. મત્સ્યોત્તર નમાજરૂપી જીવનનો ખ્યાલ માણસને નથી હોતો તેથી જ કીર્તિ, યથા, પુણ્ય, સ્વર્ગનરક વગેરે કૃપનાઓ રચાઈને મનુષ્યની આગળ રજૂ થઈ છે પરંતુ પૃથ્વીની બહાર છે એવું કઈ જ નથી પરંતુ એટલે મત્સ્યોત્તર સ્થિતિ એને જ ઉપનિષદમાં સાપરાય નામ આપ્યું છે બાળકબુદ્ધિ મૂઢને એ સાપરાયની ઓળખ હોતી નથી ન સાપરાય પ્રતિમાનિ વાગ્યું. દેહ, તેનાં સુખદુઃખો, તે સુખદુઃખની સાધનભૂત થનારી માલમતા (વસ્તુજન), તે સુખદુઃખનો ભોગ્યા અહકાર (અસ્મિતા) અને દેહ ટકે તેટલા મમયમા પુરાયે આયુષ્ય એટલામા જ પોતાનું બધું જીવન પર્યાપ્ત થાય છે એમ મૂઢ લોકો સમજે છે આ તો બાળતો મળીને જ વ્યક્તિત્વ બને છે તે આપણા જીવનનો અ પાશમાત્ર છે 'અરુ જોતા કાળ, દેહ (વ્યાપ્તિ) અને આધારનો વિચાર કરતાં આપણું જીવન અત્યંત વિચાળ છે એ જોને સમજાયું અને જો બિંદુ તે નિષ્પાપ અને અમર થવાનો જ

૩ એવો મામલો જો કહે કે 'મર્ણ માવેં મરાનિ મેલેં જ્ઞાગ મીં લમર'— 'મારું મરણ મરી ગયું અને હું અમર થયો છું' તો તેનો અર્થ સમજવો મુશ્કેલ નથી જીવનની દૃષ્ટિથી શારીરિક મરણ એ નુચ્છ પદાર્થ છે એટલું તો સહજે સમજવું જોઈએ

૧૯૩૩

૩૬

અવતારવાદ

૧

અવતારવાદ એ હિંદુ ધર્મનું એક વિશેષ અંગ છે મનુષ્ય મૂળે ઈશ્વર છે એમ વેદાત કહે છે દરેક વ્યક્તિના હૃદયમા ઈશ્વરી તત્ત્વનો વાગ છે એ વાત ઓછાવત્તા ફેરફાર સાથે દરેક ધર્મમા કહેલી છે જે ધર્મોમાં દેવોની સખ્યા ઘણી છે એવા રોમન, ગ્રીક અથવા પૌરાણિક ધર્મોમાં, અને જગદેકમલ્લ બનીને રહેનાર મત્સ્યગી ઈશ્વર પર જ જાત્રા સંખનારા ચણ્ડી, ખ્રિસ્તી અને ઈસ્લામી ધર્મોમાં પણ દેવદેવીઓના સ્વભાવ લગભગ મનુષ્યના જેવા જ કહેવા છે ધર્મકથાઓમાં ઈશ્વરે મનુષ્યને ઉત્પન્ન કર્યો એમ કહેવું હોય છે, પણ વિકાસવાદીઓ કહેતા આવ્યા છે કે ઈશ્વર મનુષ્યની જ કૃતિ છે આ બધા મતો અવતારવાદને મળતા હોય એવો આભાસ થવાનો સંભવ છે પણ અવતારવાદ એ ખરખર એક વિલક્ષણ

અને અદ્યુત પરિભ્રમણની કલ્પના છે આ વાદ ભેદનો હૃદયને આશ્વાસનદાયી છે તેટલો જ નહીં આદ્યુતને આશ્વા છે એનું ચર્ચા સ્વરૂપ સમજાવેલું જોઈએ આવ નાગવાદને કઈક અંશે સમજાવી શકાય પછી મુસાવમાનો અને ખ્રિસ્તીઓ પણ હવે કહેવા લાગ્યા છે કે અવતાર ઓટલે જ પેગંબર એ અર્થમાં અવતારવાદ અમને માન્ય છે કુસનમાં તો સ્પષ્ટ કહ્યું છે કે “એવી એક પણ ભૂમિ કે પેદી નથી જેને ઇશ્વરે પેગંબર આપ્યો નથી” પેગંબરોની પરપરા સુધિની જેમ અભ્યાસ થા જ છે યાદૂદી અને ખ્રિસ્તીઓ પણ પેગંબરોની પરપરા પર વિશ્વાસ રાખે છે ઓટલે હવે જો આપણે અવતારવાદની મીમાંસા મૂળ કલ્પનાને અને ભિન્ન ધર્મોની ભિન્ન ભિન્ન સમજેતા ચર્ચા સ્વરૂપને અનુસરીને રજૂ કરીએ તો હિંદુ ધર્મને જ નહીં પણ સર્વ ધર્મોને તે માન્ય થશે, ઓટલું જ નહીં પણ હવે પછી સમસ્ત માનવજાતિનો સમાવેશ કરનારું જે સમસ્ત ધર્મોનું તત્ત્વદુટ્ટબ નેપાર થવાનું છે તેમાં અવતારવાદને મુખ્ય સ્થાન મળ્યા વિના રહેવાનું નથી કેવળ ક્ષાપદાની અથવા પ્રતિધાની દૃષ્ટિએ અવતારવાદને સુંદર બતાવવાનો આદ્ય ઉદ્દેશ નથી, પણ અવતારમીમાંયા આજે કેટલી મહત્ત્વની અને સંસ્કૃતિપોષક છે ઓટલું જ બતાવવાનો ઉદ્દેશ છે

૮ બીજા પરિભ્રમણ પ્રમાણે કોઈ જીવ જ્યારે અતર્મુખ થઈને પોતાની ક્રિયાતિ વિષે અસંતુષ્ટ થાય છે અને પોતાના સર્વ દોષો દૂર કરીને સર્વ શુભ ગુણોનો આત્મનિષ્ઠ વિકાસ કરવાનો સંકલ્પ કરે છે ત્યારે તેને બોધિતત્વ કહે છે એવો બોધિતત્વ એક પછી એક સદ્ગુણની પારમિતા ઓટલે કે મર્વેચ્છ કોટિ કેળવતો કેળવતો દર જન્મે ઉપર ચડતો જાય છે અને છેવટ બુદ્ધ બને છે એના માં પોતાનો ઉદ્ધાર કરવાની શક્તિ આવે ત્યારે તેને ‘પરમેષ્ઠ (પ્રત્યેક) બુદ્ધ’ કહે છે એ જ જ્યારે જન્મતનો ઉદ્ધાર કરવા સમર્થ બને ત્યારે તે શાક્યનસિંહ ગૌતમ બુદ્ધની પેઠે ‘તથાગત’ થાય છે

દરકે મનુષ્યનો સ્વાભાવિક ઉન્નતિક્રમ આ જ છે ગૌતમને જેને ‘અનેક જન્મ સંસિદ્ધ’ કહીને ઓળખાવ્યો છે તેને જ ‘નર મરણી ૨૨ તો નરક નારાણ્ણ હોય’ એ હોકોખિમાં ‘નારાણ્ણ’ કહ્યો છે

આપણો ઉદ્ધારક આચાર્યાચારી જ પેદા થયો, આપણે માથના ન કરી તે એણે કરી આપણામાંનો જ એક હોવા છતાં એ પરમાત્માનો અંશ થયો એમ નજરે નેવા છતાં એ કમલ કરવું ચાપ્પસને ભાર પડે છે આપણી બરોબરીનો માપત્ર આપણી આગળ ચાલ્યો ગયો એ સ્વીકારતાં હીણપત લાગે છે એ એક અણ્ણ તો છે જ, પણ બીજા એક નાત્વિક અણ્ણ છે, તેનો વિચાર થવો જોઈએ

દરકે આત્મા સ્વભાવત શુદ્ધ, બુદ્ધ, નિત્ય મુખ્ય અને સર્વસમર્થ હોવા છતાં, પોતાનું એ મૂળ પદ તે કેમ ગુમાવી બેઠો એ શંકા સહેજે ઊપજે છે શુદ્ધ છે તે અશુદ્ધ કેમ થાય? મુખ્ય છે તે બંધનમાં કેમ સપડાય? જે નિત્ય છે તે અનિત્ય

થી નીતે બને? અને જે સર્વત્તમર્થ છે તે પોતાને અધઃપતનમાથી કેમ બચાવી ન શકે? એ પ્રશ્ન સ્વાભાવિક છે તર્ક કહે છે, 'આત્માનો અધઃપાત થયો જ નથી એ બંધો ભ્રમ છે આત્મા શુદ્ધ, બુદ્ધ, નિત્ય મુક્ત જ છે' તો પછી આ ભ્રમ ક્યાથી આવ્યો? પરસ્પરવિરોધી એવા કથનો સ્વતંત્રપણે જોતા ખત્ત લાગવા માટે ત્યારે તર્કબુદ્ધિ મૂઝાઈ જાય છે ને તેને કબૂલ કરવું પડે છે કે એનો ખુલાસો મારી પાસે નથી પોતાના પરાભવની આ કબૂલાતને જ 'માયા' કહી છે માયા એ કોઈ વાદ નથી, ત્રિહાંત નથી, પણ વસ્તુસ્થિતિનો સ્વીકાર છે

સર્વોચ્ચ સ્થિતિએ હોવા છતાં જે પોતાનું સ્થાન ટકાવી શક્યો નહો તે અશુદ્ધ, અનિત્ય, અજ્ઞાની અને બદ્ધ થયા પછી ઉપર ચડવાની શક્તિ ક્યાથી લાવવાનો હતો? જે હતું તે મંભાજતાં ન આવડ્યું તેને ગયેલું પોતાને જોરે પાછું મેળવતા હી રીતે આવડ્યે? તેથી જે સમર્થ છે તેણે જ કૃપાળુ બની નીચે જિતરીને, આપણો હાથ પકડી આપણને ઉપર લેવા જોઈએ આમાં પોતે ચડવાનું કામ નથી પણ સમર્થ ઉપર ખેંચવાનું છે સર્વત્તમર્થ પરમાત્મા કારુણ્યબુદ્ધિથી કૃપાળુ બનીને મનુષ્યોનો ઉદ્ધાર કરવા નીચે જિતર છે ને હાથ લાબાવે છે તેથી જ આપણે પતિત થયેલા પુનિત થઈ શકીએ છીએ જે જે વિભૂતિમા આપણે ઉદ્ધારક શક્તિ જોઈએ છીએ તે તે વિભૂતિમા તારક પ્રભુ જિતરનો છે, અવતરનો છે એમ જ માનવું સુખિક્ષિત છે આ અવતાર અ પ પ્રમાણમાં હોય અથવા પૂર્ણતાએ હોય, અમુક કાળ પૂરતો હોય કે જીવનપર્યંતનો હોય, પણ તારક તત્ત્વ બહારથી આવીને મનુષ્યમાં અવતરે તો છે જ, એવી જે જગદુદ્ધારની કલ્પના છે તેને જ અવતારવાદ કહે છે.

કુભારનો પાક એક વાર ફરવા માંડ્યો એટલે ફર્ષા જ કર છે પણ એની ગતિ સ્વયંભૂ નથી મજેલી ગતિ લાંબા વખત સુધી ટકાવવી એટલું જ એ ચાકનું સામર્થ્ય ચાકનો સ્વભાવ તો એ છે કે તે અતિ અલ્પ પ્રમાણમા કેમ ન હોય પણ સહેલસહેલે ધોભવાનો પ્રયત્ન કર છે તથી જ તેની ગતિ કાયમ રાખવાને સારુ કુભારને હાથમા એક દડો લઈને ફરી ફરી ચાકને પ્રેરણા આપવી પડે છે, તેથી જ ચાક ચાલુ રહે છે સ્વભાવજડ સમાજનું પણ એવું જ છે અવતારી પુરુષોના પ્રતાપની પરપરા ઈશ્વરકૃપાથી ચાલુ છે પ્રેરણાનું ભાનું ચાલુ છે ધમણ કામ કરે છે તેથી જ સંસ્કૃતિરૂપી અગ્નિ પ્રજ્વલિત રહ્યો છે

આ પ્રેરણા બહારથી આવે છે કે અંતર્સ્ફૂર્ત છે? માનુષી છે કે અતિમાનુષી છે? એની ચર્ચા અહીં કરવાની નથી અવતારવાદ મ્હે છે પ્રેરણા નિ સશય બાહ્ય છે, અતિમાનવી છે મનુષ્ય એ પ્રેરણા ગ્રહણ કરી શકે છે, ધારણ કરી શકે છે, એ જ તેની મોટાઈ! મામો પક્ષ કહેશે ઘર્ષણને પરિણામે ગરમી બહુ વધે એટલે તેમાથી ભડકો લાગે છે ને તે જગાળા ક પ્રકાશનું રૂપ ધારણ કર છે એમ આપણે હમેશાં જોઈએ છીએ ગરમીમાથી જ પ્રકાશ પ્રગટ થાય છે ઉષ્ણતા અને પ્રકાશ એમા સ્વરૂપભેદ છે, પણ તત્ત્વત ઉષ્ણતાનું ઉત્કટ રૂપ એ જ પ્રકાશ છે એ

વિષે આપણે શંકા ઉદાસતા નથી. ઉપ્સુતા ઘણી વધે ત્યારે આપણા અવતારને યોગ્ય આધાર તૈયાર થયો, એમ કહીને ગમે ત્યાંથી આવીને પ્રકાશ એમાં ધૂસરી જતો નથી. તે અંદરથી જ પ્રદીપ્ત થાય છે. એ જ પ્રમાણે મનુષ્યજાતિનો તારણહાર મનુષ્યમાંથી જ ઉત્પન્ન થાય છે, અને તે સર્વકોષ મનુષ્યસ્વભાવનો જ બનેલો હોય છે.

આ સર્વાં જરા આગળ વધે એટલે જે પક્ષમાં મતભેદ નથી, કેવળ શબ્દભેદ છે. એમ દેખાઈ આવશે. ગાંધીજી કહે છે: 'જે પુરુષ પોતાના યુગમાં સૌથી કોષ ધર્મવાન હોય તેને ભવિષ્યની પ્રજા અવતારરૂપે પૂજે છે. જેનામાં પોતાના યુગમાં સૌથી વધારે ધર્મજગૃતિ હોય તે યુગનો અવતાર છે.' અવતારની કલ્પનાને આર્તુ બેવડું રૂપ આપીને ગાંધીજીએ ઉપરનો વાદ જ સમાવી દીધો છે. દરેક પેઢીમાં, દરેક યુગમાં સમાજને સાવધાન રાખનારો કોઈક પુરુષ હોય જ છે. એની જ વિભૂતિ લોકોને અસાધારણ જેવી જણાય એટલે પાછળના લોકો તેને અવતાર તરીકે ઓળખવા લાગે છે; અને એણે આપેલી પ્રેરણાને ઈશ્વરી પ્રેરણા માનીને કાદા અને આદરથી તેનો સ્વીકાર કરે છે.

કુસુમમાં, પદ્મ સ્પષ્ટ કહ્યું છે કે અલ્લાહો દરેક દેશને અને દરેક જમાનાને એકએક પેઠાંજર આપ્યો છે. પેઠાંજર વિનાની ભૂમિ નથી; પેઠાંજર વિનાનો સમાજ નથી; પેઠાંજર વિનાનો જમાનો નથી. એનો અર્થ એવો થયો કે દરેક સ્થળે અને દરેક કાળે કોઈ ને કોઈ તારક પુરુષ હોવાની જ. તેને ઓળખવાની શક્તિ સમાજમાં હોવી જોઈએ.

*

*

*

આ જ જગ્યાએ આપણે શાસ્ત્રપ્રામાણ્યનો થોડોક વિચાર કરીએ. તારક વિભૂતિની પ્રેરણાનો એક વાર કાદા અને આદરથી સ્વીકાર કરવામાં આપ્યો એટલે તેના વચનોનો સંગ્રહ થાય એ તદ્દન સ્વાભાવિક છે. એ રીતે પ્રેરણા શબ્દબદ્ધ થઈને ગ્રંથોનું રૂપ ધારણ કરે છે, અને સંતવચન એટલે જ શાસ્ત્ર એવો જે મૂળ સિદ્ધાંત હતો તે વિકૃત થઈને શાસ્ત્રપ્રામાણ્યને શબ્દપ્રામાણ્ય કે ગ્રંથપ્રામાણ્યનું રૂપ મળે છે. ધર્મનું તત્ત્વ ગૂઢ છે, પ્રસંગ અનુસાર તેનો વિનિયોગ બદલાય છે. ધર્મશ પુરુષ પરિસ્થિતિનું નરી આંખે નિરીક્ષણ કરીને એક કાળે જે નિર્દેશ લીધો હોય તે, કાળ અને પરિસ્થિતિ બદલાતાં લાગુ પડતો બંધ થાય છે શંકશયર્થે 'પદ્મ કહ્યું છે કે 'યતિમત્ત્વે દેશે કાલે નિમિત્તે ચ યો ધર્મોઽનુષ્ટીયતે સ એવ દેસકાલનિમિત્તાતરેણ અધર્મો ભવતિ.' (શંકરસારીરભાષ્ય ૩. ૧, ૨૫.) એવી સ્થિતિમાં વ્યાકરણશાસ્ત્ર, તર્કશાસ્ત્ર અને ભૌતિકશાસ્ત્રને ભેરે પ્રાચીન વચનોનો અર્થ કરવો, અને મૂતપ્રાપ્ત ગ્રંથો પર જીવંત પમાજતા જીવનધર્મનો અને 'એના ભાગ્યનો આધાર રાખી મૂકવો, એમાં અનાંશર અને આત્મદ્રોહ છે. 'સિદ્ધાં પ્રમાણમ્' એ જ માર્ગ ખરો છે. શિષ્ટ તે કે જેનાં બુદ્ધિ ને દદ્યથ શુદ્ધ છે, જેને સમાજસંહિતની ખબર પડે છે, અને જેનું દદ્યથ ભાગ્યવંત તરફ જ વળે છે એવી પવિત્ર જીવિત વ્યક્તિ, સત્ય, અહિંસા, બ્રહ્મચર્ય,

અસ્તેષ, અપરિગ્રહ ઈત્યાદિ વ્રતો જેને સ્વાભાવિક થઈ ગયા છે, એવી જે વિરલ વ્યક્તિઓ હોય તેને જ શિષ્ટ કહેવાય એવા લોભેએ જે માર્ગ બતાવ્યો હોય તે જ શાસ્ત્ર. ભર્તૃહરિ તો એથી આગળ જઈને કહે છે કે નત્પુરુષ સદેજે જે બોધી નાંખે તે પણ શાસ્ત્ર જ બને છે

परित्वगितव्या सन्त, यद्यपि वयमस्मि ते न उपदेक्षाम ।

यास्तेषા स्वैरक्षया ता एव भवन्ति शास्त्राणि ॥

જૂના શાસ્ત્રવચનોનો અર્થ ડરવો હોય તો તે પણ એવા શિષ્ટ લોભેએ જ ફરવો જોઈએ જીવનનું જીવનું જાગનું તત્ત્વજ્ઞાન કેવળ ખડિઓના હાથમાં ન સપડાવું જોઈએ.

૧૯૩૦

ભૂમિનો ભાર હરણ કરવાને મુજે મુજે અવતારો આવે છે એમ આપણા પૂર્વજેએ કહી રાખ્યું છે આ વચનોનો અર્થઘટનાત્ર લેવાથી ઘણા લોકોમાં એવી સમજ ધર ગئی બેઠી છે કે જે પ્રમાણે હોડીમા ઉતારુઓનો ભાર વધતા હોડીથી તેમનો ભાર મહત્તન ન થઈને તે ફૂંચી જાય છે તે જ પ્રમાણે લોકસંખ્યા વધવાથી પૃથ્વીને પોતાની પીઠ પરનો ભાર અમઘ થાય છે ખરું જોતા લોકસંખ્યા વધવાથી કે ઘટવાથી પૃથ્વી પર, અને પૃથ્વીમા જે જડ દ્રવ્ય છે તેમાં કશી વધઘટ થતી નથી

(યઈ જેવજ દાવામાંથી વડ જેવડુ મોટુ જડ જમીન પર ઊગે છે પરંતુ જડનો એવડો મોટો બોજે બહારથી આવતો નથી, હવા, પાણી અને માટીમાંથી જ તે નીપજે છે જડ વધે તેથી જમીનનો ભાર થી રીતે વધે? ઘોડા પર બેઠા બેઠા થેલીમાની ભાખરી સવાર ખાઈ જાય તો થેલીનો ભાર ઓછો થાય ખરો અને સવારના પેટનો—કોઇનો ભાર વધે પણ તેથી ઘોડાને શું? ઘોડાને તો તેટલો જ ભાર વઢવાનો રહ્યો પૃથ્વીનું પણ તેમ જ પૃથ્વીનો ભાર વધે છે તે ભૌતિક નથી પણ નૈતિક છે તેનું નિવારણ કરવું એ અવતારનું કાર્ય છે જ્યારે સમાજમા અનાચાર વધે છે, સ્વાર્થ, વિદ્રોહ, કવહ અને નાસ્તિકતા ફાયે છે ત્યારે પૃથ્વીને તેનો ભાર અતઘ થાય છે અને પછી પૃથ્વી દીન થઈ પોતાના વિપાતા પાવનમ્તા પાંસે ગરીબ ગાય થઈને જાય છે સર્વાંતર્યામી પરમાત્મા દયાળુ જડ ધર્મપરાયણ વ્યક્તિને વિષે અવતર છે સગરીને હવાળીને તેમ જ વૃક્ષી રૂકીને આપણે જેમ તેમાંનો અગ્નિ પ્રજ્વલિત થીએ છીએ તેમ સમાજને હવાળી, ધર્મ રૂકી, ધર્મનુસસ્પૃષ્ઠ કરી, અવતારી પુરુષ સજ્જનનાતી, મનુષ્યપ્રેમની અને દેવીસપત્તિની દૃષ્ટી સ્થાપના કરે છે સમાજના યથા પુરુષો એ ધર્મપ્રેરણાને ઓળખીને આસ્તિકતાથી પોતે સ્વીકાર કરે છે

અવતારનો ઉદ્દેશ છે ધર્મસંસ્થાપના ધર્મસંસ્થાપના એટલે કોઈ મત કે કોઈ પથ સ્થાપવો એમ નહીં પરંતુ લોકોમાં ગાય, પ્રેમ, દયા, વાસનાસયમ, સર્વભૂતહિતેરતત્વ વગેરે શુભમગ્ધ તત્ત્વો પરનો વિશ્વાસ જીવત કરવો તે જોમાં સવનું કલ્યાણ છે તે ધર્મ સર્વ પ્રજાઓનું સામાનિક અને સમાપતન ધારણ કરે

છે તે ધર્મ. એ ધર્મ વિશ્વવ્યાપી, સનાતન અને તેથી જ નિત્યનૂતન હોય છે. જીવંત, ચલનવલનવાળા, ચૈતન્યમુક્ત શરીર પર મોહિત. થઈ ચિત્રકાર તેનું ચિત્ર કાઢે છે, મૂર્તિકાર તેની મૂર્તિ બનાવે છે. જેણે જીવંત શરીરનું દર્શન કર્યું છે, જેણે તેની સાથે સન્સંગ સેવ્યો છે તેને ચિત્ર કે મૂર્તિ જોઈને પણ મૂળ ચૈતન્યનું સ્મરણ થાય છે અને તેમાંથી ચૈતન્યમયી પ્રેરણા મળે છે. પરંતુ જેમના અનુભવ અને કલ્પના પેલા ચિત્ર કે મૂર્તિની બહાર જતાં જ નથી તેમને તે બંધનરૂપ થાય છે. ચૈતન્યની ભૂખ જડ મૂર્તિથી શી રીતે ભાંગે? જીવંત મૂર્તિ ઉદ્ધાર કરે છે. નિઃપ્રાણ મૂર્તિ ગળામાં પથ્થર બનીને ડુબાડે છે.

અવતારી પુરુષોને નામે જે ધર્મો ચાલે છે તે સાચેસાચ તેમના નથી. પ્રેમનો સંદેશો પરગામ મોકલવાને માટે પ્રેમપત્ર મોકલવો પડે છે. પ્રેમપત્ર લઈ જનારો સંદેશવાહક કંઈ પ્રેમી નથી, પત્રનો કાગળ, શાહી, શાહીનો રંગ, અક્ષરનો મરોડ, શબ્દ, ભાષા, ભાષાનો અલંકાર એમાંનું કશું પણ પ્રેમ નથી. પ્રેમ અમૂર્ત છે, પરંતુ આ બધાં સાધનો વિના તેનું વહન શી રીતે થાય? પ્રેમને સમજનાર આ સર્વ સાધનોનો ઉપયોગ કરતો છતો તેમના પર નિર્ભર રહેતો નથી. સાધનોથી પ્રેમ ભિન્ન છે એ ઓળખીને સાધનોને જ તે સર્વસ્વ માની બેસતો નથી. એ જ ન્યાયે પોતાના સમાજમાં રૂઠ વધેલા ખ્યાલો, રિવાજો અને સિદ્ધાંતોનો આધાર લઈ ધર્મસંસ્થાપક તેમાં જ પોતાનો સંદેશ રેડે છે અને લોકોની આગળ મૂકે છે. જૂના પૈકી જેટલું ખરાબ અને ફેંકી દેવા જેવું છે એવી ખાતરી થઈ છે તેટલાનો જ તે વિરોધ કરે છે. જેટલાને નભાવી શકાય એવું લાગે તેટલાને નભાવી લેવાની જ તેની વૃત્તિ હોય છે. તે જે નવાં સાધનો, જે નવા રિવાજો કે નવી સંસ્થાઓ ઉત્પન્ન કરે છે, અને જેમને વિષે તે અત્યંત આદર અને આગ્રહ કેળવે છે તે વસ્તુઓને પણ તેના સંદેશની વાહક તરીકેની જ કિંમત અપાય. પરંતુ અવિદ્યાથી જકડાયેલી મનુષ્યજાતે તત્ત્વ સાથે ગાંઠ બાંધવાની છોડીને તત્ત્વવાહક કે તત્ત્વસંગ્રાહક બાહ્ય સાધનોને જ મહત્ત્વ આપ્યું છે અને તેને સાદુ અનેક મુદ્દ મચાવ્યાં છે.

સાધનબેદને કારણે આવાં મુદ્દો થતાં જોઈ કેટલાક વળી તત્ત્વનું કેવળ બૌદ્ધિક ગ્રહણ કરીને જ સંતોષ માને છે. સાધનાને વિષે તેમનો વિશ્વાસ ન હોવાથી સાધનમાત્રની તેઓ ઉપેક્ષા કરે છે. તત્ત્વના કેવળ જ્ઞાનને સાદુ ધર્મ નથી, તે જીવન-પરિવર્તનને સાદુ, આત્મશુદ્ધિ સાદુ, આત્મસાક્ષાત્કારને માટે છે, એ વાત તેઓ ભૂલી જાય છે. સામાન્ય જનસમુદાય દેવને છોડી દેવળની કે મંત્રીદની જ ઉપાસના કરે છે; જ્યારે કેટલોક ઉન્નાયી પણ અજ્ઞાની બંડખોરી દેવળો તોડીને દેવને બચાવવા મથે છે, પરંતુ ખરી જરૂર એ છે કે માત્રસે દેવળને દેવળ ને ઈશ્વરને ઈશ્વર તરીકે ઓળખવાં જોઈએ. એમ થતાં માત્રસ સાધનને વિષે સાધ્યના જેટલો જ આગ્રહ રાખવા છતાં સાધનપૂજક નહિ બની જાય. ટરેક પેગંબર જે કંઈ આપી જાય છે તેનું શુદ્ધપણે સેવન થાય તે માટે તેના

વારસાનું તણે તણે સસ્કરણ થવું જોઈએ જેનું નિત્ય સંસ્કરણ થાય છે તેનો નાશ નથી કરવો પડતો નિત્ય સસ્કરણ એ જ જીવનને પ્રાણધુમ્ કે ચૈતન્યમય રાખવાનું સાધન અથવા વ્યાકરણ છે

મહમદ પેગમ્બરની પૂર્વે અરબસ્થાનમાં બાના અબ્રાહમનો ધર્મ ચાલતો હતો તે ધર્મમાં તરેહતરેહના દોરો પેગ તે પેકી જે દોષો મહમદ સાહેબને અમલ જણાયા તેટલાનો જ તેમણે કમર કતીને વિગેધ કર્યો પરંતુ મક્કાની યાત્રા, કાબાનું ચુંબન, ત્યાનું સ્નાન, એકવચ્ચી સ્નાન વગેરે વિધિઓ નિર્દોષ સમજી તેમણે તે ચાગુ રહેવા દીધી બકરીઈદનું પશુ-બલિદાન પણ મહમદ સાહેબે જાતે ચાગુ કરેલું નથી, પરંતુ તેના મૂળમાં શિનિ ક્રિયામાં અથવા ટુકડાગદના જેવા ભક્તોની અલૌકિક ઈશ્વરનિષ્ઠા જોઈને જ તેમણે તે રહેવા દીધો માસાહારી લોકને બકરીઈદનો બલિ સહેજે થોભે છે, પરંતુ એ જ બકરીઈદનો બલિ હિંદુસ્તાનમાં મહા કપાલનું મૂળ થઈ બેઠો તટસ્થપણે ઈસ્લામનો અભ્યાસ કરતાં જણાવું છે કે બકરીઈદનો બલિ ઈસ્લામ નું મુખ્ય અંગ નથી ઈસ્લામ એટલે ઈશ્વર વિષે જનન્ય નિષ્ઠા, ઈસ્લામનો ખરો આગ્રહ ઈશ્વરના અદ્વૈત વિષે છે અનાત્માને આત્મા માનવો, અનીશ્વરને ઈશ્વર માનવો એની ઈસ્લામને અનિશ્ચય ચીડ છે દરેક ધર્મનિષ્ઠ સાધકને અને ભક્તને પણ તેની ચીડ હોય જ છે જે વિવાસનિષ્ઠ છે, ધનલોલુપ છે, જનમાથપરસ્ત છે, કિતાબપરસ્ત છે, તે માથા ભૂંડ નથી, સાવા મુસલમાનો નથી આજકાલના કેટલાક મુસલમાનો બીજાઓનું અનુકરણ કરી તાબૂત કાઢે છે અને મસ્જિદપરસ્તી નો દોષ કરે છે તે વાન જુદી પરંતુ સાચો ઈસ્લામ એટલે ઈશ્વરનિષ્ઠા, ગરીબો વિષે દયા, ઈશ્વરપ્રાર્થના અને ધર્મસેવા છે હરેક ધર્મને વિષે એમ જ કહી શકાયે ધર્મના ઝગડા જોડે અકબાવેલા એક નિરક્ષર ભ્રમ્ને પૂછવું છે કે

‘બાના ભોળા દાકુર હારુ
બાગી કાં મરો?’

૧૯૩૩

૩૫

અનંશનનો પ્રયોગ

“આ શહેરમાં પરેશી કાપડ તામે પહેરો શરૂ થાય નહીં ત્યાં સુધી હું અન્નજન ગ્રહણ કરવાનો નથી,” એમ એક સંન્યાસીએ ક્વચક્તામાં કહેવું પાછળથી ખજર મરી છે કે ક્વચક્તાના પરેશી કાપડના વેપારીઓ પોતાનો ધધો છોડી ન દે ત્યાં સુધી અનંશનવ્રત લેવાની તેની પ્રતિજ્ઞા હતી

પહેરો ભરવાની બાજતમાં આમ લોકો પર દબાણ મૂકવું ઠીક કે નહીં એ એક સ

મુંબઈમાં જાણે તોફાન ચાલ્યું ત્યારે મહાત્માજીએ પણ તે તોફાન થમે નહીં ત્યાં સુધી અન્ન ગ્રહણ નહીં કરવાનો નિશ્ચય જાહેર કર્યો હતો ભાઈ ભાઈ વચ્ચે તોફાન ચાલ્યું હોય ત્યાં તોફાન અટકાવવા માટે અહિંનાધર્મી માણસ વચમાં પડી પોતાની જાન કુરબાન કરે છે અને દ્રેષ અને ક્રોધથી આધળા બનેલા લોકોની આખો ઉધાડે છે તોફાન અટકાવવા મહાત્માજી તોફાનને સ્થાને જરૂર જત, પણ તે વખતે જો કોઈ એક જોમને હાથે એમના શરીરને ઈજા યાત તો બીજી કોમના લોકો તે કોમ મામે એટલા બધા ઉશ્કેરાઈ જાત કે વેર શમવાને બદલે લોહીની નદીઓ વહેત અને ઘણા લાખા વખત સુધી વેર વધેલું રહેત એટલે બધી કોમો ઉપર આંખીને ખસંગે સમૂર્ણ અસર પાડવાનો તેમની પાસે એક જ ઉપાય હતો અને તે તેમણે અખત્યાર કર્યો ચોરી-ચોરા પછી તેમણે જે ઉપવાસ કરેલા તે પ્રાચિન તરીકે આપવા આત્મશુદ્ધિને અર્થે હયા એ જ ઉપાયનું અવલમન આપણે પર દેશી કાપડનો વેપાર અટકાવવા માટે કરી ચકીએ ખસા? તાત્ત્વિક દૃષ્ટિએ વિચાર કરતાં હા અને ના બને જવાબ આવે છે જે માણસ અમુક કંપનાથી કે કર્તવ્યબુદ્ધિથી ધોરાઈને પ્રાણત્યાગ સુધી આપભોગ આપવા તૈયાર થયો હોય તેના નિશ્ચયની યોગ્યતાયોગ્યતા વિષે ચર્ચા કરતા પહેલાં સો વાર વિચાર કરવો જોઈએ. ઘણી વાર સમૂર્ણ અનત્યાચારી માણસ શુદ્ધ બલિદાન આપી સમાજને એક નવો આદર્શ અર્પણ કરે છે જે વસ્તુની યોગ્યતા વિષે આજ સુધી આપણને શકા હોય તેની યોગ્યતા નિમજ્જપના બલિદાનથી સિદ્ધ થઈ જાય છે

છતાં સામાન્ય રીતે અનશનગ્રતના હબાલથી લોકો પાસેથી કામ કઢાવાય કે નહીં, એ સવાલનો જવાબ 'ના'નો જ આવે છે પરદેશી કાપડનો વેપાર ગમે તેટલો પાપકૃપ હોય તોપણ તે સમાજના રૂઢ થયો છે, સ્વસજને માટે મરણિયા થયેલ લોકો પરદેશી માથને હિંદુસ્તાનમાંથી લાકી કાઢવાને માટે મરવા તૈયાર થઈ જાય તો દેશની તે તૈયારી શુભ છે પણ રૂઢ થયેલા ધંધાને નાબૂદ કરવા માટે એકાએક અનશનગ્રત લેવું એ નૈતિક અત્યાચાર જ થઈ પડે લોકોને સમજાવવાને આપણે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ પોતાની જવાબદારી ઓળખ્યા વગર સાધુવર્ગ વિષે લોકોના મનમાં રહેલ આદરનો લાભ લઈ જો કોઈ અનશનગ્રત લે નો તે માત્ર અયોગ્ય છે

જીવનવ્યવસ્થા

ખંડ પાંચમો

મંદિર

આપણા મંદિરો

મંદિરની સંજ્ઞા ઘણી જૂની છે વૈદિક મતમાં કલ્પ મૂર્તિપૂજા ન હતી મહાભારતકાળમાં પણ નહીં હોય. મંદિરોમાં જઈ પરમાત્માની ઉપાસના કરવાની પ્રથા કાચે આપણે બોદ સપ્ત ૧૧ પાસેથી શીખ્યા હોઈશું સંભવ છે કે બાપ્તિસ્ટ દેશમાંથી આવેલી વસેલા રોમનો અથવા ચરનો પાનેથી આપણે બે લીધી હોય. ઈનિહામ-સંશોધને આ પ્રશ્નનો નિર્ણય નમે ત્યાર મ્હે પણ આજુ તો નિવિવાદ છે કે લગ્ના કાળથી હિન્દુઓના સામાજિક ધાર્મિક જીવનમાં મંદિરોને મહત્ત્વનું ત્યાગ પ્રાપ્ત થયું છે

માણસને મંદિરની કાપના કઈ રીતે આવી હશે? કોઈ ભયે અથવા લાપકે હત્યને ઉત્તન કરનાડુ કોઈ સ્થળ પસંદ કરી ત્યાં પોતાની ધ્યાન અને ભક્તિ માટે કઈ આયતન પસંદ કર્યું હશે અથવા રાખ્યું હશે ત્યાં તેને તેની કાલા પ્રમાણે અથવા ઈશ્વરના અનુગ્રહ પ્રમાણે ધર્મપ્રાપ્તિ અથવા માનનાનિદિ થઈ હશે લોકોને તેની ખબર પડી પછી તો પૂછ્યું જ શું? જેમ મેઈ વેદના હાથગુણની ખ્યાતિ થતા જ બધા દર્દીઓ તેની પાને દોડ્યા આવે છે તેમ કોઈ મંદિરની 'જગના ઘાનક'ના નામે ખ્યાતિ થતાં જ બધાં આર્ત લોકો તે જ સ્થાન પ્રત્યે દોડ્યા આવે છે અને પોતાના ભક્તિભાવથી તેને ભરી દે છે

જ્યારે સાચા હત્યનું એમગ્ર નમરૂપ નથી થઈ શક્યું ત્યાર માણસ શું કરે? તેણે હત્યની અવેજમાં પોતાની મર્યાદાનું જ સમર્પણ કરવું રહ્યું રાજ પાસે જ્યારે અરજ લઈને જવું હોય છે ત્યારે ખાલી હાથે આપણે નથી જઈ શકતા રાજ તો રોજનો ભૂખ્યો જ છે તેને નુખત મ્યાં પછી જ તે પ્રાર્થના સાભળે છે સસ્કૃતમાં રાજને અને પરમાત્માને ઈશ્વર જ કહે છે ત્યાર પરમાત્માનો પણ રાજ જેવો જ સ્વભાવ હોવો જોઈએ રાજ જે વાતોથી સંતોષાય છે તે જ વસ્તુઓ ઈશ્વરને પણ અર્પણ કરવી જોઈએ રાજ ભવ્ય મંદિરમાં એટલે કે મહેલમાં રહે છે ભાટ-ચારણો સવારે એનું જિજ્ઞાસુ થઈ તેને જગાડે ભોગવિધાનની સામગ્રી તેની ચાર બાજુએ હમેશાં તેવાર હોય છે પાવની જેવા સુખર પાવનમાં બેઠી તે ગહેવ કરે છે તેનો રોજનો ખોરાક મિથાન્ન છે પત્ર પુષ્પ ફૂલ, ધૂપ પંચામૃત - આ બધી તેની દરરોજની જરૂરિયાતો છે આ જ વસ્તુઓ વડે દેવતાને પણ સંતોષવા જોઈએ ખરખર માણસની કાપના જેટલે સુધી પહોંચી શકે ત્યાં સુધી

તે દયાળુ પરમાત્માએ નીચે ઊતરવું જ જોઈએ. જે આપણી કલ્પના છે તેથી વધારે ઉન્નત કલ્પના આપણને ભગવાને આપી નથી તેમાં આપણો ઘો વાક ?

આ પ્રમાણે કદાચ મૂર્તિની યોગ્યોપચાર પૂજા કરવા માટે જ મંદિરો નિર્માણ કરવામાં આવ્યા હશે. બુદ્ધ અને મહાવીર જેવી વિરક્ત વિભૂતિઓનાં મંદિરમાં ભોગવિલાસને સ્થાન ન હોવું જોઈએ. સ્મશાનવાસી યોગીશજ મહાદેવના મંદિરમાં પણ વૈભવને સ્થાન ન હોવું જોઈએ. પણ બિચારા ભગવાન તો ભક્તને આધીન હોય છે. જ્યારે મહાત્માઓને પણ લોકોની ભક્તિથી હેરાન થવું પડે છે તો પછી પરમાત્માને તો ભક્તો જે રૂપ આપે અને જે સ્થિતિમાં રાખે તે સ્વીકારવું જ પડે આમાં આશ્ચર્ય શું? ઉનાળાના દિવસોમાં લોકો મૂર્તિને ખંખો કરે છે, શિયાળામાં પરમાત્માને રજાઈ ઓઢવી પડે છે, -ચોમાસામાં સળેખમ ન થાય એટલા માટે દૂધની સાથે સૂંઠ પણ ખાવી પડે છે!

પણ જ્યારે મૂળ સંસ્થાપકના અનુયાયીઓ વધી જાય છે ત્યારે મંદિરમાં જઈ પૂજા કરવાનો, દર્શન કરવાનો, પ્રસાદ લેવાનો હક તે બધાનો થઈ પડે છે. જેને આપણે પોતાનાં ગમીએ છીએ તેમને મંદિરમાં લઈ જઈએ છીએ અને દર્શન-પ્રમાદના ભાગી બનાવીએ છીએ માથે સાથે આવે સ્થળે જેમ આપણે મૂર્તિનાં દર્શન વડે કૃતાર્થ થઈએ છીએ તેમ સાધુઓની ભક્તિપૂર્ણ અર્પણો જોઈને પણ આપણે કૃતાર્થ થઈએ છીએ.

આ તો કર્મકાંડ અને ઉપાસનાકાંડની વાત થઈ. સામુસંતોએ મંદિરની ઉપ-યોગિતા તેથીયે આગળ વધારી. મંદિરોને ધર્મપ્રદેશ અને ભક્તિપ્રચારનાં ધામો બનાવ્યાં. અને આ રીતે મંદિરોને મામાનિક જીવનના કેન્દ્રનું રૂપ આપ્યું. તેની મીમાંસા પણ આજે આપણે જાણી જોઈએ.

૨૧-૨૨-૨૬

૨

કર્મકાંડી લોકો પૂજા કરે છે ત્યારે એટલા જ કરે છે; જ્યારે ઘણા માણસો એકઠા મળી કર્મકાંડી પૂજા કરે છે ત્યારે ઘણી અગવડ પડે છે. પૂજાવિધિની જટિલતાની તો એક મુશ્કેલી જ. કર્મકાંડીઓ ઘણે ભાને સકામ પૂજા કરે છે. દરેકની કામના જુદી હોવાથી સામુદાયિક પૂજા કરવી એમને માટે મુશ્કેલ થઈ પડે છે. મોટા મોટા હોમ યજ્ઞો, ઈષ્ટ અને સમારાધનામાં સામુદાયિક વિધિ જરૂર પડાય છે, પણ હવે તેના દિવસો ચાલ્યા ગયા છે.

કાશીવિશ્વનાથના મંદિરમાં જુઓ. એક ભક્ત આવે છે, પૂજા કરે છે, અભિ-પેક્ કરી દૃઢબીંધીપત્ર ચણી જાય છે. તે મંદિરની બહાર નીકળે છે તે પગેય જ બીજે ભક્ત આવે છે; પગેયની પૂજા ફેંકી દે છે અને નવો અભિપેક્ અવધા પત્ર-પુષ્પ અર્પણ કરે છે. તેની પૂજની પાત્ર તે જ દલા થાય છે જે પગેયી પૂજની એવું કરી હતી. ગવારણી બપોર સુધી આ જ ચાલુ રહે છે. લોટ દળવાની

દીને એક આવે છે, પોતાનો લોટ દાવવી લે છે પછી બીજે આવે છે તે પણ તે જ કો છે દેવનો ઘડી જોડે સંખર છે, પણ દાવના યોગમાં પરંપરા ઠી રખા હોનો નથી આજીવનની મંદનની કમનનીય પો મનના વિચાર આવ્યો કે લોટનાં એક માલન દેખર ઉપર ના પી ચાલ્યો જાય છે પછી દેવ નાદ કંચામા આવે છે, બીજા પોતે ત્યાં જ આવો ફરી ત્રા મેદી પીએ છે, ફરીથી દેવ નાદ કંચામા આવે છે પણ નવા બન્યો આવે છે, મું આ જ દયા મંડિતોની નથી? પણ મનને ધમકાવી નમજીવ્યું કે આ પ્રમાણે વિચાર કરવો અશક્ય છે બાવાન તો નિરપેક્ષ છે બન્યોના મનોપ ખાતર બધી જાતની વિવેચના પણ પૂજા જાણી ગ્રહણ કરી શકે છે, પરમાત્માનો મોતે કશું નથી?—

‘યે યથા મા પ્રવચન્ત માત્સર્યં મજામ્યમ્’ ।

‘પત્ર-મુલ્લ-સ્વ-તોય યા ને મત્તયા પ્રવચન્તિ ।

તદ્દહ મત્સ્યપત્નઃ સન્તામિ પ્રવતારમન’ ॥

ભગવાનનો ઉપાસન કરવો વાતની ન હોવાથી શરમને લીધે મન દગાઈ જાયું, તોપણ ધીમે અવાજે હોવા લાગ્યું આપણે ભગવાનનો ઉપાસન કર્યાકેટીએ છીએ? આપણે તો નકામ પૂજા વડે ભગવાનનો ઘનાગે ઉપાસન જોઈ મનુષ્યમુદ્ધિતિ કરીએ છીએ!

નાનુસનોએ કર્મ હેતુ મહત્ત્વ આપ્યું કર્મ ભક્તિ અને ઉપાસનાનું મહત્ત્વ વસાવ્યું બન્યોમા એ તત ઉપાસના પણ થાત છે અને સામુદાયિક પૂજા પણ થાય છે આ પ્રમાણે નાનુસનોએ આપણને મંડિતોનો નવો ઉપચોન દીખવ્યો તેમજ બતાવ્યું કે મંડિતોમા પૂજાની વિધિ ભક્તિ હોય, સત્યભવની શોભા ભક્તિ વધે પણ મંદિરમા જનનમુદાને એકી સ્ત્રી ભગવાનના ગુલગાન કરવા અને નીતિ, તદયચા તથા ભક્તિનો ઉપદેશ કરવો એ જ મંદિરની મુખ્ય પ્રવૃત્તિ રોવી જોઈએ બધા આવો, હામીમગીને ગમે, એકબીજાને મદદ કરો અને ધોરી સ્તેત ચાલો, આ જ સનોનો અદેશો હતા બન, મ્મકાંડ અને શોભાકાંડ ગોત્ર થયા, અને ભક્તિ દ્વારા ધર્મપ્રવારનો કાંટ વધવા લાગ્યો પરમાત્માનાં બધા બાબકો પ્રેમથી એકત્ર થાય અને પ્રેમપૂર્વક બધી નાથે હામીમગીને ‘વરસ્યર માવચન્ત’ ઉન્નતિને માર્ગે ચાલે!

‘મચ્ચિન્તા મત્તગત્રાણા વાઘયન પરસ્પરમ્ ।

વચયન્તશ્ચ મા નિત્ય તુલ્યન્તિ ચ રમન્તિ ચ ॥

આ જ નનોનો માર્ગ

નિર્માન-યોગ સાનુસનો પાને ઉચ્ચનીચ ભાવને સ્થાન જ મ્મ્યાધી હોય? બધાં પરમાત્માના બાબકો, બધાં ગરખાં અને બધા ભાઈભાઈ વૈશ્ય નુમારામે ગાયું છે— ‘વામ્હી જાતીચે વ્રાહ્મણ, ગામચ સોયરે મુસલમાન’ અમે ન્યાતે બ્રાહ્મણ છીએ અને મુસલમાનો અમારા મગા છે આવા સતોના ધરમાં દરેકનું સ્વાગત પ્રેમથી થઈ શકે છે જોને નાનુસનોના ઉપદેશની જરૂર રહી નથી તેઓ મંદિરે

ન જાય. પરમાત્માનું નામ લેવામાં જોને આસ્થા છે તે બધાં મંદિરમાં એકઠા મળે. સંતોનો આ જ કાયદો છે.

મંદિરના ત્રણ વિભાગ હોય છે. ગર્ભગૃહ—જ્યાં પૂજા માટે મૂર્તિ હોય છે. આના ઉપર જ મંદિરનું શિખર હોય છે. સભામંડપ—જ્યાં પુરાણકીર્તન અને ઉપદેશ-પ્રવચન ચાલે છે. (અને નાટ્યમંદિર પણ કહે છે. કારણ કે આ જ સ્થળે ભગવલ્લીલાનો અભિનય પણ કરવામાં આવે છે.) અને ગર્ભગૃહ અને સભામંડપ વચ્ચે જે નાની સરખી જગ્યા હોય છે તેને અંતરાણ કહે છે. કર્મકાંડીઓએ ગર્ભગૃહનું બીજ વાળ્યું, ધ્યાનમાર્ગીઓએ અંતરાણ પસંદ કર્યું, અને ભક્તિમાર્ગી તથા પુરાણ-પ્રિય લોકોએ પોતાના પ્રેમથી સભામંડપ ભરી દીધો. આ પ્રમાણે હિંદુ ધર્મનું સંપૂર્ણ સ્વરૂપ એક મંદિરમાં સમાયેલું છે. આમાં જ્ઞાન અને ભક્તિના પ્રતિનિધિ સમો સભામંડપ જ હિંદુ સમાજનું સાર્વજનિક સ્થાન મનાય છે. ત્યાં સુધી તો માત્ર દર્શન માટે જ નહીં, બલકે ધર્મકથા સાંભળવા-સંભળાવવા હિંદુમાત્ર જઈ શકે છે.

કર્મકાંડીઓએ ગર્ભગૃહમાં ચાલતી પૂજાવિધિ પોતાના હાથમાં રાખી અને સર્વસાધારણને માત્ર દર્શનનાં અધિકારી ઠેરવ્યાં, તેમાં પણ કંજૂસ બની તર-તમ ભાવ બેઠી હિંદુ ધર્મના કકડેકકા-કરી નાખ્યા. મુસલમાનોએ મૂર્તિઓ ભાંગી હિંદુ સમાજનું અપમાન કર્યું, સંપત્તિ અને કળાનો નાશ કર્યો, પણ તેથી હિંદુ ધર્મને કોઈ જાતની તાત્ત્વિક હાનિ નથી પહોંચી, પણ આપણા અભિમાની કર્મકાંડી લોકોએ સમાજને ભાંગી છિન્નભિન્ન કરી નાખ્યો, હિંદુ ધર્મને નુકસાન કર્યું અને એ રીતે ભગવાનનો ઈન્કાર કર્યો. આ છિન્નભિન્ન સમાજને ફરી સંગઠિત અને એકજીવ બનાવી ધર્મને પ્રતિષ્ઠિત અને મંડિત કરવો એ જ આજે મંદિરોનું યુગકાર્ય છે.

૧૯-૧૧-૧૯

૩

અરુપરાયો માટે નવાં મંદિરો બાંધવાની આજ્ઞાકાય સૂચનાઓ કરવામાં આવે છે. આનો કઈક વિશેષ વિચાર કરવાની જરૂર છે.

દેશમાં જુનાં મંદિરો એટલાં બધાં છે કે તે બધાની વ્યવસ્થા કરવી હિંદુ સમાજ માટે અશક્ય નહીં તો મુશ્કેલ જરૂર છે. વિધવાઓનો પ્રશ્ન જોટલો જોટલો છે તેટલો જ મંદિરોનો પણ છે. અમે એવાં અનેક અનાથ મંદિરો જોયાં છે જે કહેવાય છે તો વિશ્વનાથનાં મંદિરો પણ જેમાં વર્ષો થયાં કોઈએ સાવરણી સરખીયે ફેરવી નથી. માટીની મૂર્તિઓ માટે જે નિયમ છે તે જ નિયમ મંદિરો માટે હોવો જોઈએ. જે માટીની મૂર્તિની પૂજા નથી થતી અથવા જે ખડિત થયેલી તેનું દર્શન અશુભ છે. તેને કોઈ તીર્થ અથવા જગ્યાશયમાં પધગવવી જોઈએ. કેટલાંક ઐતિહાસિક મંદિરોને ઈતિહાસ-સ્તંભની દૃષ્ટિએ ખડિત અવસ્થામાં જ રાખવાં હોય તો તે વાત જુદી છે. પણ સામાન્ય રીતે દરેક મંદિર સારા અખંડ રૂપમાં જ ઉપયોગમાં આવે. અને તેમ ન થઈ શકતું હોય તો વિધિપુરસ્કાર તેનું વિસર્જન જ

થવું જોઈએ. જે આપણે આ પ્રમાણે જૂનાં મંદિરોની વ્યવસ્થા કરવા માનતા નથી, તો પછી નવાં મંદિરો બાંધવાનો આપણને અધિકાર જ નથી જેટલા મંદિર છે તેમનું રક્ષણ અને સેવા કરવાની આપણામાં શક્તિ હોય તેમ ન બને તો જેટલી શક્તિ અને ઉપયોગિતા જણાય તેટલા જ મંદિરો રાખવામાં આવે.

આપણે જોઈએ છીએ કે સમાજને નવા નવાં મંદિરોની જરૂર છે કર્મકાંડી સાધકોનાં મંદિરોમાં જ પરિવર્તન કરી ભક્તિમાર્ગી ઉપાસકોએ અને સાધુસંતોએ જેમ નવાં મંદિરો બનાવ્યાં તેમ જ સમાજની ઉત્તેજી સેવકોને હાથે નવાં મંદિરો રચાવાં વાજબી છે સમાજની જરૂરિયાતમા જેનું પરિવર્તન થાય છે તેવું જ પરિવર્તન મંદિરની રચના અને વ્યવસ્થામાં પણ થવું જોઈએ.

૧. સૌથી પહેલાં આ વાત યાદ રાખી જોઈએ કે પૂજાસ્થાન અને પૂજા મૂર્તિ 'ગુપ્તા પ્રવિષ્ટ'—અંધારામાં હોય છે તેને બદલે મૂર્તિ માટે 'વિવૃત સપ્ત' બનાવવું જોઈએ. હજારો અને લાખો લોકો એમ્સાથે દર્શન કરી શકે એવે સ્થળે અને હિંદુઓ મૂર્તિ હોવી જોઈએ.

૨. મૂર્તિનો મૂળ ઉપયોગ દર્શન માટે છે મૂર્તિને માફ કરવી, શણગારવી એ તો કોઈ નોકર પૂજારીનું કામ છે દરેક જાકે ઊભા થઈ મૂર્તિને નવરાવવું, ખવડાવવું વગેરે પ્રકારો નાર્વજનિક મંદિરો માટે અનિષ્ટ છે નિત્યનુષ્ઠ પરમાત્માને ભોગ ધરવાની કંઈ જરૂર નથી. નેવેદ્ય ધરાવવાથી ધ્યાનમાં કંઈ સંગવડ થતી નથી બેસક પત્ર પુષ્પ, હોમ, ફૂલ દીપ હોય, સંગીત હોય, કળાવિધાન હોય, આ બધું જણારે સાસ્ત્રિક રૂપે હોય છે ત્યારે પ્રસન્નતા વધારે છે અને ધ્યાન દર્શનમાં મદદગાર થાય છે ભોગ અને નેવેદ્યને લીધે સ્પર્શસ્પર્શનો ગ્રંથકો બહુ જ વધી પડે છે જે ભોગ ધરાવવો જ હોય તો લીલો અને સૂકો મેવો અને ગાયનું દૂધ—આટલું જ પસંદ કરવું જોઈએ મૂર્તિની સેવા છે તો નિરર્થક—તેનો મૂળ હેતુ ધ્યાન માટે જ છે જે આપણે આટલું સમજી જઈએ અને બાળકોની જેમ પૂજાની રમત કરવાનું છોડી દઈએ તો મંદિરોના ઘણા ગ્રંથકોનો નિકાલ આવી જશે.

જે મૂર્તિપૂજા હિંદુ ધર્મનું આવશ્યક અંગ નથી, તો પછી મંદિરમાં મૂર્તિ પધરાવવી જ જોઈએ એવો આગ્રહ શા માટે રાખવો જોઈએ? કેટલાયે એવા હિંદુ મંદિરો જરૂર હોઈ શકે કે જેમાં ભક્તિની ગંભીરતા હોય, પવિત્ર અને શાંત વાતાવરણ હોય, પણ મૂર્તિ કે મૂર્તિપૂજા બિલકુલ ન હોય એવાં પણ મંદિરો હોઈ શકે કે જેમાં કોઈ એક મૂર્તિની સ્થાપના ન કરવામાં આવે, પણ તહેવાર પ્રમાણે ગમે તે ઈશ્ટ મૂર્તિ પૂજાસ્થાને સ્થાપી શકાય.

આવી પૂજાનો જોને વિરોધ નથી એવા બધા લોકો આવાં મંદિરોમાં પ્રવેશ કરી શકે. મંદિરમાં ધર્મચર્યા, સમાજચર્યા, ઈતિહાસનું અધ્યયન-અધ્યાપન અને બધા ધર્મોનું અધ્યયન વગેરે હોય.

નમાજ અથવા ધર્મને કેન્દ્રસ્થાને સ્થાપી પોતાનું સમગ્ર જીવન સંગઠિત કરવા ઇચ્છીએ તો મંદિર દ્વારા આ કાર્ય સારી રીતે થઈ શકે છે. મંદિરની પાસે શાળા, મંદિરનું રુઝ્દાવજ, યજુ વિદ્યાલય, સાર્વજનિક સ્નાનાગાર, વાચનાલય, પુસ્તકાલય, નાટયગૃહ, બેંક, પ્રદર્શન વગેરે અનેક ગમાજીવિતની પ્રવૃત્તિઓ મંદિર સાથે ગળી થકાય છે. આવા મંદિરની વ્યવસ્થા ધર્મનિષ્ઠ, ચારિત્ર્યવત્તલ્લ લોકપ્રિયનિધિ દ્વારા જ થવી જોઈએ. પૂજારીનું કામ કોઈ એક જાતના હાથમા ન હોય અને મંદિરમાં આવેલું દાન બીજા કોઈ વિલાસના કામમાં વધરાવું ન જોઈએ. મંદિરનું સ્થાન સર્વોચ્ચ સદાચારનું પોષક હોય. મંદિરનું સંગીત ઉચ્ચ સંસ્કારી હોય, કાલાલ્લ જેવું ન હોય. કોઈ પણ મંદિર વ્યવસ્થાપીત ન હોય.

આવા નવાં મંદિરોની ધણી જગ્ગર છે. મંદિરમંદિરના અપદાઓને લીધે કટાણી કેટલાયે લોકો મંદિરની જ વિરુદ્ધ થઈ ગયા છે; પણ તેઓ સમાજકલ્પને ઓળખતા નથી. મંદિર સામાજિક ધાર્મિક જીવનનું કેન્દ્ર છે તેણે હિંદુ સમાજની ધણી સેવા કરી છે, અને નવા રૂપે ધણી સેવા કરશે.

૨-૧-૩૦

૪

દુ ખ નાથે કહેનું પડે છે કે દસિસુ પિંદના કેટલાક યોગ મંદિરો, અને તેમના નમૂના પ્રમાણે બંધાયેલાં વૃન્દાવનનાં બેત્રણ ભવ્ય મંદિરો બાદ કરીએ તો આપણાં બાકીનાં મંદિરો ધણી જ નાના હોય છે અને જ્યાં કોઈ એક મંદિરે જરા સરખી પણ લોકપ્રિયતા પ્રાપ્ત કરી કે તરત જ તેની આર્જુભાગ્ય પડાઓનાં ધર અને બજારની દુકાનો આવી વસે છે. દેનમાં લોઈએ, હોટીમાં લોઈએ, ગામમાં લોઈએ, ભીડ કરીને બેસવું, ભીડ કરીને વસવું એ આપણો જાતિસ્વભાવ થઈ પડ્યો છે. નિશ્ચય અને અહિંસક હોવાને કારણે આત્મરક્ષણના ખ્યાલથી આપણે ભીડ પસંદ કરી હોય, અથવા શહેરની માખી જેવો આપણા લોકોનો સ્વભાવ હોવાને લીધે આપણે ભીડ પસંદ કરી હોય, અથવા કોઈ બીજા મરજી આપણે આ રીતે અભત્યાર કરી હોય, પણ આ વાત તો સાચી જ, કે આપણે હમેશા ભીડમાં જ રડીએ છીએ. જ્વલિતા વિકલ્પ માટે આ ભીડ સારી નથી એક કામ કરવું હોય તો દમ માણુએ પૂછવું, અને આટલું પૂછવા કરવામાં આવે છતાં પણ દુઢ નિશ્ચયપૂર્વક કટિબલ્લ ન થવું, એ કઈ સારો સ્વભાવ નથી અને આટલું પૂછવા છતાં પણ આપણે પૂછવાની પ્રથા અથવા રીત પસંદ કરીએ નહીં તો નથી જ કરી, આનું કારણ પણ આ ભીડ જ છે. મોટા મોટા મેળાઓમાં જે વ્યવસ્થા હોય છે તે તો સડકો વર્ષોના રિવાજમાંથી ઉત્પન્ન થયેલી સ્વયંભૂ વ્યવસ્થા છે. અહિંસક, નહિવત્ત અને મળતાવડા સ્વભાવને લીધે આપણે લોકો અસરથી અલ્પ વસ્થા પચાવી શકીએ છીએ. આ જ કારણે આપણા મંદિરોમાં દાન, ભક્ત, ધર્મગ્રાવણ અને અખંડ જાગરણ હોવા છતાં તેનો સાચો ઉજ્જ્વળ આપણે કરી

શક્તિ નથી મંદિરમાં ભીડ બહુ હાથ છે પણ તે 'તમાલ' નહીં પણ જમાવ જ હોય છે મોંઘનો કોઈની જેમ મંત્ર નહીં મોંઘ મોંઘને પૂછે નહીં મોંઘ મોંઘનું તાંબળે નહીં જ્યાં અત્યામાલિ ઝિંધિ મ્હેવાય મંદિરમાં પ્રતાદ વર્તેવવાની અથવા વેચવાની પ્રથા અત્યંત અન્યવચિત હોય છે આમાં પણ સુર્મ દિત હિન્દુ સમાજ જરૂર થવું સુધારી શકે છે લીખોએ જેવું ગુરુદ્વારા પ્રબંધક મંજ બનાવ્યું છે તેવા જ હિંદુ મંદિર પ્રબંધક મંજની પણ જરૂર છે જ્યાં પ્રબંધક થયેથી થોડે ખર્ચે ઘણી સમાજસેવા થઈ શકે છે સીધી પડે. ૧મ આ છે કે મંદિરની આજુબાજુ આપણે જેટલી ખુલ્લી જમીન ગળી શકીએ તેટલી રાખવી જોઈએ મંદિર નામાર્જિક સમ્યા છે તેમા ઉજવે લોગે જાવસે અને એકત્ર બેસી ઈક વિચારણા પણ કરશે મંદિરમાં આવવા માટે રાત્ર બાજુએ પહોળા રસ્તાઓ હોવા જોઈએ ૧૧ીઓ, ધોડાઓ જેવાં વાહનો મંદિર પાસે આવતાં રો વાં જોઈએ અને આજુબાજુ સ્થાયે પણ અસ્વચ્છતાનું - નદકીનું નામ સરખુંય રહેવું ન જોઈએ

મંત્રો હિંદુ ધર્મની રક્ષા માટે હેરા છે તેથી નવા મંદિરો મારફતે ગોરશાનો પણ પ્રબંધ થવો જોઈએ દરેક મંદિર મારફતે આજુબાજુના સમાજને જોઈએ તેલું શુદ્ધ તાજું અને સત્વપૂર્ણ ગાયનું ધી રૂઢ મગવાનો પ્રબંધ જરૂર પડે શકાય મંદિર કોઈ ખાસ વ્યક્તિની સત્ત્વા નથી તથા ત્યાંથી શુદ્ધ સ્વાર્થ અને તેથી ઊપજતી છેતરપિંડી દૂર થવા જોઈએ રૂઢમાથી જે આવક થય તે તો ગોરશાને જ ખર્ચે ગાયના દૂધમાથી થતી આવક ગોવથ બનાવવા માટે જ અને સુધારવા માટે જ ખર્ચાવી જોઈએ ગો-બ્રાહ્મણ પ્રતિપાદન એ જે હિંદુ ધર્મનું એક ખાસ લક્ષણ છે તો પછી મંદિરો મારફતે એકલા બ્રાહ્મણની જ રક્ષા થા માટે થાય? ગાયનું પણ રક્ષણ થવું જોઈએ અને બધા બ્રાહ્મણોની પણ રક્ષા કયા થાય છે? માત્ર ગણધાગારા પાઓ જ દાવે છે અને મ્હાં લાડીનૂલી ગણની પણ રક્ષા થઈ જાય છે પણ આમાં હિંદુ સમાજની ઘોળા નથી મંદિરો મારફતે ગોવંધની અને બ્રાહ્મણની રક્ષા આદર્શ રીતે થવી જોઈએ

૫

સારા અને મોટા મંત્રોની સાથે નાની કે મોટી સાગી અથવા નામમાત્રનું એક સંસ્કૃત પાઠશાળા રાખવામાં આવે છે જેમાં સંસ્કૃત ભાષા અને ધર્મ શીખવવામાં આવે છે જાપણા તમાજમા ધર્મશાસ્ત્રનો આ ઘણો સંસ્કાર થઈ ગયો છે ત્યાં મંદિરના સેવક પૂજારીઓનો (અથવા પુરોહિતોનો) ધર્મકાં અને વદાન્તીઓનો તક અને જાનકાંડ અથવા વેદાન્ત એ જ મુખ્ય વ ભણાવવામાં આવે છે પણ ધર્મશાસ્ત્ર તો જીવનવ્યાપી સાર્વભૌમ શાસ્ત્ર છે તેમા પ્રાચીન પુરાણો સાથે આધુનિક ઇતિહાસ પણ હોવો જોઈએ અને આચારશાસ્ત્રની સાથે આરોગ્યશાસ્ત્ર અને સંપત્તિશાસ્ત્ર પણ હોવું જોઈએ સામાજિક ધર્મમા અર્થશાસ્ત્રનો પણ સમાવેશ થાય છે મંદિરોને દાનની ઉમેશા જરૂર રહે છે તો પછી મંદિરો દાની લોકોની

આર્થિક સુસ્થિતિનો વિચાર કેમ ન કરે? જેમ રેલવેને ત્રીજા વર્ગના મુસાફરોમાંથી સારી આવક થાય છે તેમ જ મંદિરોને પણ ગરીબ લોકોના દાનમાંથી જ સારી આવક થાય છે. અને જેમ રેલવે ત્રીજા વર્ગના મુસાફરો પ્રત્યે નુચ્છ દૃષ્ટિએ જુઓ છે તેમ જ મંદિરોમાં પણ ગરીબ લોકોની ભક્તિની કદર નથી થતી.

દરેક મંદિરની ફરજ છે કે તેની મારફતે ગરીબ લોકોને સંપૂર્ણરૂપે ઉદ્યોગનું ચિત્ત ભરાતર મળવું જોઈએ. ગરીબ કારીગરોને મંદિરના ધનમાંથી ધંધા માટે ઉછીનાં નાણાં મળવાં જોઈએ. સોનાડૂપાની પાટો અથવા ઘરેણાં જેવર બનાવી તેમને તાળાંમાં બંધ કરી રાખવાં એ સામાજિક દ્રોહ છે. મંદિરનું ધન ઘરેરની બેંકોમાં અથવા પ્રોપિયર્સી નોટોના રૂપમાં રાખવું એ પણ પ્રજાહિતનો દ્રોહ છે. મંદિરનો પૈસો પ્રજાનાથ પરમેશ્વરનો છે. ગરીબ પ્રજાની મદદમાં જ તે વપરાવો જોઈએ, ગામના ખેડૂતો સરકારની વિધોટી અથવા વાલિયાના દેવાના ઉમેશાં દેવાદાર બન્યા રહે છે. જે ચારિત્ર્યવાન ખેડૂતોને મંદિરો તરફથી પ્રસંગે પ્રસંગે નાણાં ઉધાર મળતાં રહે તો તેઓ સર્વનાશમાંથી બચી શકે. કેટલાંક જૂનાં મંદિરો પાસે કૃષ્ણનાતીત ધન છે. આ બધો પૈસો પ્રજાહિતમાં જ વપરાવો જોઈએ. સ્વાર્થી વાણીઓ અને સાધુઓએ કયાંક કયાંક આવો પ્રચાર શરૂ કર્યો છે કે મંદિરના પૈસા સમાજહિતનાં કામોમાં ખર્ચવાં એ પાપ છે. આ ગેરસમજ દૂર કરવી જોઈએ. જ પ્રમાણે મંદિરનાં ખેતરો અને બાગો મરેસૂલ થઈ આપવામાં આવે છે, તે જ પ્રમાણે મંદિરના પૈસા પણ મંદિરના ભક્તોને મળવાં જોઈએ.

૧૧-૧-૩૦

૨

દેવમંદિર : જાહેર જીવનનું કેન્દ્ર

૧

તરસ્યાને પાણી પાવું, ભૂખ્યાને અને ખાસ કરીને બ્રાહ્મણોને જમાડવા, ગાયોને ઘાસ આપવું, અનાથ બ્રાહ્મણોના છોકરાઓને જનોઈ આપવી, તેમના છોકરા છોકરીઓને પરણાવવાં; તીર્થયાત્રા કરવી, કૂવા ખોદાવવા, ધર્મશાળાઓ અને મંદિરો બાંધવાં એ જૂના વખતનાં દાન ધર્મના મુખ્ય પ્રકારો છે. અતિવિસત્કાર કરવો, વિદ્યાધ્યયન કરનાર બ્રાહ્મણ બટુને માધુકરી આપવી અને જનવરોને ગોઝાસ કે કાક્રમલિ જેવું કંઈક આપવું એ વસ્તુઓ નિત્યકર્મમાં ગણાતી. તેથી એને દાનધર્મ એવું મોટું નામ અપાતું નથી.

હાલના જમાનામાં આ વસ્તુઓ તરફની કાબૂ કંઈક ઓછી થઈ છે. દાનના આ પ્રકારો બંધ થયા છે એમ નથી; પણ જૂના જમાનાના જ વિચારોમાં રહેવા

લોકો તરફથી એ પ્રશ્નોને યાદુશક્તિ ઉત્તરજન મને છે નમાનને દીન? અતિ-
વાનોએ દાનદાને નમાનજીવનનું કૃષ્ણ આપ્યું છે કેવલનીની સ્વચ્છતાનો કાચો,
દવાખાનાઓ વસારતા, આગે-વખરનો અપાર, વાચન. લોકો ખાઈવા, રમેલ દિવસો
સ્થાપતી, નાપડીઓ ગંધારતી, પ્રાણ અને વચ્ચે કન્યા માટે કૃષ્ણ જરૂર અને
ન્યાયની ઉન્નતિ માટે જાતિનો કાચો એ આજની રીતિ છે. સમાજની ઉન્નતિની
કલ્પના અને ઉદ્ધારોડ જેમ જેમ આજ વચ્ચે તેમ તેમ નવાં મેત્રો પણ નહીં,
જેમ કેમ પ્રધાનનિષેધ અને નામાધિકાર સ્વચ્છતા પાકત કાનઈમાં સ્વામી આજના
જમાનામાં વધારામાં વધારે પુદ્ગ મળવાનું છે, એ ખ્યાલ ફેલાવવાનો જરૂર છે

પણ આપણી જૂની સભ્યતા કે જેની ઉપસોડિના વિષે સ્થિતિ નમાનને
શીન જ નથી તે ફરી સજીવન થાય કે કેમ એ જેવાની જરૂર છે. જો વચ્ચે પડે
નનાતની લોભમાં એવા એ- પચન વાનો લોકો કે નર્સ માં ગે બાપવા કરતાં
જૂનનો સર્વોદ્ધાર કરો એમાં વધારે પુદ્ગ છે કાચીના પ્રખ્યાત તેનાં સ્વામીએ
ત્યાં એ જ મુખ્ય કામ કર્યું હતું જે જૂનાં મંત્રોને નાને આજની પાલ એ
મંત્રોનો વલેવટ નુષાંગેને મંત્રોના પેના સમાવેશમાં ખરવા એ પણ
સુરાગતો મોટા વિવાર ક્ષમામાં ખૂબ ફેલાશે ત્યાં સીધા પોતાની નુરુદ્ધાર પ્રમીલ
નિર્ધાર એ બેનું તાત્કાલિક સ્વરૂપ છે દમિતમાં મેટાં મંત્રોની આજ નાનાંમોડી
દેથી નાજાની આવ- લેટરી લાય છે ત્યાં મંત્રોની આવકની વ્યવસ્થાનું વિચ
પણ પનાર થયું છે મંત્રોના વ્યવસ્થાપકો વાદાની રૂબ (ex-officio) સંપુરણ
તરીકે પૂજાય છે, એ લોકોનું ચારિત્ર્ય એવું લોચ છે એ તાત્કાલિક જ જાણે
સમાજમાં દેડ મંત્રોના વ્યવસ્થાપક વિર કંઈ ને મંત્રો વિરની વાતની જ લાય
છે જરી જ વાનો પાલ વનરની ન જ લોઈ લક અન જરી જ સાચી નાચની
ખાતરી કેમ બપાવ? કેટલાક મંત્રોના વ્યવસ્થાપક-અધ્યક્ષીઓના બાનખચ્ચા મેં
જોયા છે એમને વિરેક છોડેને વિાત પૂછવા જતાં નહીં વર્ષન તબો મં છે
અધવારી એ અમારી અટક નમજે આવા લોકોની સખ્યા મળી છે એમ નથી,
પણ સમાજમાં તેઓ નથી શરે એ જ દુખની વાત છે

એટલી વાત ખરી કે મંત્રોના વ્યવસ્થાપકો અનેક વાર અખલ, પછાત, બીમાર
અને લાગી લાગ છે, વાતમન કરતા વધારે નત્તા એટલે કે પેના વાપરવાની સગવડ
લાગમા લોચ એટલે લેટલા જગદગ્ન નત્તાપાગી કે દુર્જન એમના પ્રસંગમાં આવે
તે બપાની ખુશામન સ્ત્રી, તેમને ગજી રાખવા એ તેમના જીવનધર્મ બને
છે સમયે અમલદાનીની તો દિવનલન એમને ખુશામન સ્ત્રી પડે છે રાજ એ
વિષયના અવસાર છે અને રાજની માથે ગજના નાનામોટા જાણ અમલદાર પા
આવી નયા પચરના વિષય કરતાં આ જીવતાજગતના વિષય અથવા માનવીયતાના
ઉપાસના ઉપાસકોને પ્રત્યેક ફલદારી નીવડે છે કેટલાક મંત્રો તરફથી પૂજારી
બ્રાહ્મણો ઉપલત વારિત્ર વચ્ચેનાર, નાયનાગીઓ વગેરે જાતજાતના ગુણીઓને પણ

વર્ણસન હોય છે, ત્યાં ધર્મને નામે બધું જ ચાલે છે આવી સંસ્થાઓ સુધારવી એ અંગ્રેજોના રાજમા અસાધ્ય નહીં તો દુઃસાધ્ય તો ખરું જ મંદિરો વિષેના આવા અનુભવ પછી કયો ધર્મનિષ્ઠ કે નીતિમાન દેશપ્રેમી નવા મંદિરો સ્થપાતા જોઈ રાજી થાય ?

છતાં અસ્પૃશ્યતાનિવારણને અંગે નવાં મંદિરો સ્થાપવાનું આપણા લોકોને સૂઝવું છે અન્નજલ, બોલ વગેરે પછાત કોમોને ધર્મજ્ઞાન અને ધર્મધી અવિરોધી એવી કેળવણી આપવાની જરૂર છે એમને શુભ સંસ્કારોની તાલીમ મળે એ પણ એટલું જ જરૂરનું છે મંદિરો, ઉત્તવો, પૂજા, અર્ચા વગેરે બાહ્ય વિધિઓ વિષેનો રસ્તો પડાર એમોમાં ઉન્નતિલાભ કોમો કરતાં જરાયે ઓછો નથી હોતો એમ પણ કહી શકાય કે પછાત લોકોને ઉત્તરવાદિ બાહ્ય પ્રકારની આવશ્યકતા પણ વધારે હોય છે. આ બધી વસ્તુસ્થિતિનો વિચાર કરતાં એમને માટે મંદિરો બધાય એ જરૂરનું છે પણ આપણી નવી હિંચાવ, નવી પ્રેરણા, શુદ્ધ હિંદુ ધર્મ વિષેનો આપણો આદર્શ અને ભવિષ્યકાળના આપણા સ્વપ્ના એ બધાનો વિચાર કરીને આ નવા મંદિરોની રચના, વ્યવસ્થા, પૂજાવિધિ, બીજા રિવાજો, તહેવારો વગેરે બધું જ વિચારપૂર્વક અને યુક્તરૂપે ચોક્કસ જોઈએ એક વાર ચીલો પડ્યો એટલે પછી ફેરવવો મુશ્કેલ થયો. મૂળ સંસ્થાપકોમા જે વિચારનું બીજ હોય તે જ આગળ ઊગી નીકળવાનું

એક મંદિરની આસપાસ એટલી બધી વસ્તુઓ સકળાયેલી હોય છે અને આપણે ધારીએ તો મંદિરો મારફતે ધર્મસેવાનું એટલું બધું મમ કરી શકીએ એમ છીએ કે નવા મંદિરો વિષે ખૂબ જાહેર ચર્ચા થવી જોઈએ

ઘણા મંદિરો અને ત્યાંની પદ્ધતિઓનું આસ્તિક બુદ્ધિથી નિરીક્ષણ કર્યા પછી આ વિષયમા જે વિચારો સૂઝયા છે તે અહીં રજૂ કરવાનો વિચાર છે

૨

પ્રથમ મંદિરની રચનાનો વિચાર કરીએ આપણા મંદિરોના સામાન્ય રીતે ત્રણ વિભાગ હોય છે જેમા મૂર્તિ હોય છે તે ગર્ભગૃહ, જેમા કથાકીર્તન ચાલે છે તે સભામંડપ, અને આ બેને જોડનાર વચ્ચે અતરાલ મંદિર મોટું હોય તો એની આસપાસ મોટું આગણુ હોય છે આમે દીપમાળા હોય છે અને એ આગણાની ચારે બાજુ ઓથરીઓ હોય છે આની બહાર કેટલીક દુકાનો તો હોવાની જ મંદિરના 'સેવકો'ના મકાનો પણ પાને જ ક્યાંક બાંધવા હોય છે

હિંદુ મંદિરોમા મોટામા મોટી ઝડપણુ એ કે જેટલા લોકો મંદિરમાં લાગ લે છે તેમના પ્રમાણમા મંદિર હમેશા નાનું જ હોય છે મંદિરની બાધણી મજબૂત હોય, એના ઉપર અદ્ભુત મગા રેડલી હોય, ખાત્ર ઈંટાલીથી આસેવા આરતના પથ્થર જડેલા હોય નવી દબના જાળજમા જેથી વનકતી ચીની માટીની તકતીઓ બેસાડેલી હોય, તેવી તકતીઓથી જમીન અને દીવાલો પાસે શણગારેલી હોય. છતાં

મંદિર તો નાનું જ હોય પુણ્યના લોભી દાનગૂરો બધું પુણ્ય પોતાને જ નામે જમાવે થાય એ આશાએ એશ્વાને જ ખરવે મંદિર બાંધે તો આમ જ થવાનું મંદિર જાનવામાં મુખ્ય વિષય તાલવાનો નથી હોતા પરંતુ આ પુણ્ય અને આ લોભમાં મીનિ એ જ પ્રેરક વૃત્તિઓ હોય છે એ નગરમાં દન કે વીસ મંદિરો હોય પણ દીવાને-આમ, સથાપર કે દાઉન હોવાની રજા નાંચે એવું એક પણ મંદિર ન મળે. હવે થતી આપણે જે મંદિરો બાવીશું તે નાનાં હોય કે મોટાં, પણ આમના બધા જ જોએ જ્યાં બે ૥ થઈ શકે એનું વિચારી આ આજીવન તો એની સાથે હોવું જ જોઈએ મંદિરનો વૈભવ વધે અને જાહેર જીવન ત્રમુલ્લ થાય તો મોટી પાત્રી એની રહે એનું ઉદ્દેશ્ય એમનાં (૨ તથા) બાકીનાં એવીયે જાજી વડે તો એના પર છન પણ બસાય. પણ દેવ મંદિરની આત્મપાત્ર વિસ્તીર્ણ અને ખુબી જગ્યા તો હોવી જ જોઈએ રક્ષા પરની દુકાનો જેવા સા. મંદિરો બાનવારી રથો જાળ નથી એવાઓને રજા જ ન મળવી જોઈએ.

બીજી આપણા જૂનાં મંદિરોનાં જર્મગુહો બહુ જ મજબૂત, પણ અજવાળા વાળા અને નામદ હોય છે મૂર્તિના ગમવ મરના મૂર્તિના ઘણાના ગમવનો ખ્યાલ રાખીને જ આ વ્યવસ્થા મરતી હોવી જોઈએ જર્મગુહમાં બેસીને મૂર્તિને અભિષેક કરનાર સ્વના ઉમેદવારને ઈચ્છાક્રમાં બીજી વાગ જાવાવનો અનુભવ મરાવવાનો ઉદ્દેશ પણ એમાં હા. તો કામ જામ? મૂર્તિને આમ ગૂંજાવવાની ભાવિક લોકોને દશનની ભાગ અગવડ થાય છે એ તો દેખીતી હા મારી છે હવે પછીનાં મંદિરોમાં મૂર્તિના રૂચી દર્શન થાય એટલા માં ઊંચા-ઓટલા ઉપર તને ખરી કાંચી જોઈએ મૂર્તિની આનપાત્ર દીવાલ ન જ હોય મૂર્તિની ફરતે ચાર, આઠ કે વધુ થાબડા ઉપર જ વિખર ચાલવું હોય તો ન હાથ પણ સુદર અને દર્શનશુભ ભાવને પણ ભાર નાવડ થાય મૂર્તિ ઉપર બસાવર અજવાળા પડવાથી ધમમ્મ તત્ત્વ નિહિત ગુહાયામ્ હવાનો વખત ન આવે બહુ બહુ તો મૂર્તિની પાછળની બાજુ મૂર્તિને ઠાકે એટલી દીવાલ નાખી લવી ભીડ રોકવા ખાતર મૂર્તિની આનપાત્ર ચાર ફૂટ ઊંચાઈનો મરો ભડ હોય પણ આ વ્યવસ્થામાં ભી ને જાવકાથ જ નથી દરે જાણ આગળ થતીને પોતાને હાથ મૂર્તિની પૂજા મરાવતો રિવાજ મઠી નાખ્યો હોય તો થતાણનું મથું જ કાચુ ન રહે.

મંદિર આગળ દીપમાળ બાધવી હોય તો એ દીપમાળ આખા ગામને પહોંચે ગીરના મિનારા તરીકે કામ આવે એટલી ઊંચી હોવી જોઈએ રાત ભૂલા પડેલા લોકોને દિશા સૂઝે એટલા માટે એ દીપમાળની ટાવ પર એક મોટો દીવો આખી રાત બળતો રાખવામાં આવે તો કોઈ કોઈ ઠમણ તો બહુ જ આવકારવાયકા. આપણે મંદિરના આગમમાં એક બાજુ પર એક મોટો ફૂવો હોવો જ જોઈએ જેની આસપાસ ગામના ઘણા લોકો તમ જ વર્માર્ગથી નાહી થક તેમ જ કપા. ધોઈ થે અને છતાં ત્યાં મલવ કે ગંદવાડ થાર નહીં એવી ગોકવણ હોવી જોઈએ.

ઘણા લોકો જમવા ભેગા થાય છે, સાંજે ભેગા ફરવા જાય છે તેમ નાહવાને પણ ભેગા થાય એવો રિવાજ પાડી શકાય. નદીના ઘાટ ઉપર લોકો ભેગા થાય છે ખરા પણ એમાં ક્લેશ જેવું વાતાવરણ નથી જન્મતું. મંદિરને જો આપણા જાહેર જીવનનું કેન્દ્ર બનાવવું હોય તો નગરવાસીઓ અથવા ગ્રામવાસીઓ અનેક રીતે અને અનેક કારણે મંદિરમાં ભેગા થાય એવો રિવાજ પાડવો જોઈએ.

૧૯૩૧

૩

મૂર્તિપૂજા

દરેક સમાજે પોતાની સંસ્થાઓ અને સામાજિક પ્રથાઓ વખતોવખત તપાસવી ઘટે છે અને જૂના સાથે સમજાવ સખી, ચાલતી પ્રવૃત્તિ બરોબર સમજી લઈ, ભવિષ્ય ઉપર દૃષ્ટિ રાખી જોઈતા ફેરફાર કરવા ઘટે છે. મૂર્તિપૂજાની પ્રથા અથવા સંસ્થા બધી બાબતોથી તપાસવાનો વખત આવ્યો છે. મૂર્તિપૂજાનો જોને વિરોધ નથી તે જ પ્રમાણે મૂર્તિપૂજા વિષે જોને હવે વિશેષ ઉત્સાહ રહ્યો નથી એવા એક સામાન્ય માન્યસને ઊપજતા આ કેટલાક વિચારો છે.

મૂર્તિપૂજા ધર્મસાધનાનું આવશ્યક અંગ નથી, એમ હું માનું છું, એની સાથે એમ પણ હું માનું છું કે આપણા દેશમાં જે પ્રકારે મૂર્તિપૂજા ચાલે છે એમાં મૂર્તિવિધ્વસકો કંપે છે તેમ અનોંતિકતા છે એવુંયે કહ્યું નથી. મૂર્તિપૂજાનો આકાશ માણસના ચિત્તને આવશ્યક નથી; અને છતાં માણસ એવો આકાશ લે તો તેમાં શરમાવા જેવું કંઈ નથી. મૂર્તિપૂજા દ્વારા મોક્ષ નજીક આવ્યો હોય એમ માન્યામાં નથી આવતું, એની સાથે એટલું તો ખરું કે મૂર્તિપૂજા દ્વારા, અને ખાત્ર કરીને મંદિરોની સ્થાપના દ્વારા, આપણે આપણી સંસ્કૃતિને ઘણો વેગ આપ્યો છે, સમાજનું સંગઠન કર્યું છે, ધાર્મિક સાહિત્ય, સંગીત, કલા અને ઉત્સવો ખીલ્યાં છે અને અમુક હદ સુધી આખી પ્રજામાં સર્વોદય તરફ લઈ જનારા સંસ્કારો ફેલાવવાની સગવડ કરી છે. આપણી પ્રજાની રસિકતા, સંસ્કારિતા અને ધાર્મિકતા વ્યક્ત કરવા માટે મંદિરોનો ઉપયોગ ઘણો થયો છે. એટલે આપણાં મંદિરો આપણી ભક્તિનાં બાજન થઈ પડ્યાં છે એ બધી રીતે ચોગ્ય છે. પણ એનો અર્થ એ નથી કે મૂર્તિપૂજા અને મંદિરોની સંસ્થામાં કયો મૌલિક ફેરફાર કરાય જ નહીં.

જીવતો સમાજ ધારે તો આગળ પાછળનો પૂર્ણ વિચાર કરી પોતાના ધર્મમાં, તેમ જ ધાર્મિક સંસ્થાઓમાં—સમાજમાં તેમ જ સામાજિક રૂઢિઓમાં—આવશ્યક ફેરફારો કરવાને લક્ષ્ય લકદાર છે એમ સમજીને જ આ લેખ ઘણાં વર્ષો પહેલાં લખાયો હતો. આજે પણ મારા એ અભિપ્રાયમાં ફેરફાર થયો નથી.

આપણા મંદિરો વિશે મેં આના પરોણા અનેક વેખો લખ્યા છે વરતેજના હિન્દુઓ માટેનું મંદિર નિર્માણ તે વખતે મૂર્તિઓની સ્થાપના મારે હાથે જ થઈ હતી તે વખતના મારા પ્રવચનમાં મૂર્તિપૂજાની મેં બધી બાબતો મીમાન્સા કરી છે આ વિષય ઉપર આ ગ્રંથ પૂર્વક સચીન વિચારની જરૂર છે અમુક માધ્યમ મૂર્તિપૂજાનું સમર્થન કરે છે કે વિરોધ કરે છે એનું જોઈને જાણનાર જાણુ કે બધી જાણને એ આગળના જમાના માટે અને આપણા કાલની દૃષ્ટિએ અગત્ય છે

હિંદુ ધર્મમાં નાચું જોતા મૂર્તિપૂજાનો આગ્રહ કે વિરોધ બેમાંથી એકે નથી મહાપ્રધાન કરતાં વે મા મૂર્તિપૂજાનો ઉદ્દેશ શોધી મઠી યજ્ઞ કે નહીં એ સવાલને યાદુ મહત્ત્વ નથી મહાભારતમાં મંદિરનો ઉદ્દેશ મ્હવિ નથી એ મિત્ર સ્વવાની પણ જાણ નથી આપણા આચારધર્મનો બરો આધાર શ્રીત અને ગૃહ્યમૂલો ઉપર છે એમાંથી જ સ્મૃતિઓનો વિસ્તાર થયો છે માત્રમ સાવ અકાઈ જાય એવી વિભાગી એ સ્મૃતિ નાહિત્યમાં આચારધર્મ વિસ્તાર્યા છે એમાં મૂર્તિપૂજા દર્શનથી વેગની બાજુ છે જ નહીં એટલે હિંદુ ધર્મ જેકે મૂર્તિપૂજાનો વિરોધી નથી તોયે 'હિંદુ ધર્મમાં મૂળમાં મૂર્તિપૂજા નથી' એ વિષે જે મત હોઈ ન શકે પડે મૂળ હિંદુ ધર્મનું એ પ્રશ્ન નહીં તો કયારી જ મનાય? ત્યાર આ મૂર્તિપૂજા આવી કયાથી?

મૂર્તિપૂજા અને મૂર્તિનિર્માણ વચ્ચે ભેદ કરવો જોઈએ મૂર્તિઓ તો પગપુષ્પી એટલે પ્રાગ્-ઐતિહાસિક તથા જનતી હલ મોહન જે દોમાં જ માગીની મૂર્તિઓ જડી છે એમાં એક મૂર્તિ પૂજાની હોય એવું અનુમાન કરવામાં આવ્યું છે અને બીજી જે નાની મૂર્તિઓ વિવિધ શિલેશ્વરના પરથી કૃષિદેવતાની હા એવી જ પના કરવામાં આવી છે એ પર માગીની જ છે પરંપરાઓની મૂર્તિઓ તો અનેક પ્રાચીન જાણી આવી છે પણ એ બરી પૂજાના સાધન તરીકે વપરાતી હતી કે નહીં એ મહેનુ મુશ્કેલ છે જોન કૃષિદેવતાની મૂર્તિ તરીકે ઓળખવાનો પ્રયત્ન થાય છે એ કે ૧૪ નોડાસીની મૂર્તિઓ હોય એમ પણ બને કારણ કે મારા ઉપર જાણે જે બાજુ જે દોષના મરડની પક બનાડયા હોય એવું એમનું શિલેશ્વર છે

સત્ત્વ એ મૂર્તિઓ કયાથી પેદા થઈ એ નથી પણ પૂજાના સાધન તરીકે મૂર્તિઓ આપણે ત્યાં કયાથી ચાલી આવી અરવા કયારની વપરાયા લાગી એ છે

કેટલાક માને છે કે બૌદ્ધોએ તેમ જ જૈનોએ આ દશમાં મૂર્તિપૂજા દાખલ કરી પ્રાચીન બૌદ્ધ કોતરકામમાં પરોણા બુદ્ધની પોતાની મૂર્તિ કોતરતા ન હતા એક ધોડો જીન કસેવો પણ સત્ત્વર વજરનો કોતરવો હોય અને એની આસપાસ ભક્તાનો મેળો બતાવ્યો હોય એટલે માની લેવાનું કે ધોડા પર બુદ્ધ ભગવાન નિરાજમાન છે બુદ્ધ ભગવાનને મૂર્તિ દ્વારા વ્યવસ્થા કરાય નહીં એટલી આમન્યા તે વખતે રખાતી હલ

કેટલાક બૌદ્ધો કહે છે કે પહેલાં અમારામાં મૂર્તિપૂજા હતી જ નહીં એ તો તત્ત્વમાર્ગનો ચેપ છે તાત્ત્વિકોની અસરથી મહાયાના પદ ઉદભવ્યો અને પછી પરલોકના મુખદુ ખના ચિત્રો અને વિમાનો લોકોને બતાવી લોકોની મદદા જગત અને દૃઢ કરવાના પ્રયત્નો થવા લાગ્યા એ વખતનો આ મૂર્તિપૂજા સમ્રદાય દેખાય છે વધારે સંભવિત એ લાગે છે કે મૂર્તિપૂજા આપણે ત્યાં ગ્રીસમાંથી આવેલી હોય પશ્ચરત્નું કોતરકામ ચવન (આયોનિયા-ગ્રીસ) દેશથી બાલ્કિક દેશમાં વર્ધને હિંદુસ્તાનમાં પહોંચેલું છે કળારત્નિક, સંસ્કારી અને ઉત્સવપ્રિય આયેનિ-પછી તે વેદધર્મી હોય, જૈનધર્મી કે બૌદ્ધધર્મી-સુંદર સુંદર મૂર્તિઓ, તેમની પૂજા, ઉત્સવો, રથયાત્રા, ઊંચાં મંદિરો અને તેમાં ચાલતા ભોગો બધું જામી જાયું હશે મહાભારત કાલને અને યજ્ઞની પ્રથા મોળી પડી હતી જ એની અવેજીમાં લોકોને કંટપના માટે કઈક ખાદ્ય જોઈતું હતું જ એટલે મૂર્તિપૂજા એમને ફાવતી આવી હશે રાજ્ય દૃઢ કરવાના મુખ્ય ઉપાયો ત્રણ (૧) લશ્કરી સામર્થ્યથી લોકોને દબાવવા, (૨) કેળવણી અથવા પ્રચાર દ્વારા લોકોના હૃદયો અથવા લાગણીઓ કબજે કરવી અને (૩) જનતાની ચિત્તવૃત્તિ રગાઈ જાય એવા ઉત્સવ, 'સમાજે', યાત્રાઓ વગેરે ચલાવી લોકોની ખુશામત કરવી મુસલમાનો હિંદુસ્તાનમાં આવ્યા એ પહેલાં જ અનેક જાતો આ દેશમાં આવીને વસી તેમણે અહીંનો ધર્મ સ્વીકાર્યો, અહીંના ધાર્મિકોને ઉત્તેજન આપ્યું, તેઓ અહીંની ભાષા બોલવા લાગ્યા અને અહીંના થવા પછી તો એ બહારના લોકોની સારીનરસી કંટપનાઓ, માન્યતાઓ અને રૂઢિઓ પણ આપણે ત્યાં દાખલ થવા વગર રહે જ કેમ? આમ હિંદુ ધર્મ ગંગા નદીના પ્રવાહની પેઠે ખૂબ બહોળો અને કાદવવાળો થયો મૂળ વૈદિક ધર્મ અત્યંત શુદ્ધ હતો, એમાં જરાયે ભેગ નહોતો એમ કહેવાની અહીં મત રજ નથી પણ મૂળ ધર્મ, મૂળ સમાજની પેઠે એકરૂપ, સુશ્રિષ્ટ અને પ્રાણવાન હતો જ્યારે પાછાનો ખીચડો અવવસ્થિત, ચિથિત અને મેદસ્વી થઈ ગયે તો એમાં થક નથી 'નવો મુસલમાન વધારે અ-ચા અ-ચા બોલે' એ કહેવત પ્રમાણે આ બહારથી આવેલા રાજાઓ અને જમાનો દેશી લોકોની રૂઢિઓનું અને લાગણીનું વધારે ચુસ્તપણે પાલન કરે અને જાનજાનના ઉત્સવો અને મંદિરો ચાલતા કરી પોતાનું પારકાપણ મટાડવાનો પ્રયત્ન કરે એ પણ સંભવે ગમે તે હો, પણ હિંદુ સમાજમાં અને હિંદુ ધર્મમાં મૂર્તિપૂજાની જડમૂળો ખૂબ ઊંડે જઈ છે એ વાત નિવિવાદ છે

મંદેવત છે કે સમસ્ત જગતને માટે નવા જાઈને પદ મારી નાખે અને પોતાનો ધર્મ પણ છોડે મૂર્તિપૂજા અને મંદિરોની સ્થાપના એ કેટલાક શ્રાવણોનો નવસ થઈ પડ્યો મામાન્ય લોકોને પણ ત્યાગ-નવસ્થા અને ચિત્તશુદ્ધિના અથરા ધર્મ કરનાં દેવાનું માવવનાને, તે દવા માવવનું થ । એ ન્હાં દેવોને ખવ ભવા પિવગ્રવવા એટલે દેવો પણ આપણને ખવગ્રવશે, પિવગ્રવશે, એ તહેલો બુધિ મુખિની લાવવ

જનાવના ધર્મ નથી નથી, અને માર્ગે અને મૂર્તિપૂજા આખરે હિંદુ ધર્મનું ચોક્કસ માન્ય અંતર છે.

મૂર્તિપૂજા હિન્દુસ્તાનના અનાર્થ કે જાતી રીતે પાતેથી આર્થ લોનેથી ધીમે ધીમે રીતે હોય એવી પણ એક પના છે નાથદ્વારાની શ્રીનાથની ત્રિદામણી છત્રી પુરી જાનાયછત્રી વિચિત્ર મૂર્તિઓ વગેરે પ્રકારે જોતાં આપણે એ તોન્દરો પાત્રક ગ્રીન દેવ પાનેથી ન જ લીધા હોય આપણે ત્યાના એ વિદ્વાન એમ તિલક ગ્વાનો પ્રવચન સી રહ્યા છે કે મૂર્તિવિચર મુન્નવમાનો આ આપ્યા તે પેલા—ધર્મા વખત પેલા—હિંદુ પૂજા વગેરે પાતિવપૂજા અરજતનાથી જ હિન્દુસ્તાનમા આવી હાવી જોઈએ આત્રની મૂર્તિપૂજા એ ઉપર વહિવેલા બધા જ પ્રવાસોમાથી નીતરી હોય એમ પણ બને!

નગુપ નિર્ગુપ ઉપાસના, તેમ જ વ્યવસ્થાન નિના સવાલો તો નોખા અને બહુ જૂના છે મૂર્તિપૂજા આવી જોડે તે જ સગુપ-ઉપાસના છે એમ લોકોને થઈ પડે, અને મ્મકંડ, તંત્રમાર્ગ, બ્રહ્મિ વગેરે ભાવનાપ્રધાન અને સ્વાપ્રચુર માર્ગોને મૂર્તિપૂજા ઉન્નતિનો એક અનરકારક ઉપાર જણાયો અગમ્ય પિત કરતા વ્યવસ્થા પિત્રી બીછી રેથકારક હોઈ થકે છે નિર્ગુપ ઉપાસના કરતાં સગુપ ઉપાસના વગરે ચાર્ણ અને નમાધાનારક છે એ પણ કમૂઝ કરીએ પ્રાકૃત લોકો માટે વ્યવસ્થા અને નગુપ જ દીક છે એ ખરું પણ એ ઉપરથી એમ નથી નિલ્લ થનું કે અજ્ઞાન, અજોષ અને વહેમથી જ લોકો માટે મૂર્તિપૂજા જોખમકારક નથી નામાન્ય લોકો બને ત્યાં સુધી ઉદારચરિત્ર સત સત્પુરુષોની નેવા-ચુગૂણ કર અન સત્સંકાર દ્વારા ધર્મશોધ મેળવે એ નિર્ગુપોપાસનાનો એક પ્રકાર છે ઈશ્વર એ પરમ પિતા છે, માતા છે, માલિક છે, પતિ છે, માયુક છે, મિત્ર છે, ગુરુ છે આચાર્ય છે એમ નમે તે એ અથવા અનેક સંગ્રહો સ્વી ઈશ્વરના ન્યાયી, દસમય સ્વાધિકારી, જ્ઞાનદાથી, સમાચાર વગેરે અને નિર્ગુપોનું ધ્યાન કરી ઈશ્વરની ભક્તિ કરવી એ જ નાવી વ્યવસ્થા છે સગુપોપાસનાનો મુખ્ય અથ પણ એ જ છે મુન્નવમાનો શીખ લોકો, પ્રાચીનનામાજીઓ, પ્રો સ્ટે ખ્રિસ્તીઓ વગર બધા મૂર્તિના આ બિન વિના આ નેત્રે જ નિર્ગુપોપાસના છે પ્રાકૃત લોકોને માત્ર એ જ યોગ્ય છે

ખરું જોતા જડ અને વહેમી લોકો માટે નહીં, પણ વિચિત્ર સસ્કારો પામેલા અને તત્ત્વજ્ઞાનમા આ જ વધેલા પણ સ્વાસ્થિક અપરાધ લોકોને માત્ર જ મૂર્તિપૂજા યમની છે ઈશ્વર સ્વત્ર છે એ તત્ત્વનું સાચું સ્વરૂપ જોઈ સમજ થકે છે, તેમને જ માટે મૂર્તિપૂજા ધાર્મિકતા કેળવવાનું એક નિર્ણય સાધન થઈ થકે છે જો મૂર્તિપૂજા એ સર્વશ્રેષ્ઠ સાધન તો ન જ ગણાય જડ બલિદવાળાઓ માટે જ મૂર્તિપૂજા છે એમ કહેવામાં આવે છે પણ જડ-અમાજ મૂર્તિપૂજાનું સ્વસ્થ સમજ થકનો નથી જ માત્રગની દૃષ્ટિએ મૂર્તિ એ એક મોટું ભૂત જેવું છે એના મનમાં મૂર્તિ સાથે બીક અને ડર જ આવે થકે છે અને એની પૂજા તો બગિયાતે શરૂ

જઈ બચી જવાનો ઉપાય જ હોય છે એવા લોકો માટે તો મૂર્તિપૂજા નિર્ભયતા અને સ્વતંત્રતાની વિનાશક છે અંદરથી પોલી એવી લાક્ષણિક મોટી મૂર્તિ બનાવી એ મૂર્તિના હાથમા મૂકેલો ભોગ એ હાથને પાછળથી બાંધેલી એક છૂપી દોરી ખેંચવાથી મૂર્તિના મોઢામાં પડી જવાની વિગતો આપણે કયા નથી વાચી? હિંદુસ્તાન બહારના દેશોમા મૂર્તિપૂજાએ અવર્ણનીય અન્યાયારોને ઉત્તેજન આપ્યું છે અને હિંદુસ્તાનમા મૂર્તિપૂજાએ પછાત કોમો માટે અગણિત વલેમોને જન્મ આપ્યો છે તત્ત્વજ્ઞાનની કેળવણી જેમને મળી તેઓ બેશક મૂર્તિપૂજામાંથી ઘણો લાભ ઉઠાવી શક્યા પણ એવાઓમાંથી જેઓ શદ્ધ આત્માર્થી એટલે મોક્ષાર્થી હતા તેઓ તગ્ત જ મૂર્તિપૂજાને વગવી આગળ જયા મૂર્તિપૂજાનો બચાવ કરતા સ્વામી વિવેકાનંદે એક વાર કહ્યું છે કે ‘મૂર્તિપૂજાથી જે સમકૃષ્ણ પરમહંસ મળતા હોય તો મૂર્તિ પૂજા ઘણું જીવો!’ પૂજાગી સમકૃષ્ણ પરમહંસનો ધવો જ મૂળે મૂર્તિપૂજાનો હતો, પણ આખરે એમાંથી તેઓ પણ નીકળી જ ગયા હતા કૃષ્ણે ઝાડ પર જ ઈશ્વરને અર્પણ છે, તે તોડીને મૂર્તિને માથે શા માટે ચડાવવા એમ તેઓ કહેતા અને ભાવારેશમા આવે એટલે મૂર્તિની પૂજા કરવાને બદલે પોતાની જ પૂજા કરતા એમણે મૂર્તિપૂજા આખર મુખી છોડી ન હતી, પણ આગળ જતા તેઓ મૂર્તિપૂજાનું યથાર્થ સ્વરૂપ સમજી ગયા હતા.

એટલે ધ્યાનપૂર્વક તપાસતા જણાયે કે મૂર્તિપૂજા એ સાવ જડ લોકોને માટે હિતકર નથી તેમ જ અત્યંત સરકારી અને ગંભીર લોકો માટે એ આવશ્યક નથી જેને મૂર્તિપૂજાની દેવ પડી ગઈ છે, તેને તે છોડવા માટે માનસપૂજા એ વચગાળું પગથિયું છે આપણા સાધુસનોએ મૂર્તિપૂજાનો મોટો ભાગે સીધો વિરોધ નથી કર્યો પણ પૂજાને બદલે ભજનને જ એમણે પ્રાધાન્ય આપ્યું છે.

ખ્રિસ્તી ધર્મ જાહે અનેક દેવોને આગ્રહપૂર્ક રજા આપી એક દેવની સ્થાપના કરી ત્યારે લોકોએ—કેમ કે અનેકતા એમના હાડમાંથી ગઈ ન હતી—અનેક લતીની પૂજા ચાગુ કરી તે જ રીતે એકેશ્વરી ધર્મના આગ્રહી ઇશ્વામી અરબસ્તાનમા અને તુર્કસ્તાનમા પણ પવિત્ર સ્થળો, પવિત્ર કબરો, કુરાનના મત્રોનો ઉચ્ચાર અને એમાંથી થતા ચમત્કાર વગેરે અનેક પ્રકારો પેદા થયા.

ધર્મ ખરું જોતા શાસ્ત્રો અને ધર્મગરુઓના ફનવાઓ ઉપર આધાર નથી રાખતો પણ શુદ્ધ સાંત્વિક ભાવનાઓ, શુદ્ધ બુદ્ધિ, સારાનરસાનો વિવેક કરનાર વિવેચક શક્તિ અને પવિત્ર પરુષોના અનુભવ ઉપર આધાર રાખે છે ધર્મ એ જીવંત વસ્તુ છે શાસ્ત્ર ગ્રંથોના શબ્દોનું પ્રમાણુય લઈ બેસવું એ જ જડપૂજા અથવા બુતપરસ્તી છે હૃદયમાંથી પરમાત્માને અને એણે આપેલી જીવંત ધર્મવૃત્તિને ખજેડી એને ઠેકાણે શાસ્ત્રો, ગ્રંથો અને જૂના રિવાજોને બેગાડવા એમા ધર્મની હાડહડની અવગણના છે.

આપણે એ માનમાં સમર્થ પડે છે કે મમાજ દશદે પોતાને અને અંદરથી, એટલે સ્વેચ્છથી, પ્રગતિ ન કરે ત્યારે એને પદમ્ભે પ્રાપ્ત દશાવસ્થા ફેરફાર કરવા પડે છે. આખરે થવાનું તે થઈ જાય છે, પણ ક્રમને કારણે જે ચિત્તિ ઉત્પન્ન થાય છે તેની અંતર ઘંઘા કાઢ મુશી ટટે છે. ઈશ્વરની મૂનિ જનાવરાથી અને એને જન જનના ઉપચાર આપણી માનસની પ્રીત મુદિત્તું કદાચ અપમાન થતું હશે. પણ એથી ઈશ્વરનું અપમાન શ્યા છે એ તો ગમે નથી ઊંચરનું. પળેગી વાન એ છે કે ઈશ્વરનું માનઅપમાન માનવના લાભમાં છે જ નહીં. માનવે પોતાના સ્વભાવ ઉપરથી જ ઈશ્વરને 'જેવાસ ઝોડ' એટલે કે 'મન્સરી દેવ' બનાવ્યો, મન્સરી પતિ, મન્સરી રાજા, મન્સરી ઉસ્તાદ અને મન્સરી દેવ—અથા એક જ વૃત્તિના પરિપાક છે. ઈશ્વર એક તોય છેનાં એના અનેક ગુણો અને વિભૂતિઓ પરત્વે અનેક દેવો માનવે કાઢી કાઢ્યા. એટલે એક ઈશ્વર ઉપસાંતની દેવદેવીઓ તો કાલ્પનિક છે. આટલા દેવો જોઈ પદમાભાને ચીટ યાની આવે? ઈશ્વર જાણે છે કે ભલે ભૂલથી પણ આ લોકો અને પોતાને જ પૂજે છે. માનવજાતમાં કેટલી અપૂર્ણતા છે, એની ગરજ યી છે, એને કઈ રીતે સમાધાન મળે છે એ જાણું શું ઈશ્વરથી અજાણું છે? હદયમાં રહી હદયને પ્રેરનાર અંતર્યામી શું હદયના ભાવ નથી જાણી શકતો?

મૂનિપૂજથી જેમ સાબો છે તેમ જ કેટલાંક ગુરુસાનોનો સંજય પણ છે. તેમાંનું એક મોટું ગુરુસાન તે ધર્મરક્ષા જાણમાં એવી આવનો અંતરાય છે. જાડ પાલિય પદાર્થની મૂનિ જનાવ્યા પછી અન્ય પદાર્થો કરતાં એનામાં વિશેષ યત્નિ છે એમ માનવાની ભૂલ આપણને હમેશાં નડે છે. માનવની ભાવના એક દેશાભિ ચેટિ છે અને બીજા દેશાભિ નથી ચેટતી એ સ્વભાવજન ભેદ છે. પણ એને વસ્તુગત ભેદ માનવા અથવા એવી ભ્રમણાને ઉત્તેજન આપવું એ ઈચ્છતા થોગ નથી.

માનવમાં બોન ભોગવવાની, કથાનો આનંદ લેવાની, ઉન્નયો ઊભવવાની અને ટોળે મળી લાગે કરવાની વૃત્તિ છે. એ વૃત્તિ એકદમ મારી મરે નહીં. આમુક દૃષ્ટિએ આ બધી વસ્તુઓ મારવા કરતાં ઇંચદાપૂર્વક વિવિષ્ટ કાળમાં કેળવવાથી જ એમનું ખચખચરૂપ ટાળી શકાય છે. તેથી સમાજના પ્રાચીન આગેવાનોએ ધર્મનો અને સાર્વત્રિક વાસનાઓનો સંબંધ જોડી દીધો. એક બાજુએ આથી લાભ થયો. ભોગાદિકમાં પણ ધાર્મિક વૃત્તિનો પ્રવેશ થાય એ કંઈ નાનીસૂની પ્રગતિ નથી. પણ એની સાથે ધર્મમાં—ધર્મ વિષેના ખ્યાલમાં, ધાર્મિક આદર્શમાં ભોગાદિક મેલી વસ્તુઓ ધૂસી ગઈ એ એ જ વસ્તુની બીજી બાજુ. એને ઈષ્ટ કોમ્ ગણી શકે? મધમાં પાણી રેડવાથી પાણીનો સ્વાદ મુલ્યો, પણ તેટલે જ દરજ્જે મધનો સ્વાદ બગડ્યો અથવા ઊંચો. એના જેવું જ આ છે. ધર્મનો ફેલાવો વધારવા માટે, ધર્મ લોકપ્રિય કરવા માટે, લોકો જે ઈચ્છા કરવા ગયા તેને જ કારણે તેમને ધર્મ કંઈક મોજો કરવો પડ્યો. ધણ લોકો જે બીજી રીતે ધર્મની અસર તથે ન આવત તે આથી

ગણેજો આવી ગયા ખરા પણ ધર્મની ગતિ અને ધર્મનું તેજ કઈક ઓછા થયાં એની ના પડાય? દરેક ધાર્મિક વસ્તુ ખૂબે માણસના હૃદયમા શાસ્ત્રાભક્તિ હોય જ. એટલે ગમે તે કારણે જે વસ્તુ એક વાર ધર્મમાં ધૂસી તેનાં મૂળિયાં જીવનમાં એવું તો જોર પકડે છે કે તે અધર્મને પોષક છે એવી ખાતરી થયા પછી પણ એને દૂર કરવાનું મુશ્કેલ થઈ જાય છે. પ્રાણીઓનું બલિદાન, દેવદાસીઓની પ્રથા, પૂજામાં તાંબૂલાદિનો ઉપયોગ, અસ્પૃશ્યતા, પ્રતિનિધિ મારફતે પાપભાવન અને પુણ્યપ્રાપ્તિ, ભૂતપ્રેતોની પૂજા, દ્રવ્યો બાળીને થતો યજ્ઞ વગેરે કેટલીયે ઘાતક અને ભ્રમોત્પાદક વસ્તુઓ ધર્મમાં ધૂસી જવાને કારણે જ અત્યાજ સુધી ટકી છે અને હજી આપણને નડે છે. મૂર્તિપૂજનું પણ આમ જ થયું છે. સમકૃષ્ણ પરમહંસ ઘરાબ પીતા નહીં, છતાં પૂજામાં વપરાયેલું મદ્ય એમને પ્રમાદ તરીકે આપવામાં આવે એટલે એ મદ્યમાં એક આંગળી નાખી એનો સૂક્ષ્મ છાટો મોઢામા ઉગ્રકતા અથવા એ જ આંગળી નાખી કપાળ ઉપર મઘનો ચાદલો કરતા એમણે માંસ છોડી દીધું ત્યાર પછી પ્રમાદનું માત્ર કોઈ એમને આપે તો તે માથે ચડાવી એક કોરે મૂકી દેતા. આવી રીતે મૂર્તિપૂજા દ્વારા કેટલીયે અનિષ્ટ વસ્તુઓ પોતાની આવરદા ાંભાળ્યે જાય છે. ભોગમાં ધાર્મિકતા દ્વારા સંવત્સ દાખલ કરવાના પ્રયત્નમા ભોગ જ વધારે દૃઢ થયો. મૂર્તિપૂજા દ્વારા કંપનાશ્વમિને—રસવૃત્તિને એક બાજુએ કેળવણી મળી તો બીજી બાજુએ એ જ વસ્તુઓની પ્રગતિ ઉપર અંકુશ મુકાયો.

જેમ નદીના પ્રવાહમા એકાદ વામ બાધી સખવાધી કેટલોયે કચરો અને લીંપ એની આસપાસ બાઝી રહે છે તેમ મૂર્તિપૂજાની આસપાસ કેટલાયે વહેમો અને સામાજિક સગ્રાઓ ટકી રહ્યા છે. આપણા મંદિરો સામાજિક છે પણ સાર્વ જનિક નથી! તેથી ધણી સામાજિક સપત્તિ ખાનગી બની જાય છે. પરિણામે એનો દુરુપયોગ અથવા અનુપયોગ થાય છે. નામધારી રાજના પ્રધાનોમા જે દોષો આવે છે, તે બધા દેવસ્થાનોમાં આવી જાય છે.

પણ આ તો કેવળ નુકસાનની બાજુ બતાવી બીજી બાજુથી લાભ પણ અનેક છે. સરવાળે લાભ વધારે છે કે હાનિ વધારે છે એ તપાસવું જોઈએ.

નવા મંદિરો

આપમે નવા જમાનાના ચોગ્રે મંદિરોનો ઉપયોગ પડેલા બેટલો નથી જતા મંદિરોમાં જતું જો આપમને લાગે. નમ્રો વાપાર લાગે છે મોઠું ખાન ઉત્તવ હાથ અને જતું પગ તા પાન જુદો નહીં તા મંદિરો હવે અધિષ્ઠિત કિંગ્ડોમ, ખેતીઓ, વિધવાઓ અને દુષિવાર્તી જોર ગ્રામ્યો માટે જ છે, જોવી આપમી લાગી થઈ ઈ છે જોઈ મંદિરની મૂર્તિ ખાન રૂપાત્રી હોય અથવા વિશેષ થયેલા પડેતી હોય તો એ મોહનતા જેવા મન લલચાવે ખરું પણ દર્શન માટે બેગા થયેલા અનુભવી જોમો પાતાના જોવાલક્ષી કથારે મોહનતા અને કાવ્ય દેવા દે ત્યારે ને! જોર લોમો, પાનજો અને માગમો આપમને એક મિનિટનીયે યાદિ મગવા ન દે મૂર્તિનું ધ્યાન ધરવા એક કાલ ઊભા રહીએ ત્યા તો 'વસ્ત્રનીય લો અને દિવસ આપો'ની ઉપસાવી થઈ જ સમજવી

કેવાક મંદિરોના દેવો જર્મીઓમત રજવા. જેવા હોય છે રજવાડામાં જેટલા બા વિચાર અને વ્યવસ્થા હોય તે બધા જો દેવોને મગવા જેઈએ એક મંદિરમાં તો મેં વેશ્યાઓને મંદિરના પાવિયાની પાસેથી મરતા જેઈ છે આ દેવોના સ્વચ્છતા અનેક લ્લીઓ પણ હાથ છે, અને રજવાડાની પેક સામીઓને મળવાના વારા પણ નક્કી મરવા હાથ છે હિંદુ જોવા ભક્તો જે દિવસે થય તે દિવસ મૂર્તિ ન. પણ ત્યા સુધી હિંદુઓને પોતાના ભન જેવા થવું પગ એ વાત સાચી છે મનની પ્રજના દેવો પણ મનની જોલુકમીથી લ્લાપત્રી પ્રજના દેવો પણ કાકમા રહીમ બને છે તે થી મા મ્હાર બને છે આપમા કંચક લ્લો શીધમેથી છે મ્હલક, ગુનિદિવ્ય છે અને આ સ્વભાવ જાખર આપમી પૂજાવિધિમા પ્રગટ થાય છે

જેમ આપમા ધનિકો મેગવવી સપત્તિ પડીડતાર ચાવ એટલા માત્ર એનું સ્થાવર જમીનમા રૂપાંતર જ છે તેમ જ જેને કઈક પૂજનો વિનિ સૂઝથો તે તન તેને યાત્રીની આજ્ઞાનું સ્વરૂપ આપી તન વિરતન કરી મૂકે છે દરક મંદિરની પૂજાપ્રમાણિકા જુદી પણ એક વાત ચાલી એટલ એમા ફરફાર ન થાય સરકારની જમરદસ્તી અથવા શરતાય જેવાની ચિરજેરી આગળ જે ફરફાર થાત ખરા

આપમા મંદિરોની સપત્તિ અને એનો થતો ઉપયોગ કોઈ પણ માણસને અસ્વસ્થ કરી મૂકે એવા છે છતાં એની વ્યવસ્થામાં કિતરીને કઈક સુપરોગનું કાર્ય કરાય એ જાણા જગજગ ફોગટ દખાય છે શીખ લોકોએ પોતાના મંદિરોમા સુધારો દાખલ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો ત્યા તો ખુનામરકી સુધી વાત આવી દક્ષિણમા મંદિરોની આવક યા નમાજનો કે ગરકારનો કાબૂ જેસા વાનો કાલો ઘડવાની હિંચચાવ

ચાહે છે ત્યાં તુમી પરલ્લી સમરને મહાપુલ જેવા પ્રનો મીં પેની સપતિમાંથી
વેર મોને માં પે ત મળે છે ત્યાં તુમી સરજા પવ શા માં મંદિરોની વ્યવસ્થામાં
દખા કર?

‘મંદિર એ સમ્યા ન્હાણી ઘેરો રી છે એમાં કલા તુમીના ધવાના નથી
એ રી મને ન્હાણે એ જીવ પડ પગી ભીં ત્યાં ભાવે’ એમ નાનના ધણા રહે
પણ હમણાં હમણાં અમર રી તેમ જ દાગોલ જેવે ઠેકાણે આનંદોત્સવો પોતે જ
નવા મંદિરો સ્થાપ્યા છે ત્યાર એ સરજા નિષ્પ્રયોજન કે કાલક્રમ નથી થઈ એમ
જ મોણું પડે છે

આપણી નવી ભાવના નવી આધ્યાત્મિક ભૂખ જો નવા સામાજિક નવાઓ
તેમ જ નવા આલ્હાનો વિશાળ કીને જ આપણ નવાં મીં પે ત્યાંથીએ અને સાથે
સાથે એમને વિષે નવા નિષ્ક્રમો ધડોએ આજે નવા મંદિરો ભડે ગમડા જેવાં
હોં એ મંદિરો સ્થાપવામાં મ કુનાર મધ્યમવ ના લાગેના મનમાં ભડે મંદિરો
વિરોધી આત્મા અને ગાંધી મોતી હોય. અત્યંત લોભેને આત્મા ન આપવાની
કેવળ ‘લોભસંગ્રામ’ની દાનનથી જ ભડે અવાં મીં પે ત્યાંથીએ હોય પણ એમની
આમણા પામિક કુલિયો મ્હો નમાનસોત્સવ તપ જે વધે તો એ મંદિરો
ભવિષ્યકાળમાં જગત સ્થાપે તરીકે ઘેષ્ટાણે, અને વજરો અને લાખો તોફો એ
મીં રાજે સેવણે તેથી અત્યારથી જ એ મંદિરોની સ્થાપના તેમની રચના, અને
પૂજાર્ચના વિધિ ભવિષ્ય તરફ દૃષ્ટિ રાખીને આપણે નક્કી કરવાં ઘટે છે

આપણાં જૂનાં મંદિરો ના ત હાથ કે મોટા મુખ્ય દેવની મૂર્તિ તો અંતરામાં
જ રહેવાની ઝરિઓએ જ ન હોતું નાણું કે એ પુરાણપુરણ મુદ્દા પ્રવિષ્ટ છે?
અંતરાની મદનથી મૂર્તિ વિરોધી અને ગુફાવા પેદા થાય છે અને બારણે બેઠા
વ્યવસ્થાપક કે ગોર મહાગતની આવક નિશ્ચિત થઈ જાય છે ઇતિહાસની દૃષ્ટિ
વાળો માણસ મ્હેણે કે મૂર્તિ કોઈ તોડી ન નાખે મૂર્તિને મેઈ લૂંટી ન જાય એવા
ખાતર તેને આમ સુરક્ષિત અસાધમાં સંભાળવામાં આવે છે સંક્રાંતિની સ્વાભાવિકતા
તપાસનાં લોકો એમ પણ કહે છે કે પ્રખર તાપવાળા આ દેશમાં જગ જગ
પથરાનાં ધીન મંદિરોમાં ખૂન ધાગમાં આ અધિકારવાળી સીતળ ઓરીઓમાં
બપોરનો વખત ગાગવો એ જ લાગેને સુખાવડ અને યાનિપ્રદ હોય છે તેથી
પૂજનાં ત્યાંનો આવાં જ બધાય

એ ગમે તેમ હો પણ હવે પછીનાં મંદિરો દેવોને અધારામાં ન જ બેસાડે એ
જરૂરનું છે જેહમ્મી બાલકાલનું (અને ગર્ભજય કિટ્ટરન) દર્શન ભડે દોઢાણ હો
પ્રજનાતક તો બધાની વચ્ચે જ શોભે હવે પછીનાં આપણાં મંદિરો ચારે બાજુથી ખુલ્લાં
હોય મહાનૂત યાંબડા ઉપર ચિખર નામવામાં આવ્યું હોય તો શોભામાં જરાયે ઊભય
ન આવે એવા મંદિરોમાં જે મૂર્તિ ઊંચા ઓટલા પર સ્થાપવામાં આવે અને
ઓટલાની આસપાસ પૂરની જગ્યા છોડી કહેડો સ્વચ્છ આવે તો મૂર્તિયે સુરક્ષિત

અને દર્શન પણ નહોતું હજારો લોકો દૂરથી પણ મૂર્તિનું દર્શન એકસામટું કરી શકે એવી રચના હોવી જોઈએ. દર્શન કરવા આવનાર લોકોની સંખ્યા જે અમર્યાદ હોય તો ટેકાડ જોઈ અને બીજા મંદિરમા હોય છે તેમ મંદિરના મધ્યમા ચાર દિશામા જેની ચાર મૂર્તિઓ બેનાડી દેવી અને જે મૂર્તિ એક જ મુખી હોય તો તેના સમક્ષેને અર્થે પાડાની બાજુ એક નાનકડી ધિવા ઊભી કરી હોય તોયે બસ છે

મંદિર ભવે નાનકડું હોય, પણ એની આસપાસ પૂરતી ખુલ્લી જગ્યા હોવી જોઈએ આપણા કેટલાંકે મંદિરો ચાં બાજુ ગોચ વસ્તી કરીને આપણે બગાડી મૂક્યા છે પ્રજા નમસ્તને મંદિરની આસપાસ ખુલ્લી જગ્યાની જરૂર જણાય તો તેવી જગ્યાઓ મેળવવી એ અઘરું નથી, અઘરું તો યાત્રાળુઓની સગવડ ખાતર નાનામોટા છાપરા ચાં બાજુ ઉતારવાનો મોહ જતો કરવો એ છે પ્રથમ મંદિરની આનંધાન મંડપો બંધાય છે, પછી ધર્મસાળાઓ આવે છે, અને આગળ જતાં બાગના લોભરી તેની દુકાનો બની મંદિરનું પવિત્ર વાતાવરણ જ હણાય છે મંદિરમાં કે આનંધાન જે કોઈ વસ્તુતર કરે છે તે તે દિશામા દર્શનની સગવડ રોકવાનું પાપ કરે છે

મંદિરની બાનનમા કુવા જેવો મુખ્ય નિયમ તો નૈવેદ્ય અથવા ભોગ વિધેનો છે હિંદુ ધર્મને પરદેશીઓ ‘ચૂનાધર્મ’ અથવા ‘રત્નોદધર્મ’ કહે છે જ્યાં સધેલી રસોઈનો સવાન આવ્યો ત્યાં ન્યાતજાતના અને આભરંછેટના બધા જ સવાલો ઊભા થાય છે આપણા ઋષિઓએ કદમૂગ અને દૂધ એટલી જ વસ્તુઓ પવિત્ર ગણવામા ભારે ડહાપણ વાપર્યું હતું એમા સકા નથી આપણા મંદિરોમા સૂકા કે લીલા, કાચા કે પાકા દૂધો જ ભોગ તરીકે લઈ જવાય એવો નિયમ કરવો અત્યંત જરૂરનો છે બહુ બહુ તો નાકર, દૂધ, માખણ અને દૂધમાથી તૈયાર થતી તાજી મીઠાઈ, એટલું જ નૈવેદ્ય માટે યોગ્ય ગણાય આપણી હોજરી અને આપણો સ્વાદ દૈનિક, તેથી આપણે અનાજ બાફીને અને જાતજાતના મસાલાથી બગાડીને ખાઈએ, હીએ નિત્યનૃપ્ત ઈશ્વરને એવો જ ખોરાક ધરવાની થી આવરથકના? વાતમીટીએ ક્યું છે ખરું

મદન પુરુષા ભવતિ તદનાસ્તસ્ય દેવતા ।

માત્રસ જેવો ખોગક ખાય છે તેવો જ એ પોતાના દેવોને અર્પણ કરવાનો એ જ રીતે અનાર્થ દેવો અને દેવીઓ ઘેર્નનકરા અને પાડાનો ભોગ માગતા થયા આપણે જે પરિચુદ્ધ હિંદુ ધર્મના દેવોની ઉપાસના કરવા માગતા હોઈએ તો પરમપાવન ઋષિઓએ પરિચુ ગણેલા કદમૂગ, દૂધ અને મીઠાનું જ નૈવેદ્ય ધરાવવું ઘટે છે ઋષિપયમીને દિવસે બજાની સેવાથી ઉત્પન્ન થયેું કચું ન ખાવાનો નિયમ હોય છે સ્વાધિન લીધે પાણી પગ આપણે જે જુલમ મુજરીએ છીએ તેનું ભાન જ એ નિયમ કરાવે છે માત્રતજાત ઉમેશને માટે એ નિષ્પાપ ખોરાક લેતી થાય એ આપણું સત્યયુગ માટેનું સ્વપ્ન છે આપણા પૂજાવિધિ દ્વારા એ આશા પોષાય એ કઈ ઓછો લાભ નથી

પૂજામાંથી ચૂલાધર્મનો આમ છેદ ઉગ્રાધા પછી (પુરાણકારની નીચેની ભલામણ સ્વીકારતાં આપણા લોકોને ઝાઝો લાંબો નહીં આવે.

શૃણ્ણાઋષરામીપસ્થાન્ શૃણ્ણસેવાયમાગતાન્ ।

શાદાલગ્નગતિનાન્શાત્પાન્ સ્પૃધ્વા ન સ્નાનમાચરેત્ ॥

“ભનવાનની સેવા અર્થે આવેલા, મંદિર પાને ભેગા થયેલા ચાંદાલોને, પતિનોને કે ભ્રષ્ટ લોકોને અડકીએ તોયે સ્નાન કરવાની જરૂર નથી ” આપણા પૂજાવિધિમાં કર્મકાંડ અને નંત્રને આપણે વધારેપડતું સ્થાન આપ્યું છે. પૂજામાં તો હૃદયધર્મની ઉત્કટતા અને સાદાઈ હોવા જોઈએ, ઈશ્વરને માણુમ જેવી બધી હાજતો હોય છે એમ કંપીને પોડશ ઉપચારનો આડંબર વધારવા કરતાં નિત્યનૃપ્ત ઈશ્વરને કથાની જરૂર નથી એ ઋષિઓનું વચન યાદ રાખી આપણી ભક્તિ અને આપણી પૂજા આપણા હૃદયને સંતોષે એ જાતની ગોઠવીએ તો ઘણી ઉપાધિમાંથી આપણે મુક્તિ જવાના ઈશ્વરની પૂજા તો હૃદય ભાવપ્રધાન હોવી જોઈએ. રમાયણદાસના પ્રયોગો અથવા વેદલોકોના દવા બનાવવાના વિધિઓ જેવી ઈશ્વરપૂજા કર્મકાંડી બનાવવાની કદી જરૂર નથી. ઔષધની ભસ્મ નૈવાર કરવામા ભૂલ થઈ તો તે ઝેર થઈ જાય છે, એ જ રીતે પૂજાવિધિમાં જવાક ભૂલ થઈ તો મહાદેવ કે માતા આપણને ભસ્મ કરી નાખશે એવી બીક કેળવવાથી શકામ ભક્તિમા ભલે ઉત્કટતા આવતી હોય, પણ ધામિકતા દૃઢ થાય જ છે એમ ન કહી શકાય. પૂજાવિધિ સાદો અને ઉત્કટ ભક્તિવાદો હોવો જોઈએ.

એવી પૂજા કરવા માટે કોઈ ખાસ ગોર, બ્રાહ્મણ કે તપોધન, બાવા કે મુખિ યાજ્ઞ રાખવાની જરૂર નથી. ધંધાદારી પૂજારી સાખ્યો એટલે એની પાછળ અસખ્ય બદીઓ આવવાની જ જૂના મંદિરોની વાત આપણે અહીં નથી કરતા. એમને એમના બધા અટપટા રિવાજો ચાલે ત્યાં સુધી મુનારક હો નવાં મંદિરોમા તો આપણે ચોખ્ખા રહીએ! જેમને મૂર્તિપૂજાનો વિરોધ નથી એવા બધા લોકો—પછી તે ગમે તે ધર્મના હોય—મંદિરમા દર્શનને અર્થે આવી શકે છે એમણે મંદિરની મર્યાદા જાળવવી જોઈએ એટલો નિયમ હોય એટલે બસ અને પૂજામાં તો એ મંદિર માં માનનાર હરકોઈ હિંદુને માન્ય વિધિ પ્રમાણે પૂજા કરવાની છૂટ હોવી જોઈએ. પુરુષ હોય કે સ્ત્રી, નહાઈને, ધોયેલાં સ્વચ્છ કપડાં પહેરીને ભૂજે પેટે પૂજા કરવા મંદિરમા જાય એમા ન્યાતજાતનો ભેદ ન હોય સીપુરુષનો પણ ભેદ ન હોય જે લોકોએ મળીને મંદિર બંધાવવાનો ઉપક્રમ કર્યો હોય તે સૌ પૂજાના વારા ભાગે પેતાથી મંદિરો બંધવાની અને ચલાવવાની સગવડ જ્યારથી લોકોને સૂઝી ત્યારથી હિંદુ સમાજમા જરૂર કરતા વધારે મંદિરો બંધાયા અને તે પણ ભક્તિને પોષવા અર્થે નહીં પણ અમુક લોકોની હોશ અથવા પ્રતિજ્ઞાની લાવસા નૃપ્ત કરવા ખાતર. જેઓ મંદિર બંધાવે તેમણે જ મંદિરનું ખર્ચ ઉપાડવું જોઈએ.

દર્શન કરાવવા માટે દર્શિકા લેવાનું તો હોય જ નહીં. દર્શન કર્યા પછી કોઈને કંઈ આપવાનું મન થાય તો તે ભવે લેવાય; પણ આવી ગીતે ભેગું થયેલું ધન મંદિરના મારિકો, ચાવડો, પૂજારી (જે દુર્ભાગ્યે હોય તો) કે મંદિરના દેવની મારિકીનું ન ગણાય એ સમાજભાષી એ દ્રવ્ય આવે છે તે ગમાની ભાવના પ્રમાણે નમાન્યેવાના કોઈ પણ ચોગ્ગ ત્રપમા એ ધન વપરાય પણ એ સ્વતંત્ર વિભવ થશે, એની ચર્ચા સ્વતંત્રપણે કરવી થટે છે

કિડુઓનાં મંદિરોમાં હજારો કે લાખો લોકો ભવે ભેગા થતા હોય, પણ પૂજા તો થયે ભાગે ભક્તિમત જ હોય છે સામુદાયિક ઉપાસના ભાગે જ ભેવામાં આવે છે અને તારણે મંદિરોમાં સતીતને બદલે કોલાહલ મચે છે, અને કળા ખીલવાને બદલે જ્યાં ત્યાં બચકા જ દેખા દે છે મંદિર એ મુખ્યતઃ સામાજિક સંસ્થા છે ધર્મનું સામાજિક સ્વરૂપ એમાં ખીલે એ તરફ દુર્ભાગ ન થવું જોઈએ શુદ્ધ, સાંસ્કૃતિક, પવિત્ર અને કલાત્મિક આગેવાનોએ મંદિરની સંસ્થાનું બધું તંત્ર યોગ્ય જોઈએ પૂજારી પણ એને અનુસરતો જ હોય

જેમ મંદિરમાં વપરાતા અથવા ધરાવાતા ખોરાક વિશે ચોખવટ કરી તેમ પૂજામાં કે મંદિરમાં વપરાતા વસ્ત્ર વિશે પણ ચોખવટ નિયમ હોવો જોઈએ પરમાત્મા 'દીનનદુ ખડરણ' છે, પતિતપાવન છે એને રાજવિદ્યાત્ત કે લેભવના શત્રુગાર ન હોય. શુદ્ધ ખાત્રીના કપડા જ એને થોભે નિહામન પર ભેકેલા રામ કગતા અલગનો ઉદાર કરનાર, ગુણકને ભેટનાર, અને શત્રુની ભાર ચાખનાર તપસ્વી કે વનવાની રામની જ મૂર્તિ મને પૂજા કે ભક્તિ માટે વધારે અનુદાન લાગે છે

આવી ગીતે ગમાની ભવિષ્યમાન પાપક એવી મંદિરની રચના કર્યા પછી સમાજના ઐદિક અને પારલૌકિક સ્થાપત્રને માટે એ મંદિરોનો ચી રીતે લાભ લેવાય એ વિચારવા ચોગ્ગ વસ્તુ છે

પ્રાણપ્રતિષ્ઠા*

શ્રી મૂળચંદભાઈના આમત્તણનો સ્વી-તર કર્યા વગર છૂટકો નહોતો, એટલે રી ગયો છું પણ સમમંદિરમાં મૂર્તિની પ્રાણપ્રતિષ્ઠા કરવાના પવિત્ર પ્રસંગમાં લેતાં અનેક રીતે સંકોચ થાય છે, મૂઝવણ થાય છે ખુણ મેળવવા માટે અથવા ત ઉપાસનાનો પ્રચાર કરવા માટે મંદિરો બાંધવાનો ઉભાલ ધરાવનાર દુનિયાથી પણ અનેક દરજ્જે દૂર છીએ હિંદુ સામાજિક જીવનમાં મંદિરોનું એક કાળે જે ન હતું તે આજે નથી રહ્યું નવી દેને બહેલા લોકોમાં જેઓ ચુસ્ત સનાતની છે, તે મંદિરો, મૂર્તિપૂજા વગેરેનો ગમે તેટલો તાર્કિક બચાવ કરે તોયે એ વસ્તુનો વિકાસ માનો પ્રવલ્ન કોઈ કરવું હોય તેમ જણાવું નથી અગ્રેસર કોમોમાં સામાજિક પ્રવલ્નથી દરો બાંધવાનો પ્રયાસ ખાસ દેખાતો નથી મંદિરો મારફતે ધાર્મિક જીવન સમૃદ્ધ છે કે કેમ એ વિષે લોકોના મનમાં સકા વધતી જાય છે કેટલાક મંદિરોની વસ્થા એવી કઠગી છે કે તે ખાનગી મિલકત જેવા જ થઈ ગયાં છે, એટલું જ નહીં મંદિરની આવકના સાધન બની ગયા છે અને ટીકાકારો તો કહે છે કે કેટલાક મંદિરો નીતિના ધામ બની ગયાની બૂમ પણ કાને આવે છે એવે વખતે જે કોમો ધજ્જાન છે, જેમનું વાલીપણુ આપણે અલકરથી અથવા જવાબદારીના ભાનથી આપણા ધર્મા લીધું છે તે કોમોને સચવારુપદ દિધામાં દોરવી કે કેમ, એ એક મોટો સવાલ મૂર્તિપૂજા અને દેવમંદિરો ઉપર જેમ જેમ ટીકા થતી જાય છે તેમ તેમ એ બને નું પાછળ રહેલો ભવ્ય આદર્શ થીતરીને આપણે બચાવ કરીએ છીએ એ ઉચ્ચ તાર નજર આગળ રાખતા પણ આપણને બીજી રીતે મૂઝવણ થાય છે જે ઉચ્ચ આદર્શને જોર આપણે આ વસ્તુની યોગ્યતા સિદ્ધ કરીએ છીએ તે આદર્શ આપણે હો અથે પણ આપણા જીવનમાં મિલ્લ કર્યો છે? અથવા કાઈ નહીં તો તે આદર્શ રફ પ્રયાસ કરવાનું વલણ આપણા જીવનમાં દેખાય છે? એ જાતની અંતર્મુખી કા આપણને જરૂર મૂઝવે વ્યવહારમાં પણ આપણે જોઈએ છીએ કે બીજા વાવણું સેહેડું કામ છે, એમાંથી જે અંકુર ફૂટે એને ઉછેરવા પાછળ, એનું સ્થાન પોપણ રવા પાછળ આખું જીવન નિર્ધોવણું પડે છે મક્કન બાંધવું તેમાં અને મંદિર પાવણું તેમાં તફાવત હોવો જોઈએ દેશમાં જ્યારે મંદિરો અને મંદિરોના વહીવટ પર આટલી બધી ટીકા થાય છે ત્યારે નવું મંદિર બાંધતાં પહેલાં જૂનાના દોષો

* વરતેજમાં અલ્પજ્ઞના સમમંદિરમાં મૂર્તિની પ્રાણપ્રતિષ્ઠાને પ્રસંગે આપેલ પ્રવચન વા ૧૦-૮-૨૬

ટાવવાનો કંઈ વ્યવસ્થા આપણે કરી છે કે નહીં એ આપણે તપાસવું પડે છે નહીં તો આપણે નમાજના ઠપાનને પાત્ર થઈશું

અને આ તો આપણા નમાજના નીચી નાના ભાઈઓ માટેનું મંદિર એને વિરોધી આપણી જવાબદારી હજાર જણી વધે છે જે સસ્થા આપણે સત્કારી ગણાતી મેનો શુદ્ધ ગંભીર ન થકવા તે વજાવવાની જવાબદારી આપણે આપણા નાના ભાઈને માથે નાખીએ તે પછેજા આપણે ઠાકુર વિચાર કરવો જોઈએ જે દિવસના ઉત્સાહ પછી મંદિર વજાવવા વિરોધી હોડો બેઠકાર બાથવા નિરુત્તાલી નથી થવાના એની આપણે ખાતરી કંઈ હોય, જાળબળે ચોમેર ફેલાતી નામિત્તા અને પરજીવન વિધેની અકાદા નામે આ મંદિર ટકવે એની આપણે ખાતરી કરી હોય, સામાજિક પ્રતિષ્ઠાને અમારે સંકેતે ફેલાતા અનાવારથી આ મંદિર અબગથે નહીં એવો આપણો વિશ્વાસ થશે હોય, મંદિરની પુજાનાર્થી, મજાનની મનખત, આસપાસની સ્થૂંડ તેમ જ નૈનિક સ્વચ્છતાના મવાવનો આપણે ઉમેરે નાણ્યો હોય, કોમી કે સજડીય વિશ્લેષ માથી આ નવી કૃતિનું રક્ષાત્ર મરવાની જવાબદારીનું બરાબર ભાન આપણને થયું હોય, ત્યારે જ આપણે મંદિર જેવી ધાર્મિક સસ્થા ઊભી કરી થકીએ મંદિર બાધ્યા પછી તે અખડ નાનવું જોઈએ સમાજને એમાથી લૌકિક અને ધાર્મિક લાભ મળવો જોઈએ કેમ કે એ સ્થાતી નાતન સસ્થા છે

આ બધી વસ્તુનો વિચાર કયા પછી એમા ભાગ લેતા મન અસ્વસ્થ કેમ ન થાય?

પ્રથમ આપણે મૂર્તિપૂજાનો જ વિચાર કરીએ મૂર્તિપૂજા એ આપણા ધર્મનું આવશ્યક અંગ તો નથી જ

उत्तमा सहजावस्था मय्यमा ध्यातपारणा ।

अथमा तीयवात्रा च मूर्तिपूजाऽवमाथमा ॥

મૂર્તિપૂજા સીધી નિકૃષ્ટ! એવું જૂનું વચન પણ આપણે ત્યાં પડ્યું છે આપણે એને એકાગ્રી મતાગ્રહી કહી કાઢી નાખીએ, અને

न तस्य प्रतिमा अस्ति मय्य नाम महद् यग ।

એ મુતિવચન પણ મૂર્તિપૂજાનો નિષેધ નથી મરતુ એમ આપણે જોઈએ તો તર્ક ચલાવી સિદ્ધ કરીએ પણ મેનેથી ઉપનિષદ જેવા પ્રધાન ઉપનિષદમા તો અષ્ટ કથુ છે “પરંતર, લોકુ, સ્ફટિક કે માટી જેવી પાર્થિવ વસ્તુની મૂર્તિ બનાવી પૂજા કરવાથી ફગે ફગે ભોગ લેવા માટે જન્મ લેવો પડે છે માટે સંપત્તિ મુમુક્ષુ પુરુષે પોતાના હૃદયની અંદર જ અંતર્યામીની અર્ચના મરવી જન્મમરાણી થ માણ ટાળવી હોય તો બાહ્ય પૂજાઅર્થા છોડવી જ જોઈએ” બેથક આ શિખામણ મુખ્યત્વે મંન્યાસીઓને

* પાપાણ-લોહ-મણિ-મુષ્મયવિગ્રહેષુ પૂજા પૂનજનન મોક્ષકરી મુમુક્ષો ।

तस्माद् यदि स्वदूदपाचनमेव कुर्याद् बाह्याचन परिहरेत् अनुभवाय ॥

માટે છે પણ મોક્ષ નથી જોઈતો કોને? આપણે ત્યાં અધિકારવાદનો વિચાર પુષ્કળ છે જ્ઞાની, સંન્યાસી અથવા કોવા જ બીજા અધિકારવાળા પુરુષો ભલે મૂર્તિપૂજનો ત્યાગ કરે, ધ્યાનકુશળ લોકો ભલે માનસપૂજ દ્વારા જ મૂર્તિપૂજ કરી લે, પણ પ્રાકૃત લોકોને માટે તો મૂર્તિપૂજ એ જ આગમ છે, ધ્યાન, પૂજ કે સેવા માટે કઈક આનંદ તો જોઈએ જ એવી દલીલ આપણે હમેશા માબલીએ છીએ

એ દલીલ મારે ગળે ઊતરી નથી હું માનું છું કે ગમે તે માણસ મૂર્તિપૂજ ન જ કરી શકે મૂર્તિપૂજ માટે ખામ અધિકાર જોઈએ છે ધાર્મિક વિચારો અમુક ઉચ્ચતા સુધી પહોંચ્યા હોય તો જ માણસને મૂર્તિપૂજ સદે, નહીં તો અજ્ઞાન, વહન અને અનાચારની તે જગતની બને છે પછી ધાર્મિક પુરુષોને એનો સખત વિરોધ કરવો પડે છે અરબસ્તાન, સીરિયા, ખાલિડયા, મિસર વગેરે દેશોમાં અતધિકારી લોકોમાં મૂર્તિપૂજાએ કેર વર્તાવ્યો હતો એથી અકબાઈને અબ્રહામ, મૂસા, મહમદ વગેરે ખુદાપરસ્ત પેગમ્બરોને એનો સખત વિરોધ કરવો પડ્યો ઈશ્વર સર્વવ્યાપી છે, અતર્કામી છે એમ જોઈ નથી જણત, તેઓ મૂર્તિપૂજામાંથી કંઈ સાર લઈ શકવાના નથી, ઊલટા બીક કે લાલચથી જાતજાતની પાશંવ વસ્તુઓનું ધ્યાન કરીને બીકલ અને લોભી જ થવાના, અને દાસવૃત્તિ કેળવી ગુલામ થવાના જે સમાજમાં ઈશ્વરનું વિશુદ્ધ રૂપસ્થ સ્વીકાર્યું છે, હૃદયની અદર જ ઈશ્વરને શોધવાની જે મમાજની પરપરા છે, તે સમાજમાં મૂર્તિપૂજ સ્વરૂપ જ બદલાઈ જાય છે, મૂર્તિ એ કમ્ત પૂજ પૂરતું એક પ્રતીક બની જાય છે, અમૂર્ત તત્ત્વનું ઈન્દ્રિય દ્વારા ધ્યાન ધરવાનું તે એક સાધન માત્ર બની જાય છે

સામેનો ઘડાપેલો પથ્થર છે તો પથરો જ, પણ ઈશ્વર પ્રત્યેની આપણી ભક્તિ વ્યક્ત કરવા માટે આપણે એમાં ઐશ્વર્યનું આરોપણ કરીએ છીએ, એમ સમજવા માટે અમુક આધ્યાત્મિક નેપાસી, દાર્શનિક વિકાસ જોઈએ જ ઈશ્વર સત્તિ છે તો આ પથરામાં તે નથી એમ શા માટે માનીએ? હૃદય જ્યાં માને ત્યાં તે છે જ, એ જાતનું સમાધાન માણસ અન્ય રીતે ન કેળવી શકે

માગી આ દૃષ્ટિ બુનબરેની ન હોય તો એમાંથી એવી શક્તિ જરૂર નીપજે કે 'એમ જ હોય તો અગ્રેસર કોમો ભલે મૂર્તિપૂજ કરે, વેદાંતશાસ્ત્ર જણનાર પંડિત ભલે પથરાને નવગંધે ખવડાવે, પછાત કોમોને તો આપણે એ કેદમાં ન જ નાખવી જોઈએ' હું માનું છું કે આ દલીલ બરાબર નથી આપણા સાધુસંતોએ સંમો વર્ષો સુધી દયાબુદ્ધિથી જે પ્રામ કર્યું છે તેની અસર આખા સમાજ પર પડી છે શાસ્ત્રીય ચર્ચામાં કે દુન્વચી ડહાપણમાં આપણા નાના ભાઈઓ ભલે પછાત હોય, પણ ઈશ્વર નિષ્ઠા, ભક્તિ અને સ્વાત્માર્થની ભાબતમાં આપણા કરતા તેઓ પછાત છે એવો અનુભવ કદી થયેલો નથી જેમ પ્રેમશક્તિને બાહ્ય કેળવણીની અપેક્ષા નથી, તેમ પ્રાધ્વાને પણ તાર્કિક કસરતની જરૂર નથી અનુભવો સંતોએ શ્રદ્ધા આપી, અને

અહીં દેવી મુઠા દેવ હો જનના દેવ અન્નપૂર્ણા દેવ મો. આ ને પા
ના. આ અન્નપૂર્ણા જનના મો. તે દેવ હો કે નહીં આવી રીતે લોકોને
નહીં કે નહીં આવી નથી

આ અન્નપૂર્ણા મૂનિપૂર્ણા ત્યાં કયું?

મૂનિપૂર્ણા કે - મમ્મતન માટે અન્નપૂર્ણા છે આમ ન થાનોને હતાં તે જલ્દે
અન્નપૂર્ણા. હું ને હું રીતે મૂનિપૂર્ણા કે જલ્દે ધમાખા ધોમ કરાડિત તો. આ
જ છે હિંદુના દ્વાર હિંદુની જગતના નવા શુભ અને આ રીતે હિંદુઓની
વિશ્વાસપૂર્ણતા આવી રીતે, અન્નપૂર્ણા વિશ્વાસ વાચી, આ રીતે આ દેવો
મને બહુ અનુકૂળ છે મને કે સતીત દ્વાર મામન દુનવી દુખ ભૂવો જલ્દે
એવું મને આ છે આ મામન ધમાખા જલ્દે આટલી બધી પ્રજા વાચ
છે કે મૂનિપૂર્ણા દ્વાર ને આ અન્નપૂર્ણા વિશ્વાસ વાચી થકે છે પૈત્રુ દેવતા
માટે જેમ વામા એક રીતે મો જલ્દેની રીત છે, અન્નપૂર્ણા મૂનિપૂર્ણા અન્નપૂર્ણા
માટે જેમ તેથી પ્રજાઓને નામના અન્નપૂર્ણા જલ્દે રીત છે નેનાને જેમ પોતાની
અન્નપૂર્ણા પ્રતીક તરીકે જલ્દેની રીત છે તેમ જલ્દેનાને પાતાનો અન્નપૂર્ણા
પ્રમ કાનરા મા મને આનમાં એમ કે જલ્દે માટે મૂનિપૂર્ણા જલ્દે હોય છે
કેમકે મૂનિપૂર્ણા દ્વાર હું મને આ આન્નપૂર્ણા છે તે પાવ એ વિશ્વાસ
અન્નપૂર્ણા આ અન્નપૂર્ણા કઈક આ આન આપે છે જલ્દે, પછી તે મૂનિપૂર્ણા કે અન્ન,
તમારે આ કે નહીં, પ્રગથ આ કે અન્નપૂર્ણા, પૂર્ણા આ આ અન્નપૂર્ણા, પૂર્ણા આ કે
પૂર્ણા આ આ

આ આ આન વિશ્વાસ ન થાય અન્નપૂર્ણા ન થાય અન્નપૂર્ણા અને વિશ્વાસ
ગાથ ન થાય, ખોજને આ રીતે ન લઈ જલ્દે, અન્નપૂર્ણાને અન્નપૂર્ણા ન કર એટલા
માટે આનને પ્રવચનો જલ્દેની ગુણ અન્નપૂર્ણા મમ્મતી જલ્દે એ એકજવણી દરક દેશના
સંનદીગે આપના આના છે અને હજી પાવ આપે છે દદેવ દ્વાર ધાર્મિક અન્નપૂર્ણાની
અન્નપૂર્ણા જે ન હોય અને મારા મંદિરો જલ્દે હોય, તા તે શાપદેવ નીવરનાં જલ્દે
જે વિશે શમ નહીં જેમ કોઈ થોડ, અન્નપૂર્ણા અન્ન અન્નપૂર્ણા મામતના આનાર
વન સમ્યા ન મારા, તેમ પોતાના શુદ્ધ દાદેવથી અને હિંદુવર્ણપાત્રી સમાજને
મે તે પરિસ્થિતિમાં દોરવાની થાન જેનામાં મંદક પાવ છે એવા સમાજસેવક
ન મને ત્યાં સુધી મંદિરો બાધીને આપને શું અન્નપૂર્ણા હતા?

મંદિરો એ સામાજિક કેળવણીનું કેન્દ્ર છે, ધાર્મિક સંસ્કૃતિનું એક મોટું સાધન છે,
પ્રજાના વિવિધ આ શો વાચતા સમવાનું એક વાહન છે વ્યક્તિગત જલ્દે અને
મોટામાં જલ્દેની વિશેષ જલ્દે મનુષ્ય જલ્દે છે તે બધું આપને ધારીએ તો મંદિરો
માટેને ખોલવી શકીએ

ત્યાં શું આપને એ બધી વસ્તુઓ વિચાર કરીને મંદિરો બાધવા પ્રવૃત્ત
થા છો? એમ જલ્દે તો આપને તર્વ વર્ષો માટે સમાન મંદિરો ખોલ્યા

હોત અંત્યજે માટે નોખી નિશાળો મઢવી, તેમને માટે અન્ય કૂવા બાધી આપવા એ જેમ આપણી લાચારી સૂચવે છે, તેમ એમને માટે અલગ મંદિરો બાધવા એ પણ સારી સ્થિતિ તો નથી જ જેમ અત્યજેના બામાં હું ધારુ તો બેસી શકું છું, અંત્યજ નિશાળમાં ધારુ તો મારા બાળકોને મોઢી શકું છું, અત્યજ કૂવો સ્વચ્છ હોય તો તેનું પાણી પી શકું છું તેમ જ અત્યજ મંદિરો વિષે પણ મંદિરોમાં માનનાર બધા જ લોકોને છૂટ છે અને એ છૂટનો લાભ આપણે બધાએ લેવો જોઈએ આપણે રૂઢિચુસ્ત નમાજ વખતસગ નહીં માને તો કેટલાકને એવો નિયમ કરવો પડવાનો છે કે ખૂજ મરીશું તો અત્યજ મંદિરમાં જ, દાન દઈશું તો તે અત્યજ મંદિરને જ, ઉત્સવ કરીશું તો તે અત્યજ મંદિરના છત્ર તળે જ

પણ મંદિરો વિષે કોઈ પણ જાનનો ઉત્સાહ ઉજળિયાત કોમોમા છે ખરો? આપણે સામાજિક ધાર્મિક જીવન આપણે ઉપે મંદિરો મારફત ઓછું ખોળીએ છીએ નવી ઢબે વિચાર કરનારા લોકો બીજા જ કેન્દ્રો શોધી રહ્યા છે એવા આપણે અતર્મુખ થઈને આપણી વૃત્તિને તપાસવી ઘટે છે કે આપણે લોન્ડનમાં નામે આ બાળક કોમોમા વહેમોને ઉત્તેજન તો નથી આપતા? તેઓ આપણને અનુસરે એટલા માટે આપણને રમકડું લાગતી વસ્તુ ગંભીરપણે તેમના હાથમાં તો નથી સોંપી દેતા? અથવા એ લોકોમાં વચતા વહેમોનો જ લાભ લઈ એમની સેવાને નામે એમના ગજવામાંથી પૈસા એમના કંવાનું સાધન તો નથી ઊભું કરતા? આ છે-તો ઉદ્દેશ પ્રામાણિકપણે મનમાં રખાય, પણ એ પરિણામે ઘટકર તો નથી જ મંદિરનો પ્રધાન ઉદ્દેશ સામાજિક ઉપાસનાનો, શુદ્ધ ધાર્મિકતાનો જ હોવો જોઈએ એવો ઉદ્દેશ હોય તો જ મંદિરને અવકાશ છે નહીં તો લૌકિક કેળવણીની સંસ્થા મઢી ધીરજપૂર્વક રાહ જોવી એ જ વધાર સારું છે

અને આપણે તો આજે રામમંદિર ખોલવાના છીએ હિંદુ જીવનના સર્વાશ્રય આદર્શનો કયો પાત્રો રામચરિતમાં આપણને નથી મળતો? પુત્રમોષ્ટિ યજ્ઞની દિવસ જવાણામાંથી જેનો જન્મ થયો છે તેનું આખું જીવન યજ્ઞની આત્મિક જેનું નીવડે તો તેમાં આશ્ચર્ય શું? રામચંદ્ર એટલે જ પરિત્ર આત્મિક એ રામચંદ્રે આખી આજિવન માટે, અને ભવિષ્યનો વિચાર મરીએ તો આખી દુનિયા માટે જીવનનો ભવ્ય આદર્શ ઘડી આપ્યો છે એનું નામ લેવા જ્યાં લેણા થઈએ ત્યાં આપણે કવી વૃત્તિ કેળવવી જોઈએ? શબરોનાં એકાં બોર ખાનાર રામનું આ મંદિર છે પોતાના નખાથી નુકક જેવા ભીંસ રાજાને કૃતાર્થ મરનાર રામચંદ્રનું આ મંદિર છે જટાયુ જેવા ગૃધ્રરાજનું કાલ્ય મરનાર રામચંદ્રનું આ મંદિર છે વાનરૂપ મુખ્ય ધનુમાનને પોતાનું હૃદય અર્પણ મરનાર રામચંદ્રનું આ મંદિર છે વાનરરાજ તુગ્રીવ સાથે સહિ મરનાર રામચંદ્રનું આ મંદિર છે વિશ્વપ્રાપ્ત સંપત્તિ ભ્રમરાજ રામત્રિવિભોરાજને પ્રસાદમાં આપનાર રામચંદ્રનું આ મંદિર છે દીનનરુદ્ધિ એવા રામનું આ મંદિર છે નારી ઉચ્ચનીચ ભાવ ન હોવો જોઈએ અખત અને

કેવલારોડા એવો ભેદ ન હોવો જોઈએ, દુઃખ અને આનંદ એવો ભેદ તો ન જ હોવો જોઈએ. અધીર અને કઠીનો ભેદ ન હોવો જોઈએ; અહીં બધા જ સમખમ્મ નમાનખાવે એક થયા જોઈએ. અને એક ઘઉંને તેજો કેવી પ્રેરણા મેળવે? પ્રજરંજક રાજ, એકપત્નીપ્રતી પતિ, એકવચની મર્ષાદાપુરુષોત્તમનું આ મંદિર છે એવા સમના મંદિરમાં એ બધા ગુણો કેળવવાને આપણે બંધાવેલા છીએ.

એ આદર્શ અખંડ અને જગત પ્રપન્ન વચર ન સેવાય, ન દેવવાય આપણા આર્ત નવા મંદિરો સાથે એવી નવી પ્રણાલિ આપણે શોધવી જોઈએ. આપણા વધેશો અને જુના રિવાજો નવે સ્થાને આપણને ન જ નડવા જોઈએ આ નવાં મંદિરોની પૂજામાં પાનગ્રોપારી જેવાં વ્યક્તોને સ્થાન ન હોવું જોઈએ, ભૂખે મરતી કીસુરીયં પ્રજના રાજ સમયંદ્રે હવે છાપનબોજ ભૂલી જવા જોઈએ માણસ જેટલા વિચાર કરે તે બધા એણે પોતાના ઈષ્ટદેવને કરાવવા જ જોઈએ એવું કોઈ શાસ્ત્ર નથી. પૂજાભક્તિ મારફતે આપણે આપણો અને આપણી પ્રજાનો વિકાસ શોધીએ. પડારનાં સાધનોને ધામિકતાનું રૂપ આપવાની ભૂલ ન કરીએ.

પૂજા હોય ત્યાં વિધિ તો હોય જ પણ વિધિનો આડબર વધારીને ઓતા ખામ જાણકાર 'ચેવક' લોકોનો નવો વર્ગ આપણે શા માટે ઊભો કરીએ? આ 'નેવડો'ની શેઠાઈથી શું આપણે ઓછા બ્રાહ્મી બધા છીએ? રમેશ્વર, શોકર્ણ, વારી, જનન્યાસપુત્રી, નાથદ્વારા, વૈદનાથ ધામ, જ્યોતિર્મઠ, બદરીનારાયણ, દ્વારકા અને રાકોર જેવાં સ્થળોએ ભક્તિબીના માત્રાજીઓના શા બેલાય થાય છે એ આપણે નથી જાણતા શું? આપણાં મંદિરોમાં પૂજા કરવાનો ઘડ નીને હોવો જોઈએ ચક્ષુ પખાળ્યાં, પત્ર વડાવી દીધાં, ખાદીનું વસ્ત્ર અર્પણ કર્યું, ધૂપદીપ મૂક્યા, અને થોડોક ફળાહાર પરાવી દીધો, એટલે પતી ગયું જેમ જેમ નૂએ તેમ તેમ ભક્ત સ્તોત્ર ગાય અને પ્રાર્થના કરે નિત્ય પૂજા માટે મંદિરની આસપાસ ચેનાર અને મંદિર મારફતે પોતાની ઉન્નતિ પ્રાપ્તિનાર ભક્ત લોકોએ જ પૂજના વારા બાધવા જોઈએ અને જે આપણે નાત-જાતની ડિવનીવતાના ઝડપામાંથી બચી જાય હોય, ઉત્તમ બાહારનો આદર્શ નજર આગળ રાખવો હોય, તો મંદિરમાં ચર્ચલો ખોરાક નેવેલ તરીકે ન જ મૂકીએ મંદિરમાં સર્વત્ર પવિત્રતાનો ભાવ ભરી દેવો જોઈએ પણ નવેલિયાની જળાશમાંથી મુખ ન ઘઉંનો તો મંદિરમાં ભ્રાનુભાવનું સામાજિક જીવન ઝિંબું કરવું મુશ્કેલ થયે રેશમી વસ્ત્રો, ઘરેણા, સોનાવાદીના વાતણ વગેરે છીછરા જીવનનો આડબર પ્રભુને મંદિરે શોભતો જ નથી ત્યાં તો સુદ જીવનનું સગીત વહેવું જોઈએ ચમનું મંદિર એ વનિજ્યા આકાશ જેવું હોવું જોઈએ, વિજ્યામિત્રની પદભૂમિ જેવું હોવું જોઈએ શબનીના પુણ્યધામ જેવું હોવું જોઈએ ત્યાં અખંડ વિદ્યા ધ્યન યાત્રે, અવ્યાહત લોકસેવાની કઈ ને કઈ યોજના ત્યાં ઘડતી હોય રામનો આપો પ્રસાદ આખા સમાજજીવનમાં બધાને પ્રતીત થવો જોઈએ

આજે આપણે અહીં પ્રાણપ્રતિષ્ઠાનો વિધિ કરવા ભેગા થયા છીએ પ્રાણ પ્રતિષ્ઠા એટલે શું? શું આપણે પથરાની મૂર્તિમા પ્રાણ રક્તવાના હતા? ક્રી રામ ચંદ્રજીને આપણા તરફથી પ્રતિષ્ઠા આપવાના હતા? પ્રાણપ્રતિષ્ઠા એ આપણા ધાર્મિક જીવનમાનો એક રૂઢ વિધિ છે પરમાત્મા તો સર્વકાળ સર્વત્ર વ્યાપેલો જ છે પણ પૂજા માટે જે પ્રતિમા આપણે પસંદ કરીએ તે પૂજાર્થ કરવા માટે આપણે આપણા હૃદયસ્થ ઈશ્વરનું તે મૂર્તિમા આરોપણ કરીએ છીએ એને મ્હે છે પ્રાણ પ્રતિષ્ઠા ઈશ્વર જે વધારમા વધારે પ્રત્યક્ષ હોય તો તે આપણે માટે આપણા હૃદયમા જ એ હૃદયસ્થ નારાયણને, એ આત્મારામને મૂર્તિમા સ્થરેલો કંપી ત્યાં આપણે એની પૂજા કરીએ, અને પૂજા પૂરી થતા ત્યાંથી વિસર્જન કરી એને ફરી હૃદયસ્થાને નિહાળીએ, એવી આપણા પૂર્વજોની પદ્ધતિ છે મંદિરોમાં સામાજિક પ્રાણની, આપણા સર્વાચ્ચ આધ્યાત્મિક જીવનની પ્રતિષ્ઠા કરવાની હોય છે એ જીવન ની કઈક અંખી તો આપણી પાસે હોવી જોઈએ વિધિ એ બાહ્ય ચિહ્ન છે પ્રાચીન ઋષિઓએ બતાવેલી ઢંચે એ કરી સમીએ તે ન જાહે તો સૂએ તેવા વિધિથી ચલાવી લેવાય પણ સાચી પ્રાણપ્રતિષ્ઠા તો સમાજનો આધ્યાત્મિક આદર્શ નક્કી કરી મંદિર મારફતે એ આદર્શને પહોંચવાનો સકલ્ય ક વાધી જ થઈ શકે ખરેખરી જીવનવ્યાપી ધર્મનિષ્ઠા હોય, અનન્ય ભક્તિ અને ઈશ્વરશરણ હોય, સ્વકમળા તમમ્યચ્ચની સ્તંધના હોય, શુદ્ધ ધાર્મિક વૃત્તિથી સમાજસેવા સૂઝતી હોય, તો જ આવી પ્રાણપ્રતિષ્ઠા શક્ય થશે

આ પ્રાણપ્રતિષ્ઠાનો અર્થ એ થાય છે કે તમાજના પ્રાણની આપણે અહીં સ્થાપના કરીએ છીએ દરેક વ્યક્તિએ એવું પ્રણ લેવું જોઈએ કે પ્રાણ જાય પણ મંદિર અપ્રતિષ્ઠિત ન થાય સોમનાથના મંદિરનાં ખરો જે ભૂમિમાં પડ્યા છે તે ભૂમિમા નવું મંદિર ચા. ૧૨માં પહાં આપણે ગભીરપણે વિચારવું જોઈએ કે ધાર્મિક વેર ઘમાવવાનો આપણો સંપ્રદાય છે? બાલુબળથી ધર્મસ્થાનોનો બચાવ કરવો પડે તો જરૂર કરવો પણ એ રીતે ધર્મ તો અપમાનિત જ થાય છે ધર્મવિજ્ઞાને બાલુવિન્યાસની અપેક્ષા ન હોવી જોઈએ જ્યાં સુધી મનુષ્યમાત્રનાં હૃદય પર આપણા પ્રેમભાવે વિજય નથી મેળવતો ત્યાં સુધી ધર્મનો વિજય નથી

પણ દ્રેષ, ક્રોધ વગેરે શત્રુઓ આપણા સમાજની બહાર છે એન માનીએ તો તે ભાર ભૂલ છે અન્ય ધર્મોએ આપણા જેટલાં મંદિરો ભાંગ્યાં કે બાળપ્રત્યા હોય તેના મરતી વધાર મંદિરો આપણા લોભેનાં લોભ અનાસ્થા, દર્પા, અનાચાર વગેરે મહાદોષોને જાજીરિન મરી નાખ્યા છે એ અંદાજના કુમત્તામાંથી સમાજને બચાવવાની પ્રતિજ્ઞા હોય તો જ આપણે સાચી પ્રાણપ્રતિષ્ઠા મ્તી સમ્પાદના છીએ

જે પુણ્યપુત્રને હસ્તે આ મંદિરનું ખાતમુર્ત્તન થયું છે તેની અંતઃકર્તેવાની ધાઇ, ધર્મ માટે મરવાની તૈયારી, પ્રાણીમાત્ર પ્રાણની દયા, અને મનુષ્યમાત્ર પ્રાણની

અરેરબુદ્ધિ જે આપણને આદર્શ લાગતી હોય તો જ આપણે આ પ્રાણપ્રતિષ્ઠા કરીએ. એ વિષે શંકા હોય તો સપ્તપદી પહેલાં જ કન્યાને પાછી લઈ જઈએ.

આ મંદિર છે તો મુખ્યત્વે અંત્યજે માટે. એ ચલાવણે, નભાવણે અંત્યજે જ. એમની જ ઈચ્છા નુષ્ઠ કરવા માટે આપણે એ બાંધ્યું છે. પણ નવું મંદિર આપણે ખોલ્યું અને સામાજિક જવાબદારીમાં ઉમેરો કર્યો એટલી નૈતિક જવાબદારી તો આપણી અવધાનીની જ છે. અને તેથી જ અંત્યજેને ઉદ્દેશીને ન બોલતાં અંત્યજેનો ધાથ ગ્રાસવા નૈયાર થયેલા લોકોને ઉદ્દેશીને જ પું બોલ્યો છું. અંત્યજે તો દીર્ઘ કાળના અન્યાયથી અકળામેલાં બાળકો છે. એમના બધા દોષોની જવાબદારી આપણી જ છે. એમને માટે ઈશ્વરને ત્યાં આપણે જવાબદાર છીએ. એમની સ્વાભાવિક જીવનવિકાસ આપણે અત્યાર સુધી રોક્યો તેમાંથી આ જવાબદારી ઉત્પન્ન થઈ છે. તેનું સ્મરણ કરી આપણે પ્રભુ રામચંદ્રની પ્રાર્થના કરીએ કે હે અનાથનાથ! અમે બધા જ તારો આગળ બાળકો છીએ. પ્રમાદો છીએ. તને ઓળખવાનું અમારું એકમાત્ર કર્તવ્ય ભૂલ્યું, શુદ્ધ વાસનાઓ પાછળ દોડીએ છીએ અને માંહોમાંહે વિગ્રહ કરીએ છીએ. હીન, દીન, પતિત અમે, માંહોમાંહે ઉચ્ચનીચભાવ રાખી લાસ્યાસ્પદ બનીએ છીએ. એકબીજાનો દ્રેષ કરી નષ્ટભ્રષ્ટ થઈએ છીએ. અમને બધાને ભેગા કરજે, અમારામાં એકતા લાવજે. અમને પ્રેમનું દાન દેજે. અમારાં હૃદયમાં, અમારાં સમાજમાં, અમારી આ દુનિયામાં તારો જયજયકાર થાઓ. ભારતમાં સ્વરાજ્ય - ધર્મરાજ્ય થાઓ.

મૂર્તિનો રોબ

એ મૂર્તિ ૨ ઘડો. પોતાના પ્યાનની મસ્તીમાં ફરતો હતો; એણે ઈન્દ્રિયો
એક પથરો જરો; પથરા જેવો પથરો; ૨૫ આપણને જેમ દુષ્ટની અંદરનાં દર્શો
પ્રાણ માને દુષ્ટ પાત્કર્તેન દેખાઈ આવે છે, અથવા જેમ એકતરને દુષ્ટ આપણને
આપણ ધીનીનો અંદરનાં ગાંઠો કોખે ગોખ્યા દેખા દે છે, એવી જ રીતે
એ મૂર્તિનારને એ પથરની અંદર એક મૂર્તિ દેખાઈ. દરેક એટલે જ કે રૂપાળી
અને આપણ દુષ્ટની અંદર અગ્નિવચ્ચે દર્શો આપણને જેમનેમ દેખાય છે; સાવધ
થી અને પ્રત્યક્ષતાથી સ્ફુટતા માનસની અંદર એકતરની સ્ફુટતી આંખોને
ચિહ્નમાત્ર એજું એજું અનિયમિત દેખાઈ આવે છે, જેમ કે અને દેખાતું પર્વિત
નવર કામ કરે છે. જ્યારે મૂર્તિનારની પર્વિત આંખો તો બ્રહ્મદેવના બનાવેલા
પથરને જ જેવી હતી, પણ રોજરે એને કપનાની નેત્રી નવર આવેલી, એટલે
એણે એ ખરતમય પથરની અંદર એક વાચકમયી, પ્રમાણપદ અને છવતીજવતી
મૂર્તિ જોઈ; પ્રજ્ઞ સમયદ્વારા સ્વપ્નોએ અવસ્થાને જોઈ હતી તેમ. પછી પુછું જ
શું? મોનાની ખજૂની અંદર અકસ્માત થઈને એકાદ માણસ દર્શાઈ જાય એટલે
એને બહાર કાઢવા માટે—એ ગૂંચલાઈ જાય તે પહેલાં જ એને છવતો બહાર
કાઢવા માટે—જેમ બહારના ઘોંઘા પ્રજ્ઞની અને ઉતાવળની પચકાખ કરે છે,
તેમ એ મૂર્તિનાર માવતો બોલાવી, બજદગાડીઓ જેટલી એ પથરને પોનાને ત્યાં લઈ
ગયો. લાગમાં ઘસોડી અને છીછી લઈને એણે મૂર્તિ ઉપર બાઝેલા પથરના પોપડ
કાઢી નાખવાના પ્રજ્ઞ આદર્શ, ઘસોડીનો એક એક પ્રહાર ઉતાવળે ઉતાવળે પાડ
ફડનાથી અને નિશિત પાઠેથી દમિયી એણે ચલાવ્યો. શું એજું બધાં અને છતાં
હી એની નાજુકાઈ; અંદરની મૂર્તિને જતામરખું વાને તો મૂર્તિનારનો પ્રાણ જ
જાય. એ કામ કરતાં ગયો પરતેવાથી લોચલોચ થતો ગયો. પથરના પોપડા એક
પછી એક, પ્રથમ માટા મોટા, પાછળથી ઝીણા ઝીણા, ખરી પડવા લાગ્યા. પીમે પીમે
મૂર્તિનો અવતાર પ્રગટ થવા લાગ્યો. કુબતા માણસને પાણીની બહાર કાઢવા પછી,
ઉંચતા મળ્લને ઉંચમાંથી ઉઠાડવા પછી, પ્રથમ જેમ તેનાં અંગપ્રત્યંગ આજસાદો
જરેલા દેખાય છે અને આંખ તથા ચહેરો ઉંચલુથી જેવાં લાગે છે, તેવી જ રીતે
મૂર્તિનું દર્શન પણ લાગ્યું કોઈ ઘસવેલ જેમ પોતાના પ્રજ્ઞ અને પોતાની વિદ્યા,
પોતાની નિષ્ઠા અને પોતાનું ધ્યાન, પોતાની આંજળીમાં એકાગ્ર કરી મોગમુક
સ્થિતિમાં કામ કરે છે તેવી જ રીતે આપણો મૂર્તિનાર પોતે જ બનાવેલાં ઝીણાં ઝીણાં
ઓજરો વડે મૂર્તિને જતાડવા લાગ્યો. એ કોમળ અને જેથી સ્પર્શ લતાવેલ મૂર્તિ

પ્રથમ હાડી, પછી એણે ધીમે રહીને આખો ઉઘાડી મૂર્તિમારને જોઈ એણે પૂર્ણ પરિચયનું જ્ઞાન-સરખું સ્મિત કર્યું એણે પોતાનાં વસ્ત્ર સ્ત્રાંખાં કરી લીધાં અને પાસાનું મીન છોડી એ બોલી “કેમ મૂર્તિકાર બાઈ, મને કેમ બોલાવી? કલ્પ કપની મારી ઉઘમાંથી મને કેમ ઉઘાડી? મારી પાસેથી કેવા કર્ણાની આપેલા ગ્રંથો છો?”

પોને ન ઘડેલી મૂર્તિ આગળ લાથ જોડીને મૂર્તિકાર બિંબો ઘણો એણે માથું નમાવ્યું અને અત્યંત નમ્રપણે, ભક્તિપૂર્ણ અવાજે કહ્યું “લમા કરજે, દેવી, આ દુનિયા હવે વધુ દુઃખ ખમી ઘડતી નથી નું ખની દીક્ષાથી દિવ્ય ધવાને બદલે એ નું ખથી ધાવણ થઈ નાગ્નિક બને છે માણસનો માણસ પ્રત્યેનો વ્યવહાર વિપરીત બન્યો છે માણસને પ્રસન્નતાની, બધુતાની, પ્રેમની અને ઉન્નત ધવાની દીક્ષા આપવી છે, માગવી એ ન થાય એટલે હું ગૂંન-ગાથો હતો, મૂંઝવાતો હતો, જનલક્ષમાં પેલા પશ્ચાદ્ધમા મને તારું દર્શન થયું, મને રસ્તો જાણ્યો મને ધનું કે દીન જાનોના ઉદ્ધારનું મુહૂર્ત આ જ છે એટલે તને બોલાવી છે તારી અહીં સ્થાપના કરીશ તારે લાલક અહીં મદિર નાંચી દુનિયાબરના લોકોને આમત્રણ આપીશ તેઓ તારું દર્શન કરશે, એટલે ઓમના ઉચ્ચારા ભક્તિનો ઉદય થશે, જીવનરહસ્ય એમની આંતર પ્રાપ્ત થશે, અને પછી તેઓ માણસને માણસ તરીકે, બાઈ તરીકે, તારા ભક્ત તરીકે, ઓગળતા થીખરો મારી પ્રાર્થના છે કે એ કર્પ અખંડ કરતા શેવા માટે, હે ભુવનેશ્વરી, તારું અહીં જ વિરાજમાન રહેવું”

દેવીએ પ્રસન્ન થઈને કહ્યું “તથાસ્તુ પણ તારે મારી પાસેથી કંઈ વર નથી જોઈતો?”

“કેમ નાહી, માતા, મારે જરૂર એ વર જોઈએ છે તાર દર્શને આવનારા લોકો અહીં તારો આવિષ્કાર કરનાર મને ભૂલી જાય, મારું નામ યુ હતું તે થોડવા ન બેસે, મારે કરણે તારા દર્શનમાં વિશેષ ન આવે એટલું જ હું માગું છું”

દેવી મૂંઝાઈ, એના લોક થાવે નહીં થર જૂદા કલાનો જાણે એને પચાસાપ ઘણો પણ તરત જ ફરી પ્રસન્ન થઈ એણે કહ્યું “તથાસ્તુ” એટલું કહ્યું અને દેવીએ એ મૂર્તિકારને ઊંચકી પોતાના હૃદયમાં સમાવી દીધો “હવે મારાથી નું બિન રહી જ ન થાશે મારી સાથેનો અભેદ એ જ મારું તને વરદાન છે હું આ પથરામાં આનુત્ત હતી, લુપ્ત હતી, સુપ્ત હતી ને મારો આવિષ્કાર કર્યો, હવે હું તને મારા હૃદયમાં ત્રણ ત્રાયુજ્યતા આપું છું તે મને દેહ આપ્યો, હું તને વિદેહ કરું છું લોકો મારી મારફતે તને જ જોશે તારામાં અને મારામાં હવે ભેદ રહ્યો જ નથી” મૂર્તિકારનો દેહ ત્યાં જ ઢગલો થઈ પડ્યો

વાદાલપના હંકાર

અને છ બાઈઓ. હું નીચી નાનો, છેડો જામેયો એટલે 'અન્ધ', તેથી નાનપણમાં માસ બેસા બાઈઓ માની ઉપર વગાય સખના. કાંઈ ચરમ ખાવાનું હાથમાં આવે તો પોતું પને આપે; ચિત્રની ચોપડી ઉપર હક તો મારો જ, હું ગમે તેટલો ગંદો હોઉં તોપણ મારાં માખાપ અને મોટા બાઈ મને ખોળામાં લેતાં આપમણ નથી, મને નવગરવાનું કામ નોકરીને માથે કદી આવે જ નથી; તે તો પિત્રાકી જન્મે જ કરે. આજ પ્રેમના વાનાવરણમાં હું ઊછીં છું. નાનપણમાં મારી ગંદકી અને માટું અજાન ઘરમાં કોઈને ઘણિમરક નીવડેલાં માસ ધ્યાનમાં નથી.

જે રિયનિ મારી ધની તે જ દરેક બાજકની ધોષ છે. જે નિયમ કુટુંબને સાગ્ર પડે છે તે જ નિયમ ઓછાવસા પ્રમાણમાં સમાજને સાગ્ર પડ્યો જોઈએ. ચારે વર્ણની વિના સખનાર આપણા પૂર્વજોએ કેડ, ભંગી, ચમાર વગેરે ન્યાનોને 'અન્ધ' નામ આપ્યું તે નિરન્ધારથી ન જ લોઈ શકે. અન્ધ એ વગાવનો યજ્ઞ (જેમ 'અગ્રજ' એટલે બ્રાહ્મણ એ આદરમૂલક યજ્ઞ છે).

આજે આપણે સમાજમાં અન્ધજે સાથે કેવી રીતે વર્તીએ છીએ તેનો વિચાર કરવો જોઈએ. કુટુંબમાં જેમ સરસમાં સરમ વસ્તુ આપણે નાના બાઈને આપીએ છીએ તે પ્રમાણે શું આપણે અન્ધજેને મામાજિક લાખ આપીએ છીએ? રાજ મલ્લ-રાજઓના દરબારમાં સુદર વિચો ભેષ છે તે ગરીબ લોકોને તો જોવાયે મળતાં નથી; રાજ લોકો લંમેયાં મિષ્ટાન્ન ખાય છે. ગરીબોને તે કયાં મળે છે? અમીરુલોકો લંમેયાં ગંગર્વજાન સાંભળીને પોતાનું ચિત્ત પ્રસન્ન કરી શકે છે, ગરીબો તેથી લંમેયાં લંચિન રોવાના. રાજઓનાં દીવાનખાનાંઓમાં ગુજદસ્તાની અંદર રમણીય પુષ્પ-રચના કરવામાં આવે છે. ગરીબોને તેની કલ્પના પણ ન આવે. આમ શ્રીમતાઈ લંમેયાં સ્વાધી ધોષ છે; તેથી જ શ્રીમતાઈને ધર્મદ્રોહી ગણી છે ધર્મ બધાને માટે ધોષ છે. વિવૃતારણ વેદા — વેદ બધાને માટે ઉવાસ છે. વેદનું બારણું કોઈને માટે બંધ નથી. સામાજિક સંસ્કૃતિના, સમાજજીવનના બધા લાભો સમાજનાં સર્વ અંગોને ન આપી શકે તે ધર્મ શાનો? તેથી જ ધર્મમંદિરોમાં — દેવમંદિરોમાં અમીર અને ગરીબનો ભેદ રાખ્યા વગર બધાને માટે ધર્મનો પ્રસાદ આપવામાં આવે છે. ચિત્રકાર રાજને માટે લાખ રૂપિયા લઈને પણ જેવું ચિત્ર ચીતરી ન આપે તેવું ચિત્ર ભક્તિભાવથી દેવમંદિરને અને દેવભક્તોને એમ ને એમ અર્પણ કરે છે. પંડિત વિભલુદિગંબર જેવો ગાયક હજાર રૂપિયા વગર સજદરબારમાં ગાય નથી; પણ તે જ

જ્યારે હરદ્વાર જાય ત્યારે ગંગાને કાઢે ઘાટ પર બેસી ઉત્તમમાં ઉત્તમ સંગીત ગંગા મેધાને સંભળાવે અને દેશદેશાંતરના અસખ્ય ભક્તો તે મફતનું સાભળી શકે

દુનિયાની ઉત્તમમાં ઉત્તમ કારીગરી હિંદુસ્તાનમાં તો મદિરોમાં જ જોવામાં આવે છે ધર્મઉપદેશને માટે હજારો રૂપિયાનો પગાર લેનાર આર્યભિશપ રાખવાની પ્રથા આપણા દેશમાં નથી ધર્મના ઉપદેશ, પુરાણનું શ્રવણ, નામસંકીર્તન બધાવને માટે છે નાતજાતના ઝાણાઓ સમાજમાં ભડે ચાલે, ઈશ્વરને ઘેર બધાય સરખા, પંચરુપના વિઠ્ઠલ મદિરમાં ગર્વશાંતિના લોકો જઈ શકે છે જગન્નાથપુરીમાં જાતિભેદ ગાખ્યો એ મધા પાપ ગણાય છે બદરીનારાજીના પ્રસાદનો ભાત અત્યંત લઈ આવે છતાં બ્રાહ્મણ તેના પર અવાળો પડે એ જ બતાવે છે કે ધર્મગુહમા કોઈનો નિષેધ નથી કોઈને બહિષ્કાર નથી મશીવિશ્વેશ્વરનું મદિર પણ હમેશા બધાને માટે મુખદ્વાર રહે છે

ત્યારે આપણાં અનખ્ય મદિરમાં અત્યંતને શા માટે 'મત જઓ' હોય ? મદિર બાધવામાં જેટલું પુરુષ છે તેટલું જ પાપ અત્યંતને મદિરથી બહાર રાખવામાં છે દમિસમાં એક જૂની કથા છે કે એક અત્યંત ભક્તને સેત્ર ઉડપીમાં એક પ્રસિદ્ધ મદિરમાં પેનવા ન દીધા એણે પૂજારી પાસે આજીજીપૂર્વક વિનંતી કરી કે મને ગમે તેટલો દૂગ ઊભો રાખો પણ મને દર્શન થાય એમ કરો મદિરના પૂજારી એ કઈ હમેશાં ઈશ્વરના પૂજારી નથી હોતા તેમણે તેને પિક્કારી ત્યાંથી મઠી મૂક્યો એટલે બિચારો કનકદાસ મદિરની પાછળ જઈને રડવા લાગ્યો તેની આત્મવાણી નાખળી, કહેવાય છે કે, મદિરની મૂર્તિ ફરી ગઈ અને જે તરફ તે ઊભો હતો તે તરફ મૂર્તિનું મોઢું ઘુમી બધા લોકો ચક્રિત થયા

એ પ્રસંગે પેલા અત્યંત ભક્તે કરેલી બાધાણી આજીજી અને પાછળની ખારીમાથી દર્શન થયા પછી બતાવેલી ધન્યતા તેણે એક સુંદર કન્નડ કાવ્યમાં ગાઈ છે એનો અર્થ તો હું ન મમલ્યો પણ તે કાવ્યનો કરુણ રસ અને ભક્તિની ઉચ્ચતા હજી મારા હૃદયમાં તાજ છે

મે, ૧ ૩૬

કનકદાસ

કુદરતમાં નૈતિક નિયમો અને ભૌતિક નિયમો વચ્ચે સબંધ હોવો જોઈએ એવી શ્રદ્ધા માણસના હૃદયમાં છે આ ગદ્ય સર્વ દેશોમાં છે અને સર્વ કાળે છે પ્રજાને અભાવે માણસ આ બેનો સંબંધ વિચિત્ર રીતે બેસાડવા માગે છે અને તેથી અનેક જાતના વહેમો પેદા થાય છે માણસ અમર બોલ્યો અને થોડા જ વખતમાં એને ઠોકર લાગી કે વરત જ એને કહેવાનું મન થઈ જાય છે, “જેમું પાપનું પરિણામ! હજી દુનિયામાં સત રહ્યું છે” લાલાજીને પંજાબની લેફ્ટેનન્ટ ગવર્નર હદયાર કરી બ્રહ્મદેશમાં મોકલે અને થોડા દિવસમાં જો તે લેફ્ટેનન્ટ ગવર્નર મરી જાય, તો લોકો જરૂર કહેવાના, “જાય કયા! સાધુજનને ઘેરાન કરવા એ કઈ સહેલી વાત છે?” પુરાણોમાં પણ કેટલાંય પાત્રો ડાહ્યામાં પાછી લઈને કહે છે કે જો અત્યાર સુધી હું અસત્ય ન બોલ્યો હોઉં, અથવા તો પૂર્ણ બ્રહ્મચારી રહ્યો હોઉં, તો આકાશમાં સૂર્ય થોભી જાઓ, અથવા તો મરી ગયેલો બ્રાહ્મણ જીવતો થાઓ” આની પાછળની શ્રદ્ધા સાચી છે, પણ પ્રજા સાથેનો એનો ધોર નથી

પશ્ચિમ સાગરને કિનારે માલપે બહર પાસે ઉડપી કરીને એક વૈધવ્ય ભેટ છે બામ્બિનોગધુરધર શ્રીમધ્વાચાર્યને લીધે આ સ્થાન પ્રસિદ્ધિ પામ્યું છે કોઈ વેપારી દ્વારિકાથી ખૂબ કીમતી માલ ભરીને દરિયા તરફ જતો હશે માલપે બહર પાસે એનું વહાણ આવ્યું અને દરિયાએ રુદ્રાવતાર ધારણ કર્યો ખારવાઓએ હદ કરી, પણ બચવાનો રસ્તો ન મળે એકએક મોજુ જાણે મોતની ભૂખથી જીભ કિનારા ઉપર ઊભેલા એક મહાપુરુષે આ દૃશ્ય જોયું એના હૃદયમાંથી મંત્રુષ્યની સરિતા છૂટી એણે ઈશ્વરની પ્રાર્થના કરી કે “પ્રભો, આ અનાથોને સહાય થા એમને ઉગારી લે” એક સણની અંદર દરિયા ઘાત થયો—જણે કોઈ વીતરાગ યોગીની જ મુખમુદ્રા વહાણ સહીસલામત કાઢે આવી પહોંચ્યું આ મહાપુરુષની જ આ કૃપા હતી એમ ઓળખી લેતાં લોકોને વાર ન લાગી નૌકાપતિએ મહાપુરુષને પગે લાગી કહ્યું, “મહારાજ, આ નૌકામાં જે માતૃ સર્વસ્વ છે એ આપનું જ છે આપના આશીર્વાદથી હું ફરીથી વેપાર કરીશ અને ગમે તેટલું મેળવોશ પણ આ વખતે આપે મને જીવતદાન આપ્યું છે આ ધન લઈને ચાલ પર અનુગ્રહ કરો” નિત્યજુપ્ત સન્ધ્યાસીને ધનનો લોભ શાનો હોય? પણ બિચારા શ્રેષ્ઠીને સંતોષવો રહ્યો એટલે એણે કહ્યું, “આ નૌકામાં આ જે આટલું યોગીચદન પડ્યું છે તે આપી દે એટલે અમને સતોષ છે બાકીનું તમને ધન નું જ લઈ જા અમે એ લઈને ફરીએ શું?”

એ જોપીયજનના કચરામાંથી ફિવણાત્તે મૂર્તિઓ નીકળી સ્વામીનો એમને
 ને ત્યાં ને ત્યાં જાવાપેને કિયારે સ્થાપન કરીએ બીજી ત્યાંથી દોડેકે જાડ ઉપર
 ઉગીયા પરાવરી, ઉગીયા ગીરુષની એ જ મૂર્તિ જેવા કામે ગયા હતા મંદિર
 છે તો નાનું, પણ પ્રમાણ-મુદ્દ છે ત્યાં જામે એક વિચિત્ર વાત જોઈ કે મંદિરનું
 મંદિરનું હોય એવું એક છે કેમ કે મંદિરનું તરફ અંદરની મૂર્તિની પોઈ છે પાછળની
 બાજુની દોરામાં પથરાની એક જાળી છે તેમાંથી દર્શન થાય છે અને અંદર જાવું
 હાય તો મંદિરની ઘમો બાજુએ એક બારણું છે ત્યાંથી જ જવાગ છે જામે તે
 માનવ અંદર જઈ ન શકે અમે અંદર ગયા ત્યાં એટલું તો ઘોર અંધારું અને
 ઓટલી બરા જોડાવેલી હવા કે પરોવાની લેગે છુટી, છવ જાલવઈ ગયો જામે
 બર્જવાતની બોલે અનુભવ! અકામલમાં અને અકામલમાં પ્રાર્થના કરી કે 'તે
 વૈકુણ્ઠનાથકે, બીજી વાર બર્જવાતનો અનુભવ ન થાય' મૂર્તિના નાક ઉપર મોનાનો
 કડો કેમ જાડયા હશે એ કઈ ધ્યાનમાં ન આપું દરિયાવાડની આ મૂર્તિ આવી
 દરિયામાં કયાથી આવી અઈ એ વિચાર મનમાં જાગ્યો પણ મુખ્ય કુંતુહલ તો
 મૂર્તિ મંદિરની વિમુખ કેમ એ જ હતું તપાસ કરતાં અંતર સાધું કનકદાસની
 પાતા હાથ આવી

૨

સંત મંત્ર કનકદાસ મૂળ પારવાડ તરફના બાડ નામના ગામડાના રહીયા
 એમનું જન્મ નામ વીરનાથકે પંથો ચિત્રાતીનો અચૂક બાણ મારી લક્ષ લીધવામાં
 એને તોલે આવે એવો એના વૃમ્મનમાં બોલે ન હતો (એ વખતે કોણે પાપું હશે
 કે આ અસ્પૃશ્યનો સરદાર ઉપનિષદમાં બતાવેલી

પ્રજ્ઞાં ધનુ દારો હ્યારમા શ્વેત તલ્લજ્જનુચ્ચતે ।

અપ્રમત્તેન વૈદ્યેય દારવત્ તન્મયો ભવેત્ ॥

એવી દેવી નીરદાજમાં પણ પ્રવીણ થવાનો છે?)

વિતરકવર્ગ (હાવનું ચિતવદ્વગ) ના રાજની નોકરીયા એ સેનાપતિના ધોદા
 સુધી વડાપો-સપતિ અને પ્રતિજ્ઞાનો એ સ્વામી બન્યો પણ એક વખતે એક
 લગાઈમાં એને ઉપરની લઈ અંદરના અવાજે પડકાર કર્યો કે બાપ! આ બધી
 દુનિયાની માયા છોડી દે અને એકતાગી અને બિલાયાન લાગ્યા લઈને દાસ થા
 આત્મવીરોનું લક્ષણ જ એ છે કે જીવનમાં ફેરફાર કરતાં તેમને મન સાથે જાગુ
 લડું પડતું નથી અને લડવું પડે તોયે તેમાં તેઓ ઘસી જતા નથી વીરનાથકે
 ગૃહસ્થાત્ર છોડ્યો અને એ યાત્રાએ બિપદાથો મિતુપતિ, કંચી, કલકટ્ટી વગેરે
 ફરી વિજયનગર ગયા, એ વખતે મહાન કૃષ્ણદેવરાય રાજ કરતા હતા અહીં
 એમને એમના ગુરુ મળી ગયા એમણે મધ્વસંપ્રદાયની દીક્ષા લીધી અને ફરી
 યાત્રાએ બિપદાથા

વિદનરમ, કીરગમ, મધુરા, રામેશ્વર, અનંતલયન, કન્યાકુમારી, ઝોકર્ણ વગેરે યાત્રાઓ કરી અનેક જાતનાં કષ્ટ વેડી કનકદાસ ઉડપી આવી પહોંચ્યા ઉડપી એટલે ચુસ્ત સનાનની બ્રાહ્મણોનું યાણ કનક જેવા અંત્યજને ઊભા પણ કોણ રહેવા દે? પછી ભિયા મળવી તો દૂર જ રહી અને નાંત્રા પડ્યા પછી વાદિરાજ સ્વામીનું ધ્યાન એના તરફ ગયું ઉડપીના મદિરની વ્યવસ્થા જુદા જુદા આઠ મકના સ્વામીઓ પાને હોય છે એમાના નોડે મનના મુખ્ય તે વાદિરાજ સ્વામી આનાધારણ વિદ્વાન અને ધર્મશીલ તરીકે તેમનો ખ્યાતિ તેમણે જોઈ લીધું કે કનકદાસ તો પોતાના કરતાં પણ ચડે એવો ભક્ત છે મદિરની પૂજા થયા પછી વાદિરાજ સ્વામી રિવાજ પ્રમાણે હસ્તોદક બધાને આપે અને પછી જ બધા બ્રાહ્મણો જમવા બેસે આ હસ્તોદક તો પ્રતિષ્ઠાના ક્રમ પ્રમાણે જ આપાય કનકની યોગ્યતા જાણ્યા પછી વાદિરાજ મદિરમાંથી નીકળે કે પ્રથમ કનક પાસે જાય, એને હસ્તોદક આપે ત્યારે પછી જ બીજા બ્રાહ્મણોને તે મળે બ્રાહ્મણોઆથી ખૂબ ચિડાયા વાદિરાજે કહ્યું, “અરે, કનકદાસ મારા કરતાંયે મોટો છે એને, ચરણામૃત પ્રથમ ન આપું તો અધર્મ થાય” બ્રાહ્મણોએ પ્રમાણ માગ્યું વાદિરાજ મદિરમાં ગયા અને જમણા હાથની મૂઠી વાળી બહાર આવી બ્રાહ્મણોને પૂછે છે, “બ્રાહ્મણો! મારા હાથમાં શું છે તે કહો” દરેકે જુદા જુદા જવાબ આપ્યા છેવટે કનકનો વારો આવ્યો એ તો ભખિમાં મગ્ન જ થઈ ગયા એમના કંઠમાંથી ગાન સંકુપ્ત, “એ તો વાસુદેવ પરમાત્મા જ છે” જેમ જેમ ગાન વધ્યું તેમ તેમ વાદિરાજના હાથનો ભોજે વધવા લાગ્યો તેઓ તો ખમી ન થકયા તેમણે મૂની ઉઘાડી તો તેમાં શું હતું? એક શાલિગ્રામ અને નૃજસીયત્ર

વાદિરાજ સ્વામીએ એક દિવસ બ્રાહ્મણોને એક એક કેળુ આપ્યું અને કહ્યું, “આજે એકાદશી છે કોઈ જુએ નહીં એવે દેકાણે જઈને આ ખાજે” અલબત્ત કનકને પણ એક કેળુ આપ્યું હતું સાજે બધા ભેગા થયા પોતાની આજાનું પાચન કેળુ થયું છે તે જોવા વાદિરાજે દરેક જણને પૂછ્યું દરેક જણે કયાં કયાં એકાંત શોધ્યો આ જાણી લઈએ તો ખૂબ રમૂજ પડે એકલા કનકદાસના હાથમાં કેળુ એમ ને એમ રહ્યું હતું એણે કહ્યું “જ્યાં જાઉં ત્યાં વાસુદેવ છે જ એકાંત મળે કયા? એટલે હું કેળુ એમ ને એમ લઈને બેઠો છું”

એક દિવસે કનકદાસના મદિરના તળાવમાં નાહી દર્શન કરવાનું મન થઈ આવ્યું વાદિરાજ ઉડપીમાં ન હતા કનકના કોડ પૂરા કરે એવું બીજું કોઈ ઉડપીમાં ન હતું જેટલી વાર દર્શન કરવા જાય તેટલી વાર બ્રાહ્મણો એમને કાઠી મૂકે આખરે નિરાશ થઈને કનક મદિરની પાછળ ગયો ને ગાવા લાગ્યો કરુણામાં એણે પોતાનું આખું હૃદય ઠલવી દીધું પરમાત્માથી એ સહેવાયું નહીં મૂર્તિ એકાએક પેલા કર્મકાળી બ્રાહ્મણોથી વિમુખ થઈ પાછલી બાજુએ મો ફેરવી ઊભી!

આ થયું શું? હવે કંટું શું? કોઈને સૂઝે નહીં. વાદિરાજ આવ્યા. એમણે બનેલી બીના જણાવેલ કથા, “અરે, તમે કનકદાસનો કંઈક ગુનો કર્યો છે તેથી જ વાનુદેવે આપણા આચાર્યમાં તરફ પૂંક ફેરવી છે.” આખરે એમણે મંદિરની પાછલી દીવાલમાં ઉપર કંઈ છે તેમ પથરાની જાગી કોતરણી અને કનકને દર્શનની સગવડ કરી આપી. આજે પણ એ બારી ‘કનકની બારી’ને નામે ઓળખાય છે. એ બારી પાસે જ કનકની કુટિ છે. આજે ત્યાં એક સંસ્કૃત વર્ગ ચાલે છે.

એક રચનાત્માને પ્રસંગે કોણ જાણે યાથી પણ રથ કેમે કર્યો ખસે નહીં. આખરે વાદિરાજે કહ્યું, “એમ જ દેખાય છે કે કનકના સ્પર્શ વગર રથ ચાલવા દેવાની પરમાત્માની મરજી નથી.”

ધન્ય છે વાદિરાજ સ્વામીને કે જેમણે જેઈ લીધું કે અત્યજ્ઞેના સ્પર્શ વગર સમાજનું ગાદું ચાલવાનું નથી. આજે કમ્પ્યુટરમાં ચુસ્તમાં ચુસ્ત મરજદી વૈજ્ઞાનિકો કનકનાં સ્થેચો ભજનો ગાઈને ભક્તિરમ દેખાવે છે. અને સંત તરીકે સ્વીકારી એનું ચરિતામૃત ગાવામાં પોતાને પાવન થયા માને છે અને છતાં એ જ કનકદાસના જાતબાઈઓને હાથૂતના હાથૂત જ રાખે છે. હિંદુ ધર્મનો બચાવ કરનાર વાદિરાજ સ્વામી દરેકના હૃદયમાં અવતરે નહીં તો હિંદુ ધર્મનો રથ ચાલવાનો નથી. અને પરમાત્મા હિંદુ સમાજથી વિમુખ થઈને જ ઊભા રહેવાના.

૨૭-૬-૨૫

જીવનવ્યવસ્થા

ખંડ છઠ્ઠો

પ્રાસંગિક અને પ્રકીર્ણ

સખસીડિયરી સિસ્ટીમ

જગેજીએ આ દેશમા પ્રાગ્ભ ક્યો દુઃખનદાર તરીકે. પછી દુઃખનોની મોટી કોમીઓ કરી રાજઓ અને બાદશાહોની મોટી સેવાઓ કરી એમણે વેપાર કરવાના પગલા મેળવ્યા. પછી એનો ઈજારો મેળવ્યો જાતજાતની સગવડો મેળવી

પછી આપતમા વડનાર રાજઓને ફોજે ખૂરી પાડવાનો ધંધો ક્યો એમાં એક થરન એ મૂકી કે અમારી મદદ લીધા પછી તમારા રાજ્યમા ફ્રેન્ચ કે કચ જેવાઓને શેરવા દેવા નહીં

એમ કરતા કરતા એમણે પોતે પોતાનો પુરુષાર્થ વધારી આ દેશમા તેઓ સાર્વભૌમ સત્તા બન્યા એમણે જેમું કે અહીંના રાજઓમા પુરુષાર્થ ઓછો છે અને ધરે ને ધરનો જાય છે બધા જ આરામનવજ અને વિવાસી એમનું કામ કોઈ કંઈ આપે તો રાજ થાય એટલે એમણે અહીંના રાજઓને ખડિયા બનાવવા માટે એમની માથે સુલેહનામાં ક્યાં

તમે એમને દર વર્ષે આટલા રૂપિયા આપો તમારા વતી અમે ફોજ રાખીશું. જોગને જ્વાન શીખવવાનું કામ અમારું સિપાઈ અમે પસંદ કરીશું એમને કેળવણીશું વખતમર પગાર આપીશું તમારા વતી લડવાનું ધોષ ત્યારે તમને મદદ આપીશું ફોજના માલિક તમે પણ વ્યવસ્થાપક અમે તમારે કશી ચિંતા કરવી નહીં

પણ થરત એ કે બીજા કોઈની ફોજ તમારે લેવી નહીં બીજા રાજઓ જેડે તમારે દોસ્તી કરવી નહીં તમારા રક્ષણની જવાબદારી અમારી બહારથી તમારા ઉપર કોઈ આક્રમણ કરે તો તેને હાકી કાઢવાની જવાબદારી અમારી તમારી પ્રજા તમારી સામે બજવો કરે તો એને દબાવવાનું કામ અમે કરીશું તમારે કશી તકલીફ ઉઠાવવી જ નહીં

આને મ્હે છે મનમીડિયરી એલાયન્સ એટલે કે ખડિયા રાજઓઓ સાર્વ ભૌમ સત્તા માથે કરેલો કરાર. આપણા રાજઓઓ હાથ કહીને અપાટાબિર આવવા કરારો કરી લીધા.

માણમે સિલ્હને કહ્યું, 'તમારે નખ અને દાંત રાખવા નહીં એ અમે રાખીશું ખોરા- માટે તમારે શિકાર કરવો ના પડે તમને તૈયાર માસ સધીને ખવડાવીશું અમારા પાગલમા તમને સુરક્ષિત રાખીશું તમારા ઉપર કોઈ હુમલો ન કરે એ જવાબદારી અમારી એકે દિવસ તમારે ભૂખમરો પેદવો ન પડે' સિલ્હ સિલ્હત્વ બૂલી ગયો વનરાજ મગી સરકમનો કૂતરો બન્યો એ છે સખસીડિયરી સિસ્ટીમ

પુરોપિયન ઈનિહામકારો લખે છે કે, ‘ભારતના રાજાઓની એવી માનનિઃ સ્થિતિ છે કે એમને તત્ત્વસિદ્ધિ સિસ્ટીમ લાગુ કરાય,’ એ શોધ કરી ફ્રેન્ચ મુલ્તરી દુધેએ, એ શોધનો લાભ ઉઠાવ્યો અંગ્રેજોએ

જોરા જોકોએ બીજી એક શોધ કરી કે આ દેશના લોકો ગમે તેના વધકરમાં ભરતી માથ છે તે કોઈ એમને ખવડાવે, પણ આપે એના વતી એ લગ્ન તૈયાર થા. છે સ્વજનોને મારતાં પણ એમને વાંધો નથી એમને ક્વાયત ધીખવી હોય તો આ બુદ્ધિદુર લોકો લગ્નમાં વિનય પણ મેળવી શકે છે ભારતના લાંબો જીવ બૂલ ખાય તેને દગો દે નહીં એટલા એ લૂણના વફાદાર છે પણ તેઓ લોહીની વફાદારી જાતના નથી

અંગ્રેજ સિપાઈ પરદેસીઓના વતી પોતાના અંગ્રેજ લોકો પર કોઈ કાંઈ ગોળી ચલાવે નહીં ફ્રેન્ચ લોકોનું એમ જ પરતુ ભારતના લોકો એમનો માલિક ગમે તે હોય એના વતી સ્વજનોને સુખ મારવા તૈયાર થઈ શકે છે આનાકાની મરતા નથી. આ હની ગોરાઓની બીજી શોધ આ બે શોધને જોરે એમણે ભારતમાં પાતાનું રાજ્ય સ્થાપ્યું

તત્ત્વસિદ્ધિ સિસ્ટીમ ધણી સૂક્ષ્મ વસ્તુ છે વેપારીઓ પણ કહે છે, તમે ક્ષત એમને ઓર્ડર આપો અને કમિશન આપો તમારુ બધું કામ અમે કરી આપીશું એ વ્યવસ્થા સ્વીકાર્યા પછી આપણે આજસુ, આરામતલબ અને પરાધીન થઈને છીએ.

જોર લોકો પણ કહે છે, તમે એમને દક્ષિણ આપો તમારી વતી અમે મંત્ર બોલીશું પૂજા અમે કરીશું વાખ દશ લાખનો જાપ કરીશું દક્ષિણ લઈને એનું પુણ્ય તમને અર્પણ કરીશું

આજકાલના કેળવણીકારો પણ માબાપોને કહે છે, છોશ્ચાઓને જન્મ આપવો અને એમનું ખર્ચ દર મહિને મોકલવું એટલી જ જવાબદારી તમારી પછી અમે તમારા બાળકોને સાવવીશું, એમને કેળવણી આપીશું, સંસ્કાર આપીશું એમને ચારિત્ર વાન ત્રિદાન નાગરિક બનાવીશું બધી જવાબદારી અમારી

પરદેશ વસતા માનાપો તો આવી વ્યવસ્થા વધાવી લે છે જ પણ ત્વદેશમાં રહેના માનાપો પણ બાળકોને બોડિંગમાં રાખી પોતાના કર્તવ્યમાંથી મુક્તિ મેળવે છે તેઓ માને છે કે બાળકો પાછળ આટલા પૈસા—શક્તિ કરતા પણ વધારે પૈસા—ખરચ્યા પછી બાળકો અમારા પ્રત્યે વફાદાર રહેશે અમારુ કહેવું માનશે—ઈત્યાદિ ઈત્યાદિ

અનુભવ જ્યારે આવ્યો આવે છે ત્યારે તેઓ પરતાપ છે તત્ત્વસિદ્ધિ સિસ્ટીમ ખતરનાક ખરી જ

ઉઠીનું બનામ કેળવેલું

ઉઠીનું લેવાથી ગરજ સરતી ઉથે પણ દારિદ્ર્ય અને ગદ્યત વધે છે, પછી એ ઉઠીની વત ગડ વસ્તુ હોય, સેવા હોય, વિવાર હોય, કે સંસ્કૃતિ હોય ભેગવે, જુડુ પડે છે, મેગવે, જુ બોળડપ નીવડે છે કેગવેનું જ કામ આવે છે દિવાળી ૧૯૨૦

આસ્તિક કોણ છે ?

તે કહે છે કે ‘છે’ તે આસ્તિક અને જો કહ્યું છે કે ‘નથી’ તે નાસ્તિક આસ્તિક અને નાસ્તિકની આ શરૂઆત વ્યાખ્યા છે પરંતુ કઈ વસ્તુના અસ્તિત્વ કે નાસ્તિત્વ વિશેનો આપણો પ્રશ્ન છે તે નિશ્ચિત કરવું જોઈએ ધર્મશાસ્ત્રના શબ્દાર્થ ઉપર જે વિશ્વાસ રાખે તે આસ્તિક, ધર્મશાસ્ત્રોના વચનો મનુષ્યના નથી પણ ઈશ્વરના જમાથી નીકળ્યા છે, એવું જો કબૂલ કરે તે આસ્તિક, એવી વ્યાખ્યા કરવાના દિવસો હવે રહ્યા નથી

‘ઈશ્વરના અસ્તિત્વને જ માને તે આસ્તિક ઈશ્વર નથી એવી જેમની માન્યતા છે તે નાસ્તિક,’ એવી વ્યાખ્યા આજકાલ કરવામા આવે છે

ઈશ્વરનું અસ્તિત્વ શાસ્ત્રથી જ મનાય છે ઈશ્વર નથી એવું વિશ્વાસપૂર્વક, દુઃખદારી દેવા માટે પણ એક ઊંચડી પરનું જાળરદસ્ત શાસ્ત્ર જરૂરી છે

જેને કોઈએ જોયો નથી, જેના કાપદાનો આજ સુધી પત્તો જ મળ્યો નથી, જેની રૂઝાની બાબતમા કોઈ પણ બે ભક્ત એકમત થયા નથી, એવો ‘સ્વર્ગીય ઈશ્વર’ માનીએ તોયે શું અને ન માનીએ તોયે શું? સ્વર્ગીય ઈશ્વરનાં અને એના નાસ્ત્યના ઇતિહાસ ભૂગોળ દરક ધર્મનાં પુસ્તકોમાં મળી આવે છે, પણ તેમાંયે એકવાક્યના હોતી નથી

બીજો એક ઈશ્વર છે, જેને અંતર્યામી કહે છે, આત્મારામ કહે છે, હૃદયસ્થ નાશયમ કહે છે, જેનો અનુભવ, જેનો સાક્ષાન્તકર દરક વ્યક્તિને અખડ થતો જ હોય છે આધ્મિક પણ તેને ઓળખે છે અને નાસ્તિક પણ તેના બંને પોતાની થોડ વચાવે છે

આર્થશાસ્ત્ર કે જીવનશાસ્ત્ર ?

માણસો જે જીવના ધોષ છે: એક અર્થશાસ્ત્રે નિર્માણ કરેલા અને બીજા જીવન-શાસ્ત્રે, ‘ઓછામાં ઓછો કામ કરવો અને વધારેમાં વધારે ફાયદો ઉઠાવવો’—આ સૂત્રોનું છે અર્થશાસ્ત્રે ઉત્પન્ન કરેલા માણસની, આવા મનુષ્યો આજકાલ ખૂબ પેદા થયા છે, અર્થશાસ્ત્ર પર જેની શક્ય છે એવો માણસ કહે છે, ‘મંત્ર આગળ રેડિયો નહીં ટકે.’ આવા માણસને પૂછ્યું જોઈએ, “ઘરમાં સંપત્તિ વધારે વખત જાય છે, તેથી વીણીમાં ખાવા જાઓ છો ખરા? એટલો વખત બચાવીને તમે વધારે કમાઈ ન શકો? ઘરમાં દીકરા, દીકરી, સ્ત્રી વગેરે સાથે વાત કરવામાં વખત ગાળો છો એટલે વખત કમાવામાં ગાળો, તો વધારે પૈસા પેદા ન કરો?” અર્થશાસ્ત્રની વાત સાચી છે, પણ માણસ એ કબૂલ કરશે ખરો? આપણને આવું અર્થશાસ્ત્ર નથી જોઈતું, જીવનશાસ્ત્ર જોઈએ છે; money-values નથી જોઈતી, life-values જોઈએ છે. બ્રાહ્મણને કોઈ પૂછે, “તમને ૪,૦૦૦ રૂપિયા આપું, તમે બ્રાહ્મણ છો?” બ્રાહ્મણ કબૂલ થશે? ના, પણ અર્થશાસ્ત્રી તરત કહેશે, “હા, કારણ પૈસા આગળ કશું જ નહીં ટકે.” જેમ કે મંત્ર આગળ રેડિયો નહીં ટકે!

હા, મંત્ર આગળ અને પૈસા આગળ સમાજ, પ્રેમ, માણસાઈ, જ્ઞાનભાવ કશું નહીં ટકે. ટકવે એક માત્ર અસંતોષ અને ધરણ. પુરોપમાં લોકો આ વાત સમજવા લાગ્યા છે. એમનામાં કેટલાકોએ પોતાની ભૂલ જોઈ છે, બીજા જોશે અને પાછા ફરશે.

આપણું સમ્ર હજી ધર્મધરાણુ છે, આપણે ત્યાં હજી દવાધર્મ છે અને ધર્મશાસ્ત્રનો અર્થશાસ્ત્ર પર વિજય થવાનો જ એ શક્ય આપણે સાચવી રાખવી જોઈએ.

૩-૧-૧૫

જેમ જુઓ

કવિએ એક દે જો લખ્યું છે કે, સૂરજ ઘેટવો તાપ નથી દેતો તેટલો એનાં કિરણો નરમ થયેલો રેતીનો ઢાંચો તાપ દે છે. ચંદ્રકિરણો ન દર્શાવે તો તાપ દેતાં દર્શાવે તો તાપ નિવરણ. સૂરજ પામેથી ઉપવતા મેળવોને સૂરજ કરતાં વધારે તાપ દેનાર કેરીને લેઈ, કવિને બીજા પામેથી મળેલી પ્રતિષ્ઠાનો લાભ લઈ દુનિયાને હેરાન કરનાર અમલદારો પર અને રાજસ્થાનકો પર પોતાની વીડ મઠવાનું સાધન મળ્યું.

પોતાને મળેલો પ્રકાશ બીજાને નોપતા તેને અત્યંત રમણીય, શીતલ અને આકર્ષક બનાવનાર ચંદ્રનો દાખલો પણ કવિ લઈ ચકત સૂર્યનો પ્રકાશ પોતે પ્રાપ્ત કરી એ જ પ્રમાણનું અમૂલ્યોત્તમ રૂપાંતર કરી પૃથ્વી ઉપર વરસાવનાર ચંદ્રમાનું સૌમનસ્ય જે એ જ કવિ વર્ણવત, તો દુનિયાની માલિક ઉપરની મલ્લિકા કઈક તો વધત

૧૯૩૦

પ્રયોગોના પરિણામ

તેવ અને પાણી કોઈ જો એકબીજામાં ભળતા નથી, એ ખરું છતાં જેમ તેમ ભેગવીને તે માલિશ માટે વાપરીએ તો એની અંતર સરસ રહ છે કુદરતે કદમ્બા પાણી ને રંગની છી રીતે એમને આલેખ્યા હશે? બીજા માલિશરના કોપરામાં પાણી અને તેવ છી રીતે એમજ થયા છે? એમનો આ સંસાર લાંબા વખત સુધી એમ ને એમ ટકતો નથી, પણ જ્યાં સુધી ચાલ છે ત્યાં સુધી ખૂબ લાભ આપે છે. પરસ્પરવિરોધી વસ્તુઓ એકત્ર આણીને એમને ચલાવવી એ આવશ્યક તો હોવાની જ.

‘તાલી તાલે બને નહીં અને તારા પગર ચાલે નહીં’ એ અર્થની એક જૂની કહેવત છે, એજાણ એ જ સ્થિતિને વર્ણવ છે ગુલસ્ટાગમ અને પરીપકાર, સન્નિવ્રત અને સમાજસેવા, સાધન અને રસિકતા, સ્વભાવની મીઠાશ અને મક્કમપણ — એ બધાંનો મિશ્રમહાદેવ જેવો જ મેળ છે માનવીના પૂર્વજોએ આત્માર સુધી એના પ્રયોગો ઓછા નથી કર્યા પણ એક તરફ ખીલવવા જતા બીજી કઈક બગડી બેસે છે એ અનુભવ સાંવૈત્રિક છે.

શરીરની સુખાકારી સાચવવી અને આત્માની તેજસ્વિતા જાળવવી એ પ્રયોગ હજી સફળ થયો નથી.

૧૯૨૮

ભારત-શક્તિ

કહે છે કે, મહાભારતના યુદ્ધની શરૂઆતમાં ધર્મગજ યુધિષ્ઠિરે પણ લીધું હતું કે, “જો મારા ચાર ભાઈઓમાંથી એક પણ મરાશે તો એ જ ક્ષણે હું પણ મારો પ્રાણ છોડી દઈશ” આવા દૃઢ પ્રેમને મળે જ પાડવોનો વિશ્વ ધર્મો

આવું પણ હિંદુ મનાજે લીધેલું નથી છતાં, તેની એ ભવિતવ્યતા તો છે જ કે, અનેક જાનિઓમાં વહેંચાયેલા એના ચાર વર્ણોમાંથી કોઈ એક વર્ણ કે જાતિની અવનતિ થાય તો સમસ્ત હિંદુ જાતિનો અધ પાત થાય જ છે કોણ જાણે કેટલાંયે વર્ષોથી આપણે આપણા નાના બધુઓની-હરિજનોની અવહેલના કરતા આવ્યા છીએ! જાણે કે આપણ પ્રેમનું ઝરણું જ સુકાઈ ગયું છે! જેવા જઈએ તો હિંદુસ્તાન કાંઈ નિર્બળ રાષ્ટ્ર નથી પરંતુ પોતાની શક્તિનો સંચય કયા રહ્યો છે એની એને વિસ્મૃતિ થઈ ગઈ છે જેને હિંદુસ્તાન પતિત કહે છે એને જ હાથે એનો ઉદ્ધાર થવાનો છે જે જાતિઓને આપણે જગલ્લી કહીએ છીએ તે જ જાતિઓ આપણા રાષ્ટ્રનું રક્ષણ કરવાની છે જેને આપણે અમજા કહીને અસહાય અને અજાન દશામાં રાખી રહ્યા છીએ એમની જાગૃતિથી જ હિંદુસ્તાનમાં જાગૃતિનો સચાર થવાનો છે હિંદે પોતાની આખો ઉદાસી જોઈએ ને પોતાની અકર્મણ્યતા છોડી રાષ્ટ્રીય હિતના ઉદ્યોગમાં ઉત્સાહપૂર્વક મડી પડવું એની જ વાર છે

૧૮૩૧

૮

માતૃદેવો ભવ

આપણે કોઈ અજાણ્યા સમાજમાં કે ગામમાં જઈએ એટલે મૂંગાઈએ છીએ, કેમ કે આપણ ત્યાં કોઈ ઓળખીતું નથી હોતું

જ્યારે આપણે આ દુનિયામાં આવીએ છીએ ત્યારે, આપણે કેમ મૂંગતા નથી? તે વખતે આ આખા વિશ્વમાં આપણું ઓળખીતું કોણ હોય છે?

આપણને લાગતું જ નથી કે આ દુનિયામાં આપણે પારકા છીએ. આપણે મા સાથે પ્રત્યક્ સંબંધ બાંધીને જ આ દુનિયામાં આવીએ છીએ જ્યાં મારી મા છે તે જ મારું ઘર ત્યાં રહેવાનો મને હક છે ત્યાં જ મારો જાનદ છે ત્યાં જ મારું કર્તવ્યક્ષેત્ર છે

બાળકનો સમાજ એની મા બાળકનો ગુરુ મા બાળકનું શરણ મા બાળકનો ઈશ્વર મા બાળક જેમ જેમ મોટો થતો જાય છે તેમ તેમ એને વિશાળ સમાજ મળી

રહે છે, અનેક ગુરુઓ તેને ઝેળવે છે, અનેકનો તે આશ્રય લે છે, અનેકને આશ્રય આપે છે, વિશ્વવંશ પ્રભુની ઉપાસના કરે છે, પણ એની પ્રથમની બાલસ્મૃતિ ભૂસાતી નથી, ગદ થતી નથી તમામ જિજ્ઞાસીના જ્ઞાન અને અનુભવ આ આદ્યસ્મૃતિનો જ વિન્નાર હોય છે

તેથી જ પરમશ્રદ્ધિઓનો બધું ભણતર ભણાવ્યા પછી, તકળ રહસ્યનું ઉદ્ઘાટન ત્યાં પછી, અન્તેવાનીને અનુશાસન આપ્યું છે માતૃદત્તો મવ ।

જૂન, ૧૯૨૫

૯

દ્વિજ કેમ થવાય ?

બાળકને ત્યારે જનોઈ અપાય છે ત્યારે એને માના ખોળામાં બેસાડી જમાડવામાં આવે છે એની સાથે એના નાનપણના દોસ્તો પણ જમવા બેસે છે આ વિધિ શાસ્ત્રોમાં ખાસ બનાયો છે એમ નથી પણ શાસ્ત્રોએ જ કહ્યું છે કે શાસ્ત્રમાં બનાવેલા વિધિઓ ઉપરાંત સમાજમાં જે લોકિક વિધિઓ ચાલતા હોય તે ધર્માનુકૂલ હોય તો તે પણ ચલાવવા બાળકને માના ખોળામાં બેસાડીને જમાડવાનો હેતુ સ્પષ્ટ છે માના ખોળામાં બેસી માને હાથે કોઝિયા ભરવાની એ છેલ્લી તક છે બાળકે વિજ્ઞાની દીક્ષા લીધી એટલે તે ભણતર પૂરું થાય નહીં ત્યાં સુધી માબાપનો મટી આવવાનો થઈ જાય છે તેથી મા દીકરો એ છેલ્લો લલાવો લઈ લે છે અને પિતા તો પોતાને હાથે જ દીકરાને દીક્ષા દઈ અને આચાર્યાધીન રહવાનો આદેશ આપે છે ત્યાં પછી બાળકને માબાપ સાથેના નાનકા વાતાવરણમાંથી નીકળી ગુરુ ઘરના વિદ્યાળ અને આધ્યાત્મિક વાતાવરણમાં પ્રવેશ કરવાનો હોય છે માબાપ એટલા માટે પહેલેથી બાળકના મનની તૈયારી કરી રાખે છે માબાપને છોડી જવું એ કયા બાળ ને રુચે ? પણ પ્રાકૃત જીવનમાંથી ભ્રમગી જઈ સસકારી જીવન કળવવું હોય તો ખાત્રા કષ્ટ સહન કર્યું જ છૂટકો પણ અર્થિયા કષ્ટને પરિણામે આગળ દુખ નથી પણ સણના કષ્ટને પરિણામે વ્યાપક જીવનનો આનંદ જ મળવાનો હોય છે

છોકરીઓ પરણીને સસરાને ઘેર જાય છે ત્યાર પણ એમને જૂનું જીવન છોડી નહું, વિશેષ ગભીર જીવન સ્વીકારવાનું હોય છે

આપણા વિદ્યાર્થીઓ ઘરનાં લાડ અને ઘરના ટીમણ છો ? જ્યાર આગમના સર્વનામાન્ય રચોમાં દાખલ થાય છે ત્યાર તેમની પણ ચતુર્આતમાં એવી જ દશા હોય છે

સમભાઈને જનોઈ મળી ત્યાર જ તે દ્વિજ થયો એમ આપણે માન્યું, અને એક અર્થમાં એ ખરું પણ હતું જ્યારે એણે પોતાની મેળે પણ ઘર છોડી

આગમના મોટા સ્તોત્રમાં દાખલ થવાનું પસંદ કર્યું. ત્યારે જ એનું દિગત્ય સિદ્ધ થયું.

શું આમ કરવામા વિદ્યાર્થીઓ પોતાનાં માબાપોનો ત્યાગ કરે છે? ના, ઉપ નિષદની આજ્ઞા પ્રમાણે પ્રથમ માતૃદેવો ભવ પિતૃદેવો ભવ । પછી જ આચાર્યદેવો ભવ આવે છે માનાથ પોતે જ બાળકમાં આચાર્ય પ્રત્યે શ્રદ્ધા ને આદર ઉત્પન્ન છે અને બાળકને આનાથને સોંપી દે છે એટલે આનાથાધીન રહેવામા બાળક માબાપની જ શિખામારને અનુસરે છે ગુરુને ઘેર રહેવું, એને આધીન થવું એ જ પિતૃ ભક્તિનું ઉત્તમ સ્વરૂપ છે.

અને શું બાળક પોતાના ઘરનો અથવા કૌટુંબિક વાતાવરણનો ત્યાગ કરે છે? ના, એમ પણ નથી દરેક બાળક માબાપના ધર્મનું પાલન કરવાને બધાયેલો છે એમા જ એનો આનંદ અને વિકાસ છે.

બાળક માબાપને વજગી રહે, એમને છોડે નહીં, ઇમેશા એમનો આધાર થોધે તો તે બાળક માબાપને તેમના ધર્મપાલનમા વિશ્વ ઉત્પન્ન કરે છે માબાપે જે ધર્મ સ્વીકાર્યો હોય એ ધર્મમાં ભળી જવું માબાપ પોતાના કુટુંબનુ વાતાવરણ જેટલુ વિશાળ કરવા ઇચ્છે, જેટલા વધારે લોકો જેડે આત્મીયતા કેળવવા માગે તેટલે સુધી તો બાળકે પહોંચી જવુ જ જોઈએ જેમ શકર મને ન કહી શકે કે, "તુ પહેલો મારા પર જ પ્રેમ કરો બાળને એ પ્રેમનો ભાગીદાર હુ નહીં બનાવું" તેમ જ મુશ્વીરાજ પણ લક્ષ્મીદાસભાઈને એમ ન કહી શકે કે સમભાઈ કે રસિકને હુ ભાઈ તનીકે ન સ્વીકારુ.

જૂના જમાનામાં આપણા દેશમા એટલાં બધા મોટાં અવિભક્ત કુટુંબો રહેતાં કે ઘરના બે છોકરાઓને એક બીજાનુ કોસ થાય છે એ નકી કરતા વિચાર કરવો પડતો, અને છોકરાઓને નિશાળે મોકલવા કરતા નિશાળને ઘેર લાવવાનું સહેલુ પડતું આવાં મોટાં કુટુંબોમાં ધીરજ, સમતા, અને સંયમ જેવા સંસ્કૃતિ સ્વાભાવિકપણે જ કેળવાતા દરક વાગના ન્યાય છે કે નહીં એ તપાસવુ પડતું અને તેથી જ ચારિત્ર્ય ઘણું અને પરાક્રમ સહેલું થતું.

એ કુટુંબો લોહીના સંબંધથી બંધાતા. જ્યાર આપણે આગમમા તમાન આદર્શના આધ્યાત્મિક સંબંધથી બંધાઈએ છીએ.

માર્ચ, ૧૯૨૮

ખીલતી કળી

આખી દુનિયા મુગ્ધતા ઉપર મુગ્ધ હોય છે મુગ્ધતા પોતાનું સૌંદર્ય અને વીર્ય પોતે જાણે નહીં અને તેથી જ એમા મોહકતાની ચત્સીમા હંપ છે કિથોર વય એ મુગ્ધતાની મૂર્તિ છે ખીલવા માગતી કળી છે સર્વોચ્ચ આકાંક્ષાઓ અને આદર્શોનું બીજરોપણ એ જ વયમા થાય છે માણસ કિથોરવયમાં છે ત્યાં મુખી મોટે ભાગે એનો સરવગુણ જ પ્રગટ થયેલો હોય છે તેથી કોઈ પણ ઉચ્ચ, ઉત્તમ, અને આર્થિક આદર્શ એને સ્વાભાવિક જણાય છે એ આદર્શ પાછળ એ વયમા વ્યભિગત સ્વાર્થ કે મહત્વાકાંક્ષા હોતી નથી એ વયમા આદર્શો વ્યવહારની કદમ્બ કસોટી ઉપર કમવાના ન હોવાથી મહત્ત્વ સાથે અગત્યનું મિત્રાણ થતું નથી કેવળ કાવ્યમય મહા જ માણસના હૃદયનો કબજો લઈ થકે છે ધાર્મિકતાનો ઉદય પણ આ જ ઉંમરમાં થાય છે

આજમાય મુવાનોને સ્વપ્ના સેવવાની ભલામણ કરવામાં આવે છે ખરું જોતા સ્વપ્નાં તો કિથોરવયમાં નેવવાનાં હોય છે કિથોર કુમારવયમા પ્રવેશ કર્યો એટલે સ્વપ્નાં સાચા કેમ પાડવા એની ધોળના પાછળ એને મથવાનું રહે છે કુમારવયમાં પુરુષાર્થ ખીલવવાનો હોય છે કિથોરવયમા શરીર ખીલે, ભાષા ખીલે, ઉત્સાહ ખીલે, જ્ઞાનની ભૂખ ખીલે, આદર્શોનું આકલન થાય ધર્મ પ્રત્યે, ધાર્મિક મહાન પુરુષો પ્રત્યે અને વીરકર્મ પ્રત્યે ભક્તિ જગે એ જરૂરનું હોય છે કિથોરને ભાન હોય છે કે પોતે બાળક છે, એથી એને આજ્ઞાધારકપણામા ગીરવ જણાય છે એ વિભૂતિપૂજા અને આજ્ઞાપાલનમાંથી એનામા સેવાભાવ પ્રગટે છે અને સેવાભાવ એ જ ધાર્મિકતા અને વીરતાનું મંગલાચરણ હોઈ એમાંથી જ સર્વ આર્થ સદ્ગુણો ફૂટવા માંડે છે કિથોરવય એ ખરું જોતાં દેવીજીવનની નાનીથી આનુભૂતિ હોય છે કિથોરને દોરવા, એમની જ્ઞાનની ભૂખ વધારવી અને તૃપ્ત કરવી એ મોટેરાઓનો પવિત્ર ધર્મ છે કિથોરજીવનની પવિત્રતા સાચવવાની એમની વિશેષ ફરજ છે

માર્ચ, ૧૯૩૫

વિચારકલિકા

મહાત્માઓને ઈશ્વરે જે વિશુદ્ધ દેહો આપેલા હોય છે એ વિશ્વની વેદના નાન કરતાં માટે અને બીજી વિશ્વના પાતની સમા આપવા માટે

નનવા કરતાં મનનાને જ રમ્ભાની ખખર વધારે હોય છે

જે તમે પરચના કાનમાં તમારી ગુલ્લ વાત કર્યો તો 'તેણે' જાણેના કાનમાં તે વાત કેમ કરી?' એવી ફરિયાદ, તેની સાથે કંઈ લાભ થો?

જ્યારે તમારો આનંદ કે તમારું કુખ વધે છે ત્યારે જગત નાનું થઈ જાય છે.

પરેડાં, પ્રતિભાવાદી લોકો રાજ્યપુરુષોની રોવા મરવામાં ગૌરવ માનતા હવે, તેઓ અક્રિયનોની નેતા કરવામાં કૃતાર્થતા અનુભવે છે

પ્રતિભાનું દાન યાદગર મ્હાં પડી તેને કિષ્કમુખ કરવાનું હોય છે એ ભૂલથી નહીં

જે મોટો વિચાર આપણી વાણી વડે વ્યક્ત થાય છે, તે આપણા પર જમ્મુના કપમાં ગવાર થઈ જાય છે તદનુસાર જ્યારે આપણે હાથે કિષ્ક થાય ત્યારે જ આપણે જમ્મુમુખ થઈ થઈએ

લોકો આનંદ 'આપો' મ્હાં હાથ લાગાવવો અને કોઈ આપણને કશું આપે નહીં, એના મરતા વધારે ભારે દુર્દેવ હોઈ શકે ખરું?

હા, લોકો આનંદ 'લો' કહી મામન હાથ લાગાવે અને એની પાસેથી લેવા કોઈ તૈયાર હો નહીં એ] મહા દુર્દેવ ઘણા મોટા માણસોના ભાગ્યમાં હોય છે

આ મામન ખારો સમુદ્ર એ બીજી ત્રીજી કંઈ નથી, પણ માણસની નિર્દેવતા જોઈને મહાત્માઓએ દાણેલા અશુભોનો સંચય છે

દ્રોણ એ સહનું શબ છે તમારું દેહ જે કમર હોય તો જ તેને તમે ત્યાં સ્થાન આપો

ખાણખોદી પ્રશ્નો

પ્રશ્ન—માગ ખ્યાલથી દરેક કામમાં બુદ્ધિ અને શરીર બંને કામ કરે છે પણી આપણે કયા કામને શરીરિક કામ સમજીએ અને કયાને માનસિક?

ઉત્તર—આકામધર્મ પગલે તમે જા સવાવ પૂછ્યો છે એમ માનું છું. કર્મ માત્ર શરીરથી થાય છે તેને હેતુપુરસ્કર અને કુશલતાથી કરવામાં બુદ્ધિની મદદ લેવાય છે જે કામ કરવામાં શરીરશક્તિ વધારે નથી, હાથપગ બહુ વાપરવા પડત નથી, એક ઠેકાણે અને છાયામાં અનુકૂળતાએ બેસીને કરવાનું હોય છે, તેને માન મિત્ર કામ જ્ઞેવાનો રિવાજ પડ્યો છે.

જેનું મૂલ્ય આપણે માપી અને આપી શકીએ તેવાં કામો તો શારીરિક જ હોય છે એવા કામો આપણે જવાબદારીથી, પ્રેમથી અને ધર્મબુદ્ધિથી કરીએ. તોપણ તે કામ તો શારીરિક જ ગણાય એવા કામમાં હૃદયનું, પ્રેમનું અને ધર્મ-બુદ્ધિનું અસ્તિત્વ છે એટલા ખાતર આપણે વિશેષ મહેનતાણુ માગીએ એમાં હિનતા છે, અધર્મ છે, આત્માની અવનતિ છે.

હું બેદરકારી કરી શકત, ચોરી કરી શકત, તે ન કરી એટલા માટે મને વિશેષ મહેનતાણુ આપો એમ જો કોઈ કહે, તો આપનારો આપે, પણ લેનારને એ શોભે ખરું?

પ્રશ્ન—મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત, મસ્તિષ્ક અને હૃદય, આ બધું શું છે, અને તેમના ધર્મો (Functions) શા છે?

ઉત્તર—મસ્તિષ્ક તો માથાની ખોપરીમાં રહેલી મગજશક્તિને કહે છે તેની મદદ વડે જ સુખ અથવા વ્યક્ત સંવેદનાઓ પોતાનો વ્યાપાર કરે છે તેમાં જે વિચારધામ છે તેને ચિત્ત કહે છે તેના જ વિશિષ્ટ તરંગને મન કહે છે તરંગના બધા ગુણધર્મો મનમાં દેખાય છે તે તરંગોના હેતુને સ્થિર કરનાર નિશ્ચયાત્મક વ્યાપાર તે બુદ્ધિ આ બધી સ્થૂલ વ્યાખ્યાઓ જેમ સૂઝી તેમ લખી છે મન અને બુદ્ધિ બે વસ્તુની જ વ્યાખ્યા કરવી પડે છે.

હૃદયની વ્યાખ્યા કરવી બહુ મુશ્કેલ છે લોકો માને છે કે હૃદય એટલે લાગણીઓ એ લાગણીઓનો સભાષ આતરજ સાથે છે અથવા લોહીના ખજાનારૂપ કલેજ સાથે છે એમ મનાય છે, પણ તેવું મિથ્ય નથી થયું લાગણીઓ પણ શરીરવ્યાપી હોય છે, અને ચિત્તનો તે એક વ્યાપાર છે ગમોઅણગમો, પ્રેમ, દ્રેષ અથવા ઉપેક્ષા એ હૃદયનો વ્યાપાર છે એમ કહેવાય.

હું તો માનું છું કે, આત્મીયતા અથવા આત્મીકયનો અનુભવ કરવાની દરેકમાં જે ભૂખ હોય છે તે જ હૃદય છે. તે ભૂખ હોવાથી કિષ્કણિણી છે, પ્રવાહિણી છે. એક આત્માનું બીજા આત્મા પ્રત્યે જે આકર્ષણ કે પ્રવર્ણ (Attraction response) તે જ હૃદય છે. આ વ્યાખ્યા તદ્દન નવી છે તેથી કદાચ તમે તે સ્વીકારી નહીં શકો. મને તેમાં જ સમાધાન છે. ઉપનિષદ્કારોએ હૃદયની નિરુદ્ધિ આપી છે—હૃદિ ચયમ્. સત્ય જાણવાનું સાધન બુદ્ધિ નહીં પણ હૃદય છે, એમ પણ તેઓ કહે છે. હૃદય એ જ આત્મા છે, એમ પણ કહેવા પૂરી તેઓ જાય છે.

જે વસ્તુ બુદ્ધિથી જાણી લીધી તેનો જ જ્યારે હૃદયથી સ્વીકાર થાય છે ત્યારે એ જ્ઞાનાનુભવને સાક્ષાત્કાર કહે છે. અંગ્રેજીમાં સાક્ષાત્કારને Realization કહે છે. હું સુદર શબ્દ છે જે બુદ્ધિને સાચું લાગ્યું તેને હૃદય દ્વારા જીવનમાં સાચું (Real) બનાવવાની ક્રિયાને realize કહે છે. હૃદયની જ એ શક્તિ છે.

૧૯૩૧

૧૩

પ્રશ્નચર્ચા

પ્રશ્ન—નિયમપાલનમાં જે હારી ગયો હોય, જેનું સંકલ્પબળ કમી થયું હોય અને ઈશ્વરશક્તિનો માર્ગ પણ જેને ઉત્સાહિત ન કરી શકતો હોય તેવા ગાપાત્ર મુવાનને તમે શી સલાહ આપશો?

ઉત્તર—આ સવાલનો ટૂંકાણમાં એવો જવાબ આપી શકાય કે આવા મુવાને સવારથી સાંજ સુધી મહેનત કર્યા જ કરવી જોઈએ. શરીરસ્વાસ્થ્ય સંભાળીને જીવનમાં જેટલી સાદાઈ લાવી શકાય તેટલી લાવવી જોઈએ. નિર્દોષ વિનોદ મારફતે ચિત્તને પ્રસન્ન રાખવું જોઈએ. મનમાં પરિમિત મહત્વાકાંક્ષા રાખીને તેને સફળ બનાવવાની ચિંતા અને પ્રયત્ન કરવા જોઈએ, તેમ જ ખૂબ પવિત્ર અને પ્રેમાળ ચારિત્ર્યશીલ સત્પુરુષનો સત્સંગ—સહવાસ ખોળવો જોઈએ. પોતાની આજીવિકાનો બોજો આ સત્પુરુષ ઉપર નાખવો ન જોઈએ. આટલું કરવાથી સંકલ્પબળ આવી રહેશે. અને આવા માણસને ઈશ્વરની કૃપા ન મળે એમ પણ કદી બનતું નથી. જે ઉદ્યમશીલ, સંયમી અને પ્રસન્ન હોય છે તેનો ઉદ્ધર ચોક્કસ હોય જ છે.

*

પ્રશ્ન—આપણે જે કાર્ય કરવું હોય તે સમાજની વચ્ચે રહીને કરવું જોઈએ કે સમાજથી અલગ રહીને?

ઉત્તર — બધાં સામાન્ય કાર્યો સામાન્ય રીતે ન્યાયની વચ્ચે રહીને જ કરવાં જોઈએ પણ મોઢ મોઢ વખતે સમાજથી અલગ થઈને કૃત્રિમ રીતે અનુકૂળ સ્થિતિ પેદા કરીને આપણા મર્થની પ્રશંસા કે અજમાયશ કરી શકે છે આ રીતે પ્રશંસા સફળ થાય પણ આપણે દુનિયાના ક્ષેત્રમાં ખુદીથી પ્રવેશ કરી શકીએ

જે શ્રાવણ આર્થિક રીતે જ મગની હોય છે તેને તો સમાજ સાથે સીધો નમન હોતો જ નથી

•

પ્રશ્ન — આજના સમાજમાં સાચી વસ્તુ કેમ દબાવેલી રહે છે? બધા લોકો વાનો મે છે પણ તેનો અમર કરવા નથી

ઉત્તર — પ્રશ્નમાં જે સ્થિતિ વર્ણવી છે તે બાબતની નથી પણ હંમેશની છે સત્યનો મતો જે સરળ હોત તો બધા બે મતે જ ચાલત તો પછી તેમાં કોઈ બદલાવની વાત પણ ન જમાન પરંતુ ઉપનિષદમાંથી જાણીએ છીએ કે શ્રેષ્ઠ જુદા હોય છે ને પ્રેમ જુદા હોય છે તે જ પ્રમાણે જુદી વાત મીઠી હોય છે જ્યારે મીઠી વાત કઠોર હોય છે તેથી લોકો પૂછે છે સત્યને અને વાલે છે અને કહે છે અનન્યને સત્યની વાતો કરીએ તો જ અનન્ય નથી થકે છે પણ સત્યનું નામ દઈને જ મામન અનન્યની ઘડા મરતો રહે છે

કેટલાક લોકો સાચા દિલથી સત્યને ચાહતા હોય છે પરંતુ તેમની મનગતી તેમના ઉપર નવાર ઘાય છે અને તેમને અસત્ય તરફ ખેંચી જાય છે

અસત્યનું આર્માય તોડી નાખીને સત્ય તરફ ઓળખાણી જાણીએ જોઈએ, પુરુષાર્થ છે

•

પ્રશ્ન — મનુષ્યજીવનનું મુખ્ય ધ્યેય શું?

ઉત્તર — હંમેશાં ઉદ્યોગ કરતાં કરતાં પ્રમુખ સ્વપ્ન એ જીવનનું મુખ્ય ધ્યેય છે પોતાનો સ્વાર્થ ભૂલી જવો, બધાના આનંદમાં પોતાનો આનંદ માનવો, અને દરેક પોતાના જ્ઞાન તેમ જ મર્થકુશળતામાં વધારો કરતા રહેવું એ મુખ્ય ધ્યેય હોવું જોઈએ

•

પ્રશ્ન — મૃત્યુ કેવી રીતે ઘટકર બની શકે?

ઉત્તર — મૃત્યુને ઓળખીએ તો મૃત્યુ કોઈ ભયનાક વ્યક્તિ નથી તેનું આગમન માતાની જેમ પ્રેમભર્યું હોય છે મુશ્કેલીમાં મૃત્યુ છે કે જે માણસ સૌથી પહેલો મરણ પામ્યો તે ચમત્કાર બન્યો મરણ પછીનો આગળનો રસ્તો કોઈને માલુમ ન હોવાથી તે ખોળતાં તેને ખૂન મટ પડ્યું તેથી તેણે પ્રતિજ્ઞા લીધી કે જે લોકો હવે પછી મરણ પામીને મારી પાછળ આવશે તેમને મૃત્યુ પછીનો રસ્તો બતાવનાર ભોમિયો હું બનીશ જ્યારે કોઈ માણસ મરણ પડે છે ત્યારે ચમત્કાર સ્વાગતમિતિના પ્રમુખ

બનીને સામે આવે છે તેને આપણે ભયંકર યાને કહીએ? માંદગીની બધી પીડાઓ ઉઠાવીને યાત્રિ આપનાર મૃત્યુ જ છે કેટલાક રોગ એવા છે કે જેનો ઉપાય દાખરો કે વેદો પાસે નથી ચમરાજ તો બધા જ દર્દોનો ઈલાજ કરી શકે છે આખો દિવન ખેંચાકૂંચા પછી, તેમ જ મહેનત કર્યા પછી રાત્રે ઊંઘ આવે છે તેને કોઈ ભયાનક માનનું નથી તો પછી મૃત્યુથી યાને હતીએ? હિંદીમાં મૃત્યુને ‘મીત’ કહે છે અને મિત્રને ‘મીત’ કહે છે ‘મીત’ એ જ ગોઠી મોટો ‘મીત’ છે તેણે કોઈને નિરાશ કર્યું નથી જ્યારે બધા ન્યાજ કરી જાય છે ત્યારે તે સાધી તરીકે આવી પહોંચે છે જે મૃત્યુ ન હોત તો માણસ છવીછવીને યાકી જાત અને આખરે ગાંઠો બની જાત

મૃત્યુ છે તેથી જ દુનિયામાં પ્રગતિ છે

પ્રશ્ન—ઈશ્વર અને મન્ય એ બે વચ્ચેનો સંબંધ કયા પ્રકારનો હોવો જોઈએ?

ઉત્તર—‘સમય કયા પ્રકારનો છે’ એમ પૂછવું જોઈતું હતું પણ ‘કેવા પ્રકારનો હોવો જોઈએ,’ એ પણ ઠીક છે આ દુનિયાની સીધી મહાત્તે યજ્ઞિને ઈશ્વર કહેવામાં આવે છે તેને નન્ય પણ કહે છે બન્ને એક જ વસ્તુ છે ઉચ્ચારણ અને જોડણી જ જુદા છે સત્યનિષ્ઠાથી સત્યનું સ્વરૂપ ધ્યાનમાં આવે છે ઈશ્વરનિષ્ઠાથી ઈશ્વરના સ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર થાય છે, નિષ્ઠા એ જ મુખ્ય વસ્તુ છે

૧૯૩૧

૧૪

મૈત્રી એટલે—?

[પ્રશ્નચર્ચા]

એક મોટા માણસના નોકરે પોતાના ચેઠ પાસે એક દિવસની રજા માગી એણે કહ્યું કે, “મારો એક મિત્ર આજે મને મળવા માટે આવવાનો છે, તેથી ઘેર રહેવું પડે એમ છે ” તેના શેઠે પૂછ્યું, “શું તારો મિત્ર ખરો દોસ્ત છે?” નોકર રોકબેર કહ્યું, “જી હા, એકદમ સાચો દોસ્ત છે ” આ સાંભળીને ચેઠે તરત પોતાનાં કપડાં પહેરી લીધાં અને તેઓ બોલ્યા, “ચાલ, હું પણ તારી સાથે આવું છું મારી જિંદગીમાં મને પહેલી જ વાર સાચો મિત્ર જોવાનો લક્ષ્યો મળશે ”

ધણા લોકો માને છે કે સાચી મૈત્રી જેવી ચીજ તો દુનિયામાં છે જ નહીં અગ્રેજીમાં એક સ્વિએ મિત્રતા વિષે બહુ જ કડવી લીટીઓ લખી છે —

“And what is friendship but a name,

“A charm that lulls to sleep,

“ A shade that follows wealth and fame
And leaves the wretch to weep ”

“ મિત્રના એ તો માત્ર એક શબ્દ જ છે બોળા લોકોને આપ્ને પાટા બધાવી ઊંઘાડી દેવાનો એ એક જાદુઈ મત્ર છે ખરું જુઓ તો એ ધનવાન અને શ્રીતિવાન લોકોની ખુશામત કરનાર અને દીનદુખિયાને ખૂણે બેસાડી રડાવનાર વસ્તુ છે ”

જે લોકો સ્વાર્થી છે અને સ્વાર્થી ન હોય તોપણ અહમ્મી છે, સ્વાર્થીત્યાગ કરતા પણ પોતાની મરજીનો ખ્યાલ રાખે છે તેઓ તો મિત્રતા એ સાર વિનાની વસ્તુ છે એમ જ માને

પરંતુ જેમણે સાચી મિત્રતાનો અનુભવ કર્યો છે અને જાતે સાચા મિત્ર બની બતાવ્યું છે તેવા મહાત્મા ગાંધીજી જેવા લોકો કહે છે ‘ જેમને મોક્ષની ઈચ્છા હોય, જેઓ માત્ર ઈશ્વરપ્રાપ્તિને અર્થે પોતાની જિંદગીનું બલિદાન દેવા ચાહતા હોય તેને કોઈ પણ દોસ્ત કે વાર હોતો નથી બીજી રીતે કહીએ તો આખી દુનિયા તેને મન દોસ્ત છે તેને કોઈ ખાસ દોસ્ત હોઈ ન શકે ”

મદ્રાસમા મને એક અંગ્રેજ ઓવિષા મળ્યા હતા, ઓળખાણ દીક થઈ તેની પાસે વધારાનું એક ખમીત અને એક ઈજર એટલી જ ચીજે હતી ના, એક શાવ પણ હતી એક હાથથેરીમા પોતાની આ ચીજે ભરીને તે મરજી પડે ત્યા જતા. રાત્રે મમુદ્રકિનારે રેતીમાં સૂઈ જતા તમની સાથે વાત કરતા મેં મિત્રતાની વાત છેડી તેમણે આવેશમા આવી જવાબ દીધો

“ Friends? There are no friends, there are only accomplices ”

મિત્ર કદી કોઈ હોઈ શકે છે? આ દુનિયામાં કોઈ કોઈનું મિત્ર નથી જે હોય છે તે તો એકબીજાને ગુનામાં મદદ કરનાર શામિર્દા કે વારો હોય છે

સંસ્કૃત સાહિત્યમા મિત્રનું સ્થાન દગ્ધભાજેમા નથી સારી અથવા નરસી સ્થિતિમા જે માલન સમાનભાવે આપણી સાથે રહે છે તે જ મિત્ર છે એવી આપણા સુભાષિનોમાં વ્યાખ્યા આપેલી છે

માતાપિતા, ભાઈબહેન, ગુરુશિષ્ય, પતિપત્ની વગેરના પવિત્ર અને ઉત્કટ સંબંધની હારમા મિત્રતાનું સ્થાન ગણાય છે ગુરુશિષ્યનો તેમ જ મિત્ર મિત્રનો સંબંધ સ્વચ્છાએ બાંધેલો હોય છે બાકીના સંબંધમા નસીબનો હાથ હોય છે તેથી આ બે સંબંધોની ખાત્ર વિશેષતા ગણાય છે આ જ કારણે મિત્રનો સંબંધ ઘણી નાજુકાઈથી સંભાળવો પડે છે

ઉપરની ભૂમિકા ધ્યાનમા રાખી નીચેના પ્રશ્નનો વિચાર કરીશું

“ મિત્રને હાથે આપણુ અપમાન થાય તો એવી સ્થિતિમાં શું કરવું ? ”

આ પ્રશ્નનો અર્થ એવો થાય છે કે પોતાનું અપમાન થાય તોપણ પ્રશ્ન છનાર પોતાના મિત્રને મિત્ર જ માનતો રહે છે આવી સ્થિતિમાં અપમાન વુ લાગવું જ ન જોઈએ, અથવા તો એ ચૂપચાપ સહન કરી મન મોટું રાખવું જોઈએ જે રીતે બિચારી પત્ની પોતાના પતિ તરફથી થયેલું અપમાન ચૂપચાપ હન કરી લે છે તે જ રીતે પોતાના મિત્ર તરફનું અપમાન પણ સહન કરી વુ જોઈએ મૈત્રી બને પણ ભક્તિની અપેક્ષા રાખે છે પ્રત્યેક મિત્ર પોતાના મિત્રનો ભક્ત હોવો જોઈએ જ્યારે એ જણે પોતે બ્રાહ્મણ હોઈ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણની છાતીમાં લાત લગાવી ત્યારે ભગવાને તે લાતને ભારે અલકાર ગણીને ખૂબ અભિમાનપૂર્વક તેની કદર કરી અને કહ્યું ‘હમ ભક્તનકે ભક્ત હમારે ।’ તારથી ભગવાનનું નામ ગ્રીવસ્ત્રાછન પડ્યું જ્યાં પરસ્પર આદરભાવ નથી તો ત્યાં મિત્રતા લાભો વખત ટકતી નથી અને જ્યાં આદર હોય ત્યાં અપમાન વું જ અસંભવિત છે

*

એવો સવાલ પૂછવામાં આવ્યો છે કે, ‘કોઈ વ્યક્તિ એક કરતાં વધારે લોકો સાથે મિત્રતાનો સંબંધ બાંધે તો તે બધા મિત્રો સાથે સમાનતા કેવી રીતે સાચવી શકાય ?’

જેઓ મિત્રો વચ્ચેનો સંબંધ આશક અને માથૂક જેવો માને છે તેમને જ આવી મુશ્કેલી આવે છે ખરી વાત તો એ છે કે કોઈ પણ બે માણસ વચ્ચેનો બંધ કોઈ પણ બીજા બે માણસ વચ્ચેના સંબંધ જેવો હોતો જ નથી પ્રત્યેક બંધ અદ્વિતીય & અનન્ય (Unique) હોય છે આવા અનેક સંબંધોને મૈત્રી કહવા દોસ્તી એવું સર્વસામાન્ય નામ આપવામાં આવે છે એટલું જ

*

‘મિત્રતા એ મમાન કોટિની વ્યક્તિઓ વચ્ચે જ સભવ, એ કથનનું સ્વરૂપ’

બે મિત્રો વચ્ચે ઉમરની, સામાજિક પ્રતિષ્ઠાની બૌદ્ધિક વિકાસની, એવી જૂળ પ્રકારની સમાનતાઓ નહીં હોય તો એવી મૈત્રી જાદી નથી બની શકતી વો દુનિયાનો અનુભવ છે, પણ જો કોઈનું જીવન ધનદોલત સામાજિક પ્રતિષ્ઠા, ર વજો બાબતોથી અલિપ્ત રહી શકતું હોય તો પછી આ બાબતોમાં ગમે હો તદ્દાવત હોય તોપણ મિત્રતામાં વાંધો આવતો નથી પણ આ સ્થિતિમાં જ બને મિત્રોનાં મનમાં અલિપ્તતા હોવી જોઈએ નહીં તો એકનું મન ગમે હું ચોખ્ખું હોય અથવા ઉતાર હોય તોપણ બીજાને વાંકે મિત્રતા નુટી જવાનો અવ રહે છે

મનુષ્યનું જીવન જે તરેલું હોય છે: આંતરિક અને બાહ્ય જે હોકો બાહ્ય જીવનનો ખ્યાલ છોડી દે છે તેઓ બાહ્ય અસમાનતા હોવા છતાં મિત્ર તરીકે રહી શકે છે આંતરિક જીવનમાં બરાબર મેળ ન હોય તો મિત્રતા ટકી શકતી નથી.

ગ્રીકપૂર્વ અને સુદામાની મિત્રતાનું વર્ણન કવિઓએ ગમે તેટલી સ્વાભાવિક અને ગેરવક રીતે કર્યું હોય તોપણ મારી દૃષ્ટિએ તે આદર્શ મેત્રીનું વર્ણન નથી

*

એમ પૂછવામાં આવ્યું છે કે, “મનુષ્યને પોતાના સંબંધો વિશે જ્યારે નિરાશા આવી જાય ત્યારે તેણે કેવી રીતે સમાધાન મેળવવું ઘટે?”

જીવનનો અને જીવનવ્યવહારનો સ્વભાવ જ એવો છે કે અનેકની સાથે અનેક પ્રકારનો સંબંધ બંધાવ્યું કરે છે દરેકની સાથે બાપસો સંબંધ જુદા જુદા પ્રકારના હોય છે આવા સંબંધોને લીધે માણસમાં જે વિશ્વાસ ઉત્પન્ન થાય છે, જે પ્રેમ વધે છે, અને જે આધાર મળે છે તેનું માધુર્ય એને માટે ઊંચા પ્રકારનો ખોલક બને છે

દરેક સંબંધ સાથે કાઈ ને કાઈ આશા, અપેક્ષા અને અધિકાર જોડાયેલા હોય છે જ્યારે આ અપેક્ષા તૂટી પડે છે, આશા નિરાશામાં ફેરવાઈ જાય છે અને અધિકારનો ઈનકાર કરવામાં આવે છે ત્યાર માણસ અસ્વસ્થ બની જાય છે તેને પ્રાણાનિદ દુખ થાય છે અને ચારે બાજુ અધારુ જ અધારુ દેખાય છે આવી સ્થિતિમાં સમાધાન કેવી રીતે મળે? માણસ પોતાની હંમેશની સ્વાભાવિક સ્થિતિ કેવી રીતે પાછી મેળવે? તે કેવી રીતે સ્વસ્થ રહી શકે? એ આપણો પ્રશ્ન છે

આપણે ઓટલું માન્યું જેઈએ કે મિત્રતાના સંબંધો વધતા આપણા કાર્યનો વિસ્તાર વધે છે, આપણી શક્તિ પણ વધે છે, અને આપણું કર્તવ્ય પણ કોઠા-વાર વધાર મુશ્કેલ બની જાય છે આ સાથે આપણું પરવલબન વધે તો ભારે જોખમ ઊભું થાય આપણું આંતરિક જીવન હંમેશા સ્વાવલંબી, સ્વયંપૂર્ણ અને સ્વતંત્ર હોવું જેઈએ પ્રેમને કારણે અસહાયતા, પરવલબન તથા અપૂર્ણતા આપણા હૃદયમાં ન વધવા જેઈએ જે પ્રેમ બીજા પાસેથી બદલાની આશા રાખે છે તે શુદ્ધ પ્રેમ હોતો નથી પ્રેમમાં પ્રતિજોગિતા (responsiveness)નો ભાવ ન હોવો જેઈએ જ્યાં આશા જ ન રખાઈ હોય ત્યાં નિરાશા ક્યાંથી આવવાની? જ્યાં આવવાની સાથે લેવાની વાત મનમાં નથી આવી ત્યાં કૃતજ્ઞતાની અપેક્ષા કદી પેદા જ થતી નથી, તો યહી કૃતજ્ઞતાનું દુખ ચી રીતે આવવાનું?

લાગણીનું જોખમ

ગાંધીજીના ઉપવાસના દૈનિક સમાચાર મેળવવા લોકો એટલા ઈનેજર છે કે જે કારણે ઉપવાસ લેવાયો એ ગાંધીજીનું દરદ આ ઘડીને માટે તો જાણે લોકો ભૂલી જ ગયા હોય એમ લાગે છે. સપ્ટેમ્બર મહિનાના ઉપવાસ વખતે લોકો એ જે સ્ફૂર્તિ બતાવી તે આજે નથી દેખાતી એટલું ખરું કે તે વખતે ગાંધીજીનો ઉપવાસ ટૂંકો કરવો એ મોટે ભાગે લોકોના હાથમાં હતું અને તેથી પોતાથી બને તેટલું વધારમાં વધારે કરી છૂટવાની ધગશ દરકમાં હતી આ વખતે કેવળ આધ્યાત્મિક વૃત્તિથી ઉપવાસની શરૂઆત થઈ છે પરિણામે લોકો ગાંધીજીની તબિયત ના સમાચારમાં જ ગરકાવ થયા છે.

આધ્યાત્મિક વાતાવરણમાં લોકો વધારે અંતર્મુખ થાય એ સ્વાભાવિક છે એટલું જ નહીં પણ ઈષ્ટ પણ છે અંતર્મુખ વૃત્તિમાં બહારની દોડાદોડ, ગાંઠી ન થઈ શકે અને એની જરૂર પણ નથી પણ સાંજુ અધ્યાત્મ, ખરી ધાર્મિક વૃત્તિ નક્કર સેવામાં વ્યક્ત થવા વગર રહે જ નહીં ક્રિયાશક્તિ જે હશે તે સાચું વેદાંત નથી અંતર્મુખ થઈને પોતાના દોષો દૂર કરવાના હોય ત્યારે પારકાના કાજ બનવાની વૃત્તિ છોડી ભાઈ થવાની વૃત્તિ વધારવી જોઈએ એકવીસ ટિવસને અંતે જ્યારે ગાંધીજી દેશની સ્થિતિ નિહાળશે ત્યારે એમની નજરે પણ જોઈએ કે વેરઝેરનું વાતાવરણ શમી ગયું છે, જેઓ થાપના મોહમાં સપડાયા હતા તેમણે પાપ પ્રત્યે અણગમો કેળવ્યો છે એટલું જ નહીં પણ થાપની સામે થવાની શક્તિ પણ મેળવી છે, જેઓ કેવળ જાહેર ચડી સામસામા વાત કરતા હતા તેમનો એ જવર થમ્યો છે, જેઓ હરિજનોએ વણેલી ખાદી પ્રત્યે ઉદાસીન હતા તેઓ ખાદી ખરીદીને હરિજનોને કાષ્ઠમની આજીવિકા મેળવી આપી રહ્યા છે, અને ટૂંકમાં હરિજનોને હિંદુ સમાજરૂપી ધરમાં છૂટથી હરતાફરતા જોવામાં કોઈને આશ્ચર્ય કે દ્વેષ થતો નથી.

લાગણીના ઉદ્દેશના કાળમાં એક બે વસ્તુ ખાસ સમજી લેવાની જરૂર છે આજે ચારે કોર લોકોની લાગણી ઉચ્ચેરાઈ છે એ લાગણીને પરિણામે જે હાથે કામ તરત ન થાય તો એ લાગણી કેફરૂપ નીવડે છે અને પછી માણસ પોતાની લાગણીની જ કદર કરતો થાય છે લાગણી ઉચ્ચેરાઈ એ જ જાણે ભાર કામ થઈ ગયું એમ સમજી લાગણીની કોમળતાનો રત્ન લૂંટવામાં જ માણસ મદગૂલ રહે છે વિષય કરવા જેવું જ એ વિષય કામ છે એમાંથી સંકલ્પશક્તિ સીધું થાય છે, કાર્યશક્તિ હમ્પાય છે, અને દરક કેફના નિષય પ્રમાણે માણસનું મન

લાગણીનો વધુ ને વધુ નશો માને છે છાપાઓ અને લેખકો પણ જાણે એ ખોરાક પૂરો પાડવાને પોતે બંધાવેલા હોય તેમ એ ખોરાક વધારતા જાય છે પરિણામે વાનાવચ્ચે વીજળીથી ભરેલું, પ્રત્યક્ષ અને અલૌકિક લાગતાં છતાં જેઈએ તેટલું કામ, જેઈએ તેટલી સેવા એમાંથી નીકળતી નથી અને પછી સમાજ દેખતાઈ ન ગયો તાપે નિરાશ અને નિરુત્સાહી તો થાય જ છે

મોટામોટા લોકનાયકો અને સમાજધુરીઓ એ યિશ્તિ જાણે છે અને તેથી જેમાથી ત્રા્ય ઉપજાવી ન થકાય, લોકોને કામ લગાડી ન થમાય, લોકજીવનમાં પરિવર્તન ન કરી થકાય, એવી લાગણીઓને તેઓ છેડતા નથી, જાગાડતા નથી લાગણી જાગાડવી સહેલી છે, પણ દરેક લાગણી એ બાબતભૂત જેવી છે એની પાસેથી કામ લીધું ન હોય તો તે આપણને ખાઈ જ જવાની

માટે માણસ લાગણીને વશ ભલે થાય, પણ એ લાગણીના જ પ્રેમમાં ન સપડાય. લાગણીની અસર તજે અકર્મણ્ય થઈ માણસ લાંબા વખત સુધી પડયો ન રહે. લાગણીનું ક્યોતર પ્રવૃત્તિમાં, મેવામાં, સંકલ્પસિદ્ધિમાં થવું જ જેઈએ

૨૧-૫-૩૩

૧૬

ચિહ્નોનો નિર્ણય ?

ધર્મનિષ્ઠ અને જવાબદાર માણસને પણ કોક વાર અમુક સવાલનો ચોક્કસ નિર્ણય કરવો મુશ્કેલ થઈ પડે છે કોક કોક વખતે નિર્ણય કરવાની વસ્તુ પોતાના જીવન કરતા પણ વધારે મહત્વની જણાય છે એવે વખતે “મારા જેવા અલ્પ શક્તિ વાળા સામાન્ય માણસના નિર્ણય પર આટલી મહાન વસ્તુનો આધાર ઈશ્વર શા માટે રાખ્યો હશે ?” એવી અકળામણ પણ માણસને થઈ આવે એ સભવે

પોતાની મનિ જ્યાં નથી ચાલતી ત્યાં પોતાના કરતાં કોઇ વિભૂતિની સલાહ લેવા માત્રમ પ્રેરાય એ સ્વાભાવિક અને ચોખ્ખું છે કોઇ બુદ્ધિમત્તા અને નિષ્પક્ષ પાતી કદય જ્યાં હોય ત્યાં અનેક લોકો સલાહ પૂછવા દોડવાના જ એવા આર્ય લોકો સલાહ આપતી વખતે કા તો પોતાનો અધિકારમુક્ત ચુકાદો સ્પષ્ટ થબદમા આપી દઈ શાન્ત અને અવિખત થાય છે અથવા તેમનામાં જે શિક્ષકવૃત્તિ હોય તો પોતે નિર્ણય આપે તેની સાથે પોતે સાધક બાધક જે વિચારો કર્યા હોય તે પણ બધા કહી દે છે કોટ વાર બને બાજુના વિચાર રજૂ કરી અતે નિર્ણય આપવાની તેઓ ના પણ પાડે આવા આર્ય પુરુષો કઈ શબ્દકોષની પેઠે હમેશ આપણી પાસે નથી હોતા ગમે તેવી પણ પોતાની જ બુદ્ધિ વાપરીને માણસને ઘણી વાર નિર્ણય કરવો પડે છે

નિર્ણય કરતી વખતે કોક વાર નહારી દુવિધા સામે આવી ખરી રહે છે તે ખસે જ નહીં! નિર્ણયમા બે પક્ષ કોક વાર એવા ઊભા થાય છે કે બને તરફ મન સરખું જ ઢળી પડે છે દલીલો બને બાજુની સરખી, લાભલાનિ સરખા, પ્રત્યક્ષ અપ્રત્યક્ષ પરિણામ સરખા જ મહત્ત્વનાં—એવું જ્યારે જણાય ત્યારે લાચાર થઈ માણસ ચિઠ્ઠીઓ નાખવાનો ઈલાજ અજમાવે છે આ ઈલાજ માણસની બુદ્ધિને, મહત્તાને અને એની ઈશ્વરનિષ્ઠાને નથી છાજતો એવું મારું માનવું છે

બુદ્ધિનો કાટો સાવ સમસમાન થયો છે, સાવ મધ્યસ્થ રહ્યો છે એમ જવલ્લે જ બને છે પણ એ તટસ્થ થયો તેટલા માટે બુદ્ધિશૂન્ય, અકસ્માતમૂલક ચિઠ્ઠીઓને શરણુ જવું એ યોગ્ય નથી માણસને અમુક નિશ્ચિત પરિસ્થિતિમા ચોક્કસ નિર્ણય કરતા આવડવું જ જોઈએ ઊંડો વિચાર કરી ચોક્કસ અભિપ્રાય પર આવવા માટે બુદ્ધિની એકાગ્રતા અને નિર્ણય કરવાની હિમ્મત એ બંનેની જરૂર હોય છે ઘણા લોકોના ધ્યાનમાં એ નથી આવતું કે વિચાર કરવામા પણ ઉદ્યોગની આવશ્યકતા હોય છે કેટલાક લોકો વિચાર કરવામાં જ આજસુ હોય છે જેમ પરદેશી તૈયાર માથ સહેજે મળે છે એટલા ખાતર જ માણસ દુકાનમાથી તે લઈ લે છે, તેમ વિચાર કરવાના કટાણાથી ગમે તે રીતે ગમે તેનો અભિપ્રાય ઉછીનો લઈને માણસ ચલાવવા પ્રેરાય છે

નિર્ણયની જવાબદારી લેવાની હિમ્મત ન કરનાર માણસ યજ્ઞ બીજને અને બીજે ન મળે તો ચિઠ્ઠીને શરણુ જાય છે વિચાર કરવાનું આજસ અને જવાબદારી માંથી ઓછાવતા છટકવાની દાનત બને અધર્મી છે કાદા, ભક્તિ અથવા નમ્રતા એ દેવી ગુણો સાથે એનો ગોટાળો કરવો યોગ્ય નથી ચિઠ્ઠીને શરણુ જતાં માણસ ઈશ્વરને શરણુ નથી જતો, પણ અકસ્માતને શરણુ જાય છે દેવ અને અકસ્માત એક જ વસ્તુ છે બને અદૃષ્ટ હોય છે જેનું મરણ દૃષ્ટ નથી તે અકસ્માત

માની લઈએ કે બુદ્ધિનો કાટો સાવ તટસ્થ છે અને એક યા બીજી બાજુ નિર્ણય તો કયે જ છૂટકો એવે વખતે માણસે હૃદયનું શરણુ લેવું જોઈએ હૃદયેનંદ હિ સત્ય જાનાતિ । નિર્ણયશક્તિ, હિમ્મત, જવાબદારી અને સ્વાતંત્ર્ય હૃદયમાં જ પ્રતિષ્ઠિત છે અને હૃદય કદી તટસ્થ ન રહી શકે

સત્તા હિ સદહપદેયુ વસ્તુયુ પ્રમાણમ્ અન્ત વરણ પ્રવૃત્તય ।

પ્રસંગ ગમે તેટલો ગભીર અને મહત્ત્વનો હોય, માણસે તેટલા ઊંચા ઊંચું કે ઊંડું જ જોઈએ હૃદય ઉપર વિશ્વાસ રાખી પ્રસંગ જેટલો મોટો તેટલા મોટા થવું જ જોઈએ

ચિઠ્ઠીઓ સામે અમારી મુખ્ય દલીલ એ છે કે તે મરેને એની જવાબદારી માથી મુક્ત કરી એને નાસ્તિક, નામદે બનાવે છે ચિઠ્ઠી નાખીને માણસ પગલું ભરે એને માટે જવાબદાર કોણ? સમાજ આગળ તો તે પોતે જ જવાબદાર છે પણ મનમાં તો એ દેવને શરણુ ગયેલો છે, મન આગળ એ પોતે જવાબદાર

નથી એવી વિનિર્મિત આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિએ એના નિર્ભયની મિત્ર શૂન્ય કરતાં ઓડી છે એટલે અંશે એનું માનવી જીવન એવું જનું

એક દલીલ એવી છે કે ઉત્તરની દુનિયામાં અત્યંત દેવી વસ્તુ છે નહીં, દેવ વસ્તુને કારણે માનવ છે અને તેથી વિદ્વી નીકળવામાં અથવા ઉછરેલો ઢગ પડવામાં ઉત્તરની મરજી પ્રજા થાય ન છે આ દલીલ પ્રથમ દર્શને વસ્તુદલાની દેખાય છે, પણ તે ગ્રમ છે દુનિયામાં અત્યંત નથી એ ખરું, એકે એમ ઘટના કાર્યકાર સંબંધથી સંકળાયેલી છે એ પણ ખરું, પણ તેટલા માટે આપણે ખોટા ખ્યાલથી ગમે તેવા કાર્યકારના સંબંધ બાંધીએ એ કેમ વાગે? મારી વાત માનીત તો તું ઘણો, નહીં તો જાણે એમ આપણે કોઈને કહીએ તોપણ કેમ એ માણસનું ડાખમ કે ગાંડપમ એના કલ્યાણકર્મમાં નથી ગાવી જાતું, જેની જામ નાની આંખોને ન પડેવે તેને માત્રાપ વહાલાં નથી એમ બાળકોને આપણે કહીએ તો તે પછી તેમ છોકરાની લાનસીની પાલખ થતી નથી, આજે મારા મિત્રનો કાળ આવે તો માનીશ કે તે જીવે છે, નહીં તો તે મરી ગયો છે, એવો નિર્ભય કરી બેનના માસતના સંક્રમ ઉપર કેમ મિત્રની આવગદા અવગરેલી નથી ગેની, તેમ જ વિદ્વી નાખવામાં ડાખમ અથવા શુદ્ધ નિર્ભય આવી શકતો નથી માણસ શગમ પીને ધર્મશુદ્ધિ અથવા બીજાપણ મારી નાખે એમા જેનું ડાખમ કે બહુડી છે તેટલું જ ડાખમ અને ઉત્તરનિષ્ઠા વિદ્વીઓ નાખીને મનનો સંઘર્ષ અથવા દુવિદ્યા માગવામાં છે

એક વાર એક નજાને અમુક પ્રસંગે નિર્ભય ન થી શકવાથી વિદ્વીઓ નાખી વિદ્વીનો જવાબ એ જ ઉત્તરની પ્રેરણા એમ માનવાનો એમનો વિવાદ હતો વિદ્વીનો જવાબ મળ્યો તે નિર્ભય પ્રમાણે ચાલવાની નેપારી કરી, એટલામાં એમ મુશ્કેલીનો કાગળ ગાળ્યો એમાં આવેલી વિગતો અને નવાલ પ્રમાણે વિદ્વીથી કહ્યો નિર્ભય રેવવો પડ્યો! અહીં એમ કહેવામાં આવે કે 'સ્વાક પહેલાં વિદ્વીનો નિર્ભય પ્રસાર હતો, હવે વધુ વિગતો ને નવાલ મળી ગઈ છે, એટલે ત્રિમળદર્શી મર્મન ઉત્તરે પહેલો નિર્ભય રદ કર્યો છે' તો તે કહેવું હાસ્યાસ્પદ જ નહાય

કેટલાં એમ માને છે કે ઢગ એમ ને એમ ઉછાળીએ તો ભૌતિકશાસ્ત્રના નિયમ પ્રમાણે એ નુકાંગે ખાઈને અચૂક શાસ્ત્રગિદ્ધ ચીતે જ ઉપો કે ચરતો જતીન પર પડવાનો ઉછાળવામાં આવેલી મૂળ પ્રેરણા, હવાનો વેગ વગેરે ચોક્કસ કારણોને પરિણામે અમુક જ બાહ્ય ઉપર આવવાની અનિશ્ચિતપણું મુખ્યત્વે ઢગ ઉછાળતી વખતે વપરાયેલી શક્તિનું માપ અને દિશા એમા જ રહે છે પણ જ્યાં વિશેષ સંક્રમપૂર્ણ ઘટનાગત થઈને માત્રમ ઢગ ઉછાળે છે ત્યારે કઈક દેવી શક્તિ વચમાં પડીને આગળીને વિશેષ પ્રેરણા આપે છે ભોગ લોકોને પોતાની વાત માનવી જ છે એટલે બુદ્ધિ પર અન્યાયાર કરી આવી દલીલો કરવાનું સૂઝે છે બે ભાઈઓને અમુક ગામ જવું કે ન જવું એનો નિર્ભય કરવો હતો

બન્ને સાથે જાય તો જ બને એમ છે બેમાઘી એક જણ જાય એ કામનું નથી એવે પ્રસંગે ધારો કે બન્ને જણા એકબીજાને કહ્યા વગર સ્વતંત્ર રીતે પોતપોતાની ઓરડીમાં જાય છે અને ઈશ્વરને શરણ જઈ ચિઠ્ઠી નાખે છે અને પૂછે છે કે જવું કે ન જવું? એકને જવાબ મળે છે કે જવું અને બીજાને મળે છે કે ન જવું હવે પેલી ટેવી કે અદેવી ગૂઢ શક્તિ કયાં ગઈ? ભોળા લોકો જવાબ આપશે કે ‘ઈશ્વરે ઈચ્છાપૂર્વક તેમને મૂંઝવણમાં નાખ્યા હતા, ઈશ્વર ઈચ્છતો હતો કે બંને ભેગા થઈને એક જ ચિઠ્ઠી નાખે ને પોતાનો નિર્ણય મેળવે’ ‘સ્થિતસ્ય ગતિસ્ચિન્નનીયા’ એટલે ગમે તે વસ્તુને દલીલના ટાટિયા ઉપર ઊભી કરી શકાય પણ આવી દલીલો બુદ્ધિ અને આસ્તિકતાનું દેવાળું સૂચવે છે પોતાના હૃદય પરનો વિશ્વાસ ખોઈને ઈશ્વર ઉપર વિશ્વાસ કેળવી ન જ શકાય મુહૂર્ત વિચાર કરી અને સમય ન હોય તો પળવાર બુદ્ધિ અને હૃદય યોગમુન્ત કરી નિશ્ચય મેળવવો અને તે પ્રમાણે મુશ્કેલી સમે કૃત્વા આચરણ કરવું, અને જાણવું કે સાચુ કૃણ બાહ્ય વસ્તુમાં નથી, પણ હૃદયના વિકાસમાં અને બુદ્ધિના વાપરમાં છે, એમાં જ મનુષ્યજીવનનું સાર્થક છે

ચિઠ્ઠી નાખવાનો ઉપયોગ નથી જ એમ નથી જ્યાં બન્ને પક્ષ અથવા કોટિ સરખા જ મહત્ત્વ વિનાના હોય, અને કઈક નિર્ણય તો આપવાનો જ હોય, અને કોઈ એક પક્ષનો ચુકાદો બીજે સ્વીકાર નહીં, ત્યાર ચિઠ્ઠી નખાય દાખલા તરીકે રમતમાં ક્યો પક્ષ પહેલે શરૂઆત કરે એ નક્કી કરવા માટે ચિઠ્ઠી નખાય કે ઠંબુ ઉછાળાય, એટલે પક્ષપાતનો વહેમ ન આવે અને રમત શરૂ થાય બે સરખી ચોપડીમાં એકનું પૂઠુ લાલ છે અને બીજાનું લીલું છે બે છોકરાઓ એમાં પરાદર્શી કરી શકતા નથી અને ચમત્કરને કાઈ પણ નિર્ણય પર આવવા માગતા નથી એવે વખતે કોઈ પણ માલત્ર આખ મીંચીને બે ચોપડીઓ હાથમાં લે, અને છોકરાઓને આખ મીંચીને પોતાને પાસે ચોપડીઓ લઈ આવવાનું મ્હે અને એ રીતે ચોપડીઓ વહેંચાય એ મજાનું છે રગ માથે ચોપડીને લેવાદેવા કદી નથી અને છોકરાઓનો જવડો પત્યો પણ જ્યાં નિર્ણયને જરા પણ મહત્ત્વ છે ત્યાં બુદ્ધિ અને હૃદય વાપરવા અને જેનો અધિષ્ઠર હોય તેણે જ જવાબદારીપૂર્વક નિર્ણય કરવો એમાં મનુષ્યજીવનની મહત્તા, અને બુદ્ધિદાયક અતર્થામી પ્રત્યેની નિષ્ઠા રહેલી છે

૧૭ સમીક્ષા

૧

જેને આપણે અચેતન કહીએ છીએ એવા ભૌતિક પદાર્થોનું આત્મિક જીવન કેવું હાય છે તે આપણે જાણના નથી સચેતન પ્રાણીઓને સુખદુઃખ થયે તેમનાં શરીરમાં જે ફેરફાર અથવા વિકૃતિ થાય છે તેવી જ વિકૃતિ જડ ગણાતા પદાર્થોમાં પણ નહીંક અથે જોવામાં આવે છે હવે એ કેવળ બાહ્ય વિકૃતિ છે કે અંદરથી એ પદાર્થોને સુખદુઃખનો અને લાગણીઓનો અનુભવ છે, એ નિશ્ચયપૂર્વક કોણ કહી શકે? માણસ અને પશુપક્ષીમાં, માછલાં કે કૃમિકીટમાં જેવાં સુખદુઃખ દેખાઈ આવે છે તેવા વનસ્પતિમાં નથી દેખાતાં પણ મનુ જીવવાન જેવા આદ્ય જીવો ઓળે ન્દરના કરી છે કે, વૃક્ષ વનસ્પતિ આદિને બહારથી વ્યક્ત ન થનારી એવી સજ્ઞા અંદરથી હોય છે અન્તઃસજ્ઞા ભવન્ત્યેતે । જગદીશચંદ્ર વસુદેવ પ્રયોગો વિષે જાણ્યા પછી મનુની ન્દરના નાવ સાચી છે એમ આપણને લાગ્યા વગર રહેતું નથી માણસમાં સુખદુઃખની ભાવના તેમ જ ઈષ્ટઅનિષ્ટની લાગણી હોય જ છે પશુ-પક્ષીઓ અને કૃમિકીટોમાં પણ તે દેખાઈ આવે છે વૃક્ષ, વનસ્પતિ અને ઔષધિમાં તે લાગણી અનુમાન થાય છે તો જડ ગણાતા પદાર્થમાં પણ હોવાનો સભવ હોવો જોઈએ એમ ક'પના દોડે છે અને તેથી અર્ચંતન્ય ન વિચિત્રે એ વચન અમર સાચુ હોવાનો વિશ્વાસ બેસે છે

૨

નૃષ્ઠ પદાર્થોમાં જેટલે અંશે જડતા છે તેટલે અંશે તેનું સ્થૂળ કે સૂક્ષ્મ શાસ્ત્ર બનાવતું શક્ય નહાય છે જે અથ ચૈતન્યરૂપ ગણાય છે તેનું શાસ્ત્ર બતાવતાં ઘણી મુશ્કેલીઓ અનુભવાય છે છતાં ચૈતન્યનું શાસ્ત્ર બનાવવાના પ્રયત્નમાંથી જ્ઞાનની મીમા જેટલી વ્યાપક થઈ છે તેટલી ભૌતિક બાબતના અધ્યયનથી નથી થઈ આજ સુધી ભૌતિક પ્રયોગો નિશ્ચયાત્મક—શકાતીત—જણાયા, તે ઉપરથી ભૌતિક સત્યતા એ જ નિરાધાર નન્ય છે, ભૌતિક પુરાવો એ જ એક નૃપ્તિકર પુરાવો છે એમ મનાયુ અને તેથી ભૌતિક જગતના સિદ્ધાંતો ચૈતન્ય જગતમાં લાગુ પાડી ગણિત કે ગતિશાસ્ત્રથી જે ભૌતિક ઘટનાઓ સિદ્ધ થાય, પદાર્થવિજ્ઞાનના સિદ્ધાંતોથી જે રસાયનશાસ્ત્ર સિદ્ધ થાય, રસાયનશાસ્ત્ર દ્વારા જે વનસ્પતિશાસ્ત્ર બધ બેસાડે શકાય, વનસ્પતિશાસ્ત્ર જે પ્રાણીશાસ્ત્રનો ઉકેલ આણે, પ્રાણીશાસ્ત્રમાંથી જે માનવશાસ્ત્ર ને સમાજશાસ્ત્ર ઉપજાવી શકાય તો આપણે જ્ઞાન સંપત્તિ કયું, એનો પાયો મજબૂત કર્યો એમ માણસને

ઘાપ છે પછી અધ્યાત્મશાસ્ત્રને નોખું અને સ્વર્ગત્ર સ્થાન આપવાપણ પાપ રહે નહીં સ્થૂળમાંથી જે સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિત ઘણું તો કથી મૂંઝવણ રહે નહીં, એ જાતની માન્યતા સર્વત્ર દેખાય છે

ખરુ જોતાં વિરુદ્ધ દિશાએ એટલે જ વિરુદ્ધ દિશાએ પ્રયત્ન થયો જોઈએ. ચૈતન્યતત્ત્વનો આપણને અંદરથી અનુભવ છે, એનો વ્યાપાર આપણા જીવનમાં પ્રત્યક્ષ છે, એ ચૈતન્યતત્ત્વનો વિરોધ બાળ્યાસ, એનું નિરીક્ષણ પરીક્ષણ જે ઉત્કૃષ્ટતાથી ઘાપ તો એને વિરે આપણને અદ્ભુત જ્ઞાન મળવું જોઈએ

સંભવ છે કે આપણને એ પ્રયોગપદ્ધતિથી નહીં મળે પણ યોગપદ્ધતિથી મળે વિજ્ઞાનના માર્ગ કરતાં ધ્યાનમાર્ગ ત્યાં વધારે કામ આવતો હશે માલસમાં જે ચૈતન્ય પ્રગટ છે તે જ ઊતરતી કોટિઓમાં પણ સૂક્ષ્મ રૂપે છે કે નહીં એ ત્યાર પછી તપાસવું જોઈએ અને આમ નજીકના સ્પષ્ટ અને અનુભૂત એવા ચૈતન્યના રૂપ-વસ્તુ સ્વભાવના સિદ્ધાંતો તારવી તે પછી તે પ્રાણીશાસ્ત્ર, વનસ્પતિ શાસ્ત્ર, રસાયન, પદાર્થવિજ્ઞાન અને જ્યોતિષ સુધી લઈ જઈએ, તો જ્ઞાનનો વિસ્તાર જુદો જ રીતે અને અકટિપત હદ સુધી પહોંચે આમાં જ્ઞાનસાધનાનું આખું માર્ગ જ બદલાયું હશે નિરીક્ષણ પરીક્ષણ પ્રયોગના સાધનો જેમ આપણે સૂક્ષ્માતિસૂક્ષ્મ કરીએ છીએ અને ભૌતિક ઘટનાના જ્ઞાનક્ષેત્રમાં નવા નવા વિજ્ઞાનો મેળવીએ છીએ, તેવી જ રીતે માણસના અંદરનાં ઓળખે, મન, બુદ્ધિ, અહકાર, ચિત્ત આદિ અતઃકરણરૂપ સાધનો જે આપણે શુદ્ધાતિશુદ્ધ કરીએ તો જ્ઞાનનો બીજો અને સમર્થ બાજુ ઊપડશે અને ખીલશે એ દિશાએ અમુક ચોક્કસ પ્રયત્નો થયા હતા પણ તે ભુલાયા છે એને વિષે આજે જે કંઈ નોંધો મળે છે તેમાંની ઘણી તો તે તત્ત્વ ભુલાયા પછી પાછળના લોકોએ અનુમાન અને કલ્પના દોડાવી લખી કાઢી લેવાનો સંભવ છે તેથી તે નોંધ પર આધાર ન રાખતા તે ક્ષેત્રમાં આમૂલ્યગ્રાહી નવેસર પ્રયત્ન કરવાના રહેશે

આ અતઃસાધનશુદ્ધિ તે તથા છે એ તથા જ્ઞાનયુક્ત હોવું જોઈએ એ વાત ભુલાઈ ગઈ લાગે છે

૩

પ્રાચીન કાળમાં કવિ શબ્દનો અર્થ જુદો હતો, આજનો અર્થ જુદો છે આજે કવિનું કાર્ય કલ્પનાઓ દોડાવવાનું અને સૂક્ષ્મ જટિલ ભાવોનું ખરુખીટું પૃથક્કરણ કરી તે રોચક રૂપમાં વ્યક્ત કરવાનું છે માણસના અનુભવો, એની શક્તિઓ અને બીકો, ઝેંની આશાઓ ને આકાંક્ષાઓ, એની વાસનાઓ અને મુશ્કેલી શબ્દબદ્ધ કરી અથવા બીજી રીતે વ્યક્ત કરી સર્વગ્રાહ્ય બનાવવી એ કવિનું આજનું ક્ષેત્ર છે આ બધા જીવનવિભાગોમાં જેટલી અવ્યવસ્થા, અનવ્યવસ્થા અને બેજવાબ દારી હોય તેટલી કવિનાં કાવ્યોમાં દેખાઈ આવે છે કવિ શાસ્ત્રશુદ્ધ વિચાર કરવાને બધાયેલો નથી, કવિને તે તે ક્ષેત્રે જે કંઈ સત્ય અથવા સત્યકલ્પ જણાય તે

તેવા જ રૂપમાં તે પ્રગટ કરવાનો. આ દૃષ્ટિએ કવિના ઉદ્ગારો એ તત્ત્વજ્ઞાનનો કારો માથ છે અજાત પ્રદેશમાં શોધ કરવા નીકળેલા કોવબસોને ખાતરી નથી હોતી કે કેવા ખરોનો ભેટો થવાનો છે હિંદુસ્તાન શોધવા જતાં અમેરિકા હાથ આવવાનું અને એ જ ભરતભૂમિ છે એવી ભ્રમણ થવાની દુનિયાના જ્ઞાન, અનુભવ કે કાદા સાથે પોતાના ઉદ્ગારોનો મેળ ખાવો જોઈએ એમ કવિઓએ સ્વીકાર્યું નથી પોતાના જ ભિન્ન ભિન્ન સમયના અને ભિન્ન ભિન્ન વૃત્તિના ઉદ્ગારો વચ્ચે મેળ હોવો જોઈએ એમ પણ કવિઓને લાગતું નથી કવિના કૃત્તના વિહારમાં જે ચદ્વચ્છાએ જીવનઉપાનના આવી ગઈ અને એને પરિણામે જે એના ઉદ્ગારોમાં સંગઠસૂત્રતા જડી આવે તો કવિને તે અનિષ્ટ નથી સાનદાશ્વર્થથી તે એ વધાવી લેશે પણ જે કથો મેળ ન ખાય તોયે એને એની ક્ષતિ નથી.

“Do I contradict myself? Well, then I contradict myself I contain multitudes.” એમ કહી કવિ છટકી જશે મમાજમાં જે વિચારોનું અને સિદ્ધાંતોનું અરાજક ચાલે છે તો એક ભેજમાં તે ચાલે એની તકરાર થી? રાજાને જેમ અનેક મનાહકાર હોય છે, રાજ્યતંત્રમાં જેમ અનેક પક્ષો હોય છે, વર્ષમાં જેમ અનેક ઋતુઓ હોય છે તેમ માણસમાં એના જીવનનો કુબળે લેનાર અનેક તત્ત્વો હોવાનાં જ ઈન્દ્રિયોનું વલણ, જાતજાતની વાસનાઓ, કૃત્તના ઓ, અનુભવો, અજ્ઞા જીવનપ્રયોગો, નવીજૂની નિષ્ઠાઓ અને વહેમો, બધા જ મળીને ચૂટણીની ઉમેદવારી કરવાના એમાં મેળની અપેક્ષા થી?

કવિઓના કાવ્યવિહારમાં જ્યાંબદારીની અપેક્ષા ભલે ન હોય પણ પારમાર્થિકતા (seriousness)ની અપેક્ષા પૂરપૂરી હોય છે એમાં દભ, દૃષ્ટિમતા, ઈરાદતન જુદાણુ ઈત્યાદિ ન જ આવવું જોઈએ Logical consistency ભલે ન હોય પણ psychological integrity હોવી જ જોઈએ કવિ નિરુદ્ધ ખરો, એટલે કે બાહ્ય અકુશ એ નહીં સ્વીકારે પણ એનો પોતાનો અદરનો સ્વયભૂ અકુશ એ ન જ ફગાવી શકે તેમ કરવા જાય તો એ કવિ મટેશે

કવિનું જીવન યાત્રાશુદ્ધ કે સ્મૃતિશુદ્ધ ભલે ન હોય પણ એ ઊંડુ, પારમાર્થિક અને વીર્યવત્તર હોવું જ જોઈએ કવિ પોતાના જીવનમાં બાહ્ય નિયમન ભલે ન સ્વીકારે પણ એ જ કારણે એનું જીવન એટલું તો આર્થ, વિશુદ્ધ અને રહસ્યમય હોવું જોઈએ કે એના જીવનમાથી અસખ્ય લોકોને જીવનનો આદર્શ અને આદર્શ જીવનનો ગજ મળવાં જોઈએ કવિમાં જે જીવનદારિદ્ર વ્યાપેલું હોય તો એનો કૃત્તનાલેખ, એની શબ્દસમૃદ્ધિ, અને એનો ગગનવિહાર કેટલા કામના? એ બધા બાહ્ય ઉપકરણો જેમ જેમ વધે તેમ તેમ એનું પોતાનું જીવન વધારે ફીકું, વધારે ખોરું અને તિરસ્કરણીય થવાનું કવિ કરતા કવિનું કાવ્ય વધારે ભવ્ય હોવાનો

સભવ હોય છે ખરો, પણ એ જીવન એના કાવ્યને કઈક તોલે આવે એવું તો હોવું જ જોઈએ કાવ્યને પડખે બેસતા કવિને શરમ ન જણાવી જોઈએ અથવા એને નફ્ટાઈ કેળવવી ન પડવી જોઈએ

૪

તત્ત્વજ્ઞાનીઓ એક જાતના કવિઓ જ હોય છે એમનામા પણ કટપનાની, તીક્ષ્ણ બુદ્ધિની, કાતદશિતાની અને તત્ત્વદર્શનની ઝમૂઝ તો હોવી જ જોઈએ પણ તત્ત્વજ્ઞાનીઓ બીજા એક બે બંધનો સ્વીકારેલા હોય છે એ જ બોલે છે તેની અદર પરસ્પર મેળ હોવો જોઈએ, તર્કશુદ્ધિ હોવી જોઈએ, સાગોપાગ વિવેચનની પૂર્ણતા હોવી જોઈએ એ જ કઈ વિધાનો કરે તેમાથી ઊંઠતા સવાલોનો ઉકેલ એની પાસે હોવો જોઈએ પોતાનું જીવનદર્શન સપૂર્ણ છે, મુસગત છે એમ એણે સિદ્ધ કરવું જોઈએ પોતાની વાતો બીજાઓને ગળે પૂરેપૂરી અને સરખી રીતે ઉતારવાની એની તૈયારી હોવી જોઈએ ગમે તે ક્ષેત્રમા વિચાર કરે તોયે આખરે એ બુદ્ધિનો બંદો છે, યુક્તિ(Reasoning)નો ઉપાસક છે અને બુદ્ધિનો તો દાવો છે કે એની વાતો હમેશા એકસરખી હોય છે, સાર્વભૌમ હોય છે, એની ‘અપીલ’ વિશ્વજનનીન હોય છે તત્ત્વજ્ઞાનમા ધર્મ કરતાં વધારે પંથો પડયા હશે છતાં બુદ્ધિએ પોતાનો દાવો છોડ્યો નથી કે ચારી વાત બધાને ગળે ઊતરવી જ જોઈએ લોકો પૂરતો વિચાર કરે તો મારા જ મતના થવાના છે એ જાતની અપેક્ષા અને એ જાતની પ્રતિજ્ઞા તત્ત્વજ્ઞાન કર છે જીવન જો કેવળ બુદ્ધિનું જ બનેલું હોત તો આ વાત સાચી પડત, પણ જીવન એ એટલું સરળ છે એનું ગમે તેટલું પુષ્કળ કરો તોયે એમા કેટલાક અદૃષ્ટ તત્ત્વો રહેવાનાં જ માહાત્મજાત ઉમરલાયક થઈ ત્યારથી એણે જીવનની શીમામા ચડ કરી છે પણ હજીયે એની ગૂઢતા નીકળી ગઈ નથી જેમ જેમ જ્ઞાન અને પુષ્કળતાનો વિકાસ થતો જાય તેમ તેમ જીવનની ગૂઢતા ક્ષિતિજની પેઠે આગળ વધતી જ જાય છે તેથી તત્ત્વજ્ઞાન રોજ વધુ ને વધુ પરિપુષ્ટ થવું હોવા છતાં જીવનની શોધમા, મૃગયામા એ હાફનું જ રહ્યું છે

તેથી તત્ત્વજ્ઞાનીને વારધડી થોભી પોતાના સાધનો વધાર સૂક્ષ્મ અને વધારે તીક્ષ્ણ કરવા પડે છે અને તર્ક જેમ પ્રામાણ્યવાદમા અટવાઈ જાય છે તેમ તત્ત્વજ્ઞાન મનોવિશ્લેષણમા હમેશા અટવાઈ ગયું છે તત્ત્વજ્ઞાનીઓ બુદ્ધિ તીવ્ર કરવાની જરૂર સ્વીકારી, પણ જીવન શુદ્ધ કરવાની અને મો વાટે જીવનતાત્પર્યકર કરવાની શક્તિ મેળવવાની જરૂર સ્વીકારી નહીં એ દુર્જન મામિકતાએ નિષ્ઠાથી સ્વીકારી છે

૫

કવિ અને તત્ત્વજ્ઞ બંનેનો સમન્વય કરી ધર્મ જ્ઞાનસાધનાને અર્થે જીવન શુદ્ધિ રૂપી જીવનસાધનાની આવશ્યકતા સ્વીકારી જીવન એ જ જ્ઞાનપ્રાપ્તિનું ઉત્કૃષ્ટ

સાધન છે, અને તે જ્ઞાનપ્રાપ્તિ થયા પછી એનો વિનિયોગ પણ જીવનવિકાસને અર્થે જ છે, એટલું સમજ્યા પછી કવિના દર્શનની ઝબૂક અને તત્ત્વજ્ઞાનીના પૃથક્કરણ એ બંને વાટે માયાત્કારનો રસ્તો ધર્મ અખત્યાર કર્યો

એમાં જીવનશુદ્ધિની સ્પષ્ટ કલ્પના પ્રથમ પ્રથમ ન થઈ શુદ્ધિને નામે જીવન શૂન્યરૂપ-શૂન્યસ્થિતિ-ઝરી મૂકનાર કેટલાયે પદો થયા. જીવનમાં સયમ જોઈએ છે, તપ જોઈએ છે, વીર્ય જોઈએ છે તે આજીવાને બદલે કેટલાક લોકો એ જીવનને જીવનવિશુષ્ક કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો આપણા વૈરાગીઓમાં એના દેટલાયે દાખલાઓ મળે છે જાદુ, કીમિયા, જડીબુટ્ટી, જ્વોતિષ અને મત્રસાધના, એવી એવી વિચિત્ર પ્રવૃત્તિઓ વૈરાગીઓમાં દેખાતી આવી છે ખરી પણ વૈરાગીઓ ના શૂન્યતાના આદર્શ સાથે એ બળે એમ નથી જે વૃક્ષ વનસ્પતિથી ઈશ્વરે માણસને જુદો કર્યો તેમનું જ જીવન પાછું સ્વીકારવામાં ઈશ્વરનો પરાજય કરવા પણ છે એમાં ધાર્મિકતા નથી ધર્મવિન્ય કયાંથી જ હોય?

ધર્મની સાચી પ્રવૃત્તિ, મનુષ્યજીવનનાં શુદ્ધ વલેણો એક બાજુ ઝિંડા કરવાં અને પછી એમને ચોંચ દિશા તરફ વાળીને તેમના બળવાન અને વેગવાન પ્રવાહો બનાવવા, એમાં રહેલી છે

તત્ત્વજ્ઞાનમાં અનેક વાદો ઉત્પન્ન થાય છે ધર્મ જીવતી વસ્તુ હોવાથી એમાં અનેક પંથો અને સાધનાઓ બધાઈ જાય છે જ્યાં સુધી જીવતા લોકોના હાથ માં આ પંથો અને સાધનક્રમો રહે છે ત્યાં સુધી એ બધા પ્રયોગરૂપ છે એ વસ્તુ જીવતાની નથી પણ પાછળથી જડ લોકો એ પ્રયોગોને સિદ્ધ થયેલા તત્ત્વો નું રૂપ આપી દે છે, અને નવા અથવા વધુ અનુભવનો લાભ લેવાની ના પાડે છે પદો વધે એમાં કશું નુકસાન નથી, પણ ન્યાયબુદ્ધિએ એ પ્રયોગોના પરિણામોની આપડે કરવાની તૈયારી રાખવી જોઈએ બુદ્ધ ભગવાને એકાંતિક તપસ્યા ના માર્ગનો અનુભવ કરી એની વ્યર્થતા જાહેર કરી એમના પ્રયોગનો એ નિષેધ કેટલાકોએ અંતિમ માન્યો અને કેટલાકોએ પ્રથમથી જ એનો વિરોધ કર્યો ભૌતિક શાસ્ત્રીઓ જેમ તત્ત્વપણે સિદ્ધાંતો બાધે છે અને છોડે છે, ફરી તપસ્યે છે અને સુધારે છે અને અનુભવને જ તેઓ વૈરાગ્ય રહે છે તેમ જ ધર્મમાર્ગમાં પણ ઘણું જોઈએ પણ અહીં વ્યક્તિનિષ્ઠ, ગ્રામ કે વનનિષ્ઠ, મતાગ્રણ, વાડા અને પક્ષાભિમાન નડ્યાં છે અને સત્તાનો લોભ એમાં દાખલ થઈ બધા જ સડયા છે ધર્મ જીવતા ન રહે તો જેથી બની જીવનસમસ્તને મારી નાખે છે ધર્મ જેવી જગદ વસ્તુની વિકૃતિ મારક જ હોઈ શકે

નિવિ, તત્ત્વજ્ઞ અને ધર્મજ્ઞ ત્રણેયે જોયું કે કલ્પનાથી જુદી, અનુભવથી પર અને સાધનાને પ્રેરક એવી કેટલીક અમર શાક્ષાઓ હોય છે એ કયાથી આવે છે,

કેમ વળગે છે, એમની ચમ્પિ શામાં રહેલી છે એ કહેવું મુશ્કેલ છે એ શબ્દાઓ બધાને સરખી રીતે વળગતી નથી દરેક જમાનામાં એનું સ્વરૂપ બદલાય છે એના નવા નવા અવતારો થાય છે અને તેથી જ દરેક જમાનાને એનું વૈશિષ્ટ્ય પ્રાપ્ત થાય છે બધા જ બુદ્ધિનો પ્રયોગ કરે છે પણ બુદ્ધિમાં અજ્ઞાતરૂપે આ શબ્દા ભળેલી હોવાથી દર્શનોની અને પંથોની વિવિધતા ઉત્પન્ન થાય છે અહિંસા એ આ જ જાતની એક સ્વયંભૂ શબ્દ છે ગાંધીજીએ અને સત્યમાથી ઘટાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે પણ તેમ કરવા માટે સત્યનું સ્વરૂપ જ ગૂઢ કરવું પડે છે અને અંતે આપણે હતા ત્યાં ને ત્યાં જ રહીએ છીએ અહિંસા એ એક સ્વયંભૂ અમર શબ્દ છે અને જીવનનું કાવ્ય, જીવનનું તત્ત્વજ્ઞાન, જીવનની સાધના અને એનો સાક્ષાત્કાર, બધામાં એ પ્રવેશ કરે છે

આજે જે જીવનચર્યા આપણે ત્યાં વાડે છે એ બધી ચર્યા પાછળ જાણ્યે-અજાણ્યેપે અહિંસાનું તત્ત્વ રહેવું છે એ સમજીએ તો જ આપણી ચર્યા વિશદ, થવાની છે, ફલપ્રદ થવાની છે

૭

જીવનચર્યામાં એક વસ્તુ આપણે ધ્યાનમાં રાખવી ઘટે છે કે તર્કની કસોટીમાં જે નાપાક નૈવેડે તેને તો આપણે રાખવાના જ નથી પણ જે સવાલો આગળ તર્ક પોતે જ થાકીને થોભી જાય છે ત્યાં તર્કને વાકે સવાલોને ઉડાવી નહીં દઈએ મનુષ્યજીવન તર્કબુદ્ધિ જેટલું સહેવું નથી અસપ્ષ્ય વિરોધી વસ્તુઓનો સમન્વય કરીને જીવન જમ્યું છે અને પ્રવૃત્ત થયું છે એની સહેલી મીમાસા કરવા જતાં અંતે તે વ્યાજ સાથે વેર વાળે છે માટે તર્કનો પૂરપૂરો લાભ ભેંતાં છતાં એના નિર્ણયો ચેતીને જ સ્વીકારીએ

ધ્યાનમાં રાખવાની બીજી વાત એ છે કે, જીવનમીમાંસામાં અનુભવથી વિરુદ્ધ એવી વાત ન આવવી જોઈએ તેમ જ એમાં માનવી જીવનની અમર શબ્દાઓનો દ્રોહ પણ ન થવો જોઈએ જૂના વિવારકોએ આ જાતની ચીવટ રાખી હતી એમ હું માનું છું માત્ર એમનો અનુભવ અધૂરો, અનુભવ ઉપર વિચારનો પ્રકાશ પાડવાની શક્તિ સ્થૂલ અને નક્કી કરવા નિર્ણયોને ફરી તપાસવાની પ્રયોગ વૃત્તિ ઓછી, તેથી જૂનું તત્ત્વજ્ઞાન તે તે કાળે સગીન હોવા છતાં આજે પૂરનું દિશાદર્શક થઈ શકતું નથી

પણ દુનિયામાં જેટલા મહાન ધર્મો પ્રવર્તે છે તે બધા અનેક રીતે જીવન મીમાંસાઓ જ છે પ્રયોગવીરોનો ઊંડો અનુભવ એની પાછળ હોઈ એમના સિદ્ધાંતો આપણી પાસે સહેજે અદરભાવ મેળવે છે એમના ઉપર વિચાર ચલાવાય જ નહીં એમ માનવું એ જૂની ભૂલ છે તર્કના એક સપાટા સાથે એમને ઉડાવી દેવા એ આજની ભૂલ છે અનેક અધિક્ષર સિદ્ધાંતોનો ચકરાવો ઊભો કરવાથી આપણે ઝોળઝોળ ફરી શકીશું, પ્રગતિ કરી શકવાના નથી

આજના જમાનાની ખાનિયત તો અર્ધનત્યોને લઈને ભાગી જવાની છે. અર્ધનત્યોમાં હમેશાં જોશ વધારે હોય છે. પરિણામો વિશે બેફિક્કર બેજવાબદારી પણ એટલી જ હોય છે. અર્ધસત્યો હમેશા ધસારો કરવામાં માને છે આ સ્વભાવ કેવળ દોષરૂપ જ છે એમ ન કહી શકાય. જે બધી બાજુ જોઈ શકે છે અને દરેક બાજુની સુંદરતા તરફ વાચકની ટઠી પર છે તેનામાં કાર્ય કરવાની ધગથ ઓછી રહે છે. એ નો મામસામી દલીલોનું ચિતન કરતો પડ્યો રહેવાનો.

બધી બાજુનો વિચાર કર્યા પછી સરવાળે આચરણની એક ચોક્કસ દિશા નક્કી થવી જ જોઈએ અને પોતાની બધી શક્તિ એ દિશામાં પ્રવાહિત કરતાં આવડવી જોઈએ, પરિસ્થિતિ ન બદલાય ત્યાં સુધી એ ને એ જ દિશા તથા ઉપાયને મક્કમપણે વળગી રહેવાની તાકાત પણ હોવી જોઈએ. એ તાકાત આધ્યાત્મિક ચારિત્ર્ય વગર નહીં આવે. જૂનો જમાનો અપરિવર્તનશીલ મનાય છે તો આજનો જમાનો ફજનો વિચાર કર્યા વગર, સ્વભાવ છે-એટલા જ માટે પરિવર્તન કરવામાં માનનારો થયો છે. નવ નવ પ્રીતિવર નરાણામ્ એ માણસનો સ્વભાવ છે, ધર્મ નથી. પણ આજે એને જ વય લઈને જનસમુદાય વર્તે છે. જેમા ચારિત્ર્યની દૃઢતાની આવશ્યકતા છે, જેમા સુકાન ઉપર મજબૂત હાથ રાખી એક જ દિશાએ વહાણ હકારવાનું હોય છે ત્યાં આજે એ નિષ્ઠાની એકાગ્રતા બહુ ઓછી થયેલી જણાય છે. લોકો પ્રતિષ્ઠાદુર્બેજ અને ચચળનિષ્ઠ થયા છે. આજે જીવનમીમાસા અને જીવનચર્ચા ગમે તેટલી ચાલતી હોય તોપણ વિચારપૂર્વક અને કષ્ટપૂર્વક જીવનસાધના કર્યાના દાખલાઓ જોઈએ તેટલા નથી

૮

સંસ્કૃતિ એટલે શું એ હજી પૂરું સ્પષ્ટ થયું નથી એક વખતે નૈતિક જીવન, ચારિત્ર્યની દૃઢતા, આર્થત્વ એ જ સંસ્કૃતિનો પાયો ગણાતો આજે તેમ રહ્યું છે એમ ન કહી શકાય. જનજનના અનુભવો લેવા, પ્રસંગ આવે તેમ અથવા વિના-કારણ દેશ્વારો કરવા, ધીરજપૂર્વક પરિણામ તપાસવાં નહીં એ આજનો સ્વભાવ છે નીતિ, સદાચાર અને ચારિત્ર્યના આગ્રહ વગર જે સંસ્કૃતિ બાધી થકાય તો પ્રજાને આજે તે જોઈએ છે ચારિત્ર્યનો સીધો વિરોધ કોઈ કરતું નથી. સદા-ચારના આદર્શમા આવશ્યક શુદ્ધિ અને પરિવર્તન પણ ચાલે છે, પણ 'ચારિત્ર્યનો વિકાસ એ દરેક વ્યક્તિનો ખાનગી સવાલ છે, એને આધારે સમાજનો અને રાજ્યવ્યવસ્થાનો વિચાર કસાય જ નહીં' એ જાતની વૃત્તિ અનેક ઠેકાણે દેખાય છે.

અને તેથી ચારિત્ર્યની જગ્યાએ ભૌતિક સાધનશક્તિ, ભૌતિક વિકાસની સૂક્ષ્મતા, રાજનત્રની સમીનતા, ક્લાની ખૂબી વગેરે વગેરે અન્ય વસ્તુઓનો સંસ્કૃતિ માટે આધાર શોધવામાં આવે છે. અને આખી ચત જગલમાં ભમીને ટોલ ચુકાવવા માગતું ગાડુ જેમ સવારે અચૂક ટોલનાકા આગળ જ આવીને ઊભું તેવી દરેક સામાજિક પ્રયોગની સ્થિતિ થઈ જાય છે, અને છેવટે નૈતિક પ્રગતિ વિના આરો

નથી એ અગુણ્ય ઉપર ૥૫ બાવી થન છે બાજમરનું દુનિયાનું એ ૧૨૨
સંલગારથાનને ટાળવા ફાંફાં મા છે. દુનિયાનું વ્યવહારુ ચલકાલ્ય થમ નીતિને
૬૫ મરી નીતિશૂન્ય રીત વર્તવા માને છે, મરણમાં નીતિના આગ્રહ વિર લોકો
૨૫ ને ૨૫ તારીક થવા લાગ્યા છે આમ જીવનગ્રાધનામાથી નદારના અંધ,
નીતિના અંધ અથવા અંધુષ લેલક દરજ્જે ઓછા કરી શકાય તેવા ના । અવી
વૃત્તિ કેળવઈ છે

૯

પુત્ર સોમાં વાતા છે કે ખોવાઈ અથવા એક તખતે ઘોષવા પાછળ ત્રિખંડ
ફરી? માકેલી એની સ્ત્રીએ અંતિ એ બાધ પ્રવૃત્તિ છો? દીધી અને વિચાર
કર્તા કે જે પ્રમાં માં છે તે પિ મા હાવું જ જોઈએ તેથી અમે મન થાત નિમળ,
નિરિકાર કરી થોતાની અં ૨ જ ઘોષ થક મરી જેટલું બ્રહ્માં બર છે ત ૫ જ
થોતાની બદર થમ છે બેલે પ્યાન દ્વાડ અંદરની સુખિમાં સજની ભાગ લાવી
જ જેઈએ એ વિચારે બોલે ઘોષ વધારી અને એમાં સમી સંકળ નીવ? પુત્રામે
તો આમ જ રખે. આજે થમ આપથી એક વલ્લુ ખાવાઈ ૧૬ ૧૧ તો
આખી દુનિયા ઊગથપાથથ મરવા મરતા લોક થોભી? વિચાર મરીએ ૫ એ
વસ્તુ કર્યા ૧ તી મ્યાં સુતી એનું અવસ્થ છે મ્યાં મુમઈ ૧૧૧ જેઈએ તો આછા
પ્રવાને એ જ તા તે સંજવ વાત હોય છે

એ જ પ્રમાણે આજના થઇને અનેક પ્રશ્નો છે કરવા કરતાં જે માપત ૩૫મ
મન તામે જ વિચાર કરી લે અને સમાન વિચારકો વચ્ચે એની ચર્ચા મરી ૯ તો
જીવનમાં ઉડત પ્રશ્નો તે મરવા કરતાં મનમા જ—વિચારલેખમાં જ—મનન અને
ચર્ચા રૂપે પ્રશ્નો । અને અખતલઓ રી આપમે મીમતી નિર્ભય ઉપર આવી ધમીએ
છીએ અને તેમ મરતા સમિતી સગ્રહ થમ થાય છે ફળદાપી ચર્ચાનું ધ્યાન
જે પ્રજા જામે છે તે અનેક દોષોમાંથી બવી જાય કોઈ પણ નિર્ભય ઉપર આવતા
પરેશ આપમે જે વિચારક સમિતિ નીમીએ છીએ તેનો ઉદ્દેશ એ જ હોય છે

પ્રજાકેળવણીની દૃષ્ટિએ આમપ્રજા નમિતિનો નિર્ભય જામે એ જેટલું જ નું
હોય છે તેથીય વધાર મહત્ત્વનું નિર્ભય પહેલાં થયવી અનેકદિશ ચર્ચા જામ અને
એનું સ્વસ્થ સમજે, એ છે જીવનચર્ચા એ રીતે નામાર્થિક સમિતિ બચાવવાનું અને
વહારવાનું માધન છે આવી ચર્ચામાંથી નર્વસંગત અને એકાગ્ર નિર્ભય ઉપર
આવવાની ભાગ જ આજના રખાય પણ સમાજની વિચારસમિતિ અને આજનાદૃષ્ટિ
વધારે શુદ્ધ થવાની એ વિષે શંકા નથી

૧૦

જૂના વખતમાં સમાજતંત્ર એકધારુ થાવનું એના મટલાક બાધ નિયમોમાં
સામાન્ય ફેરફાર ભરે થાઓ, પણ સમાજનો પાથો કેવો છે સમાજ કર્યા તરવોને

આધારે ચાલે છે એ વિષે કોઈ ઝગા વિચારવમળમાં પડતું નહીં અને પડે તો સમાજસ્થનાની કોઈ કાચમય પૌરાણિક ઉપપત્તિ આપીને જ સંતોષ માનતું તે વખતે, સમાજ એ કઈક અગમ્ય ગૂઢ વસ્તુ છે, એ સ્વયંગતિક છે, આપણે એને અડનાં ડરીએ, એ જાતની વૃત્તિ લોકોમા હતી આજે એ અગમ્યતા તોડવાના પ્રયત્નો ચાલે છે અમુક વસ્તુ ગૂઢ છે—અગમ્ય છે—માટે પવિત્ર છે એ જાતની મનોવૃત્તિ કોઈ સાખી થકતું નથી સમાજજીવનના મૂળિયાં આપણે ધારતા હતા તેટલાં ગૂઢ અને દુર્લ્લેષ છે જ નહીં, એ જાતની મનોવૃત્તિ વધુ ને વધુ કેળવાય છે ગાયનું જડખું મોટું હોય તો તે વધારે ઘાસ ખાશે નાક પહોળું હોય તો તે વધારે સ્વાસ લેશે ગાયનું આઉં મોટું હશે તો એમા વધારે દૂધ માશે, એટલા ઉપરથી સારી નાચનાં લક્ષણ નક્કી કરી લો એથી વધારે એમા કશું ગૂઢ છે જ નહીં, એમ કહેવા તરફ આજના ગોપાલનશાસ્ત્રની વૃત્તિ છે ગુણભેદનું પૃથક્કરણ કરતા એ પરિમાણભેદ ઉપર આવી પહોંચે છે, એટલે એમા રહસ્ય જેવી વસ્તુ છે જ નહીં, એમ સિદ્ધ કરી શકાય એવી આજની માન્યતા છે

ગૂઢવાદ જેવો ઓછો થઈ શકે તેટલો સારો અવાન અને આજસમાંથી ગૂઢભાવ ઉપજાવવો એ માણસને ન છાજે દરેક વસ્તુ અમીમાંસ્ય છે એમ કહી બેસાડે એમા શ્રદ્ધા નથી પણ જડતા છે, એ આપણે જાણવું જોઈએ સાથે સાથે એ પણ જાણવું જોઈએ કે ઉનાવળે કરલી મીમાંસા મહત્ત્વના તત્ત્વોને વિસારી મૂકે છે અને અતે ષટ્કુની પ્રમાતયાય વહાણુ વાયે મૂળ મુશ્કેલીનું ટોલનાકું આપણી આગળ પાછું ઊભુ જ રહે છે

૧૧

અને આખરે જાતજાનની જીવનચર્યા કઈ એનું ફળ થું? આખું જીવન અને એક આખો સૈકો આપણે વાગ્વર્ધિની સભા ચલાવવાના નથી પેકી બે પેકી સુધી પેટ ભરીને ચર્યા કર્યા પછી મનુષ્યજીવનને એક વિશિષ્ટ વચ્ચે મળવું જ જોઈએ

મારી કંપના પ્રમાણે છેક પ્રાચીન કાળમા લોકો સ્વજ સ્કૂનિથી વિચાર કરતા હતા. એકાદ ભવ્ય વિચાર સ્કૃષ્ટો એટલે એથી મોહિત થઈ પોતાનું આખું જીવન એ વિચારને જ અર્પણ કરતા લોકો તે વખતે અતીકિં પ્રયોગવીરો હતા ત્યાર પછી જેમ તર્કબુદ્ધિ ખીલી તેમ ચર્યાનો યુગ બેકો અને માવસજાત ઉમરવાયક થઈ ઈસવી સન પૂર્વે ૬૦૦ની આસપાસનાં સો બસો વરસો એ આ ઉમરવાયક થવાનો કળ છે એમ મારું માનું છે દુનિયામા બધે જ એ વખતે ચર્ચાઓ પાડતી, ભવ્ય સવાદો ચોકવાના અને માથા સાટે વિવાદ થતો જરુપુર, સોક્રેટીસ, યાજ્ઞવલ્કય, બુદ્ધ ભગવાન, મહાવીર, એ બધા જ સમકાલીન હતા એમ તો કોઈ નહીં કહે, પણ મનુષ્યબુદ્ધિની પ્રથમ પ્રયત્નતાના એ પ્રતિનિધિઓ છે

ત્યાર પછી જીવનનો જે નવો ફાવ આવ્યો એમાં ભક્તિમુદ્રા વધારે ખીલ્યો, સામાજિક સંસ્થાઓ કામગીરી બંધાઈ, જાતજાતની ક્લાઓ અને વિદ્યાઓ ઊભી અને મધ્યયુગનો વૈભવ પ્રગટ થયો

હવે માનવજાતિ એક મોટું પરિવર્તન કરવાની અણી ઉપર આવી છે આ મોસમનો ફાવ કેવો હશે એ આપણા જીવનની ઉત્કટતા અને પારમાર્થિકતા ઉપર આધાર રાખે છે જમીનમા ઝડ સરસ હોય, પાણી યોગ્ય પ્રમાણમાં હોય, હવા-વરસાદ અનુકૂળ હોય તો ખેતીનો સરમ ફાવ આવવો જ નેઈએ પણ જે કોઈ જમીન ખેડવાનો પુરુષાર્થ જ ન કરે અને ખેડે તોયે એમા સરસ બીજ વાવે નહીં તો એ હોય મોસમનો ન ગણાય

માનવજીવન હવે મહાન પરિવર્તનની અણી ઉપર આવ્યું છે આમા જે સંકેત પો વચાવ, પ્રયોગો અજમાવાય અને જે પ્રેરણા સેવાય તે એક ભવ્ય, વ્યાપક અને તેજસ્વી સંસ્કૃતિમાં પરિણમશે પણ એને માટે મહાધન પ્રયોગવારો નેઈએ છે શુદ્ધ વાનનાઓને અને નુચ્છ આદ્યેને જે માણસ વશ થઈ જાય ઉત્તુગ મહત્વાકાંક્ષાઓ પાછળ ધાત્વીય નિષ્ઠાથી પણ ફકીરના ઉગાડપણાથી જે જીવન ન્યોછાવર કરવા માટે માણસ તૈયાર ન થાય તો એ મોતમ એજે જશે રોજનું સુખ, રોજની સલામતી અને પામર વિલાસિતામા જ જે માણસ સમાધાન માને તો જમાનાના અનાધારણ સંજોગોને કાગલે જ એવા જીવનમાં વિકૃતિ આવી જાય અને જીવન કોવાઈ જાય પણ જે મહાસાગરના ભથ્થનક તોફાનમાંયે ઝપલાવવાની હિમત માણસ કર, જે તે મરજીનો થાય તો અત્યાર સુધી ન કંપેલી એવી મહાન સંસ્કૃતિ અને અર્થિક પ્રગતિ એની જ છે પારમાર્થિક ચચનિ અંતે વીર્યવત્તર જીવન ખીલવું નેઈએ એ જીવનમાથી જે નવો માણસ પેદા થશે તે મનુષ્યકોટિને નવી જ વિદ્યા આપશે આપણે એ મહાન સંકેતોને ઓળખતા થઈએ, એનું આલુવાન કરીએ, એની દીક્ષા લઈએ અને એના અંકિત થઈ જઈએ

૧૨

અજ્ઞાત પણ ઉજ્જવળ એવા ભવિષ્યમા ભૂસકો મારવો છે

સંતવાણીનું કાર્ય*

આજે ત્યારે દેશભરમાં સર્વત્ર ધર્મ ધર્મ વચ્ચેના ઝઘડા વધતા જાય છે, અને કેટલાક માણસો અમાણને એટલે સુધી પહોંચેલા લાગ્યા છે કે ધર્મ જેવી વસ્તુ જ ન રહે તો સારુ, તેવે સમય 'સંતવાણી'નો આ સંગ્રહ જોતાં અત્યંત આનંદ અને સન્નોય થાય છે. વારં બાજુ દાવાનજ ભડકી રહ્યો હોય એવે વખતે વચમા જે વર્ણ થાય, તો જેવો સંતોષ થાય તેવી જ અસર દેશના સતતજ હૃદય પર 'સંતવાણી'ની થવી જોઈએ.

લગાઈજવા થાય છે ધર્મના મિથ્યા અભિમાનને લઈને; ધર્મને નામે ચલાવવામા આવતા સ્વાર્થ, મનસર અને દ્રેષને લઈને અથવા તો અજ્ઞાન-જનિત આનંદી છદ્મને લીધે, વાસ્તવિક ભાવને કોરે મૂકી માત્ર યજ્ઞોને આપેલા મહત્ત્વને જોઈ સંતો કહે છે કે ધર્મ એ ધરનું પાણેલું પશુ તો છે નહીં, કે જેનું પાવનપોષણ બાહ્યરૂપે કરી શકાય ધર્મ એટલે તો જીવનપરિવર્તન નવી દૃષ્ટિ પ્રાપ્ત કરવી તે ધર્મ એ તો એમ વિશિષ્ટ કોટિનું જીવન છે એ જીવનનો જેમણે પ્રત્યક્ પરિવચ મેળવ્યો છે, તેમના દિલમાં બાહ્ય સિદ્ધાંતો ગોઠી બની જાય છે. એવાઓની 'એક જ વાત' હોય છે 'સબ સાધા ન એક મત, બિચ કે બારહ બાટ.'

જ્યારે જ્યારે દેશમાં લગાઈજવા વધી પડ્યા, ત્યારે ત્યારે આ સંતોએ અનેમરૂપે અવતાર લઈને ધર્મનું હાઈ શોધી કાઢ્યું અને લોકોને તે આપ્યું સંતોમાં બધાને સત્યાગ્રવાની સમન્વયમયી વૃત્તિ હતી, પરસ્પર સ્વાર્થનો જેમ તેમ મેળ જમાવવા માટે ધૂનિએ તૈયાર કરેલી એ કસર ન હતો સંતોમાં બીજી કોઈ મોટા હોય કે ન હોય, પરંતુ તેમનું પ્રથમ લક્ષણ એમની નિસ્પૃહતા છે અને જે નિસ્પૃહ છે એ નિર્ભય પણ હોવાનો જ એટલા જ માટે આ સંતોએ ધર્મગ્રાહી અને ધર્માભિમાની કર્મકાંડી લોકો પર ચાબખા મારતાં જતા પદ સંકીર્ણ નથી રાખ્યો.

એ સંતો પાસે આ સુધારકાર્ય માટે કોઈ નિશ્ચિત યોજના વા કાર્યપદ્ધતિ નહોતી તેમ તેમને કોઈ પ્રાચીન રચના તોડીને નવી રચનાની સ્થાપના પણ કરવી નહોતી તેઓ તો રચનામાત્રને ઉદાસીન દૃષ્ટિથી જોતા હતા ક્યારેક તો કહેતા કે આ ગ્રંથોમાં શુ શોધો છો, એમા શુ બળ્યું છે, ગ્રંથોનો મોલ છોડી દો ગ્રંથોની સહાયગ્રથી હૃદયધિ નહીં ખૂંચે 'મસી કાગજ કે સહારે કંધોં ટૂટે ભવબંધ!' તો

* શ્રી વિશ્વેશ્વર હરિ સંગ્રહિત 'સંતવાણી'નો પરિવચ

ક્યારેક વળી કહેતા કે આ ગંધોનો કોઈ દોષ નથી; વિચાર કરનારા લોકો જ જ્યાં સ્વાર્થી, અજ્ઞાની અને મોહમત્ત બન્યા, ત્યાં બિચારા ધર્મગ્રંથો શું કરે?

એ સંતોએ સૌથી મોટું કામ તો એ કૃષ્ણ કે ધર્મ અને રૂઢિને નામે જે ભ્રમ, વહેમ અને ખોટા રિવાજો ફેલાયેલા હતા, તેમને તેઓએ દૂર કર્યા. સંભવતઃ સંતોનું સૌથી કોષ્ટ કાર્ય આ જ છે.

લોકભ્રમને દૂર કરવાની સાથે સાથે એમણે વ્યવહારશુદ્ધિનું કાર્ય પણ પૂરતા પ્રમાણમાં કરેલું છે. એમના જમાનામાં બિન્નબિન્ન જાતિઓમાં જે કાંઈક છલકપટ અને અમાનુષતા હતાં, તેમને પણ દૂર કરવા માટે સંતોએ પૂરતો પ્રયાસ કરેલો છે. સંતો સત્યના પ્રચારક હતા. પરંતુ સમાજની કમજોરીને જોઈને અને તેમની અને પોતાની વચ્ચે રહેતા અંતરને જોઈને સત્યપ્રચાર કરતી વખતે પણ અધિક આગ્રહ તેમણે નહોતો રાખ્યો.

સામાજિક સુધારણાના ક્ષેત્રમાં પણ આ સંતોએ કાંઈ ઓછું કાર્ય નથી કર્યું. સ્પર્શસ્પર્શિની તો એમણે સખત ફટકાર્યું છે. જે સ્વાર્થી બ્રાહ્મણોએ અને બીજા રૂઢિવાદીઓએ તેમનું કામ બગાડી માર્યું ન હોત તો આ સ્પર્શસ્પર્શનો ભેદ ક્યારનો નીકળી ગયો હોત.

એ સંતો જાણતા હતા કે જાતિવ્યવસ્થા અને વર્ણવ્યવસ્થા સમાજના આર્થિક સંગતન અર્થે ચાહે જેટલા આવશ્યક હોય, પરંતુ એ વ્યવસ્થાથી સમાજનું કલ્યાણ કે વ્યક્તિનો ઉદ્ધાર ન તો ક્યારેય થયો છે ન તો થવાની સંભાવના પણ છે!

સંતમતનો પ્રાદુર્ભાવ એમ તો આદિ કાળથી છે જ, પરંતુ જે ‘સંતવાણી’નો આ પુસ્તકમાં સંગ્રહ કરવામાં આવ્યો છે, એ વાણીનો અને એની પરંપરાનો પ્રારંભ તો કદાચ કબીરથી જ થયેલો છે. કબીરે જે કાર્ય કર્યું તેની પ્રેરણા એમને સ્વામી રામાનંદ પાસેથી મળી હતી. કબીરનો હિંદુઓ અને મુસલમાનો બન્નેની સાથે ધનિષ્ઠ સંબંધ હોવાને કારણે એમનામાં અસાધારણ યોગ્યતા આવી હતી. તેઓ બન્નેને નિર્ભયતાથી ફટકારતા હતા. બન્નેને શુદ્ધ સત્યધર્મનો માર્ગ દેખાડતા હતા. આજે આપણા દેશમાં અને ખાસ કરીને ગામડાંઓમાં જે હિંદુ-મુસ્લિમ-સૌમનસ્ય જેવામાં આવે છે, એ આ સંતોની વાણીનો જ પ્રતાપ છે. સંતોએ સામાજિક નિયમો તો હતા તેવા ને તેવા જ રહેવા દીધા. તેઓ જાણતા હતા કે સામાજિક રૂઢિઓની પાછળ વિશિષ્ટ વર્ગોના હિતઅર્થહિતનો પણ સવાલ આવે છે. એટલે એમણે લોકોને આ રૂઢિઓ પ્રત્યે ઉદાસીન બનાવી દીધા, એટલે અર્ધું કામ તો પતી ગયું. તેઓ જાણતા હતા કે બાકીનું અર્ધું કામ યુગપ્રવર્તક કાળ પોતે જ કરી લેશે. સંતોની આ દૃષ્ટિમાં કદાચ દીર્ઘદૃષ્ટિતા હતી. કદાચ પોતાના સામાજિક કાર્યને દૃઢ બનાવવા પ્રતિ તેમની ઉદાસીનતા હતી. રામવના વહેવા સાથે રૂઢિઓ સમાજમાં પોતાનું આસન પુનઃ જમાવી લીધું. અને જાણે ક્રમ કે સંતોનો ઉપદેશ

સંતોને માટે જ સાગે છે જનતામાં ન તો સંતોનો ન્યાય છે અને ન તો સંતોની શાંતિ છે

સંતોના કાર્યમાં આ જે ધૌરેક નિર્ભરતા રહી ગઈ એને સંતોની કાર્ય પદ્ધતિનો દોષ ગણવો કે મનુષ્યસ્વભાવના નૈસર્ગિક દોષનું પરિણામ ગણવું?

સંતોએ શાસ્ત્રધર્મને કાલ્પાન્તર આપી એને એક બાજુ પર મૂકી દીધો. લોકધર્મમાં જે સારા અંશો તેમને મળ્યા તેટલાની જ તેમણે પ્રતિષ્ઠા વધારી, અને અનિષ્ટ અંશોનો પ્રાપ્તપણે વિરોધ કર્યો. સ્વાનુભવ, સ્વનિરીક્ષણ અને લોકક્યાલના આધાર ઉપર જ એમણે વિશિષ્ટ સિદ્ધાંત નિરપેક્ષ ધર્મ ચલાવ્યો

એક વાત ખાસ ધ્યાનમાં રાખવી જોઈએ આ સંતોની ગંતોત્રી તો નવ-નાથના યોગમાર્ગમાં છે ૮૭૦૧ : અને કીર્તિયાનું પ્રાધાન્ય ઓમનામાં બહુ હતું. પરંતુ પાગલથી આ બન્ને વસ્તુઓની પ્રતિષ્ઠા ઘટી ગઈ અને સુરતાસાધક ધ્યાન-ચોનનું મહત્ત્વ વધવા માંડ્યું. ધ્યાનયોગ લોકસુલભ ન હતો, તેથી પ્રથમ તેની સાથે સાથે અને પાગલી અને ઠંગણે ભખિયોન આનો અનાસક્તિ અને ન્યા : તો સનધર્મમાં પ્રારંભથી અંત સુધી બંને જ છે હકયોગની પ્રતિષ્ઠા સંતોએ પોતાના મૂક વિરોધથી જેવી રીતે ઓછી કરી નાખી તે જ પ્રમાણે બ્રાહ્મર્થશાસ્ત્રની પણ પ્રતિષ્ઠા એ સંતોએ વિના કશા વિરોધે ઓછી કરી નાખી જે બ્રાહ્મચારી હોય તે જ સંત બની શકે—ગૃહસ્થાશ્રમ તો સંતો માટે છે જ નહીં, એવા વિચારોને એમણે ધીરે ધીરે ઠીલા બનાવી દીધા, સાદુ જીવન, સંતોષ, અપરિગ્રહ, અને ભૂતમાત્રના ક્યાલની દયાનુત્તિ, એ જ વસ્તુઓને એમણે જીવનના સારસર્વસ્વ તરીકે રજૂ કરી

સંતોના પ્રભાવ વડે આપણુ યાત્રીય ચારિત્ર્ય ખૂબ જ ઊંચી કક્ષાએ પહોંચ્યું, એમાં તો કયો સંદેહ છે જ નહીં કિન્તુ આજકાલ સંતમતના પ્રચારની બાબતમાં એક દરિયાદ વારવાર ઊંડે છે તે એ કે આ સંતોએ જનતામાં જે સંતોષ જુલિ અને અનાગ્રહ પેદા કર્યો, તેને પરિણામે જનતામાં લોકજીવનની બાબતમાં અનુભાવ ઉત્પન્ન થતો ગયો સંતવાણીનો સૌથી વધુ પ્રચાર થયો શીખોમાં, વૈષ્ણવોમાં અને મહાસાધના વારકરી લોકોમાં સંતમત અને સંતવાણીના ગુણદોષ આ લોકોના જીવન પરથી તારવવાનો મોહ ઐતિહાસિકોને અવશ્ય થતો હશે, પરંતુ એમ કરવું ઉચિત નથી પ્રાચીન કાળથી મનુષ્ય પોતાના સામાજિક ગુણદોષ અનુસાર, પોતાની સફુલિત દૃષ્ટિ અનુસાર સંતવાણીનું પાલન કરતો આવ્યો છે જેઓ કાપર છે તેઓ અલિસાની ઢાલ પાછળ છુપાઈ જઈ પોતાની કાપરતાનો બચાવ કરે છે, તેથી અલિસાધર્મ એ કાપરોનો ધર્મ છે એમ સિદ્ધ નથી થતું

ભાષાની દૃષ્ટિએ પણ સંતોની સેવા કંઈ ઓછી નથી સંતોએ તો જાણે કે ભાષાની એક ટકથાજ જ ઉઘાડી મૂકી છે કે જેમાંથી નવી નવી જાતની સોનામહોરો રોજ ઢાઢાઈ ઢાઢાઈને નીકળ્યા કે છે બંદૂકની ગોળીની જેમ સંતવાણી સીધી મનુષ્યના

હૃદય સુધી પહોંચી જઈ એક ક્ષણની અંદર તેની મરી ગયેલી ધર્મબુદ્ધિને પુનર્જીવિત કરી દે છે. સંતોની વાણી ‘અનેકઆર્થી, જનમનોહર, અત્પાક્ષરી, મધુર અને સત્યપૂર્ણ’ હોય છે. એમની શૈલી નિશ્ચયાત્મક હોય છે કારણ કે એ જીવનમૂલક હોય છે, અને એથી જ એ જન સુવલ્લ પણ હોય છે. સંતવાણી એ કોઈ પણ રાષ્ટ્રની સર્વગ્રોષ મૂડી છે. એ કાંઈ વાણીનો વિલાસ નથી, પરંતુ જીવનનો નિગોડ છે, અને તેથી જ તે જીવિત અને અમર હોય છે. સંતવાણી એ એક એવી સ્વર્ગગા છે કે જેમાં સ્નાન પાન કરીને લોકજીવન પવિત્ર, સમૃદ્ધ, સમર્થ અને સ્વતંત્ર થઈ જાય છે.

ભિન્ન ભિન્ન સંતોના વચનોનો આવો સંગ્રહ કરવો એ દીર્ઘકાળના સંકટપ અને પ્રયત્નોનું ફળ હોય છે. તેની પાછળ જે પરિશ્રમ કરવો પડે છે, તેની સાથે જ જે અપૂર્વ આનંદ મળે છે, એ જ એ પરિશ્રમનું મધુર વળતર હોય છે. આ સંગ્રહના પકનપાકનથી જે આનંદ પ્રાપ્ત થાય છે, તેથી અનેક ગણો આનંદ સંગ્રહકારને આ રત્નોની ચૂટણી કરતી વેળાએ થયો હશે.

સંગ્રહ કર્યા બાદ સંગ્રહકારે જે ભિન્ન ભિન્ન શીર્ષકો નીચે વર્ગીકરણ કર્યું છે, એ શીર્ષકો જ સતમતનું રહસ્ય એક ઠેકાણે આણવા માટે ધરપિંત છે.

સંગ્રહની સાથે સાથે આધુનિક હિંદી ગદ્યમાં જે ભાવાર્થ (Paraphrase) સંગ્રહકારે આપેલો છે, તેમાં તેની કવિત્વશક્તિ પણ પ્રકટ થાય છે અને વાંચતા એક ગદ્યકાવ્યનો રસાસ્વાદ મળે છે.

મને વિશ્વાસ છે કે જેમની જન્મભાષા હિંદી નથી એમને આ ભાવાર્થ ખૂબ સહાયરૂપ થઈ પડશે. પોતપોતાની પ્રાતીય ભાષા બોલતા આપણે હિંદીપ્રેમીઓની વિશેષ ફરજ છે, કે આપણે આપણી ભાષાઓના સંતોની સૂક્તિઓના આવા સંગ્રહ સંકલિત કરી તેમને નાગરી લિપિમાં છપાવીએ અને હિંદીમાં તેનો અનુવાદ પણ આપીએ. વિયોગીજીની ગદ્યકાવ્યશક્તિ કદાચ દરેક ભાષાંતરકારમાં ન હોય, કિન્તુ કવિઓની વાણીનું તેજ અને એની મધુરિમા પોતાના કરભારથી રાષ્ટ્રભાષાને સમૃદ્ધ કર્યા વિના નહીં રહે.

રાજ્યંદ્ર જયંતી*

આજે આપણે એક જાતી અને તપસ્વી પુરુષની જયંતી ઠિલવા લે છે. યશ હોએ શ્રીમદ્ રાજ્યંદ્રનો સમય એટલે આપણો જ નવનવ એ જીવતા હોતો આજે ૬૪ વરસના હોત. માનવની સામાન્ય આયુષ્યનો વિચાર કરતાં જેમને આજે પ્રત્યક્ જીવતા જેવાનો આપણો અવિભાર હતો તેમને હેલ હો વાને તે ત્રીસ વરસ યશની નોડ આપણે રેવી પડે છે એ આપણા દેશની, એ ૧ કે આપણી પ્રજાની દુગતિ છે તો વરસની આવર. માનવા આપણા ખૂવજેએ એમ પણ પ્રથમથી કહ્યું છે, અતિદાર્થે જાવિતે કા રમત? લાખા જીવતરના સ્વાદ શો? મૂલત જ્વલિત શ્વેત ન ચ પૂમાયિત ચિરમ્. ચાર મ્હાકે જ્યોતિ નમ્રાણી હોવાઈ જ્યું સદુ, વરસો સુધી પૂનવાઈ જા મરું તારુ નથી પણ એ તો કેવળ આશ્વાસનમાત્ર છે સુપૂર્ણ પુરુષો એ વરસ સુધી મેં ન જીવે? ત્રી રાજ્યંદ્ર અને શ્રીકૃષ્ણ, મહાવીર અને ગુણ કોટુ જીવ્યા ન હતા, પણ આપણે ભાજે તો રાક્ષસવાર્મ કે જાનેશ્વર જેવા ત્રીગપાત્રીય વરસની અંદર જ પોતાની જીવનરીલા સમાપ્ત મરનાર ધાર્મિક પુરુષોની સખ્યા આવી છે.

આજને જિવે રાજ્યંદ્ર વિષે બોલવાનો અધિકાર એમનો જ છે કે જેમણે શ્રીમદ્ રાજ્યંદ્રને જાતે જેવા હોય, એમની યાજેથી બોધ મેળવ્યો હોય, એમના તપસ્વી જીવનમાંથી પ્રેરણા મેળવી હોય અને એવા લોકો ધણા છે પણ શ્રી પૂજાભાઈએ રાજ્યંદ્ર જયંતીનો ભાર આજે માર માથે નાખ્યો છે એ એમનો આગ્રહ અનુગ્રહ તરીકે વધારી લઈ છું રાજ્યંદ્ર કવિને મેં જેવક નથી એ જીવતા હતા ત્યારે ગુજરાતનું મેં દર્શન નરખું ક્યું ન હતું એમના પ્રસંગમાં આવત તો એમના તરફ આકર્ષાત કે મ્મ તે વિષ પણ શંકા છે એ વખતે તો ધર્મ, નીતિ તત્ત્વવાર વગેરની ગૂઢ ક પનાઓ મેલે દરજજે પાગલી જેઈએ એની શમનો ઉલ્લેચ થતો હતો અનુભવ વગર ચાલતી વસ્તુઓનો સ્વીકાર કરવાનો ક્રાંતી આવતો હતો બધું જાતે તપાસવું જેઈએ, અનુભવથી દરક વસ્તુ ચકાસવી જેઈએ, આડે રમ્તે જવાની પણ હિમત કરવી જેઈએ એ જાતની મનોવૃત્તિ મન મા સ્ફુરતી હતી શ્રીમદ્ રાજ્યંદ્ર વિષે મેં પ્રથમ માંભળ્યું ગાંધીજીને મોઢ ૧૮૧૬ ના રમ્યામા રાકામની પ્રાર્થનામાં શ્રીમદ્ રાજ્યંદ્રના વચનો વચાતા હતા ગાંધીજી અમને એનો અર્થ મ્મી સમજવતા મૂળે હું ગુજરાતી સમજી નહોં તેમા વળી મ્મિની ભાષા જૈન પારિભાષિક શબ્દોથી ભરતી એટલે વિવરણમા ગાંધીજી પોતે

* શ્રીમદ્ રાજ્યંદ્ર જયંતી પ્રસંગે પ્રમુખરચાનેથી આપેલું વ્યાખ્યાન તા ૧૫ ૯-૩૧

જેટલું કહેના તેટલું જ મમજવામાં આવતું ગાંધીજી જે પુરુષને મહાન પુરુષ ગણે, રસિકન અને ટૅલસ્ટોચ ક્રાંતા પણ ચરિયાના ગણે તે પુરુષની વિભૂતિ અનાધારણ હોવી જોઈએ, એવા વિવાત્મી રાજચંદ્રનાં પદો અને પત્રો વાંચવાની શરૂઆત કરી પદોમાં ચંચુપાત થઈ ન શક્યો વચમાં વચમાં એકાદ રત્ન જેવું સુભાષિત હાથ લાંબું અને આનંદ થતો પત્રો માત્ર વિશેષ આકર્ષક લાગ્યા પત્રસાહિત્ય હંમેશા આકર્ષક હોય જ છે, કેમ કે એ ખાનગી સંભાષણ જેટલું જ પવિત્ર હોય છે, એમાં એક હૃદય બીજા હૃદય સાથે વાતો કરતું હોય છે અને જ્યાં એકાદ ઉન્નત હૃદય મોખારી થઈને તાલી જીવદયાથી બીજા હૃદયો સાથે વાતો કરે છે ત્યારે એ પત્રોમાં આધ્યાત્મિક ભાવ એટલો સ્વાભાવિક રીતે ખીંચે છે કે કોકોકે વાર એ પત્રો દીસાની ગરજ સારે છે

રાજચંદ્ર જમીની પ્રસંગે ગાંધીજીએ કહેલા ઉદ્ગારો સ્વાભાવિક હતા એ અનેક વાર વાંચ્યા છે અને એનું મનન પણ કર્યું છે પણ રાજચંદ્રના ભખી જ્યારે એ વચનો જ્યાં ત્યાં જાણે રાજચંદ્રને પ્રમાણપત્ર મળ્યું હોય એવી રીતે ટાંકે છે ત્યારે એ જ્યાં વિચિત્ર લાગે છે ઉપનિષદો વિષે શોપનવારે કહેલા ઉદ્ગારો, શાકુતલ વિષે મહેલા જીવ ગહેના ઉદ્ગારો લોકવિશ્વન છે પણ દરેક પ્રસંગે તે અચૂક ટાંકિયા જેવાથી એની જુદી જ અસર થાય છે રસિકન અને ટૅલસ્ટોચ આધ્યાત્મિક વૃત્તિ ના માણસો હતા લોકો આજે એમને સેવે છે એમના સાહિત્ય ખાતર પણ એ સાહિત્ય ઉદાત્ત જીવનમાંથી ઉત્પન્ન થયેલું હતું રાજચંદ્ર પ્રત્યેની ગાંધીજીની ભક્ત રાજચંદ્રના સાહિત્ય કરતાં એમના પારમાર્થિક જીવન પ્રત્યે વિશેષ હોવી જોઈએ રસિકનની જીવનસાધના વિષે કહેવા જેવું વિશય છે જ નહીં ટૅલસ્ટોચની જીવન સાધના જરૂર આકર્ષક છે, પણ એમાં જ્યાં ત્યાં દુર્બળતા અને વખતે ધર્મધર્મ નિર્ભીતની ભામતમા મૂંઝવણ દેખાઈ આવે છે ધર્મવિચિત્રિતા અને વૃત્તિવિચિત્રિતાની નિર્ણય કરના તઓ મૂંઝાય છે રાજચંદ્ર પીતાની જીવનસાધનામાં અપાટભેર આગળ વધતા જેવામાં આવે છે જેટલું જાણું તેટલું જીવવાનો આગ્રહ એ ભારતવર્ષના સાચા જીવનની કસોટી છે એ કસોટી ધ્યાનમાં રાખીને જ સ્વામી અભેદાનંદે એક વાર કહેલું કે અમેરિકામાં એક એમર્સન પાકથો, જ્યારે હિંદુસ્થાનમાં તો દસ દસ ગાઉએ એક એક એમર્સન પડેલો છે

ધાર્મિક જીવનનો ઈતિહાસ તપાસતાં આપણને જણાય છે કે અમુક લોકો જ અનુભવપરાણ હોય છે, આમપ્રજનજનો તો શ્રુતિપરાયણ જ હોય છે શાસ્ત્રો એ લખ્યું છે, વડવાઓએ માન્યું છે, વડીલો કહેતા આવ્યા છે એટલા કારણે જ અમુક માન્યતાઓ ધારણ કરવી, અમુક રિવાજો પાળવા, અને અમુક ટોળામાં રહેવું એ માણસને માટે સહેલું અને સ્વાભાવિક છે સાધના, સાક્ષાત્કાર અને મોક્ષ એ ગમે તેવા સામાન્ય અને રોચક શબ્દો હોય તોયે સામાન્ય માણસને માટે એ નથી હોતા જેઓ શાસ્ત્રોનો સ્વીકાર કરે છે તેઓ અને આજકાલ જેઓ શાસ્ત્રોનો

ઈન્કાર કરે છે તેઓ પણ મોટે ભાગે ફિઝિક્સ ન હોય છે જેઓ સ્વીકાર કરે છે તેઓ પરપણને લીધે સ્વીકાર કરે છે, અને જેઓ ઈન્કાર કરે છે તેઓ મોટે ભાગે એક નવી ફેંચન જોઈ અને બૌદ્ધિક સહેલાઈ જોઈ ઈન્કાર કરે છે આ બંનેનું જીવન સાવ ન છોછરુ હોય છે એમ નહીં, પણ તેઓને પ્રયોગચરિત ન કહેવાય. શાસ્ત્રોમાં જે મૂળ મુદ્દાની વાતો લખી છે તેનો પ્રયોગ અને અનુભવ ક્યાં વગર રહેવાય નહીં, એ જાનતો આગ્રહ સખનાય જે ધોણક પુરુષો હોય છે તેઓ ન ખરુ જોતાં ધર્મની ખાતરના જીવતા લોકો કહેવાય.

ગીમ્ સાલ્વેદ્ર એ કોટિના ગણાય એમનાં લખાણ પરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે નાનપણથી ધાર્મિક જીવનનો આગ્રહ એમનામાં હતો, મનોમથન અખંડ થા. હવે પ્રયોગચરિત તરીકે પોતાના પ્રયોગોનો રિપોર્ટ વખતોવખત પોતાના મિત્રોને અને સુદાર્મીઓને આપવાને પોતે બંધાયેલા છે એમ તેઓ માનતા. તેથી ન તેમના કાગળોમાં પોતાને વિષે અનેક વાર ઉલ્લેખો આવે છે.

અધ્યાત્મશાસ્ત્રના અનુભવો વિવિધ હોય છે, અને ઘણી વાર એકાંગી પણ હોય છે નિષ્પાવસપણે પોતાનું હૃદય તપાસતાં દોષો અને વિકારો જણાઈ આવે, એટલે સાધનાના પ્રમાણમાં ક્યાં પ્રગતિ થઈ નથી એમ જણાવાથી માણસ પોતાની તદ્દન નાવાયકીનો એકચાર કરે છે બીજી બાજુ વિકારો સામે જ્યાં મહાન વિગ્રહ ચલાવવો પડે એવી બીક હોય ત્યાં સહેલાઈથી વટાવી જવાથી પોતે મુકામની નજીક પહોંચ્યો છે એમ માણસને સહેજે થાય છે જે અખંડ સાધક છે તેને આત્માનું ભાન તો અખંડ હોવું ન જોઈએ આત્માનું ભાન એ કઈ ભૌતિક વિજ્ઞાનની માહિતી જેવું તટસ્થ નથી રહી શકતું એની આખા જીવન પર અગર થાય છે આત્માનું ભાન એ ન આપણુ અસહી જીવન એની અખંડ જાગૃતિ એ એક અલૌકિક કીમિયો છે જ્યાં આત્માનું ભાન જાગૃત છે, વિદ્યમાન છે ત્યાં જીવન પરનો કામૂ જનજેતામાં વધવો જોઈએ, નિશ્ચયની શાંતિ તો હમેશાં હોય ન એવા જીવનના એકચારો અધ્યાત્મશાસ્ત્રના પાયાદૃષ્ટ છે અધ્યાત્મશાસ્ત્રીના વ્યાપક સિદ્ધાંતો એવા પ્રામાણિક એકચારો પરથી ન તારવેલા હોય છે શાસ્ત્રોના અર્થ કરવાની છેલ્લી કૃષી આ એકચારો ન છે ધર્મની જાગૃતિ અંતે આવા ધાર્મિક પુરુષોએ ચલાવેલા જીવનપ્રયોગો પર ન નભેલી હોય છે.

જોઈ ઝંઝેરી પોતાની કેળવણીથી આખો આગ્રહ હાથમાંના કીમતી નગના બધા પાસા પસાર કરે છે, તેમ ધ્યાનચરિત અને પ્રયોગચરિત જીવનના બધા પાસા પ્રસ્થા જીવનમાં અથવા Scientific imaginationમાં વૈજ્ઞાનિક કે પનામાં એટલે કે ધ્યાનમાં નિહાળે છે, કસે છે અને મૂલવે છે એનું જીવનના વિસ્તાર અને ઊંડાણ નું દર્શન જેટલું અધિક તેનું એનું ધ્યાન, નિરીક્ષણ અને પરીક્ષણ સચોટ કવિનાં લખાણોમાં છેક પ્રથમથી અનેક પાસાઓ તરફ નજર ફેંકવાની ઝંઝેરીવૃત્તિ દેખાય છે આગળ જતા દૃષ્ટિ વધારે ને વધારે એકાગ્ર થઈ લાગે છે, અને સાર્વત્રિક સિદ્ધાંત

તારવવા તરફ ડુબી વધારે દેખાય છે. માણસ ફરતો ફરતો જ્યારે ચંદ્ર તરફ પહોંચી જાય છે, અને એને આખા જીવનની વડી ચાવી હાથ લાગે છે, ત્યારે એના આનંદ-માં એક જ વસ્તુ ફરી ફરી અનેક રીતે કહેતો રહે છે. એ અસર પણ કવિનાં લખાણો-માં આપણે જોઈએ છીએ. અને તેથી જ એમનું કવિપદ વિદ્યાજ્ઞ અર્થમાં સાર્થક થાય છે. કવિ એટલે અનુભવી, કવિ એટલે છતેલો, કવિ એટલે કાન્તદર્શી, જીવનના બધા મહત્ત્વના સવાલોનો ઉકેલ જોને હાથ લાગ્યો છે તે કવિ.

જેમને દર્શનશાસ્ત્રની અભિરુચિ નથી, ફિલસૂફી પ્રત્યે જેમનો આગ્રહો છે, તેઓ કીમત્ સંજ્ઞાદ્રવ્યોં લખાણોમાં દીર્ઘકાળ સુધી વખતે ટકી ન શકે. પણ સંજ્ઞાદ્રવ્યોંની પારમાર્થિકતા, જીવનનત્ત્વ યોધવાની એકાગ્રતા, અને જીવનસત્ય સરળ કરવાનો આગ્રહ, એ ત્રણ વસ્તુ તેમને આકર્ષ્યાં વગર રહે નહીં.

૨

માણસનું જીવન એટલે ક્રોધ અને પ્રેય વચ્ચેનો સંગ્રામ. પ્રાકૃત માણસને જે જે વસ્તુ પ્રિય થઈ પડે છે, જે જે વસ્તુ આકર્ષે છે, અને તેથી જ તેને જે અત્યંત મહત્ત્વની લાગે છે તે ખરું જોતાં જીવનની દૃષ્ટિએ કીમતી નથી હોતી. આજે યુરોપમાં અને અમેરિકામાં કેટલાયે લોકો એવા પડ્યા છે કે જેઓ વિષયસેવનને અને અર્થકારતૃત્ત્વને જીવનની સાર્થકતા અથવા જીવનના સામાન્યકાર (Expression of life) તરીકે માને છે. આથી આગળ કશું છે જ નહીં એમ તેઓ પ્રામાણિકપણે માને છે અને કહે છે. પણ તેઓ જોતાં નથી કે જીવનની કૃતાર્થતાને અંતિ એમને જે પરમ શાંતિ મળવી જોઈએ, મુકામે પહોંચ્યાનું સમાધાન થવું જોઈએ, તે તો એમને નથી વળું.

આપણે ત્યાં જીવન વિષેની કલ્પના ઈન્દ્રિયનુત્તિ કરતાં કાંઈક વિશેષ છે. ઈન્દ્રિય-નુત્તિ મારફતે અથવા ઈન્દ્રિયનિગ્રહ મારફતે આત્માને ઓળખવો, ચેતન્યનો વિકાસ કરવો અને અંતે તમામ ઈન્દ્રિયો ઉપર વિજય મેળવવો એ જ આપણે ત્યાંના બધા સંપ્રદાયોનો ઉદ્દેશ છે. કેટલાક લોકો ઈન્દ્રિયો સાથે માંડવાળ કરવાનું સૂચવે છે, કેટલાક લોકો ઈન્દ્રિયો ઉપર વિશ્વાસ રાખી સ્વાભાવિક પરિસ્થિતિમાં ઈન્દ્રિયો પોતાની મેજે જ આત્મિક વિકાસ તરફ આપણને લઈ જશે એમ માને છે. કેટલાક ઈન્દ્રિયો સાથે કામચલાઉ માંડવાળ સૂચવે છે જ્યારે કેટલાક આત્મવીરો નિશ્ચયપૂર્વક કહે છે કે ઈન્દ્રિયો સાથે માંડવાળ તો હોષ જ નહીં. ઈન્દ્રિયો વીર્યોને વિકૃતિ પેદા કરે નહીં એટલી એક સાવચેતી રાખીને, ઈન્દ્રિયો સામે આખડ જીવનયુદ્ધ ચલાવવું એ જ પુરુષાર્થનો માર્ગ છે. આત્મા અને અનાત્મા, જડ અને ચેતન એકબીજાથી એટલા બધા વિસદૃશ્ય છે અને પરસ્પર વિરોધી છે કે એકનો વિકાસ એ બીજાનો ઘાત જ છે. તેથી કથી દયા ખાધા વગર ઈન્દ્રિયોને કાબૂમાં આણ્યે જ છૂટકો. એક પણ ઈન્દ્રિય ઠીલી પડે તો આત્મશક્તિ એમાંથી કાણાવાળી પખાલમાંથી જેમ પાણી નીકળી જાય છે તેમ, નીકળી જવાની.

જીવનની, સાર્થકતા આત્માને ઓળખવામાં, જીવનનો બધી રીતે વિકાસ સાધવામાં, અને સર્વત્ર આત્માનું જ નામ્યાળ્ય સ્થાપવામાં રહેલી છે. દેહધર્મને નામે, જીવનના નાના રસને નામે, કળારમિકતાને નામે અથવા આત્મદેવના પૂજનને નામે જે ાઈ ઈન્દ્રિયભોગ કરીએ છીએ તે આપણને મોક્ષ તરફ લઈ જનાર નથી, પણ નીચે ખેંચનાર છે એટલા માટે મેઈ પણ કારણે, કોઈ પણ બાબને ઈન્દ્રિયોના મોહમાં આપણે સપડાવું ન જોઈએ એ જ માવધાનતા છે, ઉદ્ધારનો એ જ એક માર્ગ છે કવિ રાજ્યદ્ર આ તિલ્લાતમા ચુસ્તપણે માનતા હતા અને તેથી એમણે પોતાનું આખું જીવન એ માર્ગમાં જ નિયોવી કાઢ્યું એમ કહી શકાય.

આત્મમંથન સાથે અહિંસા, એ પણ કવિશ્રીનો અવળ વિશ્વાસનો એક વિષય હતો અહિંસાનો અર્થ કેટલો વ્યાપક છે એ ગાંધીજીએ આપણને બતાવ્યું છે બ્રહ્મચર્યમાં પણ અહિંસા જ સમાવેલી છે એ પણ હવે આપણને સમજાય છે આ અહિંસા કાયરનો વર્મ નથી પણ શૂરવીરનો ધર્મ છે એ સમજવાની ભારે આવશ્યકતા છે દરેક ફિલસૂફીના પરસ્પર વિરોધી એવા બે ઉપયોગી થાય છે ‘આ દુનિયા ફાની છે, જગત નશ્વર છે, આપણી સાથે કશું આવવાનું નથી,’ એ મનાતન સત્ય વિશ્વમાં વિરાટ અનુભવના પાયા ઉપર સ્થાપેનું છે આ સત્યનો આનાર લઈ એક માણસ કહી શકે કે ‘ત્યારે આ નશ્વર દુનિયામાં સ્વરાજ્ય શું અને સ્વાતંત્ર્ય શું? દેશ અને દેશની દોલત, સગાસબધીઓ અને તેમની સુખસમાધાની બધું જ ફાની છે જે જવાનું છે, તેથી જેની કિંમત કોરીની પણ નથી તેને માટે લડીએ, આધ્યાત્મિક સાધનાને માટે ઉપયોગી એવું શરીર જોખમમાં નાખીએ અને ‘એ દેશની દોલત ઉપર લોભની નજર નાખીને તેને પોતાને કબજે રાખનાર’ પામર લોકોને દુખી કરીએ એમાં લાભ શો?’ બીજે માણસ ફાનીપણની જ દલીલ આગળ કરી મન સાથે વિચાર કરશે, ‘ધનદોલત અને વાડીવજીદા તો શું આ આપણું વહાલું શરીર પણ ફાની છે ત્યારે આખર ખાતર ઔષ્ધિક મોગ ખાતર લગવાનો, શરીર કુરબાન કરવાનો, પરમ અહિંસાધર્મ કેમ ચૂકીએ? શરીર સાચવીને એ કેટલું ટકવાનું હતું? બાલ બચ્ચાં માટે ધનદોલત રાખીને એમનું આપણે શું કલ્યાણ કરવાના હતા? ગરીબો સમજે કે ન સમજે, એમના અજાન કે કફોડી સ્થિતિનો લાભ લેવામાં ચોખ્ખી અને ભયાનક હિંસા છે એના કરતા ગરીબોને સુખી કરવા માટે, એમના હૃદયની બળતરા દૂર કરી એમને આત્મિક સંતોષ આપવા માટે આપણે શ્રમજીવન પસંદ કેમ ન કરીએ?’ અને દેશનું સ્વાતંત્ર્ય એ સામાજિક મોક્ષનું પ્રથમ પગથિયું સિદ્ધ કરવા માટે જે આ ફાની શરીરનો ઉપયોગ થાય તો અનિત્ય દ્રવ્યમાથી નિત્ય વસ્તુ મેળવવાનો પરમ લાભ થશે એ લાભ એ અહિંસાધર્મીનું ઉત્તમ ફળ છે.

‘એ દૃઢ મેળવવા માટે શીમદ્ રાજ્યદ્રની નિષ્ઠાથી આપણે સતત પ્રયાસ કરીએ.’

9/11/65 ~~UNDER RESERVATION~~
Bharatiya Vidya Bhavan's Granthagar

Call No 315 लेल / 42137

Title नृपन व्यवस्था

Author डॉ. साहेब डालेकर

This book is issued only for one week till 13.11.65

To be issued after 13.10.65

Date of Issue	Borrower's No	Date of Issue	Borrower's No
3 DEC 1965	1409	3	n
15 JAN 1966			

BHAVAN'S LIBRARY

Chowpatty Road
BOMBAY 7